ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ: КОНСТИТУЦІЙНИЙ, МІЖНАРОДНИЙ ТА БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІРИ

(колективна монографія до 30-річчя прийняття Конституції України)

30 РОКІВ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Чернівецький інститут
«Одеська юридична академія»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ: КОНСТИТУЦІЙНИЙ, МІЖНАРОДНИЙ ТА БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІРИ

Колективна монографія

до 30-річчя прийняття Конституції України

Дніпро
«Середняк Т.К.»
2026

УДК 342.3:341:351.746.1(477)

Рекомендовано до публікації Вченою радою
Чернівецького інституту «Одеська юридична академія»
(протокол № 7 від 26 червня 2026 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ

КОМІСАРОВ О.Г. - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри тактико-спеціальної підготовки Національної академії внутрішніх справ, академік Академії АПН.

ПОЛЯКОВ Б.М. - доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу правової взаємодії бізнесу і держави Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, член Науково-консультативної ради Верховного Суду.

ПЕТРУНЕНКО Я.В. - доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу проблем модернізації господарського права та законодавства Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

МАРЧУК В.В. - головний редактор, директор Чернівецького інституту «Одеська юридична академія», доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини, д-р філософії, доцент.

ВОЗНЯКОВСЬКА К.А. - відповідальний редактор, заступник директора інституту з навчально-методичної роботи, професор кафедри цивільного, господарського права та приватноправових дисциплін, професор.

ЦУРКАН-САЙФУЛІНА Ю.В. - заступник директора інституту з наукової роботи, професор кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини, професор.

Трансформація держави і права в умовах сучасних глобальних викликів: конституційний, міжнароднийта безпековий виміри: колективна монографія / за заг. ред. В.В.Марчука, К.А.Возняковської.— Дніпро: Середняк Т. К., 2026, — 731 с.

Монографія присвячена дослідженню сучасних процесів трансформації держави і права в умовах глобальних, конституційних, міжнародних та безпекових викликів. Розглянуто актуальні питання конституціоналізму, прав людини, публічної влади, міжнародного права, цифрової трансформації, національної безпеки та стійкості державних інституцій. Видання розраховане на науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, практикуючих юристів та представників органів державної влади.

Матеріали подано в авторській редакції. Відповідальність за достовірність наведених відомостей, зміст та якість матеріалів несуть автори.

© Колектив авторів, 2026
© Чернівецький інститут «Одеська юридична академія», 2026

ISBN 978-617-8977-54-2

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА……6

РОЗДІЛ І. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Конституційні засади забезпечення економічної безпеки держави в умовах трансформації: баланс публічних і приватних інтересів ***(Возняковська К.А.).....10***

Феномен довіри до державних інститутів у психологічному дискурсі ***(Марчук В.В.)……..…..58***

Державний контроль у сфері господарювання: поняття, принципи та методологія трансформації ***(Добровольська В.В.)……102***

Трансформація механізмів відповідальності органів публічної влади за порушення прав суб'єктів господарювання: конституційні гарантії та європейські стандарти ***(Попелюк В.П.)……....134***

Дисциплінарна відповідальність суддів у системі конституційних гарантій правосуддя ***(Синицин П.М.)....174***

Кадрове забезпечення правоохоронних органів України як чинник трансформації державності та реалізації конституційних принципів ***(Шинделяр Д.М.)……...208***

Правоохоронні органи України в системі забезпечення конституційних цінностей та цивільної безпеки держави ***(Біленець Д.А.)……...248***

Сучасна модель забезпечення прав людини в діяльності Національної поліції України: конституційні гарантії та цифрові механізми CUSTODY RECORDS ***(Волощук В.М., Бадюк І.І.)……..283***

РОЗДІЛ ІІ. МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Міжнародний злочин агресії: психологічний та міжнародно-правовий виміри ***(Волощук О.Т.)……...365***

Санкції як чинник трансформації міжнародного приватного права ***(Кіріяк О.М.)……...405***

Захист прав людини в умовах воєнного стану: процесуальні особливості встановлення фактів народження та смерті ***(Факас І.Б.)……....452***

РОЗДІЛ ІІІ. БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Кримінально-правова кваліфікація: методологічні засади, сучасні виклики та цифрова трансформація ***(Попович О.В.)……...504***

Цифрова трансформація держави: сучасні тенденції та перспективи розвитку електронного врядування ***(Цуркан-Сайфуліна Ю.В.)…….…….....550***

Державне регулювання ринку цифрових активів: формування сучасної моделі та порівняльно-правовий аналіз США, ЄС та України ***(Петрюк Д.)…….601***

Трансформація міжнародно-правового режиму кіберпростору в умовах цифрового суверенітету держав та глобальних безпекових викликів ***(Латковський П.П.)…640***

Національна безпека, оборона та стійкість державних інституцій в умовах сучасних глобальних загроз ***(Шевчук П.В.)……....677***

ВИСНОВКИ……722

ПЕРЕДМОВА

Тридцять років, що минули від дня прийняття Конституції України 1996 року, стали важливим етапом становлення та розвитку української державності. За цей час Україна пройшла складний шлях політичних, соціальних, економічних і правових перетворень, у процесі яких змінювалися підходи до організації публічної влади, забезпечення прав і свобод людини, функціонування правової системи та визначення місця України у європейському й міжнародному правовому просторі. Конституція України при цьому залишається фундаментальною основою української державності, закріплюючи принципи демократичної, соціальної та правової держави, верховенства права, народовладдя, державного суверенітету та пріоритету прав і свобод людини.

Водночас сучасний етап розвитку України характеризується якісно новим масштабом і складністю викликів. Повномасштабна збройна агресія проти України, трансформація системи міжнародної безпеки, цифровізація суспільних і державних процесів, розвиток нових технологій, зміна характеру загроз у кіберпросторі, посилення вимог до стійкості державних інституцій та поглиблення європейської інтеграції зумовлюють необхідність переосмислення традиційних підходів до держави і права. За таких умов трансформація правової системи вже не може розглядатися як сукупність окремих змін у законодавстві чи діяльності державних органів. Йдеться про складний і багатовимірний процес адаптації держави та права до нових суспільних, міжнародних і безпекових реалій.

Саме цій проблематиці присвячена колективна монографія «Трансформація держави і права в умовах

сучасних глобальних викликів: конституційний, міжнародний та безпековий виміри», підготовлена до 30-річчя прийняття Конституції України. Її концептуальною основою є розуміння трансформації держави і права як взаємопов'язаного процесу, у межах якого конституційні засади державного розвитку, міжнародно-правові механізми та безпекові інструменти перебувають у постійній взаємодії.

Конституційний вимір дослідження охоплює питання розвитку конституційних засад функціонування держави, забезпечення прав людини, відповідальності органів публічної влади, функціонування судової системи, кадрового забезпечення правоохоронних органів та сучасних механізмів реалізації конституційних цінностей. Особливого значення набуває пошук балансу між публічними та приватними інтересами, ефективністю державного управління і належним забезпеченням прав та свобод людини.

Міжнародний вимір зосереджений на тих процесах, які визначають трансформацію правового становища України в умовах зміни міжнародного правопорядку. У цьому контексті розглядаються проблеми міжнародної відповідальності, злочину агресії, санкційних механізмів, захисту прав людини в умовах воєнного стану та інших сучасних викликів, що потребують узгодження національних правових механізмів із міжнародними стандартами.

Безпековий вимір відображає необхідність переосмислення ролі держави в умовах постійних і багаторівневих загроз. До кола відповідних питань належать трансформація кримінально-правових механізмів, цифровізація державного управління, правове регулювання цифрових активів, формування сучасного режиму кіберпростору, забезпечення національної безпеки,

оборони та стійкості державних інституцій. Цифрова трансформація при цьому постає не лише як технологічний процес, а і як фактор зміни характеру державного управління, правового регулювання та забезпечення безпеки.

Об'єднання зазначених напрямів у межах одного дослідження дає змогу розглянути сучасну трансформацію держави і права комплексно - від конституційних засад та гарантій прав людини до міжнародно-правових механізмів і нових моделей забезпечення національної та цифрової безпеки. Такий підхід дозволяє простежити взаємозв'язок між внутрішніми процесами державотворення та зовнішніми чинниками, які дедалі більше визначають напрями розвитку української правової системи.

Метою монографії є комплексне наукове осмислення сучасних процесів трансформації держави і права під впливом глобальних, конституційних, міжнародних і безпекових викликів, а також визначення перспектив подальшого розвитку відповідних правових механізмів та інституцій. Окрему увагу приділено питанням забезпечення прав людини, верховенства права, державного суверенітету, функціонування держави в умовах воєнного стану, європейської інтеграції, цифрової трансформації та формування правових засад майбутнього післявоєнного відновлення України.

Монографія складається з трьох тематично взаємопов'язаних розділів - конституційного, міжнародного та безпекового вимірів трансформації держави і права. Представлені у ній дослідження не претендують на вичерпне охоплення всіх аспектів сучасних трансформаційних процесів, однак дають змогу окреслити ключові проблемні напрями та наукові підходи до їх осмислення.

У цьому контексті монографія є не лише узагальненням результатів окремих наукових досліджень, а й спробою сформувати цілісне бачення тих змін, які відбуваються з українською державою та правом під впливом сучасних глобальних викликів. Її положення та висновки можуть стати основою для подальшої наукової дискусії щодо розвитку конституціоналізму, вдосконалення правового регулювання, зміцнення державних інституцій, забезпечення прав людини та формування правових засад стійкої, демократичної й безпечної України.

РОЗДІЛ І. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ: БАЛАНС ПУБЛІЧНИХ І ПРИВАТНИХ ІНТЕРЕСІВ

Возняковська Крістіна Анатоліївна
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри господарського права та процесу
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
Одеса, Україна
https://orcid.org/0000-0002-0351-7107

Вступ

Економічна безпека держави в сучасних умовах перестала бути категорією, що може розглядатися виключно крізь призму економічної політики, фінансової стабільності або здатності держави протидіяти окремим внутрішнім і зовнішнім загрозам. Її зміст дедалі виразніше набуває конституційно-правового характеру, оскільки механізми забезпечення економічної безпеки безпосередньо пов'язані з реалізацією фундаментальних конституційних принципів, визначенням меж діяльності державної влади, гарантуванням права власності, свободи підприємницької діяльності, рівності суб'єктів перед законом, забезпеченням конкуренції та допустимістю обмеження приватної економічної автономії в інтересах суспільства і держави.

Основоположне значення для розуміння конституційної природи економічної безпеки має закріплена в Основному Законі модель взаємозв'язку держави, суспільства та особи. Конституція України проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, а людину, її життя і здоров'я, честь і гідність,

недоторканність і безпеку визнає найвищою соціальною цінністю. При цьому утвердження і забезпечення прав і свобод людини визначається головним обов'язком держави. Така конституційна конструкція принципово важлива для дослідження економічної безпеки, оскільки виключає можливість розглядати безпеку держави як самодостатню мету, задля досягнення якої приватні права та інтереси можуть бути необмежено звужені. Навпаки, забезпечення безпеки повинно здійснюватися в межах правової державності та з урахуванням конституційного статусу особи [4].

Економічну безпеку держави доцільно розглядати не тільки як захищеність національної економіки від загроз, але і як такий стан правового, інституційного та економічного середовища, за якого держава здатна забезпечувати стабільність економічної системи, реалізовувати стратегічні публічні інтереси, підтримувати належний рівень фінансової спроможності та водночас гарантувати особі і суб'єктам господарювання реальну можливість здійснення належних їм економічних прав.

Така постановка питання набуває особливої актуальності в умовах глобалізації, цифровізації, трансформації традиційних економічних моделей, зростання транскордонного руху капіталу, технологій та інформації. У науковій літературі справедливо наголошується, що в сучасному глобалізованому світі економічна безпека стає ключовим чинником сталого розвитку держав, а сучасні загрози зумовлюють необхідність переосмислення традиційних механізмів її забезпечення та впровадження нових підходів, заснованих, зокрема, на інноваційних і цифрових трансформаціях. Водночас для України додатковою проблемою залишається несприятливість окремих характеристик бізнес-клімату та недостатня спроможність економічного середовища повною мірою стимулювати зовнішні інвестиції в інноваційний розвиток [3; с.2].

Сама по собі економічна стабільність не може бути єдиним критерієм ефективності правового механізму забезпечення економічної безпеки. Конституційний вимір

цієї категорії вимагає оцінювати не тільки економічний результат державного регулювання, а й способи, за допомогою яких відповідний результат досягається. Інакше кажучи, економічно доцільний захід не завжди є конституційно допустимим. Втручання держави у сферу власності, підприємництва, інвестиційної діяльності, банківських операцій, валютних відносин чи зовнішньоекономічної діяльності повинно мати належну правову основу, переслідувати легітимну мету та не створювати надмірного тягаря для приватних осіб.

Саме тому категорія економічної безпеки органічно пов'язана з проблемою балансу публічних і приватних інтересів. Публічний інтерес у сфері економічної безпеки виявляється у необхідності гарантування економічного суверенітету держави, стабільності бюджетної та фінансової систем, захисту внутрішнього ринку, належного функціонування критичної інфраструктури, протидії тіньовій економіці, економічній злочинності, корупційним практикам, легалізації злочинних доходів, недобросовісній конкуренції, монополізації ринків та іншим явищам, здатним дестабілізувати економічний порядок.

Приватний інтерес охоплює передусім можливість особи вільно володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, здійснювати підприємницьку діяльність, обирати вид економічної активності, укладати договори, інвестувати кошти, отримувати прибуток та розраховувати на стабільність і передбачуваність правового регулювання.

Конституція України формує правову основу для одночасного існування цих двох груп інтересів. Відповідно до статті 13 Конституції земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу. Водночас держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки, а всі суб'єкти права власності є рівними перед законом. Уже на цьому рівні Основний Закон демонструє поєднання публічного та приватного начал: поряд із закріпленням особливого правового статусу ресурсів загальносуспільного значення встановлюється обов'язок

держави захищати приватну власність та господарську діяльність.

Важливим продовженням цього підходу є стаття 41 Конституції України, відповідно до якої кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а право приватної власності є непорушним. Разом з тим конституційна гарантія права власності не має абсолютного характеру. Основний Закон допускає примусове відчуження об'єктів права приватної власності з мотивів суспільної необхідності за встановлених Конституцією умов, а в умовах воєнного чи надзвичайного стану передбачає спеціальні правила такого відчуження. Сама Конституція виходить із необхідності пошуку балансу між захистом приватної власності та публічними потребами держави і суспільства.

У сфері підприємницької діяльності відповідна модель відображена у статті 42 Конституції України. Закріплюючи право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, Конституція одночасно покладає на державу обов'язок забезпечувати захист конкуренції у підприємницькій діяльності, не допускає зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції. Економічна свобода в конституційній моделі не означає відсутності державного регулювання. Вона передбачає існування правового порядку, який одночасно забезпечує простір для приватної ініціативи та встановлює межі, необхідні для захисту інших учасників ринку і загального економічного інтересу.

Такий підхід конкретизований у Законі України «Про захист економічної конкуренції», який визначає правові засади підтримки та захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму у господарській діяльності та спрямований на забезпечення ефективного функціонування економіки України на основі розвитку конкурентних відносин. У цій сфері публічний інтерес полягає не у максимальному обмеженні приватної економічної активності, а, навпаки, у формуванні такого нормативного середовища, яке унеможливлює використання приватної

економічної свободи для знищення самої конкуренції або необґрунтованого обмеження прав інших учасників ринку.

Конституційний підхід до економічної безпеки має виходити не з протиставлення держави та приватного сектору, а з їх функціональної взаємозалежності. Держава заінтересована у стабільній діяльності підприємств, інвестиційній активності, зайнятості населення, сплаті податків, інноваційному розвитку і функціонуванні конкурентних ринків. Своєю чергою, приватний сектор об'єктивно заінтересований у наявності дієздатної держави, здатної гарантувати право власності, виконання договорів, функціонування судової системи, стабільність національної валюти, захист від недобросовісної конкуренції, безпеку інфраструктури та прогнозованість регуляторної політики.

Саме в такому взаємозв'язку проявляється зміст балансу публічного і приватного інтересів. Баланс не означає механічної рівності інтересів або необхідності у кожній ситуації забезпечувати однаковий ступінь реалізації приватного і публічного начала. Йдеться про створення такого правового механізму, за якого обмеження одного інтересу допускається лише настільки, наскільки цього об'єктивно вимагає захист іншого, а обраний державою засіб не виходить за межі необхідного.

Особливе значення у цьому аспекті має принцип верховенства права, закріплений статтею 8 Конституції України. Він є визначальним для оцінки допустимості державного втручання в економічні відносини, адже вимагає не тільки формальної наявності нормативного акта, але й відповідності правового регулювання вимогам правової визначеності, передбачуваності, недискримінаційності та недопущення свавілля. Тому політика у сфері економічної безпеки має формуватися не як сукупність ситуативних заборон і обмежень, а як цілісна система правових засобів, підпорядкованих конституційним принципам.

Нормативне визнання економічної безпеки як складової національної безпеки закріплено також Законом України «Про національну безпеку України». Закон визначає

основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування безпеки особи, суспільства та держави. Принципово важливим є саме поєднання трьох об'єктів безпеки - особи, суспільства і держави, що додатково підтверджує неможливість зведення економічної безпеки виключно до захисту фіскальних чи владних інтересів державного апарату [15].

Публічний інтерес у сфері економічної безпеки не слід ототожнювати лише з інтересом держави як власника, кредитора, податкового адміністратора або регулятора. За своєю конституційною природою публічний інтерес має ширший зміст та охоплює суспільну потребу у стабільному економічному розвитку, функціонуванні ринкових механізмів, доступності базових економічних благ, збереженні фінансової системи, захисті стратегічних ресурсів і формуванні умов для реалізації особою її економічної свободи.

У свою чергу, приватний інтерес також не може трактуватися як необмежене прагнення до отримання індивідуальної економічної вигоди незалежно від наслідків для інших суб'єктів чи суспільства загалом. Приватна автономія функціонує у межах правового порядку і передбачає добросовісне здійснення суб'єктивних прав. Відповідні загальні положення знаходять розвиток у Цивільному кодексі України, який виходить із юридичної рівності, вільного волевиявлення, майнової самостійності учасників цивільних відносин, неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією та законом, свободи договору, свободи підприємницької діяльності, судового захисту цивільного права та інтересу, справедливості, добросовісності й розумності.

Саме категорія інтересу дає можливість глибше розкрити конституційний зміст економічної безпеки. Право не обмежується охороною вже сформованих суб'єктивних прав, а створює умови для реалізації законних економічних очікувань учасників суспільних відносин. Для приватного

суб'єкта такими очікуваннями є, зокрема, стабільність законодавства, передбачуваність податкового навантаження, можливість планувати господарську діяльність, захищеність інвестицій та ефективний судовий захист. Для держави - стабільність надходжень до бюджету, дотримання податкової дисципліни, належне функціонування ринків, відсутність системних загроз фінансовій стабільності та здатність економічної системи забезпечувати виконання основних функцій держави.

Показовим прикладом такого взаємозв'язку є корпоративні відносини. У сучасній правовій доктрині приватний інтерес у корпоративній сфері пов'язується з реалізацією учасниками прав на управління, одержання прибутку, розпорядження корпоративними правами та захист власних економічних очікувань. Водночас діяльність господарських товариств впливає на ширші економічні процеси - ринкову стабільність, інвестиційний клімат, зайнятість та бюджетні надходження, що об'єктивно зумовлює існування публічного інтересу. При цьому публічний інтерес не повинен реалізовуватися виключно шляхом прямого адміністративного втручання: правове регулювання має формувати такі умови, за яких приватна ініціатива реалізується у межах, сумісних із завданнями економічного розвитку та економічної безпеки держави [26, с.405].

Конституція України прямо встановлює обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом. Таким чином, приватна майнова автономія від самого початку існує у взаємозв'язку з конституційно визначеними публічними обов'язками особи.

Податковий кодекс України, своєю чергою, закріплює принципи податкового законодавства, серед яких загальність оподаткування, рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації, невідворотність визначеної законом відповідальності, презумпція правомірності рішень платника у відповідних випадках, фіскальна достатність, соціальна справедливість, економічність та нейтральність

оподаткування, стабільність і рівномірність сплати. Ці принципи демонструють прагнення законодавця встановити нормативний баланс між фіскальними потребами держави та економічними інтересами платника податків.

Держава має легітимний інтерес у забезпеченні стабільності національної валюти, валютного ринку та банківської системи, особливо в умовах системної економічної нестабільності або воєнного стану. Однак валютні обмеження одночасно зачіпають приватні інтереси громадян та юридичних осіб щодо вільного розпорядження коштами, здійснення зовнішньоекономічних операцій та руху капіталу. Закон України «Про валюту і валютні операції» базується, з одного боку, на принципі свободи здійснення валютних операцій, а з іншого - передбачає можливість застосування заходів захисту у випадках та порядку, визначених законом. Сама структура валютного законодавства відтворює модель поєднання приватної економічної свободи з необхідністю забезпечення макроекономічної та фінансової стабільності.

Особливо гостро питання балансу інтересів постає в умовах воєнного стану. Війна закономірно посилює значення публічного інтересу, оскільки держава повинна забезпечити обороноздатність, безперервність функціонування фінансової системи, критичної інфраструктури, енергетики, логістики та інших стратегічно важливих сфер. Водночас воєнний стан не скасовує конституційного характеру держави та не означає автоматичного припинення дії всіх приватних економічних прав.

Конституція України визначає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть установлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Такий підхід свідчить, що навіть за надзвичайних обставин обмеження повинні мати нормативно визначений характер і не можуть ґрунтуватися виключно на міркуваннях адміністративної доцільності.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» конкретизує конституційні положення та передбачає

можливість застосування спеціальних заходів, частина яких безпосередньо впливає на економічні права фізичних та юридичних осіб. Йдеться, зокрема, про використання потужностей і трудових ресурсів підприємств для потреб оборони, примусове відчуження майна, встановлення особливого режиму виробництва і розподілу продукції, регулювання роботи окремих суб'єктів та інші заходи, обумовлені потребами оборони і безпеки [19].

При цьому примусове відчуження приватного майна не може здійснюватися поза встановленою законом процедурою. Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» установлює спеціальний порядок такого втручання у право власності. Наявність окремої процедури та механізму компенсації має принципове значення саме з погляду конституційного балансу: навіть коли публічна потреба набуває надзвичайного характеру, приватний інтерес не ігнорується, а підлягає врахуванню та правовому захисту [18].

Конституційна модель забезпечення економічної безпеки України ґрунтується на декількох взаємопов'язаних засадах. По-перше, економічна безпека є складовою ширшої системи захисту особи, суспільства і держави, тому її забезпечення не може здійснюватися шляхом необмеженого підпорядкування приватного інтересу державному. По-друге, приватна економічна свобода також не є абсолютною і реалізується у правовому середовищі, яке передбачає необхідність урахування прав інших осіб та суспільно значущих потреб. По-третє, будь-яке державне втручання в економічні права має ґрунтуватися на законі та відповідати конституційним принципам верховенства права, правової визначеності, рівності та недопущення свавілля. По-четверте, інтенсивність допустимого втручання може змінюватися залежно від характеру загроз економічній і національній безпеці, однак навіть в умовах воєнного стану сама вимога правової обґрунтованості такого втручання не втрачає значення. Баланс публічних і приватних інтересів слід

розглядати не як другорядний аспект державної економічної політики, а як одну з ключових конституційних засад забезпечення економічної безпеки. Саме через механізм такого балансу визначаються допустимі межі державного регулювання, зміст гарантій економічної свободи та критерії правомірності обмежень, що застосовуються для захисту економічної системи держави. З огляду на це подальше дослідження конституційних засад економічної безпеки потребує переходу від загальнотеоретичного рівня до аналізу конкретних елементів відповідного механізму: інституційного забезпечення, фіскальної та фінансової безпеки, цифрової трансформації економіки, спеціальних механізмів функціонування економіки в умовах воєнного стану та правових критеріїв, за допомогою яких має визначатися пропорційність втручання держави у сферу приватних економічних інтересів.

Ефективність забезпечення економічної безпеки залежить не лише від якості нормативного регулювання, а й від спроможності держави сформувати узгоджену систему суб'єктів, які реалізують відповідні повноваження. Конституційна природа такого механізму зумовлюється тим, що діяльність органів державної влади у сфері економічної безпеки має здійснюватися виключно в межах компетенції, визначеної Конституцією та законами України, із дотриманням принципу поділу влади, законності, підконтрольності та відповідальності.

Конституція України закріплює фундаментальну вимогу до діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування: вони, а також їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Це положення має безпосереднє значення для інституційного механізму економічної безпеки, оскільки унеможливлює довільне розширення компетенції державних органів у сфері контролю за економічною діяльністю, фінансами, власністю, підприємництвом чи інвестиціями.

Саме через конституційний принцип законності має визначатися межа між необхідним державним контролем і надмірним втручанням у приватну економічну сферу. Чим ширшими є повноваження органу, уповноваженого протидіяти економічним загрозам, тим більш визначеними мають бути підстави, процедури та способи реалізації цих повноважень. Це особливо важливо для органів, діяльність яких пов'язана з аналітичною роботою, перевірками, доступом до інформації, ініціюванням проваджень або іншими формами державного впливу на суб'єктів господарювання.

Проблематика інституційного забезпечення економічної безпеки неодноразово порушувалася у науковій літературі. Зокрема, дослідники звертають увагу на те, що, незважаючи на значну кількість праць, присвячених фінансово-економічній безпеці, недостатньо вивченими залишаються питання оптимальної структури інституційного забезпечення, механізмів координації між різними суб'єктами, функціонування відповідної системи в умовах цифровізації економіки та визначення критеріїв її ефективності [27, с.6]. Це дозволяє стверджувати, що інституційна складова економічної безпеки має розглядатися не лише як перелік державних органів, а як система функціонально пов'язаних суб'єктів, діяльність яких повинна бути внутрішньо узгодженою. Сам факт існування значної кількості установ, наділених окремими повноваженнями у сфері фінансового, податкового, митного, банківського, конкурентного, антикорупційного та правоохоронного контролю, ще не гарантує ефективності всієї системи. Навпаки, надмірна фрагментарність компетенції може призводити до дублювання функцій, конфлікту юрисдикцій, неоднакового тлумачення законодавства та зростання регуляторного навантаження на приватний сектор.

У конституційно-правовому аспекті це створює подвійний ризик. З одного боку, держава може виявитися недостатньо спроможною оперативно реагувати на системні економічні загрози через розпорошеність відповідальності. З іншого - множинність контролюючих та

правоохоронних інституцій може створювати надмірний адміністративний тиск на бізнес, порушувати принцип правової визначеності та ускладнювати реалізацію права на підприємницьку діяльність.

Закон України «Про національну безпеку України» закладає загальну правову основу функціонування сектору безпеки і оборони, визначаючи основні засади державної політики у цій сфері. При цьому економічна безпека є частиною ширшої системи національної безпеки, що передбачає її зв'язок із фінансовою, енергетичною, інформаційною, кібернетичною та іншими складовими державної стійкості [15].

Важливим суб'єктом у загальній системі координації питань національної безпеки є Рада національної безпеки і оборони України. Її статус визначається Конституцією України та спеціальним законом. У конституційному вимірі РНБО виступає координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, що створює інституційну основу для комплексного реагування на загрози, які мають міжгалузевий характер.

Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» деталізує правовий статус цього органу та визначає його компетенцію у сфері координації та контролю діяльності органів виконавчої влади з питань національної безпеки і оборони. У контексті економічної безпеки це має значення у випадках, коли економічні загрози набувають комплексного характеру та одночасно зачіпають фінансову стабільність, енергетику, санкційну політику, критичну інфраструктуру або функціонування стратегічних підприємств [21].

Особливе місце в інституційному механізмі економічної безпеки належить Бюро економічної безпеки України. Законодавець визначив БЕБ як центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави. Сам факт створення спеціалізованої інституції у цій сфері свідчить про поступовий відхід від моделі, за якої функції протидії

економічним правопорушенням були розподілені між різними правоохоронними та фіскальними структурами [8].

Однією з ключових ідей законодавчої моделі БЕБ є поєднання правоохоронної та аналітичної функцій. Такий підхід принципово важливий для сучасного розуміння економічної безпеки. Реагування лише на вже вчинене економічне правопорушення не може вважатися достатнім інструментом державної політики. Значно важливішим є виявлення системних ризиків, моделей ухилення від оподаткування, незаконних фінансових потоків, схем тінізації економіки та інших факторів, що створюють загрози фінансовій стабільності.

Разом з тим концентрація значного масиву аналітичних та правоохоронних повноважень у межах одного органу потребує особливої уваги до гарантій прав суб'єктів господарювання. Аналітична функція не повинна перетворюватися на механізм безконтрольного збору інформації або створювати презумпцію неправомірності діяльності бізнесу. Конституційний принцип законності вимагає, щоб будь-яке втручання у приватну сферу мало чітку нормативну підставу та було пропорційним характеру відповідної загрози.

У цьому аспекті функціонування БЕБ має розглядатися не лише через призму результативності боротьби з економічними правопорушеннями, а й через здатність органу діяти таким чином, щоб не створювати необґрунтованого тиску на легальну підприємницьку діяльність. Ефективність економічної безпеки не може оцінюватися виключно кількістю кримінальних проваджень, обсягом вилученого майна чи сумою встановлених збитків. Не менш важливим показником має бути збереження сприятливого правового середовища для сумлінних суб'єктів господарювання.

Проблема координації між інституціями, що забезпечують економічну безпеку, залишається однією з найбільш складних. У науковій літературі звертається увага на те, що розпорошеність компетенцій між численними органами виконавчої влади, дублювання функцій та відсутність ефективного координуючого механізму

оперативного реагування на економічні загрози послаблюють потенціал усієї системи. У зв'язку з цим обґрунтовується необхідність розвитку міжвідомчої взаємодії на принципах прозорості, відповідальності та оперативного обміну аналітичними даними [1,с.51].

Наявність такого інституційного дисбалансу особливо відчутна у сферах, де економічна безпека перетинається з податковою, митною, банківською, конкурентною та антикорупційною політикою. Кожна з цих сфер має власний організаційний механізм і нормативну базу, однак економічна загроза часто має комплексний характер. Наприклад, незаконний рух капіталу може одночасно містити податкову, валютну, митну та кримінальну складову, а також бути пов'язаним із легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом.

Саме тому інституційний механізм повинен будуватися не за принципом максимальної кількості суб'єктів контролю, а за принципом функціональної визначеності. Кожний орган повинен мати чітко окреслений предмет компетенції, а механізми обміну інформацією та координації мають бути нормативно врегульованими і такими, що не створюють підстав для довільного втручання у діяльність приватних осіб.

Важливе значення у цьому механізмі має Національний банк України. Конституційно-правовий статус НБУ визначається статтею 99 Конституції України, відповідно до якої основною функцією центрального банку держави є забезпечення стабільності грошової одиниці України. У сучасних умовах ця функція безпосередньо пов'язана з фінансовою та економічною безпекою, оскільки стабільність національної валюти впливає на інфляційні процеси, доступність кредитних ресурсів, інвестиційну активність, платіжний баланс і довіру до банківської системи.

Закон України «Про Національний банк України» визначає правові засади діяльності центрального банку та його функції у сфері грошово-кредитної політики, валютного регулювання, банківського нагляду та забезпечення стабільності фінансової системи. У цьому

випадку особливо чітко простежується взаємозв'язок публічного та приватного інтересів. Публічним інтересом є стабільність грошової системи та банківського сектору, приватним — можливість учасників ринку вільно розпоряджатися коштами, користуватися банківськими послугами, отримувати фінансування та планувати свою економічну поведінку.

Окремим сегментом інституційного механізму є банківський нагляд. Закон України «Про банки і банківську діяльність» формує правові засади функціонування банківської системи та встановлює механізми державного регулювання у цій сфері. Через банківську систему проходять значні обсяги фінансових ресурсів, тому її стійкість має стратегічне значення для економічної безпеки. Разом з тим надмірне або непередбачуване регуляторне навантаження може негативно позначатися на конкуренції, доступності фінансових послуг та інвестиційній активності.

Важливим інституційним суб'єктом є також Антимонопольний комітет України. Його діяльність безпосередньо пов'язана з реалізацією статті 42 Конституції України, оскільки захист економічної конкуренції є одним із базових елементів конституційної моделі ринкової економіки. Закон України «Про Антимонопольний комітет України» визначає його статус як державного органу зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямована на захист конкуренції у підприємницькій діяльності та сфері державних закупівель.

Антимонопольне регулювання є показовим прикладом того, як публічне втручання може забезпечувати, а не обмежувати приватну економічну свободу. Без належного контролю за монополізацією ринку сильніші приватні суб'єкти можуть фактично позбавити інших учасників можливості реалізовувати підприємницьку свободу. Тому державне втручання тут переслідує мету не витіснення приватного інтересу, а підтримання справедливих умов його реалізації.

Аналогічне значення має Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції», який спрямований на

припинення неправомірної поведінки суб'єктів господарювання у конкурентному середовищі. У цьому випадку публічний інтерес реалізується через захист самого ринкового механізму, а приватний — через гарантування суб'єктам можливості здійснювати діяльність без неправомірного використання їхньої ділової репутації, комерційних позначень або результатів господарської діяльності іншими учасниками ринку [14].

Окремої уваги заслуговує інституційна складова протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Вона ґрунтується на Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення». Відповідна система передбачає участь державних органів та суб'єктів первинного фінансового моніторингу, що створює багаторівневий механізм виявлення підозрілих фінансових операцій [13].

У цій сфері проблема балансу інтересів проявляється особливо гостро, адже для ефективної протидії незаконним фінансовим потокам держава повинна отримувати та аналізувати значний обсяг фінансової інформації. Водночас відповідні процедури зачіпають приватність, банківську та комерційну таємницю, свободу фінансових операцій та право особи на розпорядження власними активами. Тому інституційна ефективність не повинна досягатися ціною необмеженого втручання у приватну сферу.

Суттєвим елементом економічної безпеки є також антикорупційний механізм. Корупція безпосередньо впливає на ефективність державних фінансів, інвестиційний клімат, конкурентне середовище, публічні закупівлі та довіру до державних інституцій. Закон України «Про запобігання корупції» формує правові та організаційні засади функціонування відповідної системи, встановлюючи превентивні механізми, правила запобігання конфлікту інтересів та інші інструменти державної політики у цій сфері.

Особливого значення інституційний механізм набуває в умовах воєнного стану. Війна істотно трансформує

характер економічних загроз, посилює необхідність швидкого прийняття рішень, перерозподілу фінансових ресурсів, захисту критичної інфраструктури, контролю за стратегічними активами, протидії незаконному виведенню капіталу та забезпечення безперервності функціонування бюджетної і банківської систем.

Водночас воєнний стан не усуває необхідності оцінювання ефективності державної політики у сфері економічної безпеки. У сучасних дослідженнях обґрунтовується необхідність вироблення спеціальних критеріїв такої оцінки з урахуванням особливостей правового режиму воєнного стану та ведення бойових дій на території держави [5, с.185].

Ця теза має принципове значення для конституційного аналізу. Оцінка ефективності державної політики не може зводитися лише до кількісних показників. У правовій державі результативність повинна співвідноситися з дотриманням прав і свобод, законністю застосованих заходів, їх необхідністю та відповідністю характеру загроз. Інакше існує ризик, що поняття економічної безпеки буде використовуватися як універсальне обґрунтування для надмірного розширення повноважень державних органів.

У зв'язку з цим інституційний механізм економічної безпеки потребує не тільки організаційної оптимізації, а й конституційно-правової оцінки його функціонування. Основними критеріями такої оцінки мають бути чіткість компетенції, відсутність необґрунтованого дублювання функцій, підзвітність, прозорість процедур, наявність ефективного судового контролю та здатність державних органів діяти без створення надмірного тиску на приватний сектор.

Окремим напрямом має стати розвиток міжвідомчого обміну інформацією. У цифровій економіці швидкість виникнення економічних ризиків суттєво зростає, а традиційні бюрократичні механізми обміну даними часто не відповідають характеру сучасних загроз. Проте цифровізація координації не повинна автоматично означати необмежений доступ різних органів до інформації про приватних осіб і суб'єктів господарювання. Доступ до

даних має бути функціонально обґрунтованим, нормативно визначеним і підконтрольним.

Особливе значення в цьому контексті має Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», адже сучасна економічна безпека значною мірою залежить від захищеності цифрової інфраструктури, державних інформаційних систем, банківського сектору, електронних платежів та інформаційних ресурсів суб'єктів господарювання. Порушення функціонування таких систем може спричинити не лише технічні, а й системні економічні наслідки [17].

Інституційна система економічної безпеки має також враховувати правовий режим критичної інфраструктури. Закон України «Про критичну інфраструктуру» формує правові та організаційні засади створення і функціонування національної системи її захисту. З економічної точки зору критична інфраструктура охоплює об'єкти, порушення роботи яких може мати масштабні наслідки для фінансової стабільності, енергетики, транспорту, зв'язку, банківської системи та інших стратегічних секторів.

Тут також простежується необхідність узгодження публічних і приватних інтересів, оскільки значна частина об'єктів критичної інфраструктури може перебувати у приватній власності. Держава має законний інтерес у встановленні спеціальних вимог до їх захищеності, однак відповідні вимоги повинні бути достатньо визначеними, економічно обґрунтованими та не створювати для приватних операторів непропорційного фінансового чи адміністративного навантаження.

Інституційний механізм економічної безпеки держави являє собою багаторівневу систему, у якій поєднуються повноваження органів загальної компетенції, спеціалізованих органів, фінансових регуляторів, правоохоронних структур та органів із особливим статусом. Його ефективність залежить не стільки від кількості суб'єктів, скільки від чіткості розмежування повноважень, належної координації та здатності кожного органу діяти в межах конституційних принципів.

З позицій балансу публічних і приватних інтересів ключовою вимогою до інституційної системи є недопущення ситуації, за якої захист економічної безпеки перетворюється на самостійну підставу для надмірного втручання у приватну економічну діяльність. Навпаки, завдання державних інституцій полягає в тому, щоб нейтралізовувати реальні економічні загрози та одночасно підтримувати передбачуване, стабільне й правовозахищене середовище для економічної активності.

У перспективі розвиток інституційного механізму має бути спрямований на скорочення дублювання функцій, удосконалення аналітичної взаємодії між державними органами, підвищення прозорості процедур, запровадження чітких критеріїв ефективності та розвиток цифрового обміну даними. При цьому будь-яке посилення державної спроможності повинно супроводжуватися відповідним посиленням правових гарантій для приватних осіб.

Саме така модель може забезпечити реальну стійкість системи економічної безпеки: не через максимальну концентрацію владних повноважень, а через їх правову впорядкованість, функціональну доцільність та відповідність конституційним засадам взаємодії держави, суспільства й особи.

Фінансова система держави є одним із базових елементів національної безпеки, оскільки саме через механізми формування, розподілу та використання фінансових ресурсів забезпечується виконання конституційних функцій держави, реалізація соціальної політики, фінансування сектору безпеки і оборони, підтримка економічного розвитку та гарантування прав і свобод людини. Конституційний вимір фінансово-фіскальної безпеки полягає у необхідності поєднання двох взаємопов'язаних цілей: забезпечення достатньої фінансової спроможності держави та збереження економічної свободи платників податків, інвесторів і суб'єктів господарювання.

У сучасній правовій державі фіскальна політика не може розглядатися виключно як інструмент наповнення бюджету. Її конституційне призначення значно ширше -

створення умов для реалізації принципу соціальної держави, підтримання макроекономічної стабільності, забезпечення справедливого розподілу суспільних ресурсів та формування передбачуваного економічного середовища. Саме тому податкова система, бюджетна політика, валютне регулювання та діяльність центрального банку становлять єдиний фінансово-правовий комплекс, від ефективності якого залежить економічна безпека країни.

Конституція України визначає, що бюджетна система будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та територіальними громадами. Держава прагне до збалансованості бюджету, а регулярні звіти про доходи і видатки Державного бюджету України мають бути оприлюдненими. Ці положення формують конституційний фундамент фінансової відповідальності держави та безпосередньо пов'язують бюджетну політику із принципами відкритості, підзвітності та соціальної справедливості.

Конституційний зміст бюджетної політики конкретизується Бюджетним кодексом України, який визначає правові засади функціонування бюджетної системи, принципи бюджетного процесу, міжбюджетних відносин та використання публічних фінансів. Серед основних принципів бюджетної системи законодавець закріплює єдність, збалансованість, самостійність, повноту, обґрунтованість, ефективність і результативність використання бюджетних коштів, публічність та прозорість. Саме ці принципи забезпечують інституційну основу фінансової стійкості держави та виступають гарантією раціонального використання суспільних ресурсів.

Особливе місце у структурі економічної безпеки займає фіскальне регулювання. Його значення виходить далеко за межі класичної податкової функції держави, адже саме через систему мобілізації фінансових ресурсів формується матеріальна основа реалізації державної політики у сфері оборони, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, інфраструктури та підтримки економічного розвитку.

У сучасній науковій літературі обґрунтовано, що фіскальне регулювання є одним із ключових інструментів забезпечення економічної безпеки держави, оскільки визначає рівень мобілізації та перерозподілу фінансових ресурсів, необхідних для підтримання макроекономічної стабільності й стійкості до внутрішніх та зовнішніх загроз. Особливу роль при цьому відіграє податкова політика: ефективність збору податків безпосередньо впливає на фінансову спроможність держави, стабільна та прогнозована податкова система забезпечує фінансування оборонного, соціального, медичного й освітнього секторів, а диверсифікація джерел бюджетних доходів та боротьба з тінізацією економіки підвищують соціальну справедливість і легітимність податкової системи [24, .124]

Наведений підхід дозволяє розглядати податкову політику не лише як фінансовий механізм, а як інструмент конституційного забезпечення публічного інтересу. Водночас саме у сфері оподаткування найбільш гостро постає проблема балансу між публічними потребами держави та приватними майновими правами особи. Надмірне податкове навантаження може негативно впливати на інвестиційну активність, конкурентоспроможність економіки та розвиток підприємництва, тоді як недостатній рівень фіскальної мобілізації ставить під загрозу виконання державою її конституційних функцій.

Податковий кодекс України встановлює систему принципів, які покликані забезпечити цей баланс. Серед них особливе значення мають рівність усіх платників перед законом, стабільність податкового законодавства, економічність оподаткування, соціальна справедливість та презумпція правомірності рішень платника у випадках, визначених законом. Саме стабільність податкових правил створює передумови для довгострокового інвестування та прогнозування господарської діяльності, тоді як справедливість оподаткування зміцнює суспільну довіру до державних інституцій.

Важливим елементом фінансово-фіскальної безпеки є бюджетна дисципліна. Конституційна вимога

збалансованості бюджету набуває особливого значення в умовах воєнного стану, коли держава змушена одночасно збільшувати оборонні видатки, підтримувати соціальні програми, забезпечувати функціонування критичної інфраструктури та здійснювати відновлення економіки. За таких умов ефективність бюджетної політики визначається не лише обсягом акумульованих ресурсів, а й здатністю держави забезпечити їх цільове, прозоре та результативне використання.

Одним із ключових чинників макроекономічної стабільності є діяльність Національного банку України. Конституція покладає на центральний банк основну функцію забезпечення стабільності грошової одиниці України, а Закон України «Про Національний банк України» деталізує його повноваження у сфері грошово-кредитної політики, валютного регулювання та банківського нагляду. Через реалізацію цих повноважень держава впливає на інфляційні процеси, доступність кредитних ресурсів, валютний курс та загальну фінансову стабільність.

Особливу роль монетарна політика відіграє в умовах воєнного стану. Воєнні ризики суттєво змінюють характер функціонування фінансової системи: зростає навантаження на державний бюджет, посилюється інфляційний тиск, підвищується волатильність валютного ринку та збільшується потреба у підтриманні довіри до банківської системи. Саме тому державне втручання у фінансову сферу в цей період набуває більш інтенсивного характеру.

Дослідники справедливо наголошують, що одним із ключових механізмів забезпечення економічної безпеки України під час воєнного стану є реалізація державної політики макроекономічної стабілізації, яка охоплює монетарне, бюджетне та валютне регулювання. Важливу роль при цьому виконує Національний банк України, застосовуючи інструменти жорсткішої монетарної політики, валютних обмежень і підтримки ліквідності банківської системи з метою стабілізації фінансового ринку та недопущення панічних настроїв серед економічних агентів [6, с.7].

Разом із тим застосування валютних обмежень завжди пов'язане з обмеженням приватної економічної свободи. Закон України «Про валюту і валютні операції» виходить із принципу свободи здійснення валютних операцій, однак одночасно передбачає можливість запровадження заходів захисту у випадках виникнення загроз макрофінансовій стабільності. Таким чином, валютне регулювання демонструє класичний приклад конституційного балансу: приватний інтерес полягає у свободі руху капіталу, тоді як публічний - у захисті фінансової системи від системних ризиків.

Не менш важливим елементом фінансової безпеки є банківський сектор. Закон України «Про банки і банківську діяльність» визначає правові засади функціонування банківської системи, встановлює вимоги до капіталізації банків, механізми банківського нагляду та захисту прав вкладників. Стійкість банківської системи має стратегічне значення для економічної безпеки, адже саме через банківський сектор забезпечується кредитування економіки, функціонування платіжної системи та рух фінансових ресурсів між суб'єктами господарювання.

Водночас сучасна фінансова система вже давно виходить за межі класичних банківських відносин. Значна частина економічної активності здійснюється через небанківські фінансові установи, страхові компанії, кредитні спілки, інвестиційні фонди та інші фінансові компанії. Саме тому Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» формує нову модель регулювання фінансового ринку, орієнтовану на прозорість діяльності фінансових установ, захист прав споживачів фінансових послуг та підвищення стійкості фінансової системи в цілому [23].

Конституційний баланс проявляється також у сфері публічних закупівель. З одного боку, держава реалізує свій публічний інтерес через ефективне використання бюджетних коштів, розвиток конкуренції та запобігання корупції. З іншого боку, суб'єкти господарювання повинні мати рівний доступ до участі у закупівлях, прозорі процедури та гарантії неупередженого ставлення з боку

замовників. Закон України «Про публічні закупівлі» саме й покликаний забезпечити поєднання цих двох складових — ефективності публічних фінансів та свободи конкуренції.

Особливого значення у фінансово-фіскальній сфері набуває боротьба з тіньовою економікою та легалізацією незаконних доходів. Високий рівень тінізації призводить до скорочення бюджетних надходжень, викривлення конкурентного середовища, нерівності платників податків та зниження інвестиційної привабливості держави. Саме тому Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів...» є не лише фінансовим, а й безпековим інструментом, спрямованим на захист економічної системи від кримінального капіталу.

Фіскальна безпека нерозривно пов'язана і з інвестиційною політикою держави. Конституційний принцип рівності суб'єктів права власності та свободи підприємницької діяльності вимагає створення стабільного правового середовища, яке стимулюватиме довгострокові інвестиції. Закони України «Про інвестиційну діяльність», «Про режим іноземного інвестування» та «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» формують нормативну основу державної інвестиційної політики, поєднуючи інтерес держави у розвитку економіки з гарантіями захисту приватного капіталу.

Фінансово-фіскальні засади економічної безпеки становлять цілісну систему конституційно й законодавчо врегульованих механізмів, які забезпечують матеріальну основу функціонування держави. Їх ефективність визначається не максимальним рівнем фіскального навантаження чи жорсткістю монетарної політики, а здатністю забезпечити збалансованість публічних фінансів, передбачуваність економічного середовища та належний рівень захисту майнових прав учасників економічних відносин.

Саме фінансово-фіскальна політика найбільш наочно демонструє конституційний характер економічної безпеки: держава реалізує свій публічний інтерес через мобілізацію та ефективне використання ресурсів, але водночас

зобов'язана гарантувати приватним особам стабільність, правову визначеність і справедливість фінансового регулювання. Лише за таких умов економічна безпека стає не інструментом обмеження економічної свободи, а механізмом її довгострокового забезпечення.

Цифрова трансформація економіки істотно змінює традиційні уявлення про економічну безпеку держави. Якщо раніше основна увага зосереджувалася переважно на бюджетній, податковій, валютній, банківській, інвестиційній та зовнішньоекономічній складових, то сьогодні до системи ключових ризиків додаються кібератаки, технологічна залежність, вразливість цифрової інфраструктури, незаконне використання даних, цифрове шахрайство, маніпулювання фінансовими платформами, порушення безпеки електронних платежів та інші загрози, здатні спричинити масштабні економічні наслідки.

У цьому контексті економічна безпека дедалі більше набуває міжгалузевого характеру. Її забезпечення вже не може здійснюватися лише традиційними фінансовими, адміністративними чи правоохоронними засобами. Держава має формувати правове середовище, у якому цифрові технології використовуються як ресурс економічного розвитку, але водночас створюються дієві механізми протидії ризикам, що виникають унаслідок технологічної трансформації.

Для України ця проблема має особливе значення з огляду на високі темпи цифровізації державних послуг, розвиток IT-сектору, поширення електронних платформ, дистанційних фінансових сервісів і цифрових форм взаємодії між державою, громадянами та бізнесом. Науковці звертають увагу на те, що Україна володіє суттєвими конкурентними перевагами для успішної цифрової трансформації, зокрема розвиненою IT-галуззю, сформованим сегментом компаній-розробників цифрових рішень та досвідом цифровізації державних послуг. Водночас між технологічними можливостями держави та системою забезпечення економічної безпеки зберігається інституційний розрив, а нормативно-правове регулювання

характеризується фрагментарністю та недостатньою адаптованістю до реалій цифрової економіки [7, с.57].

Наявність такого розриву безпосередньо впливає на співвідношення публічних і приватних інтересів. З одного боку, держава об'єктивно заінтересована у цифровізації економіки, оскільки вона сприяє підвищенню продуктивності, прозорості фінансових операцій, швидкості адміністративних процедур, розвитку електронної комерції та зменшенню транзакційних витрат. З іншого боку, активне проникнення держави у цифрове середовище створює нові ризики для приватності, конфіденційності комерційної інформації, свободи підприємницької діяльності та контролю особи над власними даними.

Цифровізація не повинна розглядатися як виключно технічний процес. У конституційно-правовому вимірі вона є формою трансформації механізмів реалізації прав і свобод, а отже потребує належного нормативного забезпечення. Правове регулювання має не лише дозволяти застосування нових технологій, а й встановлювати межі їх використання, гарантії захисту приватних інтересів та процедури контролю за діяльністю державних і приватних операторів цифрової інфраструктури.

Особливе значення має захист цифрової інфраструктури, оскільки її порушення може безпосередньо впливати на банківську систему, функціонування підприємств, державні реєстри, платіжні сервіси, транспорт, енергетику та зв'язок. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» визначає правові та організаційні засади забезпечення кібербезпеки, захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави у кіберпросторі та формує базові принципи координації діяльності відповідних суб'єктів [16].

Кібербезпека дедалі тісніше пов'язується з економічною безпекою. Значна частина фінансових операцій, розрахунків між суб'єктами господарювання, державних платежів та податкової звітності здійснюється в електронному середовищі. Відповідно, масштабна

кібератака на банківську, енергетичну чи комунікаційну інфраструктуру здатна спричинити не лише технічні перебої, а й реальні економічні збитки, втрату довіри до фінансових інституцій і порушення функціонування критичних секторів.

З огляду на це особливого значення набуває Закон України «Про критичну інфраструктуру», який формує правові засади створення національної системи захисту критичних об'єктів. В економічному вимірі важливим є те, що значна частина таких об'єктів може належати приватним суб'єктам, тому держава повинна поєднувати публічний інтерес у забезпеченні їх безпеки з недопущенням надмірного регуляторного навантаження на власників та операторів.

Цифровізація фінансової системи також породжує нові інструменти зміцнення економічної безпеки. Зокрема, у наукових дослідженнях звертається увага на використання технологій блокчейну та смарт-контрактів як засобів підвищення прозорості фінансових операцій і зменшення ризиків шахрайства. Водночас наголошується на значенні фінансової грамотності населення та підприємств, оскільки належний рівень обізнаності у фінансових ризиках сприяє зменшенню вразливості економічних агентів до шахрайських схем та непередбачених фінансових втрат [25, с.196].

З конституційної точки зору це положення є важливим, оскільки демонструє, що економічна безпека формується не лише за рахунок владно-імперативного регулювання. Не менш значущими є превентивні, освітні, технологічні та саморегулятивні механізми. Чим вищим є рівень фінансової грамотності населення, цифрової культури бізнесу та технологічної захищеності економічних процесів, тим меншою є потреба у жорсткому адміністративному втручанні держави.

Використання блокчейн-технологій також показує перспективність переходу від традиційної моделі тотального контролю до моделі технологічного забезпечення прозорості. За умови належного правового регулювання такі технології можуть одночасно

задовольняти публічний інтерес у відстежуваності фінансових операцій та приватний інтерес у швидкості, надійності й передбачуваності економічних транзакцій.

Розвиток цифрових технологій не повинен випереджати формування правових гарантій. У протилежному випадку інноваційні рішення можуть створювати нові форми нерівності, інформаційної асиметрії та залежності суб'єктів господарювання від технологічних платформ. Особливо це стосується ситуацій, коли цифрова інфраструктура контролюється обмеженим колом приватних суб'єктів або коли держава отримує надмірно широкі можливості збору та аналізу економічної інформації.

Одним із ключових напрямів розвитку законодавства має бути визначення прозорих правил доступу держави до економічних даних. Інформація про фінансові операції, корпоративні структури, рух капіталу та господарську діяльність може мати істотне значення для виявлення економічних загроз, однак її використання повинно здійснюватися лише в межах законних повноважень і відповідати принципу пропорційності.

Окремого значення набуває питання цифровізації державного контролю. Автоматизація податкового, митного, фінансового та банківського нагляду може суттєво підвищити ефективність державних інституцій, зменшити корупційні ризики та прискорити обробку інформації. Разом з тим алгоритмічні рішення не повинні ставати неконтрольованою підставою для обмеження прав суб'єктів господарювання. Особа повинна мати можливість зрозуміти логіку рішення, яке впливає на її економічні права, та ефективно його оскаржити.

У цьому аспекті цифровізація має безпосередній зв'язок із конституційним принципом верховенства права. Технологічна складність не може бути виправданням для непрозорості державних процедур. Навпаки, використання цифрових систем у публічному управлінні повинно супроводжуватися ще вищими вимогами до передбачуваності, перевірюваності та підконтрольності рішень.

Значну роль у забезпеченні економічної безпеки відіграє інноваційний сектор приватної економіки. Стійкість держави значною мірою залежить від здатності підприємств адаптуватися до технологічних змін, залучати інвестиції, розвивати нові продукти та підтримувати конкурентоспроможність. У науковій літературі зазначається, що позитивними чинниками економічної безпеки інноваційних підприємств є наявність чітких стратегічних цілей, орієнтація на споживача, відкритість до змін зовнішнього середовища, застосування економічних методів управління, розвиток маркетингової функції, професійне навчання персоналу, удосконалення організаційної структури та підвищення інвестиційної привабливості [2,с.328].

Це дозволяє зробити важливий висновок: економічна безпека держави не може бути забезпечена без економічної стійкості приватного сектору. Підприємства є не лише об'єктами державного регулювання, а й активними суб'єктами економічної безпеки, оскільки саме вони створюють робочі місця, формують податкові надходження, забезпечують інноваційний розвиток, підтримують експортний потенціал та сприяють технологічній незалежності держави.

Приватний інтерес у розвитку підприємства має не лише індивідуальне, але й загальносуспільне значення. Держава заінтересована у тому, щоб суб'єкти господарювання були фінансово стійкими, технологічно конкурентоспроможними та здатними адаптуватися до кризових умов. Саме тому надмірне регуляторне навантаження, нестабільність законодавства або необґрунтоване втручання у господарську діяльність можуть розглядатися не лише як проблема приватного сектору, а й як потенційна загроза економічній безпеці держави. У цьому контексті важливе значення має Закон України «Про інвестиційну діяльність», який визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності. Інвестиційна активність безпосередньо залежить від рівня правової визначеності, гарантій власності та можливості прогнозувати державну

політику. Відповідно, інвестиційна безпека є тим сегментом, де приватний і публічний інтереси можуть не протистояти, а взаємно посилювати один одного.

Аналогічне значення має Закон України «Про режим іноземного інвестування», оскільки залучення зовнішнього капіталу є одним із факторів модернізації економіки, розвитку інфраструктури та технологічного оновлення. Водночас іноземні інвестиції можуть створювати і певні ризики, якщо йдеться про стратегічні галузі, критичну інфраструктуру чи активи, що мають особливе значення для національної безпеки. Тому правове регулювання має поєднувати гарантії захисту інвестора з можливістю держави реагувати на реальні безпекові загрози.

У цифровій економіці особливого значення набуває також розвиток ринків капіталу. Закон України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» формує правову основу державного нагляду у цій сфері. Стабільність ринків капіталу має безпосередній вплив на інвестиційні процеси, доступ підприємств до фінансування та загальний рівень довіри до економічної системи [9].

Разом з тим державне регулювання ринків капіталу повинно бути побудоване таким чином, щоб захист інвесторів та протидія зловживанням не перетворювалися на надмірне обмеження фінансових інновацій. У сучасних умовах надто жорстке регулювання може призводити до переміщення капіталу та технологічних компаній до інших юрисдикцій, тоді як відсутність належного контролю створює ризики шахрайства та фінансової нестабільності. Це ще раз підтверджує, що ключовим принципом цифрової та інноваційної політики держави має бути пропорційність. Держава повинна регулювати не сам факт появи нової технології, а ті конкретні ризики, які вона може створювати для суспільства, фінансової системи або прав інших осіб.

Особливо важливим є формування законодавства, здатного оперативно реагувати на технологічні зміни. Традиційний нормативний цикл часто є надто повільним для цифрової економіки, де нові бізнес-моделі та фінансові інструменти можуть виникати протягом декількох місяців.

Проте прискорення нормотворчості не повинно призводити до зниження якості правового регулювання чи нестабільності законодавства.

Для економічної безпеки не менш небезпечною є ситуація, коли правила змінюються настільки часто, що приватні суб'єкти не можуть адаптувати до них свою діяльність. Тому законодавча політика у цифровій сфері має поєднувати гнучкість із достатнім рівнем стабільності.

У цьому контексті економічна безпека набуває ще одного виміру - технологічного суверенітету. Йдеться про здатність держави підтримувати функціонування критично важливих цифрових систем, зменшувати залежність від зовнішніх технологічних монополій, захищати стратегічні дані та розвивати власні інноваційні продукти.

Разом з тим технологічний суверенітет не повинен розумітися як ізоляція економіки або необґрунтоване обмеження міжнародної технологічної співпраці. Навпаки, його зміст полягає у здатності держави зберігати контроль над критичними сегментами цифрової інфраструктури та одночасно інтегруватися у глобальні технологічні ринки.

Особливе значення для України це має у контексті післявоєнного відновлення. Відновлення економіки неминуче буде пов'язане з масштабним використанням цифрових технологій, міжнародних інвестицій, автоматизованих систем управління, електронних реєстрів і фінансових платформ. Від того, наскільки правове регулювання буде здатним забезпечити довіру до цих процесів, залежатиме і рівень економічної безпеки держави.

Цифрова трансформація не лише створює нові загрози, а й відкриває додаткові можливості для зміцнення економічної безпеки. Вона дозволяє підвищити прозорість фінансових операцій, зменшити адміністративні витрати, автоматизувати державний контроль, удосконалити аналітичну роботу та забезпечити швидше реагування на економічні ризики.

Використання цих можливостей потребує чіткої конституційно-правової рамки. Основним критерієм такої рамки має бути здатність поєднати технологічну

ефективність із захистом прав людини, економічної свободи та законних інтересів приватного сектору.

Цифровий та інноваційний вимір економічної безпеки ще раз підтверджує загальну закономірність: найбільш стійкою є не та економічна система, у якій держава максимально контролює приватний сектор, а та, у якій публічне регулювання створює передбачувані умови для розвитку технологій, інвестицій і підприємництва, одночасно нейтралізуючи системні ризики.

Саме така модель дозволяє забезпечити реальний баланс між економічною свободою та безпекою, перетворюючи цифрову трансформацію з потенційного джерела загроз на один із ключових ресурсів довгострокової стійкості держави.

Воєнний стан істотно трансформує характер взаємодії держави, суспільства та приватних суб'єктів у сфері економіки. За умов збройної агресії, руйнування інфраструктури, порушення логістичних ланцюгів, зміни структури державних видатків, валютних ризиків та необхідності оперативної мобілізації матеріальних ресурсів публічний інтерес закономірно набуває підвищеного значення. Проте навіть за таких обставин конституційна модель держави не допускає необмеженого втручання у сферу приватної власності, підприємницької свободи чи інших економічних прав.

Конституція України прямо передбачає можливість встановлення окремих обмежень прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного або надзвичайного стану. Водночас такі обмеження мають бути нормативно визначеними, обмеженими в часі та пов'язаними з реальною необхідністю реагування на відповідні загрози. Це означає, що воєнний стан не скасовує принцип верховенства права, а лише допускає більш інтенсивне використання законних механізмів публічного втручання.

Важливим є й те, що Конституція України зберігає особливий захист права власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток, з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, а в умовах

воєнного чи надзвичайного стану - з урахуванням спеціального правового режиму. Саме така конструкція свідчить про те, що навіть у кризових умовах приватний інтерес не втрачає конституційної цінності, а підлягає співвіднесенню з публічною потребою держави .

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» конкретизує перелік заходів, які можуть застосовуватися в умовах особливого правового режиму. Серед них особливе значення для економічної безпеки мають використання потужностей і трудових ресурсів підприємств, встановлення спеціальних режимів роботи, примусове відчуження майна, регулювання використання окремих ресурсів та інші заходи, спрямовані на забезпечення обороноздатності й безперервності функціонування держави [19].

Конституційно-правовий сенс цих заходів полягає у тому, що держава отримує розширений інструментарій впливу на економічні процеси лише в межах спеціального правового режиму. Відповідно, будь-яке обмеження економічної свободи має бути пов’язане з конкретною безпековою метою, а не використовуватися як універсальний засіб адміністративного контролю.

Особливо показовим у цьому контексті є механізм примусового відчуження майна. Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» визначає порядок переходу майна у власність держави та компенсаційні механізми. Саме наявність процедури, документального оформлення та компенсації забезпечує баланс між нагальною суспільною потребою і захистом прав власника [18].

У правовій державі сама наявність воєнної необхідності не може автоматично усувати потребу в юридичному оформленні відповідного втручання. Навпаки, чим інтенсивнішим є обмеження приватного права, тим вищими мають бути вимоги до його правового обґрунтування. Це стосується не лише відчуження майна, а й обмеження валютних операцій, доступу до окремих активів, регулювання роботи стратегічних підприємств,

встановлення спеціальних режимів використання ресурсів або застосування санкцій.

Окремим напрямом економічної безпеки в умовах війни є санкційна політика. Закон України «Про санкції» формує правову основу застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів для захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності України. У сфері економіки такі заходи можуть безпосередньо впливати на право власності, здійснення господарської діяльності, рух капіталу, використання активів та участь у корпоративному управлінні.

Саме тому санкційний механізм повинен розглядатися крізь призму пропорційності. Публічний інтерес держави у захисті від осіб та структур, діяльність яких створює загрозу національній безпеці, є беззаперечним. Водночас застосування санкцій має бути юридично визначеним, обґрунтованим та таким, що не перетворює безпековий механізм на інструмент свавільного економічного обмеження.

Окреме місце у воєнно-економічному регулюванні посідає Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів». Його поява пов'язана з необхідністю реагування на специфічний характер загроз, спричинених збройною агресією, та використання майнових механізмів як частини політики захисту державних інтересів.

У цьому випадку баланс публічного і приватного інтересів має особливу специфіку, оскільки приватне майнове право співвідноситься не з абстрактною економічною доцільністю, а з питаннями державного суверенітету, агресії та національної безпеки. Водночас і тут конституційний підхід вимагає максимальної юридичної визначеності процедури, критеріїв застосування та правових наслідків.

Економічна безпека в умовах воєнного стану безпосередньо пов'язана і з управлінням об'єктами державної власності. Держава як власник стратегічних

активів повинна забезпечувати їх ефективне використання, збереження та функціонування в інтересах суспільства. Закон України «Про управління об'єктами державної власності» визначає правові засади реалізації державою відповідних повноважень та формує основу для управління підприємствами, пакетами корпоративних прав і майновими комплексами, які мають значення для економіки [22].

Воєнні умови посилюють значення державної власності в стратегічних секторах. Йдеться насамперед про енергетику, транспорт, оборонно-промисловий комплекс, зв'язок, інфраструктурні мережі та інші сфери, порушення функціонування яких може мати системні наслідки.

Водночас сама наявність стратегічного значення певного активу не повинна автоматично означати необхідність його перебування у державній власності. Конституційна модель економіки України не ґрунтується на домінуванні однієї форми власності. Тому критерієм має виступати не формальний статус власника, а здатність відповідної моделі управління забезпечувати суспільну стійкість, ефективність і захист від безпекових ризиків.

У цьому контексті важливе значення має Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна». Приватизація може слугувати інструментом підвищення ефективності управління активами, залучення інвестицій та зменшення непродуктивного навантаження на державний сектор. Водночас у стратегічних галузях вона має здійснюватися з урахуванням безпекових факторів та необхідності збереження контролю над об'єктами, від яких залежить стійкість держави [20].

У сфері державної власності баланс публічного і приватного інтересів проявляється не лише у співвідношенні державного та приватного секторів, а й у виборі оптимальної моделі управління економічними активами. Надмірна державна присутність може знижувати ефективність, посилювати бюрократизацію та корупційні ризики, тоді як необмежена приватизація стратегічних активів може створювати загрози для економічного суверенітету.

Важливою складовою воєнної економічної безпеки є також державна допомога суб'єктам господарювання. В умовах масштабних руйнувань, втрати ринків, переміщення підприємств та порушення логістики держава може бути змушена активніше підтримувати окремі сектори. Проте така підтримка повинна здійснюватися за прозорими критеріями, щоб не спотворювати конкуренцію та не створювати необґрунтованих переваг для окремих суб'єктів [11].

Саме у воєнний період особливо складно забезпечити баланс між оперативністю державної підтримки та принципом конкурентної нейтральності. Надмірно формалізовані процедури можуть знизити ефективність допомоги, а відсутність прозорих правил — створити ризики зловживань. Тому законодавче регулювання має забезпечувати достатню гнучкість без відмови від принципів рівності та підзвітності.

Особливе значення для економічної стійкості має функціонування критичної інфраструктури. Війна продемонструвала, що порушення роботи енергетичних, транспортних, фінансових, телекомунікаційних та інших інфраструктурних систем безпосередньо впливає на здатність економіки функціонувати. Закон України «Про критичну інфраструктуру» формує правові засади захисту таких об'єктів та передбачає систему відповідальності їх операторів.

У цьому сегменті публічний інтерес має особливо високу вагу, оскільки вихід із ладу одного критичного об'єкта може вплинути на значну кількість приватних осіб та суб'єктів господарювання. Водночас значна частина критичної інфраструктури може перебувати у приватній власності, тому покладення на операторів додаткових обов'язків із захисту має бути економічно обґрунтованим і нормативно визначеним.

Окремим напрямом є контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання. Закон України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» формує

механізм, який поєднує інтерес держави у захисті національної безпеки з інтересами суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності [10].

У цій сфері обмеження експорту або імпорту можуть мати значний економічний вплив на приватні підприємства, особливо ті, що працюють у високотехнологічних секторах. Проте публічний інтерес у недопущенні неконтрольованого поширення стратегічних технологій чи продукції може виправдовувати спеціальний дозвільний режим.

Зовнішньоекономічна діяльність загалом також набуває особливої безпекової ваги в умовах війни. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» виходить із принципу свободи зовнішньоекономічного підприємництва, але водночас передбачає можливість державного регулювання у випадках, коли цього потребують національні інтереси.

Проблема полягає у тому, щоб тимчасові безпекові обмеження не перетворювалися на постійний бар'єр для економічної активності. Для післявоєнного відновлення критично важливо забезпечити повернення до максимально відкритої та передбачуваної моделі економічної взаємодії, щойно безпекові обставини дозволятимуть це зробити.

Воєнний стан також посилює значення митної політики. Митний кодекс України формує правову основу переміщення товарів через митний кордон та реалізації митного контролю. В умовах війни митні механізми виконують не лише фіскальну, а й безпекову функцію, оскільки пов'язані з контролем за переміщенням стратегічних товарів, валютних цінностей та іншими ризиковими операціями.

Надмірне ускладнення митних процедур може негативно впливати на бізнес, особливо в умовах порушених логістичних ланцюгів. Тому ефективна митна політика має поєднувати контроль за безпековими ризиками з максимально можливим спрощенням законної зовнішньоекономічної діяльності.

Схожа проблема виникає і у сфері валютного регулювання. Під час війни валютні обмеження можуть

бути необхідними для запобігання відтоку капіталу та підтримання стабільності національної валюти. Проте тривале збереження надмірних обмежень може стримувати інвестиційну активність і зовнішньоекономічні операції. Саме тому Закон України «Про валюту і валютні операції», який закріплює принцип свободи валютних операцій, має залишатися базовою орієнтацією для поступового повернення до нормального режиму після стабілізації безпекової ситуації.

Загалом воєнний стан істотно змінює співвідношення публічного та приватного інтересів, але не скасовує самого принципу їх балансу. Публічний інтерес може отримувати пріоритет у питаннях оборони, стратегічних ресурсів, фінансової стабільності та критичної інфраструктури, однак такий пріоритет повинен бути юридично обґрунтованим і обмеженим конкретною метою.

Конституційна логіка вимагає також враховувати часовий характер надзвичайних обмежень. Заходи, які можуть бути виправданими під час активної фази війни, не повинні автоматично переноситися у звичайний правовий режим після зниження рівня загроз. Інакше тимчасове посилення публічного контролю може трансформуватися у постійну модель надмірного втручання держави в економіку.

Це особливо важливо для майбутнього післявоєнного відновлення України. Відновлення потребуватиме значного обсягу приватних та іноземних інвестицій, розвитку підприємництва, відновлення конкуренції та формування довгострокової довіри до правового середовища. Тому державна економічна політика має бути спрямована на поступове повернення від надзвичайних до звичайних механізмів регулювання.

Одночасно досвід війни повинен бути врахований у реформуванні системи економічної безпеки. Йдеться про посилення захисту критичної інфраструктури, удосконалення механізмів управління стратегічними активами, розвиток санкційного законодавства, модернізацію митного та валютного контролю, підвищення

стійкості державних фінансів та формування чітких процедур реагування на масштабні економічні загрози.

При цьому головним орієнтиром має залишатися Конституція України. Економічна доцільність, навіть у кризовій ситуації, не може підміняти конституційні принципи. Саме законність, правова визначеність, пропорційність, тимчасовість обмежень та можливість ефективного захисту прав мають визначати допустимі межі державного втручання.

Економічна безпека в умовах воєнного стану є особливим режимом реалізації конституційного балансу публічних і приватних інтересів. Вона допускає більш інтенсивне втручання держави у сферу економіки, однак таке втручання не втрачає правової природи та має залишатися підпорядкованим конституційним вимогам.

У перспективі завдання держави полягає не лише у збереженні економічної стійкості в період війни, а й у створенні механізмів повернення до нормального режиму економічної свободи. Саме здатність своєчасно демонтувати надзвичайні обмеження, відновити передбачуваність регулювання та гарантувати захист приватної власності стане одним із ключових критеріїв конституційної зрілості післявоєнної економічної політики України.

Проведений аналіз засвідчує, що центральною проблемою конституційно-правового забезпечення економічної безпеки є не встановлення безумовного пріоритету публічного або приватного інтересу, а визначення юридично обґрунтованих меж їх реалізації та взаємного узгодження. Сучасна держава об'єктивно не може гарантувати економічну стійкість без застосування регуляторних, контрольних, фінансових, організаційних і правоохоронних механізмів. Водночас надмірна інтенсивність державного втручання здатна сама перетворитися на чинник економічної нестабільності, оскільки знижує рівень правової визначеності, обмежує підприємницьку активність, погіршує інвестиційний клімат та послаблює довіру приватних суб'єктів до державних інституцій.

Вихідною конституційною засадою пошуку відповідного балансу є положення про Україну як демократичну, соціальну та правову державу. Економічна безпека в такій державі не може бути самодостатньою метою, відокремленою від прав і свобод людини. Навпаки, забезпечення економічної стійкості має створювати матеріальні та інституційні передумови для нормального функціонування суспільства, реалізації прав людини та виконання державою покладених на неї функцій.

Публічний інтерес у забезпеченні економічної безпеки не слід ототожнювати виключно з інтересом державного апарату. За своєю конституційною природою він має відображати суспільну потребу у стабільності фінансової системи, захищеності економічного суверенітету, належному функціонуванні конкурентного ринку, збереженні критичної інфраструктури, достатності бюджетних ресурсів та спроможності держави виконувати соціальні й безпекові функції.

Приватний інтерес, своєю чергою, також не обмежується прагненням окремої особи до отримання економічної вигоди. Його зміст охоплює гарантовані Конституцією можливості володіти, користуватися та розпоряджатися майном, здійснювати підприємницьку діяльність, вступати у договірні відносини, інвестувати кошти, отримувати результати власної економічної діяльності та розраховувати на передбачуваність поведінки держави.

Конституція України одночасно закріплює гарантії приватної власності та встановлює соціально обумовлені межі її здійснення. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, а право приватної власності, будучи непорушним, може зазнавати визначених Конституцією та законом обмежень. Отже, конституційна модель власності від початку побудована не на абсолютній автономії приватного суб'єкта, а на поєднанні свободи власника з необхідністю врахування суспільних інтересів.

Аналогічний підхід простежується у сфері підприємницької діяльності. Конституційне право на

підприємництво поєднується з обов'язком держави забезпечувати захист конкуренції, не допускати зловживання монопольним становищем, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції, а також захищати права споживачів. Свобода економічної діяльності існує не поза межами державного регулювання, а в межах правового порядку, одним із призначень якого є створення рівних і справедливих умов реалізації приватної економічної ініціативи.

Сучасний характер економічних загроз обумовлює необхідність адаптивності правового регулювання. Цифровізація, глобалізація, розвиток фінансових технологій та виникнення нових форм економічної діяльності потребують здатності законодавства своєчасно реагувати на нові ризики. Проте гнучкість правового регулювання має поєднуватися зі стабільністю та передбачуваністю законодавства, оскільки надмірно часті зміни правил також можуть створювати загрози економічній безпеці.

Узагальнення наведених положень дозволяє визначити основні критерії конституційно допустимого втручання держави у сферу приватних економічних інтересів: законність; легітимність публічної мети; необхідність; пропорційність; правова визначеність; рівність і недискримінаційність; процедурна справедливість; гарантованість ефективного захисту прав; тимчасовість надзвичайних обмежень; економічна обґрунтованість; інституційна відповідальність; прозорість; адаптивність правового регулювання**.**

Застосування зазначених критеріїв дозволяє відійти від спрощеного розуміння балансу публічних і приватних інтересів як компромісу між двома протилежними сторонами. Насправді у сфері економічної безпеки ці інтереси значною мірою взаємопов'язані. Держава не може бути економічно безпечною в умовах системного порушення права власності, нестабільного підприємницького середовища, відсутності конкуренції або втрати інвестиційної привабливості. Так само приватна економічна свобода не може повноцінно реалізовуватися у

державі з нестабільною фінансовою системою, слабкими інституціями, високим рівнем економічної злочинності або незахищеною критичною інфраструктурою.

Саме тому стратегічним завданням конституційно-правового регулювання має стати формування не механізму безумовного пріоритету одного інтересу над іншим, а системи їх взаємного забезпечення. Публічна влада повинна створювати безпечне і передбачуване середовище для реалізації приватної ініціативи, тоді як приватний сектор через легальну господарську діяльність, інвестиції, створення робочих місць, інноваційний розвиток та виконання податкових обов'язків формує матеріальну основу економічної спроможності держави.

Особливого значення відповідна модель набуватиме у процесі післявоєнного відновлення України. Масштабна реконструкція економіки потребуватиме одночасного залучення значних приватних та іноземних інвестицій і збереження дієвих механізмів державного контролю за використанням публічних ресурсів, захистом стратегічних активів, конкуренцією та фінансовою прозорістю.

Надмірна лібералізація без урахування безпекових ризиків може створити передумови для неконтрольованої концентрації стратегічних активів, тінізації фінансових потоків або зловживання ринковою владою. Водночас надмірна адміністративна присутність держави здатна стримувати приватні інвестиції, підприємницьку ініціативу та інноваційний розвиток. Тому післявоєнна економічна політика має формуватися на засадах пропорційного та ризик-орієнтованого регулювання.

Окремого значення набуватиме перегляд економічних обмежень, запроваджених у зв'язку з воєнним станом. Після припинення або істотного зменшення відповідних загроз необхідною стане системна оцінка подальшої доцільності кожного такого механізму. Інструменти, необхідні для забезпечення функціонування економіки в екстремальних умовах, не повинні автоматично перетворюватися на постійні елементи звичайного державного регулювання.

Водночас окремі правові та інституційні рішення, сформовані в умовах війни, доцільно зберегти за умови підтвердження їх ефективності та відповідності конституційним стандартам. Це насамперед стосується цифровізації державних процедур, розвитку ризик-орієнтованого контролю, посилення захисту критичної інфраструктури, удосконалення фінансового моніторингу, аналітичної діяльності та міжвідомчого обміну інформацією.

Перспективна модель економічної безпеки України має ґрунтуватися на поєднанні економічної стійкості та економічної свободи. Стійкість без належних гарантій свободи створює ризик надмірної державної присутності в економіці, тоді як економічна свобода без ефективних безпекових механізмів робить державу і приватних суб'єктів вразливими до внутрішніх та зовнішніх загроз.

Основним нормативним орієнтиром при вирішенні цього завдання має залишатися Конституція України. Закріплені нею принципи верховенства права, правової держави, рівності, захисту власності, свободи підприємницької діяльності, соціальної спрямованості економіки та забезпечення національної безпеки формують цілісну систему координат для подальшого розвитку економічного законодавства.

Баланс публічних і приватних інтересів у сфері економічної безпеки доцільно розглядати як динамічний конституційно-правовий механізм, конкретний зміст якого може змінюватися залежно від характеру та інтенсивності економічних і безпекових загроз, тоді як його юридичні межі залишаються визначеними Конституцією України. Саме така модель дає можливість поєднати ефективність державної політики з гарантіями приватної економічної свободи та сформувати систему економічної безпеки, спроможну забезпечувати стійкість держави як у кризових умовах, так і в період післявоєнного відновлення та довгострокового розвитку.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що економічна безпека держави має виразний конституційно-

правовий зміст і повинна розглядатися не лише як складова економічної чи безпекової політики, а як комплексний стан захищеності економічної системи, що забезпечується через поєднання інституційних, фінансових, правових та організаційних механізмів. Її конституційна природа проявляється у безпосередньому зв'язку з принципами верховенства права, правової держави, захисту власності, свободи підприємницької діяльності, рівності суб'єктів права, стабільності фінансової системи та належного функціонування публічної влади. Саме тому економічна безпека не може забезпечуватися шляхом необмеженого посилення державного контролю, оскільки надмірне втручання у приватну економічну сферу саме по собі здатне створювати ризики для інвестиційної активності, конкуренції та економічного розвитку.

Баланс публічних і приватних інтересів у сфері економічної безпеки доцільно розглядати як самостійну конституційну засаду, що визначає допустимі межі державного регулювання. Публічний інтерес охоплює потребу у збереженні економічного суверенітету, фінансової та бюджетної стабільності, захисті конкуренції, критичної інфраструктури, стратегічних ресурсів та протидії системним економічним загрозам. Приватний інтерес пов'язаний із реалізацією права власності, свободи підприємництва, інвестиційної діяльності, договірної автономії та можливості суб'єктів економічних відносин розраховувати на стабільність і передбачуваність правового регулювання. Оптимальна модель полягає не у безумовному пріоритеті одного з цих інтересів, а у створенні таких правових умов, за яких їх реалізація є взаємодоповнюючою.

Особливого значення питання балансу набуває в умовах воєнного стану, цифрової трансформації економіки та підвищення ролі фінансових і технологічних ризиків. За таких обставин держава об'єктивно потребує ширшого інструментарію для захисту економічної стабільності, однак відповідне втручання має залишатися законним, необхідним, пропорційним, процедурно справедливим та обмеженим у часі. У перспективі післявоєнного

відновлення принципове значення матиме поступовий перехід від надзвичайних механізмів регулювання до стабільної моделі економічної свободи, посилення інституційної координації, розвиток ризик-орієнтованого державного контролю, захист критичної інфраструктури та формування сприятливого інвестиційного середовища.

Перспективна модель економічної безпеки України має ґрунтуватися на поєднанні економічної стійкості та приватної свободи, а її ефективність повинна оцінюватися не за рівнем концентрації державних повноважень, а за здатністю публічної влади одночасно нейтралізувати системні загрози, гарантувати стабільність економічних процесів і забезпечувати належні умови для реалізації приватної ініціативи. Саме така модель найбільш повно відповідає конституційним засадам демократичної, соціальної та правової держави і може слугувати основою для подальшого вдосконалення законодавства та інституційного механізму забезпечення економічної безпеки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоус О. Механізми реалізації завдань у сфері забезпечення економічної безпеки України. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали X Науково-практичного симпозіуму, 8 травня 2026 р. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2026. https://surl.li/ufvmtc

2. Жадько К., Остапчук О. Економічна безпека інноваційних підприємств: результати оцінки та напрями посилення. HeraldofKhmelnytskyiNationalUniversity. EconomicSciences. 2025. Т. 342. № 3(1). С. 323–329.

3. Козловський С., Горун С., Мамашвілі Л. Підвищення економічної безпеки держави на основі інноваційних та цифрових трансформацій. Економіка та суспільство. 2024. № 59. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-34

4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

5. Лиманюк А. А. Адміністративно-правовий механізм реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави під час воєнного стану : дис. ... д-ра філософії : 081 Право / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2025. 258 с.

6. Лісовий А., Краєвський В. Економічна безпека України в умовах воєнного стану. Економіка та суспільство. 2026. № 83. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2026-83-188

7. Маслій О. А., Буряк А. А., Науменко О. А. Детермінанти економічної безпеки держави в умовах Індустрії 4.0. Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Серія Економіка. 2025. Вип. 3. С. 53–60. https://journals.chnu.chernivtsi.ua/index.php/econom/article/view/276

8. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 23. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text

9. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків: Закон України від 30.10.1996 № 448/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 51. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80#Text

10. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання : Закон України від 20.02.2003 № 549-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 23. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text

11. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01.07.2014 № 1555-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 34. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18

12. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17.12.2020 № 1116-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 19. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text

13. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 25. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text

14. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 № 236/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 36. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80

15. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

16. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 45. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

17. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20

18. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17.05.2012 № 4765-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 15. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text

19. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

20. Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18.01.2018 № 2269-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 12. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text

21. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 35. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text

22. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 № 185-V. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 46. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16

23. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 3–4. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20

24. Прямухіна Н. В., Титаренко О. А. Інституційні та правові засади фіскального регулювання економічної безпеки держави. Економіка і організація управління. 2025. С. 122–133. https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/17902

25. Пузирьова П. В. Механізм забезпечення економічної безпеки у сфері сталого розвитку фінансової системи держави в умовах цифрової економіки та глобалізаційних змін. Актуальні проблеми економіки. 2025. № 1 (283). С. 189–204. https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/28611

26. Швидка Т. І. Баланс приватних і публічних інтересів як принцип договірного регулювання корпоративних відносин. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. № 1.2. С. 403–408. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2026/04/62.pdf

ФЕНОМЕН ДОВІРИ ДО ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Марчук В. В.
Директор інституту,
доцент кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції та прав людини
Чернівецького інституту «Одеська юридична академія»
доктор філософії PhD в галузі права,
ORCIDID: 0000-0002-8545-9114

Вступ. Довіра до державних інститутів є однією з фундаментальних передумов стабільного функціонування суспільства, оскільки саме вона визначає готовність громадян підтримувати легітимність влади, дотримуватися встановлених правил і взаємодіяти з інституціями навіть за умов неповної інформації та об'єктивного ризику. В умовах тривалого воєнного стану, системних криз і масштабних соціальних потрясінь питання психологічної природи довіри набуває особливого значення, адже саме довірчі відносини між людиною та державою визначають здатність суспільства зберігати згуртованість, функціональність і психологічну стійкість перед обличчям зовнішніх і внутрішніх викликів.

Попри значний масив досліджень довіри в соціологічному, політологічному та економічному дискурсах, її психологічна природа потребує окремого, ретельнішого розгляду, оскільки довіра не зводиться до раціонального розрахунку чи формальної оцінки ефективності інституції, а є складним, багаторівневим психічним утворенням, що поєднує усвідомлені й неусвідомлені механізми регуляції поведінки особистості. Розуміння цієї природи дозволяє глибше пояснити як стрімкі коливання суспільної довіри в кризові періоди, так і повільніші, кумулятивні процеси її формування та відновлення.

Метою розгляду феномену довіри до державних інститутів у психологічному дискурсі є розкриття його

внутрішньої структури через виокремлення й характеристику пізнавального, чуттєвого та діяльнісного складників, кожен з яких відображає окремий вимір психологічної залученості особистості у взаємодію з державою. Пізнавальний складник розкривається через аналіз знання та досвіду як джерел раціональної оцінки надійності інституції; чуттєвий складник – через послідовне розгортання рівнів емоційного залучення особистості, від первинних тілесних сигналів безпеки до захисних і відновлювальних механізмів психіки в умовах тривалого напруження; діяльнісний складник – через перехід довіри з площини внутрішнього психологічного стану в площину конкретної, спостережуваної соціальної поведінки.

Особлива увага приділяється розмежуванню суміжних психологічних категорій (довіри, довірливості та впевненості), що дозволяє уникнути термінологічної розмитості, характерної для сучасного українського психологічного дискурсу, і закласти методологічно чіткіші підстави для подальшого емпіричного вивчення довіри до конкретних державних органів. Розкриття кожного зі складників супроводжується прикладами з актуального суспільно-політичного контексту, що дає змогу продемонструвати практичне вираження теоретичних положень у реальній взаємодії громадян із державними інституціями та окреслити перспективи використання запропонованої структурної моделі для подальших досліджень психологічних механізмів формування, руйнування й відновлення суспільної довіри.

Виклад основного матеріалу.Довіра (trust) постає як інтегративний конструкт, що об’єднує когнітивну, емоційну та поведінкову складові, її принципова відмінність полягає в часовій спрямованості на майбутнє, оскільки на відміну від констатації вже здійснених дій інституту, довіра відображає очікування щодо ще не реалізованих рішень і вчинків. На думку О.В. Савченко, В.В. Петренко та А.В. Тімакова довіра – це «інтегративний соціально-психологічний феномен, що поєднує позитивну оцінку об’єкта, позитивні переживання та позитивні

очікування від взаємодії з ним (від самого процесу взаємодії та отриманих результатів)» [1]. Як підкреслює К.В. Кондов «довіра являє собою внутрішнє відчуття безпеки та передбачуваності світу, що включає когнітивний компонент (раціональну оцінку надійності), емоційний вимір (почуття безпеки) та поведінковий аспект (готовність діяти на основі очікувань)»[2].

За своєю природою довіра неоднорідна – вона поєднує раціональні розрахунки з ірраціональними мотивами і завжди передбачає стан вразливості суб'єкта, готового покладатися на іншого в умовах ризику й невизначеності. Функціонально довіра виконує роль «соціального клею», що уможливлює функціонування системи та «встановлення стабільних довгострокових позитивних відносин всередині спільноти» [3] навіть за обмеженого контролю з боку громадян.

Продовжуючи характеристику довіри, варто зауважити, що у системі соціальних координат цей феномен виступає як інструмент зниження соціальної складності, дозволяючи індивідам взаємодіяти без необхідності постійного тотального контролю. Згідно з концепцією П. Штомпки, довіра постає як травмована і водночас відновлювана структура: культурна травма

---

[1] Савченко, О. В., Петренко, В. В., Тімакова, А. В. «Методика довіри / недовіри особистості до світу, до інших людей, до себе» (А. Купрейченко): україномовна адаптація, валідизація та стандартизація. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2022. № 5. С. 21.URL: http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/159/250https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.3(дата звернення: 11.02.2026)

[2]Кондов К.В. Динаміка довіри українців до політичних інституцій в умовах війни (2022–2025 рр.). Український соціум. 2025. № 3 (94). URL: http://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2025/11/99_114-No-3-94_2025_ukr.pdf (дата звернення: 17.02.2026)

[3] Калашникова А. О., Солдатенко І. О., Померанцева О. В. Формування та розформування довіри до влади: комунікаційні стратегії Президента України під час війни та фактори зниження їхньої ефективності. Український соціум. 2024. № 3–4 (90–91). URL: http://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/52_67-No-3-4-90-91_2024_ukr.pdf (дата звернення: 12.03.2026)

підриває усталені очікування щодо передбачуваності інститутів та інших людей, а подолання травми – це, по суті, процес поступового відновлення довіри до соціального порядку, швидкість і успішність якого визначає передусім те, як суспільство колективно осмислює й переробляє травму[4].

Аналіз структури довіри дозволяє виокремити специфіку її складових:

І. Когнітивний складник базується на знаннях, досвіді та оцінці компетентності й передбачуваності об'єкта; це раціональна переконаність у тому, що інша сторона здатна і готова виконувати свої зобов'язання [5] .Когнітивний складник є первинною, епістемічною основою довіри, оскільки саме він формує той раціональний фундамент, на якому суб'єкт ухвалює рішення про доцільність довірчих відносин. На відміну від емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів довіри, когнітивний складник відповідає передусім за оцінювальну, аналітичну функцію – він відповідає на питання «чи є підстави довіряти цьому об'єкту?», спираючись на верифіковану інформацію.

Когнітивний складник довіри базується на трьох взаємопов'язаних інформаційних джерелах: знання + досвід + оцінка компетентності й передбачуваності, які в сукупності формують раціональну переконаність суб'єкта в тому, що інша сторона здатна і готова виконувати свої зобов'язання.На думку І.В. Чорноморденка поняття

---

[4]Черняк Д. Концепція соціальних змін Петра Штомпки: теоретичні витоки, структурні елементи, значення. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. 2006. № 24–25. С. 20-22. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/4359/1/20170127_103.pdf

[5]Софілканич М. М. Психологічні умови розвитку довіри в системі «лікар – пацієнт» : кваліфікаційна робота магістра: 053 Психологія / наук. керівник М. С. Хрустальова. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2026. 93 с. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/25187/1/%D0%A1%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%20%D0%9C.%D0%9C..pdf

«знання» має різну природу, а тому знання варто розглядати як переважно неоднорідну сукупність, а не щось однорідне за своєю природою[6]. Зокрема, знання в контексті довіри – це узагальнена, часто опосередкована інформація про об'єкт довіри (його репутацію, професійну кваліфікацію, формальний статус, нормативно закріплені повноваження та ін.). Це може бути як безпосередньо здобута інформація, так і соціально успадкована (через референтні групи, медіа, офіційні джерела, тощо).

Показовою ілюстрацією неоднорідної природи знання як джерела когнітивної довіри є ситуація формування довіри громадянина до конкретного державного інституту, зокрема, Збройні сили України. За результатами всеукраїнського опитування КМІС «Довіра суспільним інституціям» (26 листопада – 29 грудня 2025 р.) демонструє рекордно високий рівень довіри (94%, баланс +90%). Динаміка цього показника у порівнянні із іншими державними інститутами незмінно висока особливо в умовах повномасштабного вторгнення рф. Якщо в грудні 2021 р. довіряли ЗСУ 72% українців, то вже в грудні 2022 р. цей показник стрибнув до 96% і відтоді утримується на близькому рівні – 96% (2023), 92% (2024) та 94% (2025), при незмінно мінімальній частці недовіри (1–2%)[7]. Абсолютна більшість українців не мають і не можуть мати особистого досвіду безпосередньої взаємодії зі Збройними силами як інституційною структурою в бойових умовах. Їхнє когнітивне уявлення про компетентність, ефективність і надійність армії формується опосередковано – через офіційні зведення Генерального штабу, медійні репортажі та наративи в соціальних мережах. Саме цей канал знання, на нашу думку, пояснює миттєвий стрибок довіри в 2022 р.

---

[6] Чорноморденко І. В. Особливості наукового та позанаукового знання і засоби їх здобування. Мультиверсум. Філософський альманах. 2006. Вип. 59. С. 33–38. URL: https://repositary.knuba.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7664a5d-9127-4ab2-bb69-44d36226e82f/content

[7] Довіра суспільним інституціям: пресреліз / підготовлено А. Грушецьким. Київський міжнародний інститут соціології. 2025. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1578&page=2

(з 72% до 96%) – за лічені місяці масив медійно й соціально транслюваної інформації про героїчний опір і успішні бойові дії кардинально змінив узагальнений когнітивний образ інституту, задовго до того, як переважна більшість громадян встигла накопичити будь-який особистий досвід взаємодії. Натомість принципово інший, вужчий за охопленням, але глибший за верифікованістю масив знання формується в тих громадян, які мають безпосередній досвід взаємодії з армією – самі військовослужбовці, члени їхніх родин, волонтери, цивільні на прифронтових територіях. У міру накопичення тривалого досвіду (втома від війни, ускладнення з мобілізацією, конкретні випадки неефективного командування, тощо) частина громадян почала коригувати початковий, здебільшого медійно сформований образ на основі вже безпосередньо верифікованої інформації.Слід підкреслити, що різкі зміни агрегованого показника довіри (як стрибок 2022 р.) частіше свідчать про трансформацію саме опосередкованого, соціально успадкованого когнітивного знання, тоді як повільніша, поступова корекція показника в наступні роки радше відображає накопичення безпосередньо здобутого досвіду. Це підтверджує висновок І. В. Чорноморденка про принципову неоднорідність будь-якого знання,навіть у межах одного об’єкта довіри агрегований показник (94%) є результатом накладання щонайменше двох різних за походженням і швидкістю оновлення інформаційних потоків, а не єдиного монолітного масиву знань.

Якщо знання (переважно опосередковане, соціально успадковане) формує вихідний, «стартовий» когнітивний образ об’єкта довіри, то досвід виконує принципово іншу, верифікаційну функцію відповідно до якої він або підтверджує, або спростовує цей початковий образ через безпосередню, особисто пережиту взаємодію суб’єкта з відповідним державним інститутом. Досвід є результатом активної особистої участі суб’єкта в конкретній взаємодії з інститутом, супроводжується емоційним слідом, оскільки він переживається особисто, та є надійним і незаперечним доказом. Слід зауважити, що досвід рідко формується одним ізольованим епізодом взаємодії, частіше він

накопичується поступово, через серію контактів з інститутом (або його представниками), кожен з яких або підтверджує, або коригує попередню модель очікувань. Як зауважує Г.С. Богданова, «Життєвий досвід впливає на зростання чи зменшення довіри при інших незмінних обставинах (довіра чутлива до подій). При цьому нові оцінки довіри мають більшу вагу, ніж старі»[8], що надає досвіду кумулятивно-індуктивну структуру, оскільки суб'єкт послідовно оновлює свою оцінку компетентності та передбачуваності інституту на основі зростаючого масиву спостережень, наближаючись до дедалі точнішої моделі його реальної поведінки.При цьому ця кумулятивність має важливу асиметрію – негативний досвід зазвичай має непропорційно більшу вагу, ніж позитивний. Зокрема, один випадок відвертого порушення очікувань (наприклад, корупційна вимога чи грубе поводження представника інституту) здатен переважити серію попередніх нейтральних або позитивних контактів, що пояснюється психологічним механізмом негативного упередження (negativity bias), оскільки, загрозлива чи руйнівна інформація обробляєтьсяі запам'ятовується інтенсивніше, ніж підтверджувальна.

У контексті довіри до державних інститутів варто розрізняти:

- прямий (особистий) досвід, який набувається в результаті безпосередня участь суб'єкта у взаємодії з державним інститутом;
- опосередкований досвід здобутий не самим суб'єктом, а членами його найближчого оточення (родина, друзі, колеги), який суб'єкт психологічно привласнює як «майже власний» через високий рівень довіри до джерела оскільки він передається в межах тісних міжособистісних

[8]Богданова Г. С. Довіра як фактор соціально-економічного розвитку : дис. ... д-ра філософії: 051 Економіка / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; наук. керівник Т. В. Меркулова. Харків, 2026. С.37. URL: https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/aspirantura/zakhysty/Bohdanova/Богданова_дис.pdf (дата звернення: 18.03.2026)

мереж і тому сприймається як істотно достовірніший, ніж знеособлена інформація.

Ілюстрацією асиметричного впливу досвіду на когнітивну довіру є взаємодія фізичних осіб-підприємців із Державною податковою службою України. Зокрема, до першого безпосереднього контакту з ДПС підприємець зазвичай має сформований опосередкований образ інституту на основі колективної пам'яті про радянську й пострадянську практику податкового тиску, історій знайомих про штрафи та перевірки, медійних наративів про корупційні схеми в податковій системі, який є тим «стартовим» когнітивним образом, що передує будь-якому особистому досвіду. В свою чергу, запровадження електронного кабінету платника податків і спрощеної системи звітності для ФОП створило масовий канал прямого досвіду, який для багатьох підприємців почав розходитися з початковим негативним образом. Зокрема, можливість подати звітність онлайн за кілька хвилин, автоматичний розрахунок податку, відсутність особистого контакту з інспектором послідовно коригує модель очікувань від діяльності податкової системи у бік підвищення довіри.

Показово, що асиметрія негативного упередження тут проявляється особливо яскраво. Так, підприємець, який роками безпроблемно подавав звітність онлайн і поступово формував довіру до інституту, може миттєво повернутися до вихідного негативного образу після одного випадку помилкового блокування податкової накладної системою моніторингу критеріїв ризиковості /СМКОР (щоденний автоматизований інструмент податкового контролю, що аналізує податкові накладні за сукупністю ризикових критеріїв і тимчасово зупиняє їх реєстрацію до підтвердження реальності господарської операції, при цьому супроводжується консультаційною взаємодією контролюючого органу з платниками податків, результатом чого, за даними ДПС, стало скорочення кількості зупинених накладних порівняно з попереднім періодом та

успішне розблокування значної їх частини[9]). В такому випадку, коли бізнес блокується автоматичним алгоритмом без зрозумілого людині пояснення, а розблокування вимагає тижнів бюрократичної переписки, один такий епізод, пережитий особисто й емоційно (заморожені кошти й відчуття безпорадності перед непрозорим алгоритмом), здатен переважити роки попереднього позитивного досвіду.

Окремо варто відзначити специфіку опосередкованого досвіду в цьому кейсі, адже історія про блокування ФОПа, розказана колегою по бізнес-спільноті чи в тематичному Telegram-каналі підприємців, психологічно «привласнюється» іншими підприємцями майже як власний негативний досвід. Через високу довіру до джерела (особи зі схожим статусом і схожими ризиками), а не через абстрактну статистику ДПС про частку заблокованих накладних, яка сприймається як знеособлена і менш переконлива інформація. Слід зауважити, що завдяки зниженню в середині 2026 р. рівня блокування податкових накладних до 0,14 % (порівняно з 0,76 % на початку 2025 р.), скороченню перевірок на третину та переходу від тотального контролю до ризико-орієнтованої превенції, ДПС трансформує фіскальну систему у прозорий сервіс, що суттєво знижує напругу у відносинах з підприємцями та закладає фундамент для підвищення взаємної довіри між бізнесом і державою[10].

ІІ. Афективний (емоційний) складник довіри є фундаментальним внутрішнім регулятором соціальної взаємодії, що відображає внутрішнє ставлення суб'єкта та ґрунтується на почуттях симпатії та апріорному відчутті психологічної безпеки у взаємодії. Зокрема, як зауважує Н.М. Василець «афективний компонент містить оцінку

[9] СМКОР: контроль, що працює на користь бізнесу. Головне управління ДПС у Київській області. 2026. URL: https://kyivobl.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/979286.html

[10] Блокування накладних більше не в топі скарг бізнесу: показник знизився до 0,14 %. Державна податкова служба України. 2026. URL: https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/1020389.html

індивідами позицій інших, їх моральності, порядності і на фоні цього – відчуття особистої безпеки» [11] .Якщо когнітивний компонент відповідає за раціональний розрахунок, то афективний – за «емоційне прийняття» іншого, яке часто виникає ще до отримання вичерпної інформації про партнера соціальної взаємодії. Ключовими аспектами афективного складника довіри на рівні первинного сприйняття та біодинаміки (до раціональному етапі) є нейроцепція безпеки, предкогнітивна оцінка, довірливість, на рівні міжособистісної та групової динаміки (етапі інтеграції) – емоційний резонанс, афективна синхронізація, моральна надійність, емоційний імператив, на рівні захисту та стабілізації (етапі адаптації) – захисний буфер, емоційне підкріплення, емоційна економія, на рівні деструкції та інституційного подолання (етапі відновлення) – афективна інфляція загрози та відновлення через інституції. Розкриємо більш детально кожний із них.

Рівень первинного сприйняття та біодинаміки (раціональний етап)

У своїх дослідженнях М. Яремчишин визначає, що поняття нейроцепції безпеки описує неусвідомлений процес, за допомогою якого вегетативна нервова система автоматично сканує зовнішнє середовище та внутрішні стани організму на наявність сигналів захищеності чи загрози та ініціює нейробіологічно обумовлену про соціальну чи захисну поведінку [12] . Цей фізіологічний

[11] Василець Н.М. Соціально-психологічні чинники довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ України : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2016. .С. 143. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/107195/3/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C.pdf

[12] Яремчишин М. Політичне лідерство через призму психологічної відповідальності політика. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. 2024. Вип. 1 (19).

механізм передує усвідомленому аналізу ситуації, діючи як автономний радар, що миттєво визначає рівень комфорту у взаємодії. Коли нервова система фіксує маркери безпеки, вона гальмує оборонні реакції організму, пов'язані зі стресовим збудженням або заціпенінням. Замість цього активується система соціального залучення, яка дозволяє людині розслабитися, відкрито висловлювати емоції та сприймати інформацію без внутрішнього супротиву. У межах досліджень соціальних комунікацій стабільна нейроцепція безпеки розглядається як біологічний фундамент для формування міжособистісної та інституційної довіри. Структурно нейроцепція безпеки включає відчуття соціального прийняття, здатність до емпатійного зв'язку з іншими та стабільність соматичних показників, як-от рівномірне серцебиття й розслабленість м'язів. Без цього фізіологічного підґрунтя будь-які раціональні аргументи сприймаються крізь призму захисту, тоді як сформоване відчуття безпеки на рівні тіла відкриває простір для взаємодії та інтеграції суб'єкта у суспільні процеси. Так, як слушно зауважують Д. Романовська, С. Литвин, К. Малишева «якщо нейроцептивна оцінка ситуації свідчить про безпечність середовища, запускаються фізіологічні, афективні та когнітивні процеси, спрямовані на оптимізацію спілкування. Інакше міжособистісна взаємодія обмежується, а вегетативна нервова система (ВНС) налаштовується на «виживання», мобілізуючи симпатичну нервову систему (СНС), а в крайніх випадках викликає ступор, заціпеніння, дисоціацію, відсторонення, що відповідають симуляції смерті у світі тварин (активація дорсальної гілки вагуса – блукаючого (блудного) нерву)» [13].

С. 78-81. URL: https://bpsy.knu.ua/index.php/psychology/article/view/447/383

[13] Романовська Д., Литвин С., Малишева К. Українськомовна адаптація "Шкали нейроцепції психологічної безпеки" (NPSS). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. 2024. Вип. 1 (19). С. 49.

Унаочненням описаних біосихологічних закономірностей у полі взаємодії громадянина з державними інституціями є проектування просторового та комунікативного середовища установ. Традиційна репресивна модель державного органу, що характеризується закритими кабінетними системами, штучними бар'єрами, агресивним безпековим контролем на вході та директивним тоном працівників, автоматично розпізнається вегетативною нервовою системою відвідувача як потенційно вороже середовище. У такій ситуації нейроцепція загрози миттєво мобілізує симпатичний відділ, викликаючи тілесне напруження і готовність до захисту, через що будь-які раціональні роз'яснення чи законні вимоги посадовців сприймаються суб'єктом крізь призму небезпеки. Натомість упровадження людиноцентричних стандартів (відкритого простору сервісних центрів і прозорих, передбачуваних процедур), що діє на рівні нервової системи як сукупність тригерів захищеності. Це фізіологічно блокує оборонні реакції, стабілізує соматичні показники і вмикає систему соціального залучення, дозволяючи людині знизити рівень тривоги, конструктивно засвоювати інформацію та апріорі довіряти діям установи.

Слід зауважити, що в умовах тривалих криз чи війни здатність до точного нейроцептивного оцінювання може виснажуватися, що веде до хронічної тривожності, порушення здатності відрізняти реальну загрозу від уявної та утруднює відновлення соціальної згуртованості. Зокрема, хаотичні, суперечливі або емоційно відсторонені заяви владних інституцій зчитуються виснаженою нервовою системою як додатковий чинник небезпеки, що провокує у суспільстві або захисну агресію, або апатичний ступор і дисоціацію від державних процесів. Коли ж державний інститут вибудовує передбачувану, чітку, чесну та солідарну взаємодію з населенням, транслюючи спокій і повагу до емоційного стану людей, така комунікація виконує функцію зовнішнього регулятора для вегетативної системи людини. Вона повертає суб'єкта у стан психологічного комфорту, знижує хронічну тривожність і

відновлює здатність відрізняти реальні загрози від уявних, створюючи міцне підґрунтя для інституційної довіри та соціальної згуртованості.

Поняття предкогнітивної оцінки описує первинний, блискавичний процес аналізу зовнішніх стимулів, який відбувається на неусвідомленому рівні до моменту раціонального осмислення ситуації. Цей еволюційний механізм забезпечує миттєве маркування інформації або об'єктів навколишнього середовища за шкалою безпеки чи загрози, де афективні стани випереджають логічну обробку. Спираючись на неусвідомлювані соматичні сигнали та базові емоційні реакції, така оцінка дозволяє організму миттєво зреагувати на потенційний виклик, мінімізуючи час на прийняття рішень у критичних обставинах. У ситуаціях системних криз чи воєнних загроз саме афект стає тимчасовим замінником мислення, постаючи першою формою безпеки, яка підтримує цілісність сприйняття світу до появи раціональних пояснень.

У структурі психічної діяльності предкогнітивна оцінка виступає базовим фільтром сприйняття, який задає первинний вектор для подальшої когнітивної обробки інформації та формування поведінкових стратегій суб'єкта в ситуації, «коли логічна обробка ще не можлива, тіло створює значення швидше, ніж розум його усвідомлює»[14]. Функціонування когнітивної системи безпосередньо залежить від цих емоційних маркерів, оскільки будь-яка передумова довіри починається з нейроцептивної перевірки середовища на безпечність. На основі такого швидкого дораціонального розрізнення вибудовуються інтуїтивні моделі міжособистісної взаємодії, суб'єктивне відчуття онтологічної безпеки та первинні імпульси інституційної

[14]Згуртованість суспільства: психологічний вимір: монографія / за наук. ред. Н.О. Довгань, В.М. Духневича / Н.О. Довгань, В.М. Духневич, З.Ф. Сіверс, О.Г. Цукур, І.М. Коробка; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2025. С.121. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2026/02/dovgan_monografiya.pdf

чи соціальної довіри. Використання швидких алгоритмів реагування суттєво знижує енерговитрати психіки на обробку загроз, дозволяючи перетворювати первинний афект на стійкі смислові орієнтири, що структурують подальший соціальний досвід.

Прикладом функціонування предкогнітивної оцінки в контексті довіри до державних інститутів є миттєва реакція громадян на звуки сирени повітряної тривоги та одночасне автоматичне відкриття офіційних мобільних застосунків або каналів оповіщення державних органів (наприклад, «Повітряна тривога» застосунок створений за підтримки Міністерства цифрової трансформації України [15]). У момент раптового сигналу небезпеки вегетативна нервова система людини реагує швидше, ніж вмикається аналітичне мислення: тіло моментально мобілізується, а предкогнітивна оцінка маркує середовище як критично загрозливе. У ситуації, коли логічний аналіз масштабів загрози ще неможливий, первинний афект страху змушує індивіда шукати негайну опору. Звернення до цифрових ресурсів державних інституцій у перші секунди відбувається на дораціональному рівні, як інтуїтивний алгоритм пошуку безпеки. Коли інтерфейс застосунку чи офіційне повідомлення миттєво надає чітку інформацію («напрямок загрози – укриття»), цей дораціональний імпульс трансформується у первинний ефект інституційної довіри. Тіло отримує сигнал, що державна система моніторингу працює стабільно, контроль присутній, а отже, індивідуальна тривога структурується у зрозумілу модель поведінки. Отже, державний інститут через швидкі алгоритми реагування стає тимчасовим замінником мислення в момент шоку, закладаючи базові передумови для формування стійкої соціальної довіри.

---

[15] За підтримки Мінцифри запускають застосунок «Повітряна тривога» для оперативної реакції на початок і закінчення тривог. Міністерство цифрової трансформації України. 2022. 01 бер. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/za-pidtrimki-mintsifri-zapuskayut-zastosunok-povitryana-trivoga-dlya-operativnoi-reaktsii-na-pochatok-i-zakinchennya-trivog

Довірливість як стійка властивість особистості або соціокультурна настанова визначає загальну готовність суб'єкта покладатися на слова та дії інших. Цей феномен бере початок із «базової довіри», яка закладається на ранніх етапах розвитку людини як фундаментальне відчуття безпеки навколишнього світу та «найважливіша умова нормативного психічного розвитку особистості, є результатом активної, конструктивної, благополучної взаємодії зі світом людей, речей, природи»[16]. У структурі афективного складника довіри довірливість функціонує як «дораціональна схильність» до безпечної взаємодії, створюючи сприятливий емоційний фон для будь-якого соціального контакту та знижуючи поріг тривожності перед невідомим. На відміну від виваженого рішення довіряти, що ґрунтується на раціональній оцінці фактів і компетентності партнера, довірливість відображає схильність приймати інформацію без потреби в додаткових доказах – на противагу довірі, яка спирається на раціональну оцінку фактів.

У процесі суспільної інтеграції довірливість виступає «природним інтегративним ресурсом», який спрощує встановлення перших міжособистісних зв'язків та полегшує координацію спільної діяльності. Проте надмірна виразність цієї риси може межувати з наївністю та підвищеною схильністю до конформізму, роблячи людину вразливою до маніпулятивних впливів, особливо в умовах інформаційного тиску чи суспільних криз. Стабільне відтворення таких настанов у часі формує «культуру довіри» – специфічний соціальний клімат, де довірливість стає обов'язковим правилом поведінки та фундаментом соціальної згуртованості [17] . Цей механізм закладає психологічний фундамент для формування складніших,

[16]Гурлєва Т.С. Довіра в опосередкованому спілкуванні: психологічна допомога особистості в кризових умовах. URL: http://appsychology.org.ua/data/jrn/v3/i14/10.pdf

[17] Рєзнік В. Чинники довіри до державних інститутів як об'єкт теоретичної типологізації. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2021. № 3. С. 174. URL: https://stmm.in.ua/archive/ukr/2021-3/12.pdf

перевірених досвідом моделей міжособистісної та інституційної довіри, виступаючи засобом «зниження соціальної складності» та забезпечуючи можливість діяти без необхідності постійного тотального контролю.

Коли держава запускає нову електронну послугу чи платформу зворотного зв'язку, у громадян ще немає жодного практичного досвіду, який підтвердив би її надійність, проте значна частина населення охоче нею користується. Наприклад, у випадку коли державна інституція презентує абсолютно нову ініціативу в умовах невизначеності, індивід ще не має раціонального досвіду чи доказів її надійності. Проте громадяни з високим рівнем базової довірливості демонструють загальну готовність покластися на запевнення інституції та погоджуються на взаємодію без вимоги додаткових гарантій. У цьому разі довірливість діє як «аванс довіри», який знижує поріг тривожності перед невідомим цифровим інструментом чи реформою. Вона забезпечує психологічний фундамент для першого кроку взаємодії (наприклад, внесення персональних даних у нову систему), усуваючи потребу в постійному тотальному контролі та суттєво спрощуючи інтеграцію громадянина в оновлене інституційне середовище.

Рівень міжособистісної та групової динаміки (етап інтеграції)

Емоційний резонанс постає як процес несвідомого віддзеркалення та синхронізації внутрішніх станів між суб'єктами взаємодії, забезпечує миттєву передачу емоційного настрою всередині групи, діючи в обхід раціонального сприйняття інформації. У структурі суспільних комунікацій емоційний резонанс може виконувати подвійну функцію залежно від загального контексту – з одного боку, у поєднанні з тривогою чи загрозою він провокує швидке поширення панічних настроїв та масового збудження, що дестабілізує соціальні зв'язки, з іншого – за умови скоординованої та спокійної взаємодії, цей феномен стає основою для формування емпатійного зв'язку та колективної солідарності. У такий спосіб емоційний резонанс виступає потужним

регулятором групової динаміки, який або посилює деструктивні афекти, або закріплює суспільну згуртованість через спільне проживання позитивного досвіду. Отже, емоційний резонанс у структурі суспільної взаємодії постає як механізм афективної синхронізації, що забезпечує внутрішню єдність групи через спільне переживання значущих станів. Він ґрунтується на здатності індивідів до емпатійного зв'язку та мимовільного копіювання емоцій інших, що дозволяє учасникам спільноти відчувати себе частиною єдиного «емоційного тіла». У ситуаціях колективної травми чи зовнішньої загрози такий резонанс виконує регулятивну функцію, оскільки трансформує індивідуальну тривогу у солідарність, створюючи стабільну психологічну атмосферу та відчуття безпеки. Завдяки синхронності почуттів формується специфічна емоційна матриця спільноти, яка посилює суб'єктивну впевненість у взаємній підтримці та готовність до згуртованих дій. Як підкреслюють Н.О. Довгань та В.М. Духневича процес формування емоційної матриці «демонструє, що психологічна згуртованість ґрунтується на глибинній інтеграції психічних процесів, де емоційна стабільність є фундаментальною умовою внутрішньої цілісності» [18] . Навіть в умовах цифрової комунікації емоційний резонанс стає фундаментом для нових форм зв'язності, де одночасність реакцій виступає вагомішим чинником єднання, ніж змістовний діалог. Емоційне співзвуччя перетворює розрізнені реакції на ресурс суспільної стійкості, де стан «бути разом» фактично означає здатність відчувати однаково.

Афективна синхронізація – це фундаментальний психологічний вимір суспільної згуртованості, що

[18]Згуртованість суспільства: психологічний вимір: монографія / за наук. ред. Н.О. Довгань, В.М. Духневича / Н.О. Довгань, В.М. Духневич, З.Ф. Сіверс, О.Г. Цукур, І.М. Коробка; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2025. С.43. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2026/02/dovgan_monografiya.pdf

відображає динамічний процес узгодження емоційних станів та поведінкових реакцій між учасниками взаємодії. Цей феномен забезпечує формування спільного психологічного простору, де індивідуальні переживання підлаштовуються під загальний ритм і тональність групи, оскільки, «афективна синхронізація – колективний емоційний резонанс, прихильність, внутрішнє відчуття підтримки та безпеки», що складає один із аспектів соціальної згуртованості [19] . На відміну від суто раціонального обміну інформацією, така синхронізація спирається на глибинні механізми міжособистісного зв'язку, зокрема емпатію та емоційне зараження, що дозволяє людям інтуїтивно зчитувати та віддзеркалювати настрої одне одного. У структурі суспільних відносин цей механізм виступає базовим елементом координації, який посилює взаєморозуміння, полегшує спільну діяльність та цементує соціальну згуртованість. Афективна синхронізація є чутливою до зовнішніх впливів, оскільки може транслювати як конструктивні імпульси солідарності та підтримки, так і деструктивні хвилі колективного напруження чи тривоги. У ситуаціях високої невизначеності цей механізм виконує регулятивну функцію, дозволяючи групі функціонувати як цілісний психічний організм, де трансформація афекту страху у стабілізуючий ресурс забезпечує внутрішню безпеку. Загалом, здатність спільноти синхронізувати афективні стани відіграє ключову роль у стабілізації групової динаміки, забезпечуючи внутрішню цілісність групи та її здатність гнучко реагувати на спільні виклики.

Прикладом афективної синхронізації в контексті довіри до державних інститутів є щоденна взаємодія суспільства з офіційними представниками сил оборони та

[19]Згуртованість суспільства: психологічний вимір: монографія / за наук. ред. Н.О. Довгань, В.М. Духневича / Н.О. Довгань, В.М. Духневич, З.Ф. Сіверс, О.Г. Цукур, І.М. Коробка; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2025. 357 с. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2026/02/dovgan_monografiya.pdf

безпеки під час вечірніх відеозвернень керівництва держави або регулярних брифінгів військових речників. У ситуації тривалого воєнного стану та системної загрози психіка громадян потребує постійної стабілізації. Коли представники інституцій тривалий час транслюють у медіапростір виважену, впевнену, спокійну та чесну тональність, у суспільстві запускається довгостроковий процес емоційного підлаштування під цей державний ритм. На відміну від ситуативного емоційного резонансу на окрему новину, тут відбувається щоденне вирівнювання емоційного фону мільйонів людей, які інтуїтивно зчитують солідарність і незламність посадовців. Громадяни синхронізують свої внутрішні стани з цією системною заспокійливою тональністю, формуючи єдиний психологічний простір надійності і безпеки. Така тривала афективна синхронізація трансформує первинний колективний страх суспільства у стійку інституційну довіру, оскільки стабільний емоційний тон державних органів маркується вегетативною нервовою системою людей як ознака контрольованості ситуації та сили всього державного організму.

Функціональна відмінність емоційного резонансу та афективної синхронізації полягає в тому, що емоційний резонанс постає як первинна, імпульсивна та ситуативна реакція на конкретний значущий тригер, яка здатна миттєво згуртувати групу навколо спільного переживання або ж зруйнувати інституційну довіру через поширення масового афекту. На противагу цьому афективна синхронізація є глибшим, тривалим процесуальним виміром соціальної згуртованості, що забезпечує постійне утримання спільного психологічного простору, налаштування спільноти на єдиний ритм і стабільну трансформацію зовнішніх напружень у довгостроковий ресурс внутрішньої безпеки й стійкості.

У межах психологічного дискурсу довіри до державних інститутів моральна надійність (moral trustworthiness) є ядром афективного складника, оскільки, якщо когнітивна довіра опирається на прагматичну оцінку («вони компетентні, бо мають ресурси та фахівців»), то

моральна надійність апелює до ціннісно-мотиваційної сфери («вони діють так, бо це правильно»). На думку М.М. Софілканича довіра, «як морально-практичне ставлення особи до свого співрозмовника, засноване на переконанні в його порядності і чесності; вона передбачає взаємні очікування позитивних результатів взаємодії» [20] Психологічна сутність моральної надійності полягає в диференціації зовнішньої поведінки та її внутрішніх причин. Суб'єкт прагне переконатися, що державний інститут керується внутрішніми імперативами – суспільним благом, справедливістю, повагою до гідності людини. Коли чесність інституції сприймається як її органічна властивість, а не як вимушена реакція на тиск медіа, громадського сектору чи міжнародних партнерів, рівень психологічної безпеки індивіда стрімко зростає. Моральна надійність державних інституцій усуває потребу в постійному тотальному моніторингу з боку суспільства, оскільки виникає впевненість у «внутрішньому компасі» системи.

Емоційні імперативи розглядаються як стійкі внутрішні регулятори, що визначають первинне ставлення індивіда до владних структур ще до моменту раціонального аналізу їхньої ефективності. Ці ментальні приписи формують апріорне очікування певної моделі поведінки від державних органів, де ключовим маркером виступає інституційна порядність та етичність рішень. Коли громадянин фіксує відповідність дій інституту цим внутрішнім критеріям справедливості, виникає емоційний резонанс, який мінімізує відчуття соціальної тривожності. У такій системі координат довіра перестає бути результатом прагматичного розрахунку чи страху перед правовими санкціями. Вона трансформується у стійке

[20]Софілканич М.М. Психологічні умови розвитку довіри в системі «лікар – пацієнт»: кваліфікаційна робота магістра: 053 Психологія / наук. керівник М. С. Хрустальова. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2026. 93 с. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/25187/1/%D0%A1%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%20%D0%9C.%D0%9C..pdf

відчуття психологічної безпеки, забезпечуючи добровільне прийняття легітимності державних інституцій через визнання їхньої моральної надійності.

Емоційні імперативи, як-от симпатія та сприйняття доброзичливості іншої сторони, розглядаються як пускові чинники, що активують готовність людини до взаємодії в умовах ризику та браку інформації. Важливою передумовою формування такої довіри є не стільки раціональний розрахунок ефективності державних послуг, скільки стійке переконання громадян у тому, що влада піклується про суспільне благо та діє на основі етичних принципів. В умовах суспільних криз чи воєнних загроз державні інституції починають виконувати функцію афективних регуляторів, оскільки їхня передбачуваність, прозорість та послідовність дозволяють трансформувати колективні афекти у відчуття контрольованості ситуації та стабільності соціальних правил. До таких колективних афектів в умовах кризових явищ Н.О. Довгань та В.М. Духневич відносять «афективну ізоляцію загрози, дискурсивну фіксацію надзвичайності, інституційну підозру, когнітивну дезорієнтацію та інфляцію критеріїв істинності, нормативну ерозію та моральну травму, вигорання співучасті, втома співчуття, десенсибілізацію до страждання, превентивну само цензуру, зникнення коригувального зворотного зв'язку, цивільно-військовий розрив і травматичну реінтеграцію» [21]. Саме афективні регулятори забезпечують внутрішнє прийняття легітимності влади та спільне переживання приналежності до єдиного державного простору.

Рівень захисту та стабілізації (етап адаптації)

Захисний буфер у структурі соціальної взаємодії постає як функціональний демпфер, що мінімізує

[21]Згуртованість суспільства: психологічний вимір : монографія / за наук. ред. Н. О. Довгань, В. М. Духневича / Н. О. Довгань, В. М. Духневич, З. Ф. Сіверс, О. Г. Цукур, І. М. Коробка; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2025. С.8. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2026/02/dovgan_monografiya.pdf

руйнівний вплив колективного стресу та високої невизначеності на психіку особистості. Захисний буфер – це сукупність психологічних і соматичних механізмів, які мінімізують руйнівний вплив зовнішніх деструктивних чинників на ментальне здоров'я особистості. Провідну роль у формуванні цього механізму відіграє соціальна довіра, яка дозволяє трансформувати афект страху у впевненість в взаємності та стабільності суспільних правил. Окрім зовнішньої спрямованості, такий буфер має внутрішній вимір у формі самодовіри, що виступає гарантом суб'єктної цілісності та запобіжником проти зовнішнього втручання чи маніпулятивного тиску.

Захисний буфер інтегрує сформовану нейроцепцію безпеки та позитивний афективний досвід, дозволяючи людині зберігати стабільність вегетативної нервової системи в умовах тривалих криз чи соціальної напруги. Діючи як амортизатор стресу, такий бар'єр блокує автоматичну активацію захисних реакцій симпатичного відділу, стабілізує серцебиття та усуває м'язове напруження під час зіткнення з дестабілізуючими стимулами. Завдяки функціонуванню цього механізму суб'єкт зберігає здатність до емпатійного зв'язку, відкритої комунікації та конструктивної взаємодії навіть у несприятливому середовищі. Сформований захисний буфер виступає основою індивідуальної резильєнтності, що запобігає переходу гострого стресу в хронічну тривожність і підтримує готовність особистості до відновлення соціальної згуртованості.

У ситуаціях системних криз чи воєнних загроз захисну функцію підсилює групова ідентичність, яка стає символічною опорою для людини, забезпечуючи відчуття впорядкованості світу та вберігаючи від екзистенційної тривоги. Ефективна робота цього психологічного бар'єра забезпечує онтологічну безпеку громадянина, що дозволяє йому діяти на основі позитивних очікувань та зберігати здатність до соціальної кооперації попри тривалу травматизацію.

Попри тривалу воєнну загрозу, значна частина населення зберігає здатність до соціальної кооперації, а не

занурюється в паніку чи апатію – і саме тут проявляється дія захисного буфера. Коли в умовах тривалої воєнної загрози державні органи (наприклад, сили цивільного захисту, оборонні інституції чи сервісні цифрові платформи) демонструють стабільність і відкриту, емпатичну комунікацію, у населення формується високий рівень соціальної довіри. Ця довіра інтегрується у внутрішній захисний буфер громадян, стабілізуючи їхні соматичні та психологічні показники: замість панічного збудження чи апатичного заціпеніння вегетативна нервова система зберігає стан нейроцепції безпеки. У результаті індивіди отримують відчуття онтологічної безпеки – переконаності в тому, що суспільні правила діють, а держава виконує свої зобов'язання в силу внутрішньої моральної надійності, а не через страх зовнішнього контролю. Цей психологічний бар'єр додатково підсилюється національною та груповою ідентичністю («ми як єдине суспільство разом із нашими інституціями»), яка захищає людину від екзистенційної тривоги та хаосу. Навіть під час безпосереднього зіткнення з дестабілізуючими чинниками, дефіцитом ресурсів чи ворожими інформаційно-психологічними операціями, сформований захисний буфер блокує соціальну параною та маніпулятивний тиск. Оскільки громадяни мають стійке емоційне підґрунтя та позитивні очікування від дій влади, вони зберігають здатність до соціальної кооперації та відновлення суспільної згуртованості. Наприклад, затвердження Міністерства цифрової трансформації України нормативного механізму визначення постачальників стійких до знеструмлень мереж за технологією xPON із використанням сервісів Порталу Дія є прямим прикладом формування інституційного захисного буфера, який мінімізує соціальну тривожність громадян шляхом забезпечення прогнозованості та безперебійності критичних комунікацій у кризовий період[22].

[22] Про затвердження Порядку визначення переліку постачальників електронних комунікаційних послуг, що здійснюють будівництво стійких до знеструмлень електронних комунікаційних мереж (за

Процес афективного підкріплення виступає завершальним етапом у закріпленні суспільних переконань, функціонуючи як механізм зворотного зв'язку, що трансформує раціональну згоду суб'єкта у стійкий моральний імператив. Коли дії людини призводять до результату, який збігається з очікуваннями безпеки, організм фіксує цей стан як успішний, створюючи міцний зв'язок між вчинком та позитивним емоційним відгуком. У ситуаціях тривалої взаємодії з державними інституціями кожен передбачуваний успішний контакт стає емпіричним аргументом для продовження співпраці, що поступово перетворює ситуативну реакцію на стійку звичку. Якщо когнітивна узгодженість лише знімає внутрішній дисонанс, то саме емоційне схвалення з боку значущого оточення надає переконанням особливої життєвої сили, дозволяючи людині сприймати власну позицію як етично правильну.

Вагому роль у цьому механізмі відіграє сучасне цифрове середовище, де алгоритми постійної валідації формують замкнені емоційні контури, перетворюючи первинні реакції на стабільні поведінкові патерни. Оскільки, на думку Н.О. Довгань та В.М. Духневич «Алгоритми, що оптимізують контент за принципом емоційного залучення, створюють структуру постійного підтвердження. Користувач бачить ті самі судження, емоції, інтонації і, таким чином, отримує афективне підкріплення для своєї позиції»[23]. Завдяки багаторазовому повторенню афект поступово втрачає характер стихійного

технологією xPON) або мереж мобільного зв'язку, визначених Мінцифри критично важливими для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період у сфері цифровізації: Наказ Міністерства цифрової трансформації України від 12.06.2025 № 102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1006-25

[23] Згуртованість суспільства: психологічний вимір: монографія / за наук. ред. Н.О. Довгань, В.М. Духневича / Н.О. Довгань, В.М. Духневич, З.Ф. Сіверс, О.Г. Цукур, І.М. Коробка; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2025. С.171. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2026/02/dovgan_monografiya.pdf

відгуку і стає невід'ємною частиною структури ідентичності особистості. У періоди колективних випробувань таке підкріплення стає формою вираження групової солідарності, де підтримка інституту прирівнюється до акту визнання спільного болю та єдності. У підсумку цей цикл накопичення підтвердженого досвіду вивільняє ресурси для продуктивної діяльності та створює надійний «соціальний цемент», який утримує цілісність спільноти через внутрішнє відчуття правоти і безперервну взаємну емоційну підтримку.

Громадянин, який за кілька хвилин отримав компенсацію через застосунок «Дія» в момент життєвої кризи, переживає не просто вирішення практичної проблеми – цей досвід фіксується психікою як афективне підкріплення [24] в умовах життєвої кризи. Швидке та прогнозоване розв'язання гострої проблеми викликає у суб'єкта миттєве відчуття полегшення й безпеки, що фіксується організмом як успішний результат взаємодії та трансформує первинну тривогу у стійку поведінкову звичку покладатися на цю інституцію. Надалі цей ефект посилюється у цифровому просторі, де алгоритми соціальних мереж підбирають схожі позитивні відгуки інших користувачів, створюючи замкнений контур постійної афективної валідації. Таке багаторазове повторення та схвалення з боку спільноти перетворює початковий емоційний відгук на тривалу інституційну довіру, яка сприймається особистістю як етично правильна позиція та виступає надійним ресурсом суспільної солідарності.

У структурі афективного (емоційного) складника довіри до державних інститутів емоційна економія постає одним із ключових механізмів, які забезпечують перехід від первинного, часто тривожного контакту з інституцією до стану відносної психологічної стабільності – етапу адаптації. Режим емоційної економії активується як вимушена відповідь організму на тривале виснаження

[24] Дія – Державні послуги онлайн. Міністерство цифрової трансформації України. URL: https://diia.gov.ua

внутрішніх ресурсів та сприяє редукції емпатії при якій «зберігається співчуття до найближчих, але втрачається здатність до ширшої соціальної солідарності» [25]. Коли звичні механізми контролю та передбачуваності середовища перестають працювати, психіка переходить до захисного енергозбереження, що насамперед виявляється у суттєвому звуженні радіусу співчуття. Емпатія втрачає свою універсальність і зосереджується виключно на найближчому колі «своїх», тоді як здатність до ширшої суспільної солідарності редукується заради збереження базової функціональності індивіда. Така стратегія дозволяє тимчасово знизити афективне навантаження, проте вона неминуче веде до когнітивного спрощення світу через використання швидких евристик та бінарних схем поділу на «друзів» та «ворогів».

У межах цього процесу недовіра перестає сприйматися як деструктивний стан і перетворюється на вигідну життєву стратегію, яка оберігає людину від розчарувань та нових травм. Соціальна взаємодія стає селективною за якою суб'єкт несвідомо уникає складної інформації, що потребує значних інтелектуальних зусиль для осмислення, віддаючи перевагу емоційно комфортним поясненням, які підтверджують його ідентичність. На етапі адаптації емоційна економія реалізує захисну функцію через зниження інтенсивності афективного реагування як такого. Це принципово відрізняє її від копінг-стратегій кризового етапу (де превалюють тривога, гіперконтроль, готовність до конфронтації), оскільки захист досягається не боротьбою з загрозою, а зниженням суб'єктивної ваги потенційної загрози завдяки накопиченому досвіду прийнятної взаємодії.

---

[25] Згуртованість суспільства: психологічний вимір: монографія / за наук. ред. Н.О. Довгань, В.М. Духневича / Н.О. Довгань, В.М. Духневич, З.Ф. Сіверс, О.Г. Цукур, І.М. Коробка; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2025. С.125. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2026/02/dovgan_monografiya.pdf

Утім слід зазначити амбівалентний потенціал цього механізму: надмірна емоційна економія може переростати у афективну байдужість або некритичне довірливе ставлення, що знижує пильність особистості щодо реальних порушень з боку інституцій. Тому оптимальний рівень емоційної економії передбачає переведення афективного моніторингу у фоновий, менш енерговитратний режим.

Прикладом емоційної економії на етапі адаптації довіри до державних інститутів є типова динаміка внутрішньо переміщеної особи, яка тривалий час змушена багаторазово взаємодіяти з державними структурами (соціальні служби, ЦНАП, комісії з виплат). Якщо на початковому етапі кожен контакт супроводжується високою тривогою й готовністю відстоювати свої права, то після місяців повторюваних бюрократичних затримок психіка переходить у режим економії. Так, людина перестає емоційно «проживати» кожен новий візит, знижує очікування та звужує коло довіри й співпереживання переважно до «своїх» – інших переселенців зі схожим досвідом, тоді як щодо інституції загалом і решти соціальних груп формується спрощена, емоційно відсторонена оцінка за принципом «усі однакові». Так недовіра перетворюється на ресурсозберігаючу стратегію, що дозволяє швидко категоризувати нові взаємодії за вже готовою бінарною схемою, не витрачаючи ресурс на складне осмислення кожного окремого випадку, навіть тоді, коли конкретний працівник чи інституція діють сумлінно.

Рівень деструкції та інституційного подолання (етап відновлення)

На противагу рівню захисту та стабілізації, де афективний складник довіри реалізується через економію та звуження емоційного залучення, рівень деструкції та інституційного подолання описує ситуацію, коли адаптивні механізми виявляються вичерпаними або зруйнованими гострою травматичною подією (війна, катастрофа, різка втрата соціального статусу, системне насильство з боку інституцій, тощо). На цьому етапі афективний складник

довіри проходить через фазу дезорганізації «афективну інфляцію загрози», після чого (за сприятливих умов) відбувається його поступова відбудова, яка можлива лише за безпосередньої участі інституцій.

Афективна інфляція загрози – це механізм різкого й непропорційного зростання суб'єктивної ваги потенційної небезпеки, за якого емоційна оцінка ризику перестає узгоджуватися з реальними параметрами ситуації. У межах дослідження внутрішніх викликів національній безпеці цей феномен постає як прояв рівня деструкції соціально-політичної сфери, що поступово трансформує повсякденну тривогу зі ситуативної реакції на «сталу суспільну норму». На індивідуальному рівні тривала небезпека підвищує алостатичне навантаження на психіку, роблячи систему реагування надто «тонкою» до загрозових натяків і суттєво звужуючи внутрішні резерви для стримування імпульсивних реакцій. На відміну від емоційної економії, що знижує інтенсивність афективного реагування заради збереження ресурсу, інфляція загрози, навпаки, різко підвищує чутливість до будь-яких сигналів небезпеки, довіра як така стає психологічно недоступною категорією, оскільки сама здатність до диференційованої оцінки інституційної взаємодії тимчасово втрачена.

На суспільному рівні небезпека афективної інфляції полягає в дефіциті стратегічної уваги за якоюсистема реагування змушена витрачати обмежені ресурси на емоційно гучні, але не завжди глибинні ризики. Коли режим «усі тривоги важливі» стає хронічним, виникає парадокс несприйнятливості – фонова тривожність нівелює здатність вчасно помічати реальні слабкі сигнали загрози. У підсумку це призводить до деградації процедурної легітимностіта інституційної підозри, коли громадяни починають сприймати жорсткі державні рішення як прояв логіки зручності влади, а не як необхідність. Відчуження від інституцій стає способом психологічної самооборони, де недовіра виступає стратегією мінімізації ризиків – афективна інфляція загрози постає симптомом глибшої деструкції базової довіри до соціального світу.

Попри деструктивний характер афективної інфляції загрози, сам факт її переживання відкриває простір для відновлення довіри через інституції – етапу, на якому саме інституційна взаємодія, а не її уникнення, стає інструментом психологічної репарації. Відновлення довіри не відбувається у психологічному вакуумі чи виключно завдяки внутрішнім ресурсам особистості, оскільки воно вимагає перетворення державних структур на афективних регуляторів суспільного стану. Замість мобілізаційного підживлення страху, інституції мають забезпечувати стабільні процедури, прозору комунікацію та символічні межі, через які спільнота зможе осмислювати власні переживання. Відновлення регульованого афекту базується не на пригніченні емоцій, а на формуванні нових когнітивних рамок, де безпека асоціюється не лише з обороною, а й із передбачуваністю відновлення та соціальною справедливістю.

Механізм відновлення реалізується через кілька складників:

1. Коригувальний емоційний досвід – кожен випадок, коли інституція діє прозоро, своєчасно й компетентно, виступає мікродозою спростування афективно спотвореної моделі «інституція як загроза», поступово розхитуючи ригідну тривожну схему.

2. Реституція відчуття контролю – інституції, які надають зрозумілі процедури, чіткі терміни та можливість зворотного зв'язку, відновлюють базове відчуття передбачуваності середовища, зруйноване травмою.

3. Символічне визнання – інституційне визнання завданої шкоди (компенсації, офіційні вибачення, статус постраждалого) виконує функцію афективної репарації, яка не завжди досяжна на індивідуально-психологічному рівні.

4. Поступова ре-диференціація афекту – на відміну від інфляції загрози, яка уніфікує всі інституційні контакти під знаком небезпеки, відновлення передбачає повернення здатності розрізняти конкретні позитивні й негативні досвіди, не узагальнюючи їх автоматично на всю систему.

Для успішної реалізації етапу відновлення ключовим є синхронне зміцнення трьох компонентів

довіри: когнітивного (через прозорі канали зв'язку та послідовність у процедурах); афективного (через соціальні практики, що створюють реальний досвід підтримки та визнання зусиль громадян); нормативного (через переконання, що правила взаємодії є справедливими для всіх верств населення).

Відновлення через інституції означає запуск «циклів приросту ресурсів», де кожен успішний і передбачуваний контакт громадянина з державою стає аргументом на користь стабільності. Це дозволяє поступово переключити емоційний прогноз суспільства з моделі «загроза-реагування» на модель «загроза-відновлення», повертаючи системі здатність відрізняти суттєві виклики від інформаційного шуму. Психологічна безпека на цьому етапі постає як здатність соціуму «жити зі складністю», не редукуючи її до бінарної ворожості.Важливо також наголосити на нелінійності й вразливості цього процесу: одна значуща інституційна невдача здатна відкинути суб'єкта назад у стан афективної інфляції загрози, оскільки довіра, відновлена після травми, залишається структурно крихкішою за первинну базову довіру. Тому етап відновлення варто розглядати не як одноразовий перехід, а як процес, що потребує стабільного, тривалого підкріплення з боку інституцій.

Прикладом афективної інфляції та інституційного відновлення є досвід цивільного населення прифронтових громад під час масованих ракетних обстрілів інфраструктури: коли світло, зв'язок і опалення зникають без попередження, а офіційні пояснення суперечать одне одному чи запізнюються, формується афективна інфляція загрози. Навіть планове відключення чи технічна профілактика починають сприйматися як ознака прихованої катастрофи або замовчування ситуації владою, а тривога стає хронічним фоном, що уніфіковано забарвлює будь-який контакт з інституціями як ворожий. Перелом настає тоді, коли громада отримує стабільний, передбачуваний досвід взаємодії з інституціями відновлення (наприклад, чіткий і дотриманий графік ремонтних робіт, реальну допомогу в пунктах незламності,

оперативні й несуперечливі роз'яснення причин і термінів відключень електроенергії, тощо). Кожен такий випадок працює як корективний емоційний досвід, завдяки якому мешканці знову вчаться розрізняти «планове відключення» і «атаку», а довіра поступово ре-диференціюється, оцінюючи конкретну дію державної інституції по суті, а не автоматично зараховуючи її до загальної картини загрози. Проте цей процес лишається нестабільним, оскільки одна невиконана обіцянка здатна миттєво відкинути громаду назад у стан генералізованої тривожності й недовіри до всіх державних структур одразу.

III. Поведінковий складник довіри посідає особливе місце в структурі довіри, оскільки саме він переводить довіру з площини психологічного стану (когнітивно-емоційної оцінки) у площину спостережуваної соціальної дії. Якщо когнітивний і емоційний компоненти довіри залишаються внутрішніми, латентними станами суб'єкта, то поведінковий складник – це те, що робить довіру емпірично фіксованою й функціонально значущою для соціальної системи. Цей складник виявляється у готовності суб'єкта до конкретних дій – надання «кредиту довіри», що матеріалізується у спільній діяльності чи делегуванні повноважень.Отже, ключова характеристика цього компонента – його діяльнісна природа. Довіра тут постає активною готовністю суб'єкта взяти на себе ризик, вклавши власні ресурси (час, майно, репутацію) у взаємодію з об'єктом довіри без повної гарантії позитивного результату. На думку О.В. Хижняка такий поведінковий складник «операналізується через а) довірчу дію і/або б) готовність до її виконання»[26]. Це розмежування є методологічно важливим, оскільки виокремлює два рівні прояву конативного компонента:

[26] Хижняк О. В. Культура довіри в рекламі та PR технологіях: практикум. Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/o_v_hizhnyak_kultura_doviri_praktikum.16.03_1.pdf (дата звернення: 17.02.2026)

1) готовність до довірчої дії – це диспозиційний, потенційний рівень на якому суб'єкт психологічно налаштований довіряти, сформував намір діяти на основі довіри, але фактична дія ще не відбулася (вона може бути відкладена в часі, залежати від появи відповідної ситуації чи потреби);

2) власне довірча дія – це актуалізований, реалізований рівень на якому намір втілюється в конкретному, спостережуваному вчинку (наприклад, зверненні по допомогу, наданні інформації, підписанні угоди, голосуванні, зверненні до інституту за захистом прав).

У межах цього складника довіра метафорично описується як «кредит», що надається суб'єктом об'єкту довіри. Ця метафора розкриває кілька важливих характеристик поведінкового прояву довіри: авансований характер (подібно до фінансового кредиту, довіра надається до отримання повного підтвердження надійності партнера – на основі часткової інформації, репутації, попереднього досвіду або інституційних гарантій); ризикованість вкладення (надання кредиту довіри завжди передбачає усвідомлення можливості невиправдання очікувань – тобто суб'єкт свідомо приймає на себе вразливість); умовність і зворотність (на відміну від емоційної прихильності, поведінковий кредит довіри піддається раціональній корекції: за результатами взаємодії суб'єкт може «підвищити ліміт» довіри (розширити коло довірчих дій) або, навпаки, «закрити кредитну лінію» (припинити довірчу поведінку) в разі порушення очікувань). Метафора кредиту довіри найяскравіше ілюструється поведінкою вкладників у ситуації банківської кризи, оскільки рішення довірити банку свої заощадження ухвалюється на основі часткової інформації (репутації банку, державних гарантій), а не повної перевірки його фінансової стійкості, і водночас може бути миттєво «відкликане» через масове зняття вкладів (bank run) у разі появи сигналів про ненадійність – це класична ілюстрація умовності й зворотності поведінкового кредиту довіри, яку описує теорія довіри до інституційних систем Е. Гідденса.

Як зазначає дослідниця Д. Докторова, узагальнюючи позицію соціолога, кредит довіри до абстрактних систем ґрунтується на своєрідному «зануренні у віру», яке дозволяє людині долати чи свідомо ігнорувати структурний дефіцит інформації про конкретний соціальний інститут[27].

Поведінковий складник довіри визначає, що довіра виявляється через готовність суб'єкта вступити в кооперативну взаємодію з об'єктом довіри у випадку, коли результат діяльності залежить від дій обох сторін, а не тільки від того, хто довіряє, що передбачає прийняття взаємної відповідальності та узгодження зусиль. Також, специфічно інституційною формою поведінкового прояву довіри, що має особливе значення для аналізу довіри до державних інститутів є делегування повноважень. За яким суб'єкт добровільно передає частину власної автономії, прийняття рішень чи контролю над ресурсами іншій стороні (представнику інституту), не маючи змоги безпосередньо контролювати подальше використання цих повноважень. Саме ця форма є ключовою для розуміння функціонування представницької демократії, правоохоронної системи, судочинства – усіх сфер, де громадянин змушений діяти через посередництво інституційних агентів.

Виокремлення поведінкового складника довіри має принципове методологічне значення для операціоналізації довіри в емпіричних дослідженнях, оскільки:

1. *Долає проблему соціальної бажаності відповідей.* Декларативні (вербальні) виміри довіри в опитуваннях часто не збігаються з реальною поведінкою респондентів. Поведінковий складник дозволяє тестувати довіру через індикатори реальних дій: звернення громадян до поліції за захистом (а не уникнення контакту з нею), готовність свідчити в суді, участь у виборах, сплата податків, звернення до державних органів за адміністративними

[27]Докторова Д. Теоретичні підходи до розуміння поняття «довіра». Соціологічні студії. 2014. № 1(4). С. 50–63. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/37831965-5e0a-423b-9f75-59c830853cce/content (дата звернення: 14.03.2026)

послугами замість пошуку неформальних («тіньових») шляхів вирішення проблем. Наприклад, конкретний поведінковий індикатор такої кооперації – готовність людей, які стали свідками злочину, добровільно повідомити про це поліції та надалі виступити свідком у суді, беручи на себе ризик публічної ідентифікації.Наприклад, розрив між декларативною довірою до поліції та реальною поведінковою готовністю до неї висвітлено у дослідження фінських кримінологів Ю. Кяярійайнена та Р. Сірена. Проаналізувавши дані національного опитування жертв злочинів, автори дійшли парадоксального висновку – довіра до поліції сама по собі не підвищує ймовірність повідомлення про злочин, натомість вирішальними виявляються ситуативні фактори (тяжкість злочину, характер стосунків із кривдником), а роль генералізованої (міжособистісної) довіри у взаємодії з інституційною виявляється складнішою, ніж проста пряма кореляція[28].

2. *Дозволяє диференціювати декларовану та поведінкову довіру.* Показово, що в контексті довіри до органів внутрішніх справ розбіжність між задекларованим рівнем довіри та реальною готовністю співпрацювати з поліцією (звертатися по допомогу, надавати свідчення, підтримувати правоохоронну діяльність) є одним із найважливіших емпіричних індикаторів «якості» інституційної довіри – адже висока абстрактна довіра без конкретної поведінкової готовності діяти на її основі має обмежену практичну цінність для функціонування інституту.

Зокрема, за результатами всеукраїнського опитування КМІС «Довіра суспільним інституціям» (26 листопада – 29 грудня 2025 р.), зафіксовано суттєве зниження декларативної довіри до Національної поліції:

[28] Kääriäinen J., Sirén R. Trust in the police, generalized trust and reporting crime. European Journal of Criminology. 2011. Vol. 8, No. 1. P. 65–81. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1477370810376562#core-collateral-purchase-access(дата звернення: 11.03.2026)

довіряють поліції 35% опитаних, не довіряють – 46% (для порівняння, у грудні 2024 р. співвідношення було майже врівноваженим: 37% проти 38%). Це означає, що баланс довіри-недовіри знизився з –1% до –11% усього за рік – тобто відбулася доволі різка негативна динаміка. Показовим є контраст на тлі інших силових структур: довіра до ЗСУ залишається практично максимальною (94%, баланс +90%), до СБУ – теж високою (51% проти 26%), тоді як судам довіряють лише 15%, а прокурорам – 12% українців, при недовірі 62% і 64% відповідно. Окремо КМІС уперше додав запитання про НАБУ, зафіксувавши порівняно високий баланс довіри (+19%: 50% проти 31%)[29]. При цьому слід зазначити, що такі показники свідчать про те, що якщо декларативна довіра до правоохоронної системи в цілому (поліція-суди-прокуратура) є низькою і продовжує знижуватися, то це створює структурні передумови для поведінкового уникнення контакту з цими інститутами навіть за наявності реальної потреби в захисті прав

3. *Пов'язує індивідуальний та системний рівні аналізу.* Сукупність індивідуальних довірчих дій (зокрема делегування повноважень) є тим механізмом, через який довіра окремих громадян конвертується в легітимність та функціональну спроможність інституту на макрорівні – тобто поведінковий складник виступає сполучною ланкою між психологічним конструктом довіри та його соціологічними й політологічними наслідками.

Одним із методологічно важливих завдань дослідження феномену довіри до державних інститут є чітке розмежування трьох суміжних, але не тотожних понять, які в україномовному психологічному дискурсі нерідко вживаються як синоніми, що призводить до термінологічної розмитості при аналізі інституційної довіри. На нашу думку, методологічно важливо розрізняти

[29] Довіра суспільним інституціям: пресреліз / підготовлено А. Грушецьким. Київський міжнародний інститут соціології. 2025. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1578&page=2

ці поняття, оскільки вони передбачають різні когнітивні механізми прийняття рішення в умовах невизначеності.

На відміну від довіри, довірливість трактується як диспозиційна характеристика, відносно стійка в часі й слабко залежна від конкретного об'єкта взаємодії. Довірливість на різних рівнях має свої особливості прояву:на мікрорівні має характер особистісної диспозиції, ґрунтується на ранньому досвіді прив'язаності, виникає при безпосередньому контакті між людьми і дозволяє відтворювати соціальний контекст через ідеалізацію партнера;на макросоціальному рівні довірливість носить характер колективної культурної установки та формується на основі історичного досвіду суспільства і передається через відповідні механізми соціалізації [30] . Серед психологічних корелятивів довірливості слід виділити зв'язок з конформізмом (особи з високим рівнем довірливості схильні до конформізму, тривожність та готовність беззастережно прислухатися до порад, що робить їх сприйнятливими та податливими до впливу групи[31]), вразливість до маніпуляцій та абсолютизація за якою особа втрачає здатність вибудовувати захисні бар'єри проти агресивного зовнішнього середовища. «Отже, довірливість – це психологічний імпульс, який за сприятливих умов трансформується у зрілі довірчі відносини, а за несприятливих – стає інструментом соціального маніпулювання[32].

---

[30] Хижняк О. В. Культура довіри в рекламі та PR технологіях: практикум. Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/o_v_hizhnyak_kultura_doviri_praktikum.16.03_1.pdf (дата звернення: 17.02.2026)

[31]Савченко О.В., Петренко В.В., Тімакова А.В. «Методика довіри / недовіри особистості до світу, до інших людей, до себе» (А. Купрейченко): україномовна адаптація, валідизація та стандартизація. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2022. № 5. С. 21. URL: http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/159/250 https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.3

[32] Хижняк О. В. Культура довіри в рекламі та PR технологіях: практикум. Х.: Харківський національний університет імені В. Н.

На відміну від довіри, яка передбачає «стрибок» за межі наявної інформації, упевненість – це оцінка, що спирається на накопичений масив підтверджень, оскільки упевненість формується через послідовний процес спостереження, накопичення досвіду взаємодії та зіставлення очікувань із фактичними результатами. На прикладі ставлення до державних інститутів упевненість, є результатом «розрахунку» та оцінки, яка спирається на факти – статистику ефективності інституту, історію дотримання ним зобов'язань, обіцянок, прозорість процедур. Якщо довіра відповідає на питання «чи готовий я покластися на цей інститут, попри невизначеність?», то упевненість відповідає на питання «чи підтверджує наявний досвід, що цей інститут діятиме компетентно й передбачувано?». Такерозрізнення дозволяє пояснити емпіричний парадокс, який часто фіксується в соціологічних дослідженнях – громадяни можуть демонструвати високу персоніфіковану довіру до конкретного лідера чи інституту (наприклад, до армії чи окремого президента) одночасно з низькою системною упевненістю в стабільності функціонування державних процедур і механізмів контролю. Це означає, що зростання довіри до окремих акторів під час кризи (мобілізаційний ефект) не автоматично конвертується у зростання упевненості щодо стійкості інституційних процедур загалом, що є двома відносно незалежними вимірами.

Висновки.Довіра до державних інститутів постає складним психологічним конструктом, що поєднує раціональну, чуттєву та діяльнісну площини людської свідомості, а її специфіка полягає в спрямованості на очікування ще не здійснених дій інституції, а не лише в оцінці вже реалізованих рішень. Структурний розгляд цього феномену дає змогу виділити три взаємопов'язані складники – пізнавальний, чуттєвий і діяльнісний, кожен з

Каразіна, 2017. С. 18 URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/o_v_hizhnyak_kultura_doviri_praktikum.16.03_1.pdf (дата звернення: 17.02.2026)

яких виконує самостійну функцію в загальному механізмі довірчих відносин громадянина з державою.

Пізнавальна складова спирається на два різні за походженням джерела – узагальнене, часто опосередковано здобуте знання про інституцію та безпосередній особистий досвід взаємодії з нею, причому останній коригує початковий образ інституту з певною асиметрією, за якою негативні епізоди справляють непропорційно сильніший вплив на загальну оцінку порівняно з позитивними. Розмежування прямого й опосередкованого досвіду, а також різної швидкості оновлення цих двох типів знання пояснює як швидкоплинні, так і поступові зміни рівня довіри до конкретних державних органів.

Чуттєвий складник розкривається як багаторівнева структура, що охоплює послідовні щаблі психологічного залучення особистості до взаємодії з інституціями – від дораціональних тілесних сигналів безпеки чи загрози, через узгодження емоційних станів у групі, до захисних механізмів економії психічних ресурсів і, зрештою, до руйнівних і відновлювальних процесів у кризових умовах. Кожен з цих щаблів по-своєму регулює інтенсивність емоційного залучення суб’єкта. Так, первинна фізіологічна оцінка середовища закладає базове відчуття безпеки, групове узгодження перетворює індивідуальні переживання на колективний ресурс стійкості, захисні механізми дозволяють психіці функціонувати за умов тривалого напруження через звуження кола емоційної залученості, а етап подолання деструктивних станів засвідчує, що відновлення довіри можливе лише через послідовну, передбачувану й морально обґрунтовану інституційну взаємодію, а не через її уникнення.

Діяльнісний складник переводить довіру з площини внутрішнього психологічного стану в площину спостережуваної соціальної дії, реалізуючись через готовність суб’єкта делегувати частину власної автономії чи ресурсів інституції в умовах невизначеності та без повного контролю над подальшим використанням цих ресурсів. Розмежування задекларованої готовності довіряти й фактично здійсненого довірчого вчинку має суттєве

методологічне значення, оскільки дозволяє уникнути підміни реальної поведінкової готовності словесним підтвердженням довіри, яке далеко не завжди перетворюється на конкретну дію.

Окремої уваги заслуговує термінологічне розмежування довіри, довірливості та впевненості як суміжних, проте не тотожних психологічних категорій, що спираються на різні когнітивні механізми прийняття рішень в умовах невизначеності. При цьому довірливість постає диспозиційною рисою особистості, слабко пов'язаною з конкретним об'єктом взаємодії, тоді як впевненість формується на основі накопиченого й перевіреного досвіду і відповідає радше на питання про підтвердженість очікувань фактами, ніж про готовність покластися попри їхню відсутність.

Загалом розкрита структура довіри до державних інститутів у психологічному дискурсі засвідчує, що стійкість довірчих відносин між громадянином і державою залежить не від одноразового акту раціонального вибору, а від динамічної взаємодії пізнавальних, чуттєвих і діяльнісних механізмів, кожен з яких має власну логіку формування, руйнування та відновлення, а їхня узгоджена дія визначає здатність суспільства зберігати психологічну стійкість і відновлюваність довірчих відносин навіть у кризових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kääriäinen J., Sirén R. Trust in the police, generalized trust and reporting crime. *European Journal of Criminology*. 2011. Vol. 8, No. 1. P. 65–81. URL:https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1477370810376562#core-collateral-purchase-access(дата звернення: 11.03.2026)

2. Блокування накладних більше не в топі скарг бізнесу: показник знизився до 0,14 %. Державна податкова служба України. 2026. URL: https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/1020389.html(дата звернення: 18.06.2026)

3. Богданова Г. С. Довіра як фактор соціально-економічного розвитку : дис. ... д-ра філософії: 051

Економіка / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; наук. керівник Т. В. Меркулова. Харків, 2026. 250 с. URL: https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/aspirantura/zakhysty/Bohdanova/Богданова_дис.pdf (дата звернення: 18.03.2026)

4. Василець Н. М. Соціально-психологічні чинники довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ України: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2016. 523 с. URL:https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/107195/3/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C.pdf(дата звернення: 15.03.2026)

5. Гурлєва Т.С. Довіра в опосередкованому спілкуванні: психологічна допомога особистості в кризових умовах. URL: http://appsychology.org.ua/data/jrn/v3/i14/10.pdf(дата звернення: 21.05.2026)

6. Дія – Державні послуги онлайн. Міністерство цифрової трансформації України. URL: https://diia.gov.ua (дата звернення: 12.04.2026)

7. Довіра суспільним інституціям: пресреліз / підготовлено А. Грушецьким. Київський міжнародний інститут соціології. 2025. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1578&page=2(дата звернення: 09.04.2026)

8. Докторова Д. Теоретичні підходи до розуміння поняття «довіра». *Соціологічні студії.* 2014. № 1(4). С. 50–63.URL:https://evnuir.vnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/37831965-5e0a-423b-9f75-59c830853cce/content(дата звернення: 14.03.2026)

9. За підтримки Мінцифри запускають застосунок «Повітряна тривога» для оперативної реакції на початок і закінчення тривог. Міністерство цифрової трансформації України. 2022. 01 бер. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/za-pidtrimki-mintsifri-zapuskayut-zastosunok-povitryana-trivoga-dlya-

operativnoi-reaktsii-na-pochatok-i-zakinchennya-trivog (дата звернення: 18.04.2026)

10.Звіт про діяльність. Вища кваліфікаційна комісія суддів України. 2025. URL: https://heyzine.com/flip-book/17e900f4b8.html#page/1(дата звернення: 14.05.2026)

11.Згуртованість суспільства: психологічний вимір: монографія / за наук. ред. Н.О. Довгань, В.М. Духневича / Н.О. Довгань, В.М. Духневич, З.Ф. Сіверс, О.Г. Цукур, І.М. Коробка; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2025. 357 с. URL:https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2026/02/dovgan_monografiya.pdf(дата звернення: 16.05.2026)

12.Калашникова А. О., Солдатенко І. О., Померанцева О. В. Формування та розформування довіри до влади: комунікаційні стратегії Президента України під час війни та фактори зниження їхньої ефективності. *Український соціум*. 2024. № 3–4 (90–91). С. 52–67. URL: http://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/52_67-No-3-4-90-91_2024_ukr.pdf (дата звернення: 12.03.2026)DOIhttps://doi.org/10.15407/socium2024.03-04.052

13.Кондов К.В. Динаміка довіри українців до політичних інституцій в умовах війни (2022–2025 рр.). *Український соціум*. 2025. № 3 (94). С. 99–114. URL: http://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2025/11/99_114-No-3-94_2025_ukr.pdf(дата звернення: 17.02.2026)DOIhttps://doi.org/10.15407/socium2025.03.099

14.Ніколов Ю. Тилові щури Міноборони під час війни розкрадають на харчах для ЗСУ більше, ніж за мирного життя. Аргумент. 2023. 21 січ. URL: http://argumentua.com/novini/tilov-patsyuki-minoboroni-pid-chas-vini-rozkradayut-na-kharchakh-dlya-zsu-bilshenzh-za-mir (дата звернення: 18.04.2026)

15.Положення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді, затверджене рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 02 листопада 2016 року № 141/зп-16, у редакції рішення

Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 29 лютого 2024 року № 72/зп-24. URL:https://www.vkksu.gov.ua/sites/default/files/polozhennya_pro_provedennya_konkursu_na_zaynyattya_vakantnoyi_posady_suddi.2.2024.pdf(дата звернення: 14.05.2026)

16.Про затвердження Порядку визначення переліку постачальників електронних комунікаційних послуг, що здійснюють будівництво стійких до знеструмлень електронних комунікаційних мереж (за технологією xPON) або мереж мобільного зв'язку, визначених Мінцифри критично важливими для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період у сфері цифровізації: Наказ Міністерства цифрової трансформації України від 12.06.2025 № 102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1006-25 (дата звернення: 14.05.2026)

17.Рейман Б., Рейман К., Сухий О., Пачковський Ю. Соціальна стійкість українського суспільства в умовах війни: історико-світоглядні виклики. *Axis Europae.* 2025. № 7. С. 126–145. URL: https://ae.eessc.org.ua/article/view/333203/323130(дата звернення: 14.05.2026)DOI https://doi.org/10.69550/3041-1467.7.333203

18.Рєзнік В. Чинники довіри до державних інститутів як об'єкт теоретичної типологізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 3. С. 174–175. URL: https://stmm.in.ua/archive/ukr/2021-3/12.pdf(дата звернення: 14.05.2026)

19.Романовська Д., Литвин С., Малишева К. Українськомовна адаптація "Шкали нейроцепції психологічної безпеки" (NPSS). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія.* 2024. Вип. 1 (19). С. 48–54.URL:https://bpsy.knu.ua/index.php/psychology/article/view/442/378(дата звернення: 27.05.2026)DOI https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.1(19).8

20.Савченко О. В., Петренко В. В., Тімакова А. В. «Методика довіри / недовіри особистості до світу, до інших людей, до себе» (А. Купрейченко): україномовна адаптація,

валідизація та стандартизація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Психологія. 2022. № 5. С. 16-22. URL:http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/159/250

21.СМКОР: контроль, що працює на користь бізнесу. Головне управління ДПС у Київській області. 2026. URL: https://kyivobl.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/979286.html (дата звернення: 06.03.2026)

22.Софієнко Н. Фонди зібрали рекордні 105,8 млрд грн пожертв на ЗСУ. Як і куди донатили українці у 2025 році. Forbes Ukraine. 2025. 05 груд. URL: https://forbes.ua/news/fondi-zibrali-rekordni-10587-mlrd-grn-pozhertv-na-zsu-yak-i-kudi-donatili-ukraintsi-u-2025-rotsi-05122025-34646(дата звернення: 09.04.2026)

23.Софілканич М. М. Психологічні умови розвитку довіри в системі «лікар – пацієнт»: кваліфікаційна робота магістра: 053 Психологія / наук. керівник М. С. Хрустальова. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2026. 93 с.URL:https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/25187/1/%D0%A1%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%20%D0%9C.%D0%9C..pdf(дата звернення: 15.03.2026)

24.Хижняк О. В. Культура довіри в рекламі та PR технологіях: практикум. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. 96 с. URL:https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/o_v_hizhnyak_kultura_doviri_praktikum.16.03_1.pdf(дата звернення: 17.02.2026)

25.Черняк Д. Концепція соціальних змін Петра Штомпки: теоретичні витоки, структурні елементи, значення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 2006. № 24–25. С. 20-22. URL:https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/4359/1/20170127_103.pdf(дата звернення: 12.03.2026)

26.Чорноморденко І. В. Особливості наукового та позанаукового знання і засоби їх здобування. *Мультиверсум.Філософський альманах*. 2006. Вип. 59. С.

33–38.URL: https://repositary.knuba.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7664a5d-9127-4ab2-bb69-44d36226e82f/content(дата звернення: 09.04.2026)

27.Яремчишин М. Політичне лідерство через призму психологічної відповідальності політика. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія.* 2024. Вип. 1 (19). С. 78-81. URL:https://bpsy.knu.ua/index.php/psychology/article/view/447/383(дата звернення: 26.05.2026) DOIhttps://doi.org/10.17721/BPSY.2024.1(19).13

ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Добровольська В.В.
Національнийуніверситет «Одеськаюридичнаакадемія»,
доцент кафедригосподарського права та процесу,
кандидат юридичних наук, доцент

Сфера господарювання належить до економічної складової нашої країни для якої притаманним є державний контроль, як один із механізмів та чинників її державного регулювання. На сьогоднішній день існує проблема щодо визначення оновленого науково-практичного підходу до термінів «контроль» та «державний контроль» як важливої господарсько-правової категорії комплексного характеру, адже класичні визначення, сформовані в умовах стабільної ринкової економіки, більше не охоплюють реальну динаміку господарських відносин. Саме ця категорія трансформувалася з суто наглядового механізму на інструмент стратегічного управління в умовах невизначеності та воєнної економіки, тобто державний контроль набув ознак мобілізаційного характеру, що означає, що контроль за господарюванням тепер включає перевірку не лише прибутковості чи законності, а й спроможності підприємства виконувати завдання в інтересах національної безпеки (наприклад, забезпечення критичного імпорту чи стійкості енергосистеми).

Нормативні положення державного контролю були чітко визначені виходячи із тлумачення ч. 1 ст. 5 ГК України щодо ринкової економіки шляхом оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Також, державний контроль є важливою

складової державної політики, яка реалізується через нормативні його підстави, форми та порядок здійснення, так, ст. 19 ГК України містила загальні правові положення щодо державного контролю та нагляду за господарською діяльністю.

Зазначена норма була у розділі щодо участі держави та органів місцевого самоврядування у сфері господарювання, що підкреслює наявність певної суб´єктної характеристики державного контролю у зазначеній сфері. Так, О. П. Подцерковний слушно вказує на те, що у «результаті скасування ГК України залишаться неврегульованими поняття суб'єкта господарювання, господарських відносин та принципів господарювання, на які спираються сотні законодавчих актів України. Це достеменно дестабілізує правове поле господарської діяльності; українська правова система буде відкинута на багато років назад у лоно російської правової традиції, якій не притаманне виділення окремих комерційних (господарських) кодексів, але буде поставлена під загрозу сама ідея подальшої компактизації господарського законодавства; скасування ГК призведе до відмови від тих надзвичайно позитивних правових положень, що сьогодні захищають слабку сторону у господарських відносинах. Йдеться про обмеження строків нарахування штрафних санкцій, визначення розміру штрафних санкцій у відносинах за участі державного сектору економіки, порядок укладання господарських договорів та примусу до такого укладання у відносинах із монополістами тощо» , с. 592][33]. Тобто, на сьогоднішній день проблемою є правовий вакуум та де системізація нормативного масиву, спричинені втратою чинності Господарським кодексом

[33]Подцерковний О. П. Спроби знищення Господарського кодексу – потреби суспільства чи війна наукових шкіл? Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 591–594.

України (або його ключовими розділами у процесі рекодифікації), що призвело до розмивання єдиних стандартів здійснення контрольно-наглядових функцій та ризику повернення до надмірного адміністративного тиску під виглядом воєнної доцільності.

Відмова від загальних засад господарського законодавства без створення адекватної заміни у формі спеціалізованого кодифікованого акту (наприклад, Господарського кодексу України в частині публічних процедур або оновленого закону про контроль) призвела до правової аномії. Державний контроль перестав розглядатися як сервісна функція держави, спрямована на захист суспільних інтересів, і знову набув ознак фіскально-репресивного інструменту.

У літературі точаться чисельні наукові дискусії різноманітними профільними фахівцями щодо визначення державного контролю, його властивостей, мети та інших системоутворюючих чинників. Так, зазначається, що «контроль є правовим державним інструментом, який здійснює керівництво економікою з боку держави по наступним причинам: виконання державою соціальних функцій — забезпечення умов для нормальної життєдіяльності суспільства, в тому числі у сфері економіки. Таким чином, держава виконує функцію організації господарського життя суспільства та наявність у державі на праві власності значного масиву майна (насамперед, засобів виробництва), що зумовлює необхідність управління державним сектором економіки як власником»[34]. Автор вказує, що контроль є інструментом виконання соціальних функцій, що зміщує акцент із «державного примусу» на «суспільну необхідність», адже контроль у сфері економіки - це спосіб держави забезпечити стабільність цін, якість товарів та екологічну безпеку.

Управлінсько-правовий аспект контролю є вельми важливою його змістовною ознакою та «проявляється через його визначення як самостійну форму державного

[34]Теньков С.О. Науково - практичний коментар до Господарського кодексу України: від 16 січня 2003 р. К.: А.С.К., 2007. 720 с.

впливу» [35], адже, як слушно вказують фахівці, саме «форми державного впливу на господарські відносини мають універсальний характер для тих чи інших методів (засобів) державного впливу на ці відносини» [36]. Управлінсько-правовий аспект дозволяє визначити контроль як "самостійну форму державного впливу" та підкреслює його суб'єктно-владну природу, адже саме в управлінському циклі контроль виконує роль зворотного зв'язку. Без цієї форми держава (суб'єкт управління) не знала б, чи виконує бізнес (об'єкт управління) встановлені правила та самостійність цієї форми полягає в тому, що вона має власну правову процедуру, суб'єктів та правові наслідки. Крім того, саме «управління, організація та регулювання є можливими характерними змістовими ознаками контролю у сфері господарювання, які мають владно-адміністративний характер, що дає змогу говорити про комплексність зазначеного контролю та його постійно динамічний чинник»[37].

Л. Вдовиченко надає власне визначення терміну «контроль щодо сфери господарювання, який являє собою важливу правову категорію, адже саме ефективна система державного нагляду (контролю) повинна бути організована таким чином, щоб стимулювати суб'єктів господарювання до проведення систематичної роботи з виявлення та виправлення порушень вимог безпеки» [38]. Поділяючи зазначену позицію щодо стимулюючої природи державного контролю, вважаємо, що найбільш ефективною формою

---

[35]Господарсь кеправо: підручник / О. П. Подцерковний, В. Г. Олюха, О. О. Квасніцька [та ін.] ; за ред. О. П. Подцерковного. 4-те вид., доп. і перероб. Одеса: Фенікс, 2024. 584 с.

[36]Подцерковний О. П., Ломакіна О. А. Проблеми визначення методів та форм державного регулювання господарських відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 8. С. 3–6.

[37] Добровольська В.В. Правовідносини контролю у сфері господарювання: понятійно-правовий аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 147-149.

[38] Вдовиченко Л. Ю. Державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності: релевантний для України міжнародний досвід. *БізнесІнформ*. 2018. № 1. С. 35-41.

такого стимулювання є впровадження цифрових індикаторів комплаєнс-ризику. У межах розробленої нами моделі, пропонується надати суб'єктам господарювання обмежений доступ до результатів автоматизованого аналізу їхньої діяльності, що дозволить реалізувати концепцію "превентивного самоконтролю": бізнес отримує можливість виправити технічні помилки або змінити ризикових постачальників до моменту офіційного втручання контролюючих органів. Таким чином, контроль перетворюється з механізму репресії на механізм навігації правомірної поведінки, що є критично важливим для сталого розвитку соціально-економічних відносин під час відбудови.

Принципи, методи та форми державного контролю є його важливими самостійно-кваліфікаційними чинниками, які надають можливість його виокремити й в самостійну правову дефініцію.

Формування нових актуальних принципів державного нагляду (контролю) зумовлено подальшим реформуванням контрольно-наглядової діяльності в форматі Стратегії реформування системи державного нагляду (контролю), Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року [39] та пункту 37 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [40] та саме ці «документи закріпили ідеальний образ системи державного нагляду (контролю) та кардинально змінили вектор її розвитку, визначили нові пріоритетні напрями, метою яких є

[39] Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua

[40] Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106. URL: https://zakon.rada.gov.ua

побудова нової ефективної моделі державного нагляду (контролю)» [41].

В. М. Гаращук, під принципами контролю визначає «розроблені з урахуванням досягнень науки управління і втілені в практику організаційні та правові основи організації і здійснення контролю, що забезпечують його результативність» [42]. Є. Когутич зазначає, що принципи контролю – це керівні засади, основоположні ідеї, в яких відображені доктринальні та концептуальні досягнення суспільства, які є фундаментом та орієнтиром для здійснення контрольної діяльності з боку компетентних суб'єктів, що характеризуються універсальністю й імперативністю [43].

Аналіз сутності принципів контролю як «організаційних та правових основ» (за В. М. Гаращуком) та «імперативних керівних засад» (за Є. Когутичем), крізь призму сучасних глобальних стратегій, дозволяє констатувати, що в Україні відбувся корінний злам правової ідеології наглядової діяльності.

Державний контроль перестав бути інструментом фіскального тиску чи репресивної фіксації деліктів і трансформувався у сервісно-аналітичний інститут, який базується на оновленій системі взаємопов'язаних принципів, а саме:

- принципі сервісної орієнтації та людиноцентризму (*GoodGovernance*), адже трансформація системи контролю відповідно до Цілей сталого розвитку до 2030 року вимагає підпорядкування діяльності наглядових суб'єктів правам людини. У контексті контролю у сфері господарювання цей принцип вимагає переходу від «палочно-каральної» моделі

---

[41] Гурковський М. П., Сидор М. Я. Принципи процесуального режиму державного нагляду (контролю) у сфері діяльності МВС України. Соціально-правові студії. 2020. Вип. 3 (9). С. 77–83.

[42] Гаращук В. М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2003. 540 с.

[43] Когутич Є. Принципи як складовий елемент контролю за діяльністю приватних виконавців в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 1. С. 95–101.

до превентивно-консультативної, а головним критерієм результативності (ефективності) контролюючого органу відтепер є не кількість виписаних штрафів чи проведених перевірок, а рівень зниження загрози для життя, здоров'я громадян чи екології при максимальному збереженні економічної свободи бізнесу;

- принципі презумпції добросовісності суб'єкта господарювання (декларативність), адже гармонізація вітчизняного законодавства із вимогами Угоди про асоціацію з ЄС імперативно впроваджує засади партнерства між державою та приватним сектором. У контексті контролю у сфері господарювання це означає, що публічна адміністрація апріорі визнає чесність підприємця. Впроваджується інститут декларативності, за якого суб'єкт господарювання набуває права на діяльність або підтверджує відповідність вимогам шляхом подання заяви/декларації («віра на слово»), що докорінно нівелює радянський юридичний формалізм, оскільки контроль переміщується з бар'єрів на етапі «входу» в бізнес до превентивного моніторингу реальних процесів;

- принципі математично обґрунтованої ризик-орієнтованості та дата-центричності, адже як зазначають дослідники, принципи мають забезпечувати «результативність» діяльності. В умовах обмежених ресурсів та модернізації контролю за стандартами ЄС, тотальний (суцільний) нагляд визнано юридично та економічно деструктивним. У контексті контролю у сфері господарювання це означає, що суб'єкти нагляду зобов'язані здійснювати градацію бізнесу за ступенями ризику (зелена, жовта, червона зони комплаєнсу). Державний контроль стає дистанційним та аналітичним (*E-audit*): завдяки цифровізації (*e-governance*) алгоритми штучного інтелекту та великих даних (*BigData*) автоматично виявляють аномалії в реєстрах чи податковій звітності. Держава повністю звільняє прозорий бізнес («зелена зона») від адміністративного втручання, точково спрямовуючи свій перевірочний потенціал виключно на об'єкти з математично підтвердженим високим ризиком загрози національним інтересам;

- принципі процедурної прозорості та цифрової підзвітності та визначення принципів як «універсальних та імперативних фундаментів» вимагає їхньої жорсткої правової формалізації, що унеможливлює корупційну дискрецію (свавілля чиновника). У контексті контролю у сфері господарювання це означає, що жоден контроль не може бути здійснений поза межами відкритого цифрового контуру (наприклад, Інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду). Початок перевірки, її критерії (виключно у межах уніфікованих чек-листів), фіксація результатів — усе підлягає обов'язковій цифровізації та публічності. Порушення органом контролю цифрової процедури є безальтернативною підставою для скасування судом будь-якого адміністративного акта (реалізація правила ч. 2 ст. 19 Конституції України).

Отже, на сучасному етапі принципи державного контролю у сфері господарювання - це нормативно закріплена філософія «розумного регулювання» (SmartRegulation). Завдяки інтеграції європейських та глобальних стратегічних орієнтирів, ці принципи сформували нову правову доктрину, де державний контроль виступає не каральним мечем, а цифровим, прозорим та ризик-орієнтованим гарантом правопорядку, який на засадах довіри та превенції забезпечує баланс між економічною безпекою держави та приватною свободою суб’єкта господарювання.

Також, у літературі вчені пропонують загально-процедурні і спеціалізовані принципів та «за основу загально-процесуальних візьмемо такі принципи як: істинність результату розгляду контрольної справи, професіоналізм, науковість, контрольно-процесуальна економія, що формулюють якісні особливості контрольного процесу, загальну спрямованість контрольно-наглядової діяльності» [44] . Важливим є принцип раціональності, який, наприклад, у контролі щодо

[44] Ярема О. Г. Принципи державного контролю (нагляду) в контексті процесуальної діяльності контрольних органів. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 11. С. 548–551.

«бюджетного процесу визначає чітко обумовлені та розподілені повноваження суб'єктів контролю по видам контролю, визначені міжнародні стандарти в організації контрольної діяльності, предмети та об'єкти контролю, показники результатів контролю» [45].

Системний аналіз зазначених керівних засад контрольно-процесуальної діяльності крізь призму сучасних безпекових та євроінтеграційних імперативів дозволяє констатувати, що якісна результативність державного контролю у сфері господарювання досягається через нормативне закріплення та практичну реалізацію таких положень:

- контрольно-процесуальна економія та мінімізація адміністративного тиску, адже сааме принцип контрольно-процесуальної економії є ключовою антидотою проти «юридичного формалізму» та штучного затягування перевірок. У вимірі контролю у сфері господарювання цей принцип вимагає від суб'єктів публічного адміністрування досягнення максимального результату (захисту публічного інтересу, безпеки громадян) за мінімального залучення державних ресурсів і мінімального втручання в діяльність бізнесу. Практично це реалізується через дистанційний державний контроль (*E-audit*): замість виїзду інспекторів на підприємство, цифрові алгоритми аналізують великі масиви даних (*BigData*) та реєстри, а фізична перевірка призначається лише у разі критичної потреби;

- істинність результату розгляду справи та професіоналізм як гарантії добросовісності, що вимагає від контролюючого органу повного, об'єктивного та неупередженого дослідження фактів, а не формального виконання «плану щодо штрафів». У вимірі контролю у сфері господарювання саецця засада імперативно корелює з презумпцією добросовісності суб'єкта господарювання. Орган контролю зобов'язаний доводити вину підприємця на основі неспростовних, математично та юридично верифікованих доказів (актів, експертиз, цифрових логів).

[45]Гетманець О. П. Принципи державного контролю у бюджетному процесі України. Форум права. 2006. № 1. С. 20–24.

Професіоналізм та науковість виключають суб'єктивне свавілля чиновника: контроль здійснюється виключно в межах затверджених уніфікованих чек-листів та алгоритмів ризик-менеджменту;

- принцип раціональності та чіткої інтероперабельності суб'єктів, адже, як слушно зазначає О. П. Гетманець, раціональність вимагає чіткого розподілу повноважень за міжнародними стандартами. Дублювання функцій між різними органами — це головне джерело корупції та збитків для економіки та у вимірі контролю у сфері господарювання раціональність вимагає горизонтальної координації та побудови «єдиного вікна» контролю. Наприклад, якщо Бюро економічної безпеки (БЕБ), Державна податкова служба та митниця ведуть нагляд за одним макроекономічним процесом (наприклад, обігом стратегічної сировини чи пального), їхні цифрові системи мають бути інтегровані. Держава повинна бачити ризики комплексно, не змушуючи бізнес проходити три паралельні кола бюрократичних перевірок.

Актуально-важливим є принцип адаптивності до умов воєнного стану й євроінтеграції, який є найбільш динамічним та архіважливим на сучасному етапі. Адаптивність — це здатність контрольної системи миттєво змінювати свої методи залежно від зовнішніх умов, не втрачаючи правової легітимності. Під час воєнного стану адаптивність виражається у впровадженні принципу декларативності (довіри «на слово»). Держава дозволяє бізнесу розпочинати діяльність або підтверджувати відповідність стандартам безпеки шляхом простого подання електронного повідомлення через державні портали, мінімізуючи дозвільні бар'єри та контрольний ресурс концентрується виключно в «червоній зоні» реальних загроз національній безпеці (контрабанда, фальсифікат, фінансування агресора). У контексті євроінтеграції адаптивність вимагає безперервного перегляду українських процедур та чек-лістів на відповідність стандартам Європейського Союзу. Державний контроль трансформується з інструменту покарання у сервісний інститут превентивного аудиту та

консультування підприємців, допомагаючи вітчизняному бізнесу вийти на європейські ринки.

В контексті методології державного контролю важливим є визначення понять «засоби» і «методи» державного впливу на господарську діяльність [46], оскільки засіб – це знаряддя, інструмент (відповідає на питання «що?»), а метод – спосіб або (іноді) сукупність способів (відповідає на питання «як, яким чином?»)[47].

Визнання методів і форм самостійно-кваліфікаційними чинниками дозволяє довести, що контроль у сфері господарювання — це не просто функція чи додаток до управління, а повноцінна правова категорія зі своєю унікальною структурою. У загальному сенсі саме «методи у своїй конвергенції дозволяють з'ясувати сучасний стан чинного законодавства та правової доктрини» [48]. Зазначений загальний підхід до визначення контролю через його методи та форми як самостійно-кваліфікаційні чинники є надзвичайно глибоким, адже фактично науковці обґрунтовують онтологічну самостійність контролю в системі господарського права. Якщо контроль має власну «методологічну озброєність», він перестає бути лише стадією управління і стає автономним правовим інститутом.

Спираючись на цитовану працю (Tsiura V., Dobrovolska V. та ін.), де наголошується на конвергенції методів для з'ясування стану доктрини, можна

---

[46]Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. 2-ге вид., змін. та доп. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 766 с.

[47] Щербина В. С. Засоби державного регулювання господарської діяльності: поняття, види, шляхи вдосконалення. Засоби державного регулювання господарської діяльності : зб. наук. пр. / НАПрН України, НДІ приват. права і підприємництва ; редкол. : В. С. Щербина (голова) [та ін.]. К. : Ред. журн. «ПравоУкраїни», 2013. 184 с.

[48]Tsiura V. Constitutional Principles of Contractual Representation in Ukraine: Problems of Theory and Practice / V. Tsiura, S. Suleimanova, O. Sotula, V. Panasiuk, V. Dobrovolska // Journal of Advanced Research in Law and Economics. Vol. 10. № 3. ASERS Publishing System, 2019. P. 948-953.

стверджувати, що проблемою сучасності у цій площині є: методологічна дезорієнтація (конфлікт методів), адже традиційні методи контролю (перевірка, ревізія, інспектування) базуються на принципі «ex-post» (фіксація того, що вже відбулося), а сучасна господарська практика вимагає методів «ex-ante» (попереджувальних) та проблемою є те, що чинне законодавство України все ще орієнтоване на репресивні методи, тоді як правова доктрина (наприклад, під впливом acquis) вже вимагає методів аудиту ризиків та діалогу. Проблема також в тому, як поєднати методи державного примусу з методами консультативної підтримки, не порушивши при цьому принцип неупередженості контролера; формальна ригідність та цифрова динаміка, так, форми контролю (планові/позапланові перевірки, виїзні/невиїзні) є занадто статичними для цифрової економіки та проблема полягає в тому, що сучасна «форма» контролю дедалі частіше стає алгоритмічною (автоматизований скринінг транзакцій). Однак процесуальне право України часто не визнає результати такого автоматизованого моніторингу як самостійну «форму» з належною доказовою силою. Як наслідок виникає правовий вакуум — контроль фактично здійснюється (цифрово), але юридично він не оформлений у визнану правову форму.

Якщо прибрати у контролю його специфічні методи та форми, він «розчиниться» в загальному понятті «управління» та саме єдність унікальних форм і методів робить контроль самостійною дефініцією, так, на думку фахівців «метод господарського контролю – сукупність способів і прийомів перевірки законності, достовірності і доцільності операцій господарюючого суб'єкта шляхом документального дослідження, визначення реального стану, порівняння і оцінка результатів перевірки» [49]. Методи та форми контролю складають «методологію контролю щодо сфери господарювання яка представляє собою певну самостійну правову категорію, якій

[49] Бутинець Ф.Ф., Бардаш С.В., Малюга Н.М., Петренко Н.І. Контроль і ревізія. Житомир: ЖІТІ, 2000. 512 с.

притаманна складна науково обґрунтована структура, що складається з чинників (елементів), застосування й виокремлення яких сприяє також самостійності будь-якої галузі права – предмета методу, функцій, принципів і джерел» [50].

У загальному вигляді методи та форми є «самостійно-кваліфікаційними чинниками», які дозволяють вивести контроль із тіні загального менеджменту, адже форма — це зовнішній прояв (наприклад, дистанційний моніторинг, перевірка, аудит), а метод — це спосіб впливу (наприклад, аналіз ризиків, зіставлення даних BigData, автоматичне зниження TrustScore). Якщо в мирний час контроль міг дозволити собі бути «додатком до управління», то в умовах дефіциту ресурсів та потреби у надшвидкій відбудові, він має стати автономним цифровим фільтром, адже воєнний стан докорінно змінює архітектуру форм і методів контролю. Тобто, відбувається докорінна зміна архітектури контролю в умовах воєнного стану є ключовою для сучасного господарського права, яка означає перехід від ліберальної моделі «нагляду за дотриманням правил» до мобілізаційної моделі «захисту життєво важливих ресурсів».

В умовах війни з'явилися нові методи контролю, як то: метод «цифрового двійника» контролю, адже в умовах війни, коли доступ до об’єктів у зоні бойових дій або на деокупованих територіях обмежений, контроль набуває форми цифрового дзеркала та метод «динамічної правосуб’єктності», адже під час війни право на господарювання зі стратегічними ресурсами не може бути незмінним. У воєнний час правовий статус суб’єкта господарювання має залежати від його поточного профілю безпеки. Метод динамічної правосуб’єктності передбачає, що при виявленні ризикових зв’язків або фінансових аномалій, система автоматично "звужує" права суб’єкта

[50] Добровольська В.В. Методологія контролю щодо сфери господарювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 57-62.

(наприклад, забороняє участь у нових тендерах) без тривалих судових процедур.

Воєнний стан виступає каталізатором відокремлення контролю у самостійну дефініцію, а специфічні методи воєнного періоду - предиктивність, дистанційність та автоматизм наслідків - остаточно розривають зв'язок контролю із загальним управлінням. В таких умовах контроль трансформується у автономну інтелектуальну систему захисту економічного правопорядку, де головним кваліфікаційним чинником є здатність методу забезпечити безпеку бюджетного ресурсу в режимі реального часу.

Таким чином, на сьогодні, під час воєнного стану, перспективним є трансформація методології державного контролю – від дискретності до алгоритмічності. Сутність алгоритмізації контролю полягає у наступних елементах: подолання надмірної дискреції, адже дискретність (право посадової особи діяти на власний розсуд) традиційно вважалася слабким місцем контролю через високі корупційні ризики. Алгоритмічність означає, що кожен крок контролера — від вибору об'єкта перевірки до визначення розміру санкції — чітко прописаний у вигляді математичної або логічної моделі (IF-THEN-ELSE) та прозорість та передбачуваність, адже саме алгоритмізація робить контроль «прозорим склом» для бізнесу. Суб’єкт господарювання може заздалегідь прорахувати свій ступінь ризику та зрозуміти, які саме дії призведуть до перевірки, що перетворює контроль із «карального меча» на «навігатор законності».

Пропонується парадигмальний перехід від системи «інцидентного контролю» (перевірок як разових заходів) до системи «алгоритмічного моніторингу» (Smart-control), у зв’язку із чим виникає необхідність імплантації державного контрольного алгоритму безпосередньо у господарську діяльність через механізми API та «регуляторні пісочниці», що дозволить реалізувати принцип Compliance by Design, де правомірна поведінка суб’єкта забезпечується технічною архітектурою його цифрової взаємодії з державою.

Доречним є аналіз та виокремлення проблемних аспектів окремих методів та форм контролю, так, досліджуючи, наприклад, фінансовий контроль вчені слушно визначають, що «на сьогоднішній день не існує чіткого розмежування понять «вид», «форма» та «метод» фінансового контролю як на законодавчому рівні, так і не має єдності з цього питання серед науковців, що обумовлює різні підходи до розуміння цих понять. Форма фінансового контролю – це зовнішнє вираження та організація контрольних дій, спрямованих на виконання функцій фінансового контролю. Метод фінансового контролю – конкретний прийом, спосіб здійснення контрольних заходів. Головною відмінною рисою методів фінансового контролю від його форм є те, що методи не мають самостійного значення і не можуть використовуватися відокремлено від будь-якої певної форми фінансового контролю.

Таким чином основними формами фінансового контролю є ревізія, перевірка, обстеження, спостереження, облік, аудит (фінансовий аудит, аудит адміністративної діяльності, аудит ефективності, аудит законності), експертиза та фінансовий моніторинг. Методами фінансового контролю є конкретні способи здійснення контрольних заходів. При здійснені фінансового контролю застосовуються як загальнонаукові методи – аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і порівняння, так і спеціальні: економічний та документальний аналіз, фактичне дослідження, математичний підрахунок інвентаризація, контрольний обмір» [51]. В. Д. Чернадчук вважає «формами поточного бюджетного контролю державний фінансовий аудит, перевірку та інспектування, зазначаючи, що на стадії виконання бюджетів державний фінансовий аудит проводиться у формі аудиту

[51]Фінансовий контроль : навч.-метод. посіб. для здобув. вищої освіти ден. форми навч. 2-ге вид., доопр. і доп. [Електронневидання] / Т. Латковська, М. Сідор, Т. Голоядова. Одеса :Фенікс, 2023.136 с.

ефективності та фінансово-господарського аудиту»[52]. Крім того, до інших форм державного контролю у сфері господарювання у адміністративно-правовій доктрині відносять також: аналіз інформаційних матеріалів, звітів, повідомлень, застережень [53], інспектування, обстеження, нагляд, спостереження, огляд, аудит [54].

Слушною є також думка економістів про те, що: «Метод теорії контролю – це сукупність принципів теоретичного і методологічного пізнання, а також прийомів контролю, застосування яких дозволяє дослідити предмет контролю в межах об'єкта контролю. З позицій практики контролю метод теоретичного пізнання трансформується в унормовані та частково стандартизовані контрольні дії (методи практики контролю), застосування яких дозволяє пізнати об'єктивну реальність.

Схожість між формою та методом контролю полягає в тому, що у процесі контролю, який здійснюється за певною методикою, виконуються процедури контролю, в основу яких покладено прийоми певного методу контролю, що пояснює те, чому, наприклад, ревізія або державний фінансовий аудит розглядаються і як метод контролю, і як форма контролю, а розбіжність між формою та методом контролю полягає в різних сферах їх виникнення і застосування, а саме: у теоретичному обґрунтуванні пізнання та нормативному регламентуванні практичного пізнання змінних характеристик об'єкта контролю» [55].

---

[52] Чернадчук В.Д. Бюджетніправовідносини в Україні: теорія, практика та перспективирозвитку :дис. ... докт. юрид. наук. К., 2010. С. 241-242.

[53] Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади: автореф. дис. … докт.юр.наук. Спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. К., 1999. 40 с.

[54] Барахтян Н. В. Поняття та форми державного контролю у сферігосподарськоїдіяльності. *Право і суспільство.* 2014. № 2. С. 69–75.

[55] Бардаш С. В., Осадча Т. С. Методи контролю у сфері господарювання: теоретичний та прнаксеологічний аспекти. *Економічний часопис-XXI*. 2012. № 9.10. С. 76-79.

Тобто, на сьогоднішній день проблема розмежування «виду», «форми» та «методу» державного контролю у сфері господарювання залишається відкритою, адже це категорії різного порядку, які в законодавстві та юридичній практиці часто вживаються як взаємозамінні синоніми, що створює значну правову невизначеність. Ця термінологічна «дифузія» призводить до того, що під час оскарження перевірок у судах сторони по-різному трактують правову природу дій контролюючих органів та основна причина полягає в комплексному характері контролю, адже одна й та сама процедура (наприклад, ревізія) може розглядатися одночасно і як форма організації контролю, і як сукупність методів дослідження документів.

Для того щоб внести чіткість, сучасна господарсько-правова доктрина пропонує розмежовувати їх за логічними рівнями, а саме:

- вид контролю (загальна характеристика), який відповідає на питання: хто? на якій підставі? в який час? Та можливо виділяти контроль за суб'єктами: відомчий, позавідомчий, загальнодержавний, місцевий; за часом проведення: попередній, поточний, наступний; за правовим режимом: воєнний (екстраординарний) та звичайний (плановий);

- форма контролю (організаційне вираження). Відповідає на питання: Яку зовнішню "оболонку" має контроль? Це спосіб організації конкретного контрольного заходу, наприклад, перевірка (виїзна/невиїзна), інспектування, аудит, моніторинг, обстеження, адже саме форма визначає процедурні межі: наявність наказу, направлення на перевірку, терміни проведення, так, на думку І. С. Орєхової, це поняття визначається як зовнішній вияв юридично значимих процедур контрольної діяльності, а саме: ревізії та перевірки, які є правовими формами державного контролю у сфері господарської діяльності, зважаючи на юридичну значимість дій, що складають зміст контрольної діяльності, їх зовнішній вияв характеризує

певна форма, що проявляється у правових наслідках їх здійснення [56];

- метод контролю (інструментарій), тобто якими технічними діями досягається мета та які конкретні прийоми, що застосовуються всередині форми, наприклад, інвентаризація, контрольна закупка, зустрічна звірка, витребування документів, опитування, експертиза, сканування цифрових даних.

Контроль щодо сфери господарювання, як вже зазначалося у попередньому підрозділі, є важливою правовою категорією комплексного характеру, яка застосовується різноманітними галузями права і якому за своєю змістом, структурою, значенням і метою притаманні теоретично-правові чинники, які у сукупності складають методологічне підґрунтя зазначеного поняття, що є проблемним аспектом на сьогодняшній день. Саме з методологічної точки зору (аналізу) можливо у повній мірі розкрити контроль у сфері господарювання як явище, структуру, поняття та категорію. Так, у літературі слушно зазначається, що «методологія не може бути зведена до якогось одного, навіть дуже важливого методу. Методологія не є також проста сума окремих методів, їх механічна єдність. Методологія - складна, динамічна, цілісна, субординована система способів, прийомів, принципів різних рівнів, сфери дії, спрямованості, евристичних можливостей, змістів, структур» [57].

Методологія сприяє визначенню науки контролю щодо сфери господарювання, яка вирізняється цілісністю і самостійністю. У загальному вигляді «методологія – це система підходів, методів і способів наукового

[56]Орєхова І. С. Форми державного контролю у сфері господарської діяльності. *Актуальніпроблемидержави і права.* 2011. № 6. С. 535–542.

[57] Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень. Навчальний посібник / Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу. К.: Центр учбової літератури, 2014. 142 с.

дослідження, теоретичні засади їх використання»][58]. Так, фахівцями зазначається, що «головною метою методології є вивчення засобів, методів і прийомів дослідження, за допомогою яких нове знання отримується в науці. Розвиток методології науки пов'язаний з розвитком методів наукового пізнання дійсності, загальними законами розвитку наукового знання, теорії і мови науки, перевіркою будь-якої теорії практикою. Все це притаманне галузі науки про господарський контроль. Методологія господарського контролю як певна сфера наукового знання не зводиться лише до методу теоретичного пізнання причин і умов виникнення та розповсюдження господарських порушень та відхилень, прийомів і способів протидії цим явищам. Метод пізнання становить лише серцевину методології господарського контролю, кінцевий результат, отриманий у процесі відповідних наукових досліджень, що здобув своє визнання в науковому середовищі і придатний для практичного застосування. Більшу за обсягом частину методології становлять різного роду емпіричні знання, теоретичні положення, наукові припущення, обґрунтування та пояснення вже визнаних методів пізнання, без чого будь-яка теорія не може існувати й успішно розвиватися» [59]. Зазначені емпірично-теоретичні положення допомагають сформувати уяву про контроль щодо сфери господарювання та встановити чинники його практичного втілення з урахуванням суттєвих змін господарського законодавства.

Методи державного контролю у сфері господарювання є специфічними його характеристиками, які дозволяють розкрити інструментальну природу контролю та: ідентифікувати контроль як самостійну правову категорію, відмінну від загального регулювання,

[58]Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. К. : Вид-во "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 3: К–М. 2001. С. 618.

[59] Петренко Н. І., Бутинець Т. А. Методологія і методика в господарському контролі. *Міжнародний збірник наукових праць*. 2015. Випуск 3 (21). С. 301-307.

через унікальне поєднання способів пізнання фактичного стану господарської діяльності (спостереження, вимірювання, аналіз) із владно-коригувальними інструментами впливу; забезпечити адаптивність державного реагування, де вибір конкретного методу (від документальної перевірки до дистанційного моніторингу) прямо залежить від ступеня ризику суб'єкта та галузевої приналежності об'єкта контролю та об'єктивізувати процес державного нагляду, мінімізуючи суб'єктивний розсуд посадових осіб шляхом впровадження стандартизованих методів інструментального та цифрового аналізу, що є фундаментальною умовою забезпечення правових гарантій суб'єктів господарювання.

У літературі також обговорюються метод з точки зору вузького підходу визначення його змісту і застосування, так, визначається як «сукупність способів і прийомів перевірки законності, достовірності і доцільності операцій господарюючого суб'єкта шляхом документального дослідження, визначення реального стану, порівняння і оцінка результатів перевірок» [60] чи «сукупність прийомів та способів, за допомогою яких вивчається його предмет» [61] .Представляється, що зміст методу контролю щодо сфери господарювання становить порядок й умови проведення перевірок та інших засобів і форм контролюючого характеру. Наведене свідчить також про тісний взаємозв'язок і взаємовплив предмету і методу контролю щодо сфери господарювання як невід'ємних чинників його як самостійного категорійно-правового поняття.

Представляється що в умовах цифровізації контрольних дій доречним є метод моделювання як «прийом наукового пізнання, заснований на заміні досліджуваного об'єкта його аналогом, моделлю, що

[60] Бутинець Ф. Ф., Бардаш С. В., Малюга Н. М., Петренко Н. І. Контроль і ревізія / Ф. Ф. Бутинець, С. В. Бардаш, Н. М. Малюга, Н. І. Петренко. Житомир: ЖІТІ, 2000. 512 с.

[61] Дерій В. А. Контроль і ревізія в сільському господарстві. Тернопіль: Джура, 2002. 64 с.

містить істотні риси оригіналів» [62] . Здебільшого моделювання як метод контролю у сфері господарювання досліджується економістами та його доцільність й полягає у комплексності, саме воно й свідчить про тісний вплив та зв'язок економічних процесів із правовим забезпеченням та управлінськими рішеннями, а також воно обґрунтовує перехід від описового правознавства до предиктивної правової аналітики. Використання моделювання дозволяє розглядати господарсько-правовий контроль не як статичну фіксацію порушень, а як динамічну систему управління ризиками. Моделювання у сфері господарського контролю — це метод наукового пізнання та практичної діяльності, що полягає у створенні та дослідженні абстрактно-логічних або цифрових копій (моделей) господарських процесів для виявлення прихованих закономірностей, прогнозування корупційних ризиків, оцінки ефективності правового регулювання, здатного "оцифрувати" правовий режим господарювання, перетворивши норми закону на алгоритмічні фільтри для забезпечення безперервності контролю та покращення об’єктивності управлінських рішень з урахуванням результатів багатофакторного аналізу моделі.

Проте в сучасній доктрині господарського права моделювання набуває юридичного змісту через наступні чинники:

- економічний компонент, який саме й аналізує потоки ресурсів, грошові транзакції та цінові аномалії;

- правовий компонент, який накладає на ці процеси «сітку» нормативних обмежень, повноважень та відповідальності. Тобто, саме модель дозволяє побачити, як зміна однієї правової норми (наприклад, спрощення процедури закупівель під час війни) реально впливає на економічну безпеку (збільшення ризику відкатів). Також, слід наголосити на тому, що доцільність моделювання полягає у здатності "оцифрувати" правовий режим господарювання, перетворивши норми закону на

[62]Гетманець О.П. Бюджетний контроль: організаційно-правовізасади :монографія. Х. :Екограф, 2008. 307 с.

алгоритмічні фільтри, що забезпечує безперервність контролю та дозволяє управлінським рішенням бути об'єктивними, оскільки вони базуються не на суб'єктивному розсуді інспектора, а на результатах багатофакторного аналізу моделі, адже саме «моделювання є потужним інструментом аналізу та оптимізації бізнес-процесів та важливим чинником для досягнення конкурентних переваг на ринку»[63].

Таким чином, моделювання виступає сполучною ланкою, що синхронізує динамічні економічні процеси із консервативною правовою формою, забезпечуючи гнучкість та ефективність державного реагування в умовах воєнного стану та постспадкового відновлення.

Саме завдяки моделюванню можливо визначити та створити методику контролю, адже «основу побудови (моделювання) методик контролю управлінських рішень повинні покладатися наступні принципи: цілеспрямованість – орієнтація методики на підтвердженні якості управлінського рішення; системність – уявлення методики як множини взаємопов'язаних елементів системи: суб'єктів, об'єктів, процесу контролю і результатів цього процесу; комплексність – можливість реалізації методик контролю стосовно кожного із об'єктів і на всіх рівнях управління; уніфікація – формування типових елементів опису методики; стандартизація – установлення комплексу норм, вимог до методик; мінімізація проектних рішень – виключення дублювання елементів опису методик на основі їх типізації для різних об'єктів контролю» [64] . Використання моделювання як методологічної основи для побудови методики контролю є

[63] Куцик П. О., Корягін М. В., Грищенко О. В. Моделювання як складова аналізу у системі управління діяльністю підприємств з надання послуг. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки*. 2025. № 83. С. 11-20.

[64] Сухарева Л.О. Загальна логіка і принципи моделювання методик контролю управлінських рішень. *Проблемитеорії та методологіїбухгалтерськогообліку, контролю і аналізу*. 2012. Вип. 1 (22). С. 371-383.

революційним кроком від «реактивного» нагляду до «алгоритмічного управління ризиками»

В умовах воєнного стану моделювання дозволяє створювати «стрес-сценарії» для економіки (наприклад, модель впливу демпінгу на конкретну галузь), що робить контроль проактивним захисним інструментом. Для легалізації моделювання як основи контролю, пропонується внести наступні зміни:

- до Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» (Стаття 8) шляхом доповнення повноважень щодо розробки моделей: «Наділити аналітичні підрозділи БЕБ функцією моделювання типових ризикових сценаріїв у сфері ЗЕД та державних закупівель. Запровадити обов'язкове використання уніфікованих алгоритмів аналізу для підтвердження обґрунтованості цінових та платіжних умов у господарських договорах із високим рівнем державного інтересу». До Постанови КМУ «Про затвердження Положення про Національну поліцію» № 877 (щодо перевірок) «Встановити, що підставою для призначення позапланової перевірки може бути лише результат застосування стандартизованої методики моделювання ризиків, яка підтвердила наявність аномальних відхилень у параметрах управлінського рішення суб'єкта господарювання від встановлених нормативів».

Таким чином, перехід до моделювання методики контролю є відповіддю на виклик "складного правового поля" та підзаконного свавілля, а впровадження принципів системності та уніфікації в законодавчу базу дозволить трансформувати БЕБ України у цифровий хаб економічної безпеки, де контроль за господарськими договорами здійснюється не через суб'єктивні перевірки, а через безперервне порівняння управлінських рішень із динамічними еталонними моделями».

Наступним сучасно-важливим специфічним методом контролю щодо господарської діяльності є метод чистого прибутку (TransactionalNetMarginMethod — TNMM), який є одним із найскладніших та водночас найефективніших інструментів сучасного господарсько-правового контролю,

особливо у сфері трансфертного ціноутворення та протидії розмиванню податкової бази, який полягає в порівнянні показника чистого прибутку (рентабельності), який суб'єкт господарювання отримує в контрольованій операції, з показником чистого прибутку в аналогічних неконтрольованих операціях. На відміну від методу порівняльної неконтрольованої ціни, TNMM менш чутливий до відмінностей у характеристиках товарів, але дуже чутливий до функціональної схожості (які ризики несе компанія, які активи використовує). Про доцільність застосування розглядуваного методу Верховний Суд зауважує, що метод чистого прибутку має використовуватися та є більш доцільним за умов відсутності інформації щодо неконтрольованих операцій в офіційних джерелах (за змістом справи була відсутня інформація щодо неконтрольованих операцій з імпорту природного газу) [65] . Примітно, що показники, які застосовуються при цьому методі, є менш залежними від різного роду операцій. Крім того, він не потребує сумісності облікової політики контрагентів за контрольованою операцією [66].

У сенсі контролю це метод «другої лінії захисту», який застосовують, коли неможливо знайти ідентичний товар, але можна знайти компанію зі схожою бізнес-моделлю (наприклад, дистриб'ютор електроніки чи підрядник у будівництві), але оскільки метод базується на аналізі витрат та прибутку, він дозволяє контролюючим органам (ДПС, БЕБ) «зазирати» всередину структури собівартості підприємства, що є значним втручанням у господарську автономію. На сьогодні головною проблемою є інформаційна асиметрія та складність підбору «зіставних осіб» (comparables) на українському ринку, який є досить

---

[65] Постанова Верховного Суду від 09.10.2019, справа №817/1737/17.URL: https://supreme.court.gov.ua/

[66] Трансфертнеціноутворення: сучасний стан та проблемиправозастосування :монографія / [А. М. Котенко, М. О. Мішин, С. В. Брояков та ін.] ; за ред. А. М. Котенка ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ прав. забезп. інновац. розвитку. Харків : Право, 2021. 162 с.

вузьким, адже це часто призводить до того, що контролери використовують дані іноземних компаній (з країн Східної Європи), що не завжди враховує українські реалії (високі кредитні ставки, воєнні ризики). Недоліками цього методу також є: він «не є надійним, якщо кожна сторона операції здійснює цінні та унікальні внески та індикатор чистого прибутку може формуватися під дією певних чинників, які не впливають або мають менш значний вплив на ціну або валову рентабельність незалежних підприємств»[67].

Для підвищення ефективності цього методу як інструменту контролю та захисту прав сумлінного бізнесу, пропонується внести наступні зміни: до Податкового кодексу України (Стаття 39) запровадити «Коригування на воєнний ризик»:«При застосуванні методу чистого прибутку для операцій, здійснених у період дії воєнного стану та протягом двох років після його припинення, фінансові показники зіставних осіб (нерезидентів) підлягають обов'язковому коригуванню на коефіцієнт країнового ризику (CountryRisk Premium) України, порядок розрахунку якого встановлюється Кабінетом Міністрів України». Це вводиться з метою об'єктивізації контролю, адже не можна вимагати від українського заводу такої ж рентабельності, як у заводу в Польщі, без врахування витрат на безпеку, логістику та страхування. До Закону «Про Бюро економічної безпеки України» інтеграцію методу в Smart-моніторинг:«Наділити аналітичні підрозділи БЕБ України правом використовувати метод чистого прибутку як індикативний інструмент для виявлення ризиків виведення капіталу в офшорні юрисдикції при виконанні державних оборонних замовлень та проектів відновлення інфраструктури. Тобто, в сучасних умовах господарювання відбувається трансформація методу чистого прибутку з фіскального інструмента на метод предиктивного господарського нагляду, що у наслідку полягає у впровадженні "динамічних коригуючих коефіцієнтів", які адаптують глобальні стандарти

[67] Скорик М. О. Трансфертне ціноутворення :навчальний посібник. Ірпінь :Державний податковий університет, 2024. 144 с.

трансфертного ціноутворення до екстраординарних умов функціонування економіки України, забезпечуючи баланс між фіскальним інтересом держави та фінансовою стійкістю суб'єктів господарювання.

На сьогоднішній день актуальним є електронна форма контролю (нагляду), адже, необхідно «змінити диграфічну парадигму на інформаційну, що приведе до зміни системо утворюючого фактора з «подвійності відображення фактів господарського життя» на «інформацію як результат діяльності такої системи», оскільки необхідність створення інформаційних ресурсів є фактором створення систем обліку. Розвиток інформаційної парадигми і відповідної їй теорії обліку пов'язаний із застосуванням інформаційних методологій, що потребує нових підходів до розуміння економічної інформації, спонукає до використання дієвих механізмів формування, обробки і створення інформації» [68].

Для зазначеного вже прийняті і діють ряд нормативно-правових актів – від Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг від 22.05.2003 р., «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р., «Про інформацію» від 02.10.1992 р., «Про обов'язковий примірник документів» від 09.04.1999 р. до підзаконних і відомчих, наприклад, наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку обміну електронними документами з контролюючими органами» від 06.06.2017 № 557, тощо. Також, позиція контролюючого органу щодо можливості ведення платниками податків виключно в електронному вигляді документів з обліку доходів, витрат та інших показників, пов'язаних із визначенням об'єктів оподаткування (податкових зобов'язань), первинних документів, регістрів бухгалтерського обліку, фінансової звітності, інших документів, що стосуються обчислення та сплати податків і зборів, використання документів, створених в електронному вигляді, порядку використання електронного

[68]Семанюк В. З. Інформаційна теорія обліку в постіндустріальному суспільстві : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 392 с.

цифрового підпису, а також вимог до електронних документів та порядку їх зберігання, визначена листом ДФС України від 04.01.2017 № 30/6/99-99-15-02-02-15228.

На нашу думку, основна форма контролю — перевірки — також можуть проводитися в електронному вигляді. Так, наприклад, заслуговує на увагу положення Податкового кодексу Казахстану, ст. 13 якого передбачає, що «платник податків має право укладати договір на проведення податкового аудиту, отримувати результати податкового контролю, одержувати безоплатно в податковому органі затверджені у визначеному законодавством Республіки Казахстан порядку стандарти надання державних послуг, бланки встановлених форм податкових заяв і (або) програмне забезпечення, необхідне для подання податкової звітності та заяви в електронному вигляді; вимагати дотримання податкової таємниці». Також, «податкові органи зобов'язані надавати доступ до інформаційної системи уповноваженому державному органу з фінансового моніторингу відповідно до законодавства Республіки Казахстан; безкоштовно надавати платнику податків (податковому агенту) затверджені у визначеному законодавством Республіки Казахстан порядку бланки встановлених форм податкових заяв і (або) програмне забезпечення, необхідне для подання податкової звітності та заяви в електронному вигляді. Саме упровадження в податковому адмініструванні Казахстану такої форми, як електронний аудит, дозволило вивести законодавство на якісно новий рівень розвитку, дотримуючись рівною мірою прав платників податків (податкових агентів) та мінімізуючи ризики незапланованих втрат бюджету щодо податкових недонадходжень». У цьому контексті на нормативному рівні знайшло своє відображення лише визначення «електронної перевірки» (підпункт 75.1.2 пункту 75.1 статті 75 ПК України).

З метою удосконалення нормативно-правового регулювання, необхідно доповнити статтю 75 ПК України положеннями такого змісту: Електронною документальною перевіркою вважається перевірка, яка проводиться за

допомогою спеціалізованого програмного забезпечення контролюючим органом, викладених в електронному вигляді даних, зазначених у податкових деклараціях (розрахунках), фінансовій, статистичній та іншій звітності платника податків, регістрів податкового та бухгалтерського обліку, ведення яких передбачено законом, первинних документів, які використовуються в бухгалтерському та податковому обліку і пов'язані із нарахуванням та сплатою податків та зборів, інших обов'язкових платежів, а також шляхом зіставлення даних програмних продуктів, результатів автоматизованого контролю податкової звітності, інформації з інших джерел».

Тобто, чинна редакція ПК України (пп. 75.1.2) визначає електронну перевірку досить вузько, а доповнення М. В. Кармоліти вводить поняття «спеціалізованого програмного забезпечення», що принципово змінює суб'єктний склад, адже головним «виконавцем» стає алгоритм, а контролюючий орган — валідатором результатів, що мінімізує суб'єктивізм та корупційний складник. На нашу думку це можливо назвати переходом до «алгоритмічного податкового адміністрування», що дозволяє: розширення джерельної бази (DataFusion), адже можливо зіставляти не лише декларації, а й «регістри бухгалтерського обліку, результати автоматизованого контролю та інформацію з інших джерел», що дозволяє реалізувати метод перехресного контролю. Якщо дані в бухгалтерській програмі суб'єкта не збігаються з даними його контрагентів або банківських виписок (інші джерела), система автоматично генерує ризик-маркер та у результаті електронна перевірка стає формою інтелектуального аналізу великих даних (BigDataAnalytics), а не просто переглядом скан-копій документів. Також, якщо перевірка проводиться програмним забезпеченням, то методика його роботи (алгоритм) має бути прозорою або принаймні сертифікованою, тобто платник податків повинен мати право знати, за якими критеріями програма визначила його «порушником». У контексті зазначеного пропонується

внести зміни до статті 81 ПК України, що дозволить легітимізувати результати «цифрового аудиту» та визначити процесуальні межі, за якими електронна перевірка набуває статусу офіційного юридичного акта. Доповнити ст. 81 пунктом 81.4 наступного змісту:

81.4. Особливості завершення електронної документальної перевірки:

81.4.1. Результатом електронної документальної перевірки є Електронний акт-протокол, сформований автоматизованою системою контролюючого органу. Акт підписується кваліфікованим електронним підписом посадової особи, відповідальної за валідацію результатів автоматизованого аналізу.

81.4.2. Електронний акт-протокол повинен містити Алгоритмічне обґрунтування — перелік використаних джерел даних та опис виявлених логічних розбіжностей (аномалій), що стали підставою для висновків про порушення.

81.4.3. Оформлений Електронний акт-протокол автоматично надсилається платнику податків через Електронний кабінет у момент його підписання. Платник податків має право протягом 5 робочих днів надати електронні заперечення або автоматично ініціювати процедуру цифрового узгодження, надавши додаткові первинні документи у структурованому вигляді.

Мінекономіки на своєму веб-сайті розмістило проєкт постанови Уряду, який стосується реалізації експериментального проєкту щодо надання в електронній формі адміністративних та інших послуг із провадження підприємницької діяльності через Єдиний державний веб-портал електронних послуг «Портал Дія». Саме «наявність єдиного державного інформаційного реєстру стосовно даних про громадян, нерезидентів, платників податків, об'єкти оподаткування, з доступом до нього органів державної влади, прокуратури, місцевого самоврядування, правоохоронних органів, фізичних та юридичних осіб, отримують ряд переваг як для органів державної влади (можливість оперативно отримувати достовірну інформацію, не вимагаючи від громадян різноманітних

довідок), так і для громадян (економія часу) дасть перевагу як для платників податків, так і для всіх державних виконавчих органів. Поряд із функціонуванням електронного кабінету платника податків, консолідована податкова звітність призведе до ще більшого підвищення податкової свідомості платників податків та ефективного використання наявних ресурсів» [69]. Тобто, це буде перехід від фрагментарної цифровізації до створення цілісної системи електронного урядування (E-Government), яке саме й створює інструментальну базу для підвищення якості та доступності адміністративних послуг і здійснення адміністративних процедур, а також забезпечує належний рівень прозорості діяльності суб'єктів публічної адміністрації, сприяє мінімізації корупційних ризиків, удосконалює управлінські процеси та зміцнює довіру громадян до державних інституцій» [70].

Таким чином, електронний формат практичного виразу будь-якій контрольно-наглядових дій і процедур щодо діяльності суб'єктів господарювання потребує подальшого ефективно-сучасного правового забезпечення та наукового обґрунтуванн[71]. Пропонується запровадження статусу «Електронного кабінету суб'єкта» шляхом доповнення Закону про контроль статтею, що визначає правовий статус Електронного кабінету як єдиної точки взаємодії, адже «впровадження онлайн-сервісів дозволяє

---

[69]Кулинич Ю.М., Святаш С.В. Консолідована податкова звітність: переваги і недоліки. *НауковийвісникХерсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. Вип. 12(2). С. 148-152.

70 Лупак Ж. П., Васюхно О. М., Пасічук М. О. Роль електронногоурядування в реалізаціїпринципів належного врядування. *Наукові перспективи*. 2025. № 11 (65). https://perspectives.pp.ua/https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-11(65)-1485-1499

[71]Добровольська В.В. Щодо електронної форми контролю у сфері господарювання. Актуальні питання вдосконалення законодавства України у сучасних умовах розвитку держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої пам'яті професора Леоніда Васильовича Багрія-Шахматова (м. Одеса, 20 травня 2022 р.). Одеський національний морський університет. Одеса: Бондаренко М. А., 2022. С. 127-131.

громадянам отримувати необхідну інформацію та здійснювати різні адміністративні процедури зручно та швидко, що сприяє економії часу та зусиль. Такий підхід також допомагає знизити корупцію та підвищити прозорість урядової діяльності [72] . У результаті усі повідомлення про перевірки, акти, заперечення та розпорядження передаються виключно через Електронний кабінет із накладенням КЕП, що перетворить контроль із «виїзної процедури» на асинхронний цифровий процес. Момент завантаження документа в кабінет вважається моментом його офіційного вручення, що знімає проблему «переховування» від інспектора. Також, доцільним є впровадження статті про безвиїзне здійснення нагляду на основі автоматизованого аналізу даних з наданням органам контролю право використовувати дані державних реєстрів, автоматизованих систем моніторингу (IoT-датчиків) та фінансової звітності для проведення превентивного аналізу без відкриття справи про перевірку. У результаті відбудеться реалізація моделі «контролю за відхиленнями» — інспектування відбувається лише тоді, коли алгоритм фіксує аномалію в даних суб'єкта. Тобто, електронний формат практичної реалізації контрольно-наглядових дій та процедур щодо діяльності суб'єктів господарювання є об'єктивною закономірністю еволюції правовідносин на сучасному етапі господарювання. Трансформація традиційних методів контролю у цифровий формат (через механізми Порталу "Дія", Електронного кабінету платника та автоматизованих систем ризико-орієнтованого нагляду) потребує комплексного ефективно-сучасного правового забезпечення.

З вищезазначеного пропонується розглядати методологію контролю щодо сфери господарювання як певну самостійну правову категорію, який притаманна складна науково - обгрунтована структура, що складається із чинників – окремих елементів практично-пізнавального характеру, застосування й виокремлення яких сприяє також

[72] Ляпін К.Е. Перспективи електронного урядування в сучасних містах. *Молодий вчений*. 2023. № 7 (119). С. 70-73.

самостійності будь-якої галузі права – предмету, методу, функціям, принципам та джерелам. Зазначені складові дійсно виокремлюють зазначений вид контролю як певну науково-пізнавальну структуру, якої притаманній динамічно-змінний характеру, у зв'язку із розвитком і реформуванням економіко-суспільних потреб та пріоритетів.

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕХАНІЗМІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ: КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ

Попелюк В.П.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національного університету
«Одеська юридична академія»
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7415-3996

Анотація

Досліджено деліктну відповідальність держави як інструмент забезпечення прав суб'єктів господарювання в Україні. Проаналізовано сутність деліктної відповідальності влади, її місце у системі захисту приватного права та роль у забезпеченні стабільності господарського правопорядку. Окрему увагу приділено суперечливості реалізації цього інституту в умовах новітніх реформ (зокрема, Закону № 4196-IX) та наявності дефектів у практиці фіскальних органів і національних судів.

Встановлено, що деліктна відповідальність держави у відносинах із бізнесом реалізується через діяльність різних органів публічної влади, проте, не має цілісного та системного характеру через карально-бюджетний прагматизм і завищені стандарти доказування збитків. Наголошується на тому, що деліктна відповідальність – це елемент системи забезпечення конституційно-правового паритету в Україні. Обґрунтовано, що така ситуація негативно впливає на майнові гарантії субєктів господарювання, знижує рівень правової визначеності та передбачуваності регуляторно-фіскальних норм.

Наголошено, що стабільність господарського правопорядку є результатом ефективного функціонування деліктної відповідальності держави, яка забезпечує баланс між регуляторними функціями влади та реальними гарантіями захисту суб'єктів господарювання.

Запропоновано розглядати розвиток деліктної відповідальності через синергетичну модель майнової сатисфакції та обмеження суверенного імунітету (actajureimperii та actajuregestionis) як необхідну передумову підвищення якості захисту бізнесу, що буде поглиблювати процес адаптації законодавства України до AcquisCommunautaire Європейського Союзу.

Ключові слова: деліктна відповідальність держави, суб'єкти господарювання, принцип верховенства права; правова визначеність; євроінтеграція; гармонізація законодавства.

Вступ.

Побудова істинної правової держави апріорі передбачає паритетність у відносинах між публічною владою та приватним сектором. Проте тривалий час вітчизняна доктрина розглядала інститут відповідальності дещо однобічно - переважно як вертикальний інструмент примусу держави щодо суб'єктів господарювання, що виявлялося у надмірному регуляторному тиску та імперативному застосуванні адміністративно-господарських санкцій.

Утім, концепція паритетності вимагає кардинально іншого балансу: на противагу регуляторно-фіскальному тиску правова система має гарантувати невідворотну матеріальну відповідальність органів публічної влади перед суб'єктами господарювання. Саме тому на сучасному етапі особливої актуальності набуває зворотна інституційній вертикалі деліктна відповідальність держави за її незаконні дії, рішення чи бездіяльність, яка реалізується на підставі чинного законодавства України, зокрема, статей 1173 та 1174 Цивільного кодексу України [73].

Сьогодення вимагає кардинальної зміни цього вектора. Так, впровадження Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (далі - Закон № 4196-IX) хоч і

[73]Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

трансформувало законодавство, перевівши деякі відносини у площину Цивільного кодексу України, проте повністю не знівелювало публічно-правовий сегмент регулювання економіки[74]. Зокрема, зазначений Закон зберіг дефініцію господарської діяльності та інтегрував у своє тіло масив адміністративно-господарських санкцій, що підтверджує тривалу життєздатність та безальтернативність публічно-правових аспектів господарського законодавства та інститутів господарського регулювання. Збереження державою цих сильних регуляторно-контрольних важелів впливу на економічний оборот доводить, що господарський правопорядок не може існувати без публічно-правових засад нагляду.

Утім, концепція паритетності вимагає кардинально іншого балансу: на противагу збереженому регуляторно-фіскальному тиску та публічно-правовим інструментам примусу, правова система має гарантувати невідворотну матеріальну відповідальність органів публічної влади перед суб'єктами господарювання. Якщо держава нормативно утримує вертикальні інструменти контролю за бізнесом, вона зобов'язана забезпечити дзеркальні господарсько-правові гарантії захисту приватного капіталу. Саме тому на сучасному етапі особливої актуальності набуває зворотна інституційній вертикалі деліктна відповідальність держави за її незаконні дії, рішення чи бездіяльність, яка реалізується на підставі чинного законодавства України.

За таких умов виділення відповідальності органів влади перед суб’єктами господарювання як самостійного, комплексного інституту продиктоване насамперед практичною необхідністю. Економічні реалії довели, що сучасний правопорядок потребує нових, комплексних і «нестандартних» заходів впливу на державу, які не властиві традиційним видам юридичної відповідальності.

---

[74]Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб. Закон України 9 січня 2025 року № 4196-IX. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text

Цей процес безпосередньо пов'язаний із євроінтеграційними зобов’язаннями України, впровадженням стандартів належного урядування (goodgovernance) та гострою потребою формування прозорого інвестиційного клімату. Відтак, трансформація механізмів відповідальності органів влади полягає не у відмові від господарсько-правового інструментарію, а у збалансуванні збережених адміністративно-контрольних функцій держави із дієвими, реальними гарантіями захисту та відшкодування шкоди суб’єктам господарювання.

Відповідальність органів влади за порушення прав суб'єктів господарювання формується на перетині публічного та приватного права, демонструючи обмеженість класичної дихотомії в сучасних економічних реаліях. Ця синергетична концепція перетворює владні повноваження на юридичні обов'язки, де майнові наслідки регулюються інструментарієм приватного права, а процесуальні підстави залишаються в орбіті публічного права.

Докладніший аналіз цієї проблематики вимагає розгляду конституційного базису або міжнародних, європейських стандартів захисту майнових інтересів. Тому феномен відповідальності органів влади за порушення прав суб'єктів господарювання виникає саме на перетині двох парадигм традиційної архітектура права, побудованого на поділі на juspublicum (публічне право) та jusprivatum (приватне право), хоча в сучасних економічних реаліях демонструє свою обмеженість, утворюючи нову, синергетичну концепцію правового регулювання. Це вимагає обґрунтування самостійності досліджуваного інституту вимагає глибокого аналізу його концептуальної природи.

Ця синергія чітко простежується в умовах сучасної вітчизняної реформи. З одного боку, матеріальні наслідки протиправної поведінки держави (відшкодування збитків, упущеної вигоди) тяжіють до інструментарію jusprivatum (зокрема, через уніфіковані деліктні зобов'язання Цивільного кодексу України). З іншого боку, підстави виникнення цієї відповідальності, процедури оскарження владних приписів, а також масив

спеціального господарського законодавства, що також підтверджується статтею 15 Закону України № 4196-IX щодо адміністративно-господарських санкцій: які є невід'ємними елементами juspublicum.

Відтак, досліджуваний інститут руйнує класичне уявлення про публічне право як сферу виключного підпорядкування та примусу. Він трансформує публічно-правові обов'язки держави у юридичні зобов'язання перед суб'єктами господарювання, де паритетність сторін забезпечується саме можливістю застосування комплексних, «нестандартних» заходів майнового та процесуального впливу на суб'єкта владних повноважень.

Трансформація механізму полягає в тому, що невиконання органом влади своїх публічних обов'язків автоматично повинна конвертуватися у деліктне зобов'язання, створюючи для суб'єкта господарювання реальний процесуальний щит від неправомірного тиску та зловживання владними функціями. У сучасних умовах ці «нестандартні» заходи виходять за межі традиційного цивілістичного відшкодування шкоди. Вони інтегрують у себе європейські стандарти правової визначеності та принципу належного урядування (goodgovernance), змушуючи державу нести фінансовий тягар за власні регуляторні чи процедурні помилки. Водночас, досліджуючи трансформацію механізмів відповідальності органів влади, неможливо обмежитися суто галузевим аналізом цивільних чи господарських деліктів. Цей інститут має глибоке коріння в самій природі сучасної правової держави.

1.1. Конституційно-правові засади та динаміка трансформації відповідальності держави перед суб’єктами господарювання

Сучасна філософсько-правова парадигма конституційної демократії виступає фундаментальним базисом відповідальності публічної влади перед суспільством та суб'єктами господарювання.

У межах цієї парадигми держава позбавляється статусу абсолютного імунітету від юридичної відповідальності, а її

інституціональна діяльність повністю підпорядковується принципу верховенства права.

Конституція України не просто декларує свободу підприємницької діяльності, а закладає імперативні підстави для обмеження владного свавілля та фіксації меж правомірного втручання у господарську сферу. При цьому система конституційно-правових підстав відповідальності держави у сфері захисту прав суб'єктів господарювання базується на трьох фундаментальних нормативних опорах:

- стаття 42 Конституції України - гарантує право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, визначає обов'язок держави забезпечувати захист конкуренції та прямо забороняє використання правових обмежень для дискримінації чи монополізму. Ця норма слугує фундаментальним гарантом економічної свободи та встановлює межі, вихід за які з боку державних органів кваліфікується як конституційний делікт у сфері господарювання.
- стаття 55 Конституції України - забезпечує невід'ємний процесуальний компонент конституційних гарантій, декларуючи право на судовий захист та оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів влади. Саме через цей механізм суб'єкти господарювання отримують легітимний інструмент для деліктної кваліфікації владного свавілля, що є обов'язковою процесуальною передумовою для подальшого притягнення держави до майнової відповідальності.
- стаття 56 Конституції України - є ключовим матеріально-правовим інституційним базисом, який гарантує право на відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування або їхніх посадових і службових осіб. Ця норма має характер прямої дії, поширюється на суб'єктів господарювання незалежно від форми власності та закладає засади об'єктивної

(безвинної) відповідальності суверена перед приватним сектором[75].

Відтак, конституційне поле формує первинний вектор захисту прав суб'єктів господарювання, де будь-яке неправомірне втручання органів влади та зловживання адміністративно-господарськими санкціями трансформується у юридичне зобов'язання держави щодо повного відшкодування завданих майнових втрат.

Зазвичай конституційна демократія розглядається як обмеження суверенної волі більшості принципами політичної моралі, закріпленими в Основному Законі, насамперед - верховенством права, фундаментальними свободами, правами та людською гідністю. Зокрема, як зазначають А. М. Кучук та Д. М. Кучук, сутність конституційної демократії полягає у підпорядкуванні державної влади праву та забезпеченні інституційних гарантій недопущення свавілля. Особливо яскраво це проявляється в екстраординарних умовах, коли держава змушена тимчасово діяти поза звичними процедурами конституційного врядування[76]. Конституційна демократія являє собою безперервний процес динамічного балансування, за якого конституційні інструменти застосовуються для стримування потенційного свавілля державного апарату. Таке обмеження є цілком виправданим, оскільки воно забезпечує контроль над деструктивними результатами політичного процесу задля правильного й стабільного функціонування самої демократичної системи.

У контексті економічних відносин зазначена зваженість набуває особливого значення. Прагнення держави

---

[75] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[76] Кучук А. М., Кучук Д. Г. Конституційна демократія за екстраординарних умов: доктринальний вимір і роль суду. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Том 1, № 91. С.199. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/701e4000-2e9f-4891-b23b-73455ab53452

забезпечити публічний порядок через інструменти примусу - зокрема, через систему адміністративно-господарських санкцій - має жорстко обмежуватися конституційними імперативами захисту прав суб'єктів господарювання. Зокрема, через захист права на підприємницьку діяльність та майнову недоторканність є невід'ємним складником поваги до особистості, відтак будь-яка спроба публічної влади зруйнувати паритет відносин на користь суто фіскального прагматизму автоматично активує компенсаторні деліктні механізми.

У контексті взаємовідносин публічної влади та суб'єктів господарювання цей процес динамічного балансування набуває особливої гостроти. Держава, володіючи мандатом від більшості (демократичний елемент), часто схильна виправдовувати свій імперативний тиск на суб'єктів господарювання «суспільним інтересом» або «державною доцільністю». Проте саме конституційні обмеження - передусім верховенство права та захист права власності - виступають тим правовим щитом, який не дозволяє державній машині руйнувати економічні свободи.

Філософія конституційної демократії вимагає, щоб будь-яка владна діяльність була самообмежуваною. Якщо публічний орган порушує цей критерій і завдає легітимному суб'єкту господарювання майнових втрат під прикриттям «доцільності», політична мораль правової держави, конвертована в юридичний обов'язок, безумовно вимагає від неї повноцінного та невідворотного відшкодування шкоди. У цій точці аксіологічний вимір Конституції матеріалізується через деліктний інструментарій, перетворюючи фінансові зобов'язання держави на головний запобіжник від інституційного тиску на приватний сектор. Утім, на практиці реалізація цього обов'язку часто натрапляє на опір з боку самого державного апарату. Замість визнання протиправності власних помилок, органи влади схильні підміняти правові категорії політичними гаслами. Спроба виправдати незаконні дії чи безпідставне застосування адміністративно-господарських санкцій державним інтересом є нічим іншим, як деструктивним проявом

«небажаних результатів» політичного процесу, спрямованих на нівелювання паритету у відносинах публічної влади та приватного сектору на користь диспропорційного регуляторного втручання та адміністративного свавілля.

Обґрунтовуючи сутність цього процесу, доцільно звернутися до фундаментальних надбань сучасної політико-правової думки. Видатний німецький філософ і соціолог Юрґен Габермас виділяє чотири засадничі особливості конституційної демократії, кожна з яких безпосередньо проєктується на сферу економічних відносин та обґрунтовує необхідність функціонування жорсткого й дієвого інституту майнової відповідальності держави перед суб'єктами господарювання:

1. Особлива інтерпретація принципу народного суверенітету. Публічна влада не є абсолютною; вона делегована народом, невід'ємною частиною якого є економічно активне населення - суб'єкти господарювання. Відтак, владні повноваження апріорі обмежені правами тих суб'єктів, які цю владу делегували та забезпечують її матеріальне функціонування через податкову систему.

2. Принцип всебічного правового захисту осіб, який гарантується незалежною судовою владою. Захист прав суб'єктів господарювання від свавілля посадових осіб має бути тотальним. Судова гілка влади повинна володіти дієвими інструментами для реального стягнення майнових втрат із державного бюджету, нівелюючи будь-який суверенний імунітет органів влади у деліктних зобов'язаннях.

3. Принципи підпорядкування публічної адміністрації закону та судовому контролю. Органи виконавчої влади та контролюючі структури не можуть діяти поза межами правового поля. Якщо їхні дискреційні повноваження перетворюються на інструмент неправомірного тиску чи безпідставного застосування адміністративно-господарських санкцій, судова система зобов'язана не лише скасувати протиправний акт, а й автоматично активувати механізми деліктної відповідальності публічного суб'єкта.

4. Принцип поділу держави і суспільства. Цей постулат покликаний не допустити перетворення легітимної влади безпосередньо на деструктивну адміністративну силу, яка діє в обхід встановлених процедур узгодження інтересів. У контексті економічних відносин це означає недопустимість ситуації, коли державний апарат свавільно втручається у діяльність суб'єктів господарювання, ігноруючи принципи правової визначеності та паритетного партнерства [77].

Саме цей четвертий принцип Ю. Габермаса є критично важливим для розуміння правової природи сучасних трансформацій санкційного впливу, зокрема в умовах перехідного законодавства за Законом № 4196-IX та за Законом України «Про санкції» (далі - Закон № 1644-VII) [78] . Наприклад, коли державний орган здійснює неправомірний тиск на суб'єктів господарювання (наприклад, керуючись фіскальними мотивами чи виконуючи штучні інституційні плани), відбувається незаконна експансія, за якої демократично легітимована влада перетворюється на голу, деструктивну адміністративну силу в обхід регуляторних «шлюзів» права. У такій ситуації встановлення відповідальності держави, яка б чітко співвідносилася із заходами захисту та охорони прав учасників господарських відносин, є єдиним способом повернути публічну адміністрацію в межі конституційного поля. При цьому категоріальний апарат філософії права доводить, що викривлення сутності конституційної демократії не може залишатися безкарним, а єдиним способом повернення системи до правового балансу є запуск імперативного обов'язку держави повністю компенсувати суб'єктам господарювання всі завдані майнові втрати.

[77]Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Jurgen Habermas, translated by William Rehg. Second printing, Massachusetts Institute of Technology, 1996. 118-131.
[78] Про санкції. Закон України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text

Відповідно поєднання в єдиному процесуальному алгоритмі судового захисту публічно-правових заходів (скасування протиправного тиску чи незаконно накладених санкцій) та приватно-правових засобів (повне відшкодування реальних збитків та упущеної вигоди) відновлює той самий аксіологічний баланс політичної моралі, без якого існування конституційної демократії є неможливим. Тому відповідь на питання про межу суверенної волі держави і межу застосування нею примусу потрібно шукати в кожному конкретному випадку через баланс основоположних конституційних цінностей, насамперед - крізь призму поваги до людської гідності та прав.

У сфері економічних відносин цей принцип означає, що держава не може використовувати свій апарат і систему адміністративно-господарських санкцій для руйнування законної діяльності суб'єктів господарювання. Захист права на підприємницьку діяльність та майнову недоторканність є невід'ємним складником поваги до особистості, відтак будь-яке неправомірне обмеження цих свобод з боку публічної влади вимагає негайного увімкнення механізмів її деліктної відповідальності.

Як обґрунтовано зазначають у своєму дослідженні Сидоров Я., Сквірський І. та Попович С., аналіз наведених доктринальних підходів дозволяє констатувати наявність суттєвих методологічних розбіжностей у розумінні правової природи адміністративно-господарських санкцій. Насамперед не видається коректним описувати зазначену категорію через узагальнену конструкцію «господарсько-правові санкції» із посиланням на державний примус як їх визначальну ознаку. Державний примус за своєю суттю передбачає публічно-правовий характер відповідних обмежень, що неминуче має відображатися не лише у змісті, а й у самій назві правової категорії з метою чіткого розмежування суміжних інститутів. Ігнорування цього аспекту призводить до небезпечного розмивання меж між

приватноправовими засобами відповідальності та публічно-правовими заходами впливу [79].

Насправді ж, для прикладу будь-яке застосування статті 15 Закону № 4196-IX або Закону України «Про санкції» є безпосереднім актом суверенної волі держави, яка в односторонньому імперативному порядку втручається у майнову та організаційну автономію приватного капіталу.

В той же час, чітка ідентифікація цих заходів саме як публічно-правового примусу, а не нейтрального господарського регулювання, виступає базовою передумовою для захисту економічних свобод. Якщо природа накладених обмежень є суто публічною, то й критерії оцінки дій контролюючих чи безпекових органів мають бути безкомпромісно жорсткими, підпорядковуючись конституційним принципам законності, обґрунтованості та пропорційності.

Спроба легітимізувати протиправне застосування таких санкцій посиланнями на «державний прагматизм», «фіскальну доцільність» чи «особливості перехідного періоду» руйнує засади конституційної демократії.

У межах аксіологічного підходу будь-який публічно-правовий ексцес влади під час реалізації, наприклад, санкційного потенціалу Законів № 4196-IX чи № 1644-VII має урівноважуватися зустрічним захисним бар'єром.

Це означає, що констатація протиправності дій державного апарату в адміністративному суді не може бути фінальною точкою відновлення справедливості. Вона має автоматично та невідворотно активувати приватноправовий деліктний механізм, покладаючи на державу в особі органів казначейства обов'язок повного матеріального відшкодування збитків та упущеної вигоди, зокрема, на підставі статей 1173 і 1174 Цивільного кодексу

[79]Сидоров Я., Сквірський І., Попович С. Публічно-правова природа адміністративно-господарських санкцій в умовах перехідного законодавства: доктринальний аналіз категорії. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2026. № 19. Ст. 7. URL:https://doi.org/10.54929/2786-5746-2026-19-01-06.

України (далі – ЦКУ). Тому, саме через таку невідворотну майнову санкцію за правовий нігілізм публічної влади декларативний паритет між державою та бізнесом трансформується у реальний юридичний факт.

Відповідно чітка кваліфікація адміністративно-господарських санкцій як заходів суто публічно-правового впливу (майнового чи організаційного характеру) є першочерговим кроком для запуску механізмів відповідальності самої держави. Якщо природа санкції є публічною, то й оцінюватися вона має за суворими публічними критеріями - через якість закону, легітимну мету та пропорційність. Заперечення цього підходу та спроба виправдати незаконне накладення санкцій "державним прагматизмом" чи "господарською доцільністю" нівелює паритет сторін. Тому захист права на підприємницьку діяльність та майнову недоторканність є невід'ємним складником поваги до особистості, відтак будь-яке неправомірне обмеження цих свобод з боку публічної влади вимагає негайного увімкнення механізмів її деліктної відповідальності.

Аксіологічна доктрина доводить: що радикальнішим є публічний примус держави, то швидше правова система має реагувати увімкненням приватноправових деліктних інструментів. Будь-яке публічно-правове свавілля при застосуванні владного тиску або адміністративно-господарських санкцій має компенсуватися невідворотним грошовим відшкодуванням збитків із казни, перетворюючи фінансову відповідальність держави на головний запобіжник від інституційного тиску на суб’єктів господарювання.

Скасування Господарського кодексу України, який тривалий час виконував системоутворюючу роль у регулюванні зазначених санкцій, та подальше закріплення цього інституту у статті 15 перехідного Закону України від 09 січня 2025 року № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб», актуалізує проблему доктринального аналізу меж державного примусу.

Поява нових санкційних моделей, зокрема спеціальних механізмів захисту національних інтересів за Законом України «Про санкції» № 1644-VII, змушує переосмислити правову природу відповідальності самої держави. Оскільки Закон № 4196-IX діє як тимчасовий, перехідний акт, виникає серйозний ризик того, що органи публічної влади спробують підмінити суворі правові критерії застосування санкцій політичними гаслами про «державну доцільність». Проте, з погляду суверенної відповідальності влади, жодні трансформації законодавства чи безпекові виклики не можуть виправдати безкарний адміністративний тиск.

Існування санкцій та різних заходів впливу не дає державі імунітету від деліктних зобов'язань. Навпаки: що ширшим є санкційний апарат публічної влади, то вищою є її матеріальна відповідальність перед суб’єктами господарювання. Якщо публічний орган у процесі правозастосування припускається помилки або свідомо зміщує паритет відносин на користь диспропорційного (свавільного) втручання публічної влади, завдаючи шкоди майновій сфері суб'єкта господарювання, деліктні компенсаторні механізми мають спрацьовувати автоматично й невідворотно, трансформуючи політичну мораль правової держави у суворий юридичний обов'язок повного відшкодування збитків із казни.

Зазначений підхід повністю корелює з фундаментальними висновками вітчизняної доктрини, зокрема з дослідженнями Оксани Грищук щодо конституційних цінностей та принципів у судових рішеннях[80]. Відповідно до цієї концепції, конституційні цінності виступають не просто абстрактними категоріями, а правовими обмежувачами свавілля влади. Вони вимагають, щоб будь-яке порушення паритету у відносинах між державою та суб’єктами господарювання

[80]О. Грищук. Конституційні цінності та принципи: окремі аспекти застосування конституційними судами. URL:https://constitutionalist.com.ua/oksana-hryshchuk-konstytutsijni-tsinnosti-ta-pryntsypy-okremi-aspekty-zastosuvannia-konstytutsijnymy-sudamy/

супроводжувалося невідворотним застосуванням компенсаторних деліктних механізмів.

Саме тому сучасна доктрина конституціоналізму розглядає деліктні зобов'язання держави не як класичне зобов’язання із заподіяння шкоди (між рівними суб'єктами), а як синтетичний інститут суверенної відповідальності.

У цій точці доктринальної інтеграції приватно-правовий засіб (грошова компенсація) стає єдиним дієвим інструментом реалізації публічно-правової цінності - верховенства права. Цей правовий дуалізм трансформується у конкретний процесуальний алгоритм, де публічне та приватне право не конкурують, а взаємодоповнюють одне одного.

Так, на етапі деліктної кваліфікації (публічне право), через адміністративне судочинство виконує функцію фіксації протиправності та скасування незаконного акта органу влади або визнання його дій протиправними є офіційною констатацією того, що держава порушила свій конституційний мандат самообмеження.

Далі на етапі майнових реституцій (приватне право), після доведення протиправності акта, вмикається спеціальний деліктний механізм (зокрема, ст. 1173, 1174 ЦК України). На цьому етапі держава втрачає свій суверенний імунітет і стає звичайним боржником, зобов'язаним повернути майнове становище суб'єкта господарювання до стану, який існував до моменту правопорушення.

Заперечення або ігнорування цієї цільової інтеграції веде до деструктивного явища, яке в наукових працях (зокрема, у дослідженнях Оксани Грищук щодо конституційних цінностей) трактується як порушення аксіологічного балансу. Якщо держава обмежується лише констатацією своєї помилки (скасуванням акта), але відмовляється від матеріального відшкодування під приводом «відсутності бюджетних асигнувань» чи «складності доведення збитків», паритет відносин повністю анігілюється.

Подібний підхід підміняє сутність правової держави її імітацією, де суб'єкти господарювання несуть «індивідуальний та надмірний тягар» за помилки публічної влади, що прямо суперечить фундаментальним стандартам статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тому, коли мова йде про поєднання приватно-правових та публічно-правових заходів впливу в єдиний «кулак», маємо справу не з дифузією чи розмиванням меж галузей, а з їхньою цільовою інтеграцією.

Цей процес зумовлений двоїстим характером самого правопорушення, яке вчиняє орган влади. Так, за формою (публічно-правовий аспект) порушення завжди втілюється у формі реалізації владно-диспозитивних повноважень (видання незаконного наказу, бездіяльність регулятора, неправомірна відмова у видачі дозвільного документа), що формує публічний делікт - пряме порушення принципу законності, закріпленого у статті 19 Конституції України. Водночас за наслідками (приватно-правовий аспект) цей делікт трансформується у зазіхання на майнову автономію суб'єкта господарювання. Відтак, правовий дуалізм у деліктних зобов'язаннях держави є не теоретичною аномалією, а єдиною життєздатною формою захисту економічних свобод у системі конституційної демократії.

Далі, за наслідками (приватно-правовий аспект), результатом цього публічного правопорушення є пряме втручання в майнову сферу приватного суб'єкта (завдання збитків, втрата прибутку, руйнування ділової репутації), відтак на цьому етапі об'єктивно актуалізуються інструменти цивільного та господарського права.

Отже, спроба розірвати цей органічний синтез неминуче призводить до правового вакууму. Якщо застосовувати лише публічно-правові заходи (наприклад, скасування незаконного акта в адміністративному суді), то суб'єкти господарювання залишаються з колосальними фінансовими втратами без реального відновлення свого майнового стану. Якщо ж використовувати суто приватно-правові інструменти, намагаючись стягнути збитки за правилами класичного цивільного делікту, правова система впирається

в імунітет держави та неможливість адекватного застосування принципу рівності сторін до суб'єкта владних повноважень. Саме тому деліктна відповідальність держави у сфері господарювання має розглядатися виключно як самостійний, міжгалузевий інститут суверенної відповідальності, де приватно-правовий інструментарій стає єдиним дієвим засобом захисту публічних конституційних цінностей.

Констатація цього факту змушує визнати, що спроба розірвати зазначену цільову інтеграцію не лише паралізує захисний щит для суб’єктів господарювання, а й оголює фундаментальну доктринальну проблему, яка століттями залишається викликом для філософії права. Ця проблема криється у внутрішній суперечливості самого порушника. Адже держава, виступаючи відповідачем у деліктних зобов'язаннях, ніколи не втрачає свого статусу політичного суверена, що створює постійне напруження між її владними прерогативами та майновими обов'язками перед приватним сектором. З огляду на це, для повного розкриття механізму відновлення порушеного паритету постає об'єктивна необхідність дослідити, як саме правосуб'єктність держави стає першоджерелом складності та специфіки деліктів держави у сучасних умовах регуляторних трансформацій.

1.2. Деліктна правосуб'єктність держави у відносинах із суб'єктами господарювання

У контексті конституційної демократії правовий статус держави зазнає докорінної трансформації. Держава перестає бути абсолютним сувереном, чиї дії апріорі визнаються благом, і набуває ознак особливого суб'єкта відповідальності. У випадку ухвалення публічним органом незаконного рішення чи застосування свавільного адміністративного тиску, з погляду філософії права відбувається деформація владного мандату і в такому випадку держава в особі конкретного публічного органу або посадової особи виходить за межі легітимності та автоматично трансформується у правопорушника (делінквента).

Фундаментальне значення для розуміння цієї трансформації має рішення Конституційного Суду України від 30.05.2001 року у справі № 1-22/2001 (за зверненням ВАТ "ВАБанк"). Конституційний Суд України констатував, що закріплений у Конституції принцип відповідальності держави перед людиною «не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків[81]».

Таким чином, орган конституційної юрисдикції фактично зняв із держави традиційний сакральний імунітет, перевівши її протиправні дії у площину чітких юридичних наслідків (зокрема, через інструменти статей 56 та 152 Основного Закону).

Специфіка держави як порушника полягає в її дуалістичній природі, що породжує феномен «дволикості» у відносинах із суб'єктами господарювання. З одного боку, це - публічно-владний вимір, де держава незмінно залишається носієм імперативних повноважень, володіючи монополією на легітимний примус, нормотворчість, накладення адміністративно-господарських санкцій та легальне блокування економічної діяльності. З іншого боку, це - приватно-правовий вимір, де в момент завдання шкоди суб'єкту господарювання держава позбавляється свого «імунітету» та у площині відшкодування збитків стає рівноправним учасником деліктних зобов'язань, де її статус підпорядковується нормам приватного права (зокрема, ст. 1173 Цивільного кодексу України).

Вагомим доктринальним підтвердженням цієї тези є позиція Оніщенко Н. М. та Сунєгіна С. О., які зазначають, що і особа і держава є носіями взаємних обов'язків, найбільш чітко сформульованих у юридичних правах і обов'язках, у відповідності і на підставі яких може

[81] Рішення Конституційного Суду України від 30.05.2001 р. № 7-рп/2001, справа № 1-22/2001 за конституційним зверненням ВАТ "Всеукраїнський Акціонерний Банк". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01

визначатися їх юридична відповідальність один перед одним. Іншими словами, юридичний аспект відносин «держава – особа» характеризується тим, що кожна із сторін цих відносин повинна діяти на основі права, його норм, яких неухильно треба дотримуватися [82].

Така доктринальна позиція повністю солідаризується з наведеною вище правовою позицією Конституційного Суду України: якщо правові відносини «держава - особа» характеризуються взаємністю, то й вихід держави за межі правового поля (наприклад, через видання неконституційного акта чи безпідставне засудження, КСУ) безальтернативно активує її обов'язок діяти на основі приватного права - тобто повністю відшкодувати завдані збитки. Другим фундаментальним аспектом такого зміщення акцентів є деструкція та остаточна руйнація усталеної в Україні радянської державно-правової парадигми. Ця застаріла практика тривалий час спиралася на спрощений, суто легістський підхід до держави як до абсолютного апарату примусу та організації насильницької влади, яка апріорі перебуває поза сферою ефективного юридичного контролю з боку громадянського суспільства та поза полем цивільно-правової відповідальності.

В умовах сучасних глобалізаційних та безпекових викликів, які зумовлюють імператив посилення конституційно-правових гарантій захисту економічних прав, пострадянська парадигма «абсолютного суверенного імунітету» держави остаточно втрачає свою теоретичну та практичну легітимність. Інститут деліктної відповідальності публічної влади у господарських правовідносинах трансформується із суто майнового механізму компенсації збитків у засадничий конституційно-правовий та безпековий інструмент стримування державного апарату. Застосування приватноправових за своєю генезою деліктних

[82] Оніщенко Н. М. Відповідальність держави перед особою в контексті розвитку громадянського суспільства / Н. М. Оніщенко, С. О. Сунєгін. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 64. С. 3-11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2014_64_3. (7)

інструментів у сфері господарювання виконує превентивно-правову функцію, підпорядковуючи дискреційні повноваження органів публічної адміністрації принципу верховенства права та забезпечуючи реальний паритет між державою та суб'єктами господарювання.

Вказане зміщення векторів орієнтоване на європейську та євроатлантичну правові традиції, у межах яких історично найперше осмислювався та кристалізувався феномен юридичної відповідальності держави. Саме цей західний цивілізаційний досвід демонструє, що ефективний захист суб'єктів господарювання від свавілля публічної влади можливий лише тоді, коли інститут державного делікту позбавлений будь-яких процесуальних привілеїв. Показово, що властивою для західної правової думки є абсолютно інша доктринальна позиція, яка фундаментально ґрунтується на уявленнях про виключно сервісну роль держави та її безумовне підпорядкування праву. Як справедливо, зазначає Гнатовська А.І., що подібний підхід має ряд істотних переваг, оскільки передбачає визнання того, що основною метою існування держави є створення умов, які забезпечують максимально комфортне і гідне існування суспільства і людини в ньому як вищої цінності, пріоритету прав і свобод громадян, тобто реальне втілення в життя принципу верховенства права[83].

У цьому ж контексті Васильєва Н. В. справедливо підкреслює, що сервісна держава ефективно поєднує функції гарантування прав та свобод з інструментами менеджменту якості, клієнтоорієнтованості, прозорості й підзвітності [84]. Розвиваючи цю думку крізь призму

[83]Гнатовська А. І. Концепція "сервісної держави": досвід іноземних держав та особливості впровадження в Україні в умовах цифровізації / А. І. Гнатовська. Наукові праці Національного університету "Одеська юридична академія". 2021. Т. 28. С. 42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2021_28_7.

[84] Васильєва Н. В. Сервісна держава: різноманітність розуміння та проблемність побудови / Н. В. Васильєва. Університетські наукові записки. 2017. № 1. С. 284 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2017_1_30.

публічного управління, Телендій А.А. наголошує, що зазначена управлінська модель фіксує фундаментальний перехід від ретроградної концепції «держави-контролера» до моделі «держави-партнера», де традиційні функції примусу та контролю остаточно підпорядковуються універсальним принципам належного врядування (goodgovernance) та верховенства права [85]. Отже, за такої архітектури взаємовідносин будь-який прояв адміністративного свавілля чи заподіяння шкоди приватному суб'єкту руйнує партнерський статус держави, безальтернативно трансформуючи її у суб'єкта деліктної відповідальності.

Відповідно, саме євроінтеграційні процеси, що мають місце в Україні, становлять собою рушійні важелі для демократизації й лібералізації суспільства. Зміна законодавчої бази одночасно з удосконаленням механізмів реалізації законодавчо встановлених правових норм забезпечує поступову європеїзацію Українського народу та оптимізує державно-владний апарат.

Більш того, враховуючи стратегічний курс України на побудову правової держави, де відповідно до Конституції України (ст. 1 Основного Закону) діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8), а держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ч. 2 ст. 3), цілком закономірним є те, що відповідальність публічної влади має набути не абстрактного політичного чи морального, а суворо юридичного характеру. Така відповідальність має трансформуватися у фундаментальний правовий орієнтир та дієвий інститут, що визначає межі легітимної поведінки держави у її взаємовідносинах із суспільством та окремою особою. У цьому контексті науково обґрунтованою є позиція Васецького В.Ю., що саме гуманістична спрямованість правової політики пов'язана з важливим у сучасному праві елементом – юридичною відповідальністю

[85]Телендій А. А. Сервісна держава в системі публічного управління України: взаємодія влади і громади. Право та державне управління. 2025. № 4. С. 195. URL: kpu.zp.ua

держави перед людиною у сфері забезпечення її прав та свобод [86].

На особливу увагу у цьому контексті заслуговує позиція Бакумова О. С., який обґрунтовує глибокий системний парадокс: державний примус як елемент юридичної відповідальності - у разі визнання самої держави порушником права - скеровується проти неї ж самої як повноправного суб'єкта права. Учений слушно зазначає, що суб'єктом застосування такого примусу за визначених законодавством юридичних підстав залишається сама держава в особі відповідних правоохоронних і судових органів. Водночас спрямованість цієї відповідальності має здебільшого зовнішній щодо владних інституцій характер, оскільки вона направлена переважно на сферу забезпечення належного здійснення державою своїх обов'язків (як позитивних, так і негативних) у сфері прав людини. З огляду на це дослідник констатує існування гуманітарно-правового виміру юридичної відповідальності держави перед особою та суспільством, підкреслюючи, що саме існування такої відповідальності є незаперечним свідченням гуманізації державної діяльності в цілому [87].

У зв'язку з цим, на сьогодні особливої актуальності набуває питання щодо з'ясування системного співвідношення між правами і свободами людини та юридичною відповідальністю держави. Остання у даному контексті виступає не просто як каральний інструмент, а як фундаментальна форма правових гарантій забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, що безпосередньо відображені в Основному Законі України.

---

[86] Васецький В. Ю. Юридична відповідальність держави як чинник гуманізації правової системи у сфері забезпечення прав і свобод людини / В. Ю. Васецький. Правова держава. 2018. Вип. 29. С. 98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2018_29_14.

[87] Бакумов О. С. Юридична відповідальність держави в позитивістській теорії права: науково-методологічні засади. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 6, т. 4. С. 10. URL: https://apdp.in.ua/v83/3.pdf

1.3. Дефекти реалізації деліктної відповідальності держави: фіскальний прагматизм проти легімітних очікувань суб’єктів господарювання

Аналіз правозастосовної практики дозволяє виокремити ключові деструктивні чинники, які зумовлюють складність деліктних зобов'язань за участю держави.

По-перше, це анонімність та опосередкований характер державного свавілля. Держава за своєю суттю є специфічною юридичною «фікцією», тому вона не здатна вчинити правопорушення особисто (фізично). Будь-яке порушення прав суб'єктів господарювання завжди опосередковане діями або бездіяльністю конкретних посадових і службових осіб - податківців, митників, правоохоронців чи галузевих регуляторів.

Водночас для «постраждалого» суб'єкта господарювання ключовим є те, що майнова відповідальність покладається саме на державу як цілісний публічний інститут. Приватний суб'єкт позивається не до конкретного держслужбовця (який об'єктивно є фінансово неспроможним компенсувати масштабні майнові збитки), а до держави в особі її профільних органів, де безпосереднім джерелом виплати компенсацій виступає державний бюджет.

Окреслена конструкція породжує глибокий правовий та соціально-економічний парадокс: збитки майновій сфері суб’єктам господарювання формує конкретний державний апарат через свавілля чиновників, тоді як фінансовий тягар їх відшкодування перекладається на державний бюджет, тобто фактично покривається за рахунок коштів самих платників податків.

По-друге, суттєве ускладнення деліктних правовідносин зумовлюють специфічні форми реалізації деструктивної поведінки держави. Як особливий суб'єкт-порушник (делінквент), держава проявляє свій негативний вплив на майнову сферу приватних осіб у трьох основних формах:

1. Правотворчий делікт (делікт законодавця) - полягає в ухваленні законів або підзаконних нормативно-правових актів, які суперечать Конституції України, різко й непрогнозовано змінюють «правила гри» без передбачення

належного перехідного періоду (порушуючи принцип правової визначеності) чи звужує сутність права на свободу ведення підприємницької діяльності.

На нормативному рівні встановлено, що закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо було порушено встановлену Конституцією України процедуру їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності (частина перша статті 152 Конституції України). Відповідно, зазначеними актами та діями може завдаватись матеріальна та моральна шкода фізичним або юридичним особам, і держава несе обов'язок відшкодування (частина третя статті 152 Конституції України).

Як слушно зазначає Афанасьєва М. В., вказані положення фіксують компенсаційний механізм, що дозволяє особі відновити порушене право[88].

Проте, як підкреслює у своєму дослідженні Борденюк В. В., законодавче регулювання порядку такого відшкодування досі не встановлено. На практиці це зумовлює неоднакове застосування конституційної норми [89]. Наявність цього дефекту підтверджується й актуальними висновками Верховного Суду, зокрема постановою об'єднаної палати КАС ВС від 24 лютого 2026 року у справі № 160/6949/20, згідно з якими положення ч. 3 ст. 152 Конституції України містять відсилку до спеціального закону, а тому відсутність чіткої процедури та системного законодавчого механізму унеможливлює ефективне

88 Анасьєфава М. В. Відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами: теорія, судова практика та перспективне законодавство. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 59. С. 21. URL: https://ccu.gov.ua/library/vidshkoduvannya-shkody-zavdanoyi-nekonstytuciynymy-aktamy-teoriya-sudova-praktyka-ta

89 Борденюк В.В. Деякі питання відшкодування державою шкоди, завданої актами та діями, що визнані неконституційними: цивільно-правовий аспект. Нове українське право, Вип. 6, 2024. С. 31. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/685/625

обчислення реальних збитків та упущеної вигоди для суб'єктів господарювання в цивільному процесі[90].

2. Правозастосовний делікт (делікт виконавчої влади) - виражається через протиправне або свавільне винесення податкових повідомлень-рішень, масове необґрунтоване блокування податкових накладних, безпідставне анулювання ліцензій чи штучне затягування процедур митного оформлення товарів суб'єктів господарювання тощо.

Для прикладу, в сфері податкового права, варто зауважити, що фундаментальні передумови закріплення відповідальності держави містяться в п. 21.3 ст. 21 Податкового кодексу України (далі – ПКУ) [91], згідно з яким шкода, завдана платнику податків неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи контролюючого органу, підлягає відшкодуванню за рахунок коштів державного бюджету, передбачених для фінансування цього органу, незалежно від вини цієї особи. Наразі цей пункт легітимізує підхід, за якого платники податків мають реальну правову можливість отримати відшкодування як шкоди, заподіяної протиправними діями конкретних посадових осіб, так і завданої безпосередньо неправомірними актами контролюючих органів у цілому.

В той же час, системна дефектність аналізованого інституту посилюється термінологічною розмитістю самого законодавства про відшкодування шкоди. Зокрема, у п. 114.2 ст. 114 та п. 128.1 ст. 128 ПКУ містяться бланкетні посилання на «законодавство про відшкодування шкоди» («відповідно до закону») щодо визначення конкретного порядку компенсації втрат бізнесу. Хоча в ч. 2 ст. 1 Цивільного кодексу України встановлено загальне імперативне правило, згідно з яким до майнових відносин,

[90]Постанова об’єднаної палати КАС ВС від 24 лютого 2026 року у справі № 160/6949/20 (провадження № К/9901/4565/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134367664

[91] Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових та бюджетних відносин, цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не передбачено законом.

Відповідно, оскільки в самому ПКУ чіткий процедурний порядок відшкодування шкоди відсутній, виникає глибока правова колізія. Попри це, спеціальні норми ЦКУ (статті 1173, 1174) чітко передбачають, що шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади або його посадовою особою при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою незалежно від вини цих суб'єктів.

Окреслена законодавча невизначеність щодо поняття «відповідного закону» в податковому праві, з огляду на об'єктивну необхідність подолання прогалин у регулюванні, свідчить про безальтернативність застосування матеріальних положень ЦКУ до порядку відшкодування шкоди в податкових правовідносинах. Тим паче, що наведені статті цивільного законодавства змістовно й концептуально кореспондують із підходом, закладеним у ПКУ, щодо безвинного характеру відповідальності публічної влади.

Проте системний аналіз судової практики виявляє критичний дефект матеріалізації цієї норми. Яскравим прикладом фіскального прагматизму, де сервісна функція держави фактично нівелюється судовою практикою, є Постанова Великої Палати Верховного Суду від 1 березня 2023 року у справі № 925/556/21[92]. У цій справі суб'єкт господарювання намагався стягнути з державного бюджету збитки, які він поніс у вигляді сплати договірних штрафних санкцій на користь свого контрагента через протиправне

[92] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 1 березня 2023 року у справі № 925/556/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/review/109491932?fbclid=IwY2xjawTB6AABHTP7s9ycSgM1hW-cI91g480vbZLaFu3OkCyKnNL18oV6izYmOAq9xyezDA

блокування податкової накладної органом ДПС. Скасовуючи рішення нижчих судів та відмовляючи бізнесу у задоволенні позову, Велика Палата ВС констатувала, що між протиправними діями податкового органу та збитками платника у вигляді сплаченого штрафу відсутній безпосередній причинно-наслідковий зв'язок. Суд визнав умови договору про відшкодування втрат контрагенту внутрішніми комерційними ризиками платника, а не прямим наслідком державного делікту.

Така правова позиція виявляє серйозний системний перекіс, оскільки суди покладають на суб'єктів господарювання надзвичайно високий, практично недосяжний стандарт доведення класичної тріади делікту (особливо причинного зв'язку). Як наслідок, проголошена в ПКУ об'єктивна відповідальність держави (казначейства) перетворюється на декларативну фікцію, оскільки держава через жорсткі процесуальні фільтри захищає бюджет від реальних виплат, руйнуючи легітимні очікування приватного сектору.

Доктринальним підтвердженням цієї проблеми є висновок Омельчука В. С., який слушно наголошує, що механізм відшкодування шкоди за протиправні рішення, дії та бездіяльність податкових органів потребує негайного нормативного упорядкування. Дослідник обґрунтовано констатує, що сучасне правозастосування в межах норм Податкового кодексу України та правових висновків Великої Палати Верховного Суду парадоксально призводить до триваючих збитків платників податків та фактичної безвідповідальності контролюючих органів. Оскільки на законодавчому рівні досі не передбачено спеціальних процедурних норм щодо деліктної відповідальності органів державної влади та їх посадових осіб, відмінних від загальних цивілістичних правил, така законодавча невизначеність дозволяє розглядати можливість і безальтернативність застосування спеціальних положень Цивільного кодексу України до порядку відшкодування шкоди в податкових правовідносинах. Тим паче, що матеріальні статті ЦКУ змістовно кореспондують із підходом, закладеним у ПКУ,

щодо необов'язковості доведення вини посадових осіб та органів державної влади для активації обов'язку компенсації збитків [93].

3. Адміністративно-процесуальний делікт (делікт правоохоронних органів) - охоплює безпідставне вилучення майна та технічних засобів під час проведення обшуків, заморожування фінансових рахунків у межах штучно інспірованих кримінальних проваджень, що в сукупності призводить до тривалого або повного паралічу операційної діяльності суб'єктів господарювання.

Аналіз судової практики доводить, що значна частина справ у цій категорії займають спори за позовами до Національної поліції України про відшкодування вартості втраченого майна у процесі розслідування кримінального провадження або через неправомірне неповернення майна, що мало статус речового доказу.

Головний дефект реалізації деліктної відповідальності у цьому сегменті тривалий час полягав у процесуальному імунітеті правоохоронної системи, де свавільні дії слідчих виправдовувалися «інтересами досудового розслідування».

Проте на сьогодні Верховний Суд сформував сталий правовий алгоритм обмеження кримінально-процесуального тиску на бізнес. Зокрема, ключовим прецедентом є Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 920/715/17, яка визнала законним стягнення з Державного бюджету України на користь товариства як завданої реальної шкоди, так і упущеної вигоди, спричиненої протиправним неповерненням товару після скасування арешту в межах кримінального провадження [94] та постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 січня

---

[93] Омельчук В. С. Проблемні аспекти відшкодування збитків, завданих органами Державної податкової служби України та суб'єктами господарювання. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 7. С. 302. URL: https://lsej.org.ua/7_2023/69.pdf

[94]Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 920/715/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81013412

2023 року у справі № 923/1009/20 [95], які доводять незмінність позиції Верховного суду про безальтернативність стягнення з Державного бюджету на користь суб'єкта господарювання завданої шкоди в розмірі повної вартості товару, що був безпідставно втрачений або не повернутий правоохоронцями після скасування судом його арешту.

Наведені рішення чітко ілюструють еволюцію судового контролю, оскільки, процесуальне свавілля чи бездіяльність слідчих органів Національної поліції більше не покривається абсолютним державним імунітетом, а автоматично трансформується у суворі майнові зобов'язання з повноцінної майнової реституції за рахунок державного бюджету.

В той же час, Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 916/1423/17 від 03.09.2019 є прикладом обмеження деліктної відповідальності держави через фіскальний прагматизм, де суд відмовив у компенсації збитків суб'єкту господарювання, поклавши ризик нерозкриття злочинів на власника майна. Так, у справі № 916/1423/17 юридична особа звернулася з позовом до прокуратури, слідчого управління і відділу поліції, а також Державної казначейської служби України. Позивач просив суд стягнути з держави матеріальну шкоду, заподіяну бездіяльністю органів досудового розслідування, які протягом тривалого часу не завершили розслідування у кримінальному провадженні щодо розшуку викраденого майна позивача, чим завдали йому майнової шкоди у вигляді вартості цього майна. При вирішенні цього спору Велика Палата Верховного Суду виходила з таких міркувань. Держава не несе майнову відповідальність перед потерпілими за всі злочини, які залишилися нерозкритими. Згідно з ч. 1 ст. 1207 ЦК України шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, відшкодовується потерпілому

[95]Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 січня 2023 року у справі № 923/1009/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108685903

державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною. Положення ст. 1177 ЦК України встановлюють порядок відшкодування шкоди, завданої саме фізичній особі, і не можуть за аналогією застосовуватися до відносин щодо відшкодування шкоди, завданої злочином юридичній особі [96].

Загалом аналіз судової практики показує, що Верховний Суд розмежував відповідальність за нерозкриття злочину та відповідальність за тривалість розслідування, звужуючи правовий захист юридичних осіб порівняно з фізичними.

По-третє, вагомим чинником дефектності деліктного механізму за участю публічної влади є заміна імперативу права категорією «доцільності». Ключова ознака держави як недобросовісного суб'єкта деліктних правовідносин виявляється у спробах легітимізувати свої протиправні дії через риторику «суспільного інтересу», «необхідності наповнення бюджету під час кризи» чи «забезпечення національної безпеки». За такого підходу публічна влада грубо порушує фундаментальний критерій власного правового самообмеження. Замість того, щоб діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Основного Закону), держава свавільно зміщує паритет відносин на користь фіскально-регуляторного прагматизму. Використання владного апарату як інструменту позаправового примусу не лише деформує сутність публічного управління, а й остаточно руйнує засадничу європейську доктрину легітимних очікувань (legitimateexpectations) суб'єктів господарювання.

Таким чином, визнання держави повноцінним суб'єктом-порушником із безвинною (об'єктивною) формою відповідальності є першим і найголовнішим кроком до відновлення справедливості та балансу в економічній системі країни, що дає підстави для

[96] Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 916/1423/17 від 03.09.2019. URL: https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87527961

застосування до держави відповідальності за статтями 1173, 1174 ЦК України.

Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що системна дефектність реалізації деліктної відповідальності держави корениться у нездатності публічних інституцій утримати баланс між своїм імперативним (владним) та приватно-правовим (партнерським) вимірами правосуб'єктності.

Подолання фіскального прагматизму та реальне впровадження принципів належного урядування (goodgovernance) вимагає не просто декларації конституційних норм, а створення дієвих, безперешкодних процесуальних механізмів, де державний бюджет буде нести безумовний фінансовий тягар за кожну правову помилку або свавілля свого апарату і саме готовність держави до реальної майнової рівності у делікті є головним маркером її трансформації у правову та сервісну модель держави в умовах сучасних викликів**.**

1.4. Трансформація деліктного імунітету держави під впливом міжнародних та євроінтеграційних процесів

Сучасна трансформація архітектури міжнародного правопорядку зумовлює докорінну зміну парадигми відносин держави з приватним сектором - деконструкцію абсолютного деліктного імунітету влади від майнової відповідальності перед суб'єктами господарювання. Класична правова доктрина суверенного захисту органів влади тривалий час базувалася на історичній презумпції «суверен не може вчинити правопорушення» (theKingcandonowrong).

Зазначена доктрина абсолютного імунітету бере свій початок з давньої Англії, де вона формувалася та розвивалася як наріжний камінь монархічного устрою, забезпечуючи повний юридичний захист короля або правителя.

Відома правова максима «rexnonpotestpeccare» (що означає «Король не може зробити нічого поганого») активно застосовувалася на практиці в Англії, оскільки свого часу перебувала під пануванням Римської імперії. Навіть після того, як Англія отримала свободу від Римської

імперії у п'ятому столітті та зберегла власне королівство і монархію, цей принцип залишився недоторканним. Монарх традиційно сприймався як священний інститут і був застрахований від будь-яких юридичних дій чи позовів приватних осіб; більше того, у тогочасній правосвідомості вважалося, що суверен навіть не здатний мислити неправильно. Король визнавався єдиним джерелом закону та справедливості, що апріорі виключало можливість притягнення його до деліктної відповідальності за майнову шкоду, завдану купцям чи ремісникам.

Проте вказана абсолютистська парадигма не була статичною та зазнавала перманентної ерозії. Процес еволюції англійської правової системи свідчить, що інститут королівської влади поступово втрачав свій абсолютний деліктний імунітет через ухвалення низки фундаментальних актів, які послідовно обмежували прерогативи корони на користь суспільства та представницьких інституцій. Першим історичним кроком на цьому шляху стало підписання Великої хартії вольностей (MagnaCartaLibertatum, 1215), яка заклала підвалини підпорядкування монарха загальному правопорядку. Надалі цей тренд матеріалізувався в ухваленні Петиції про права (PetitionofRight, 1628) та Білля про права (BillofRights, 1689). Завдяки цим конституційним актам суверен крок за кроком позбавлявся абсолютного захисту від претензій і визнавався відповідальним за свої дії. Наочним і найбільш радикальним свідченням руйнації концепту безкарності суверена став прецедент короля Карла I (1625–1649). Судовий процес над монархом, який завершився його стратою, продемонстрував, що корона більше не застрахована від юридичного переслідування, як це було у ранньому середньовіччі. Послідовний тиск парламенту та суспільства остаточно підірвав засади божественного походження королівської влади. Згодом король почав стрімко втрачати свої абсолютні прерогативи у багатовіковій битві за владу між короною та «лордами-бізнесменами», що, в результаті, призвело до утвердження концепції відповідального уряду у Великій Британії та її остаточної нормативної фіксації у Законі про коронне

провадження 1947 року (CrownProceedingsAct 1947), який дозволив цивільним особам і бізнесу позиватися до держави за загальними правилами деліктного права. Утім, навіть за таких умов корона тривалий час зберігала за собою процесуальні привілеї: подання цивільного позову до суверена залишалося неможливим без отримання його попередньої формальної згоди за процедурою «petitionofright» [97]. Історична трансформація британської моделі суверенного захисту знайшла своє безпосереднє відображення та правову рецепцію в англо-американській правовій сім'ї, проте набула специфічного розвитку в межах конституційної системи Сполучених Штатів Америки. Демонструючи текстуальне мовчання щодо імунітету глави держави у своїй Конституції, американська правова система перенесла тягар регулювання цього питання на судову гілку влади. Водночас еволюція американського конституціоналізму продемонструвала складну діалектику, де Верховний суд США, остаточно відмежувавшись від спадщини монархічного абсолютизму, натомість сформував унікальний доктринальний захист для інституту президентської влади. Ця модель послідовно розширила сферу застосування суверенного імунітету через визнання права глави держави на абсолютний захист, але виключно за його офіційні дії, вчинені в межах конституційних повноважень.

Яскравим історичним прецедентом формування цієї доктрини є справа «Ніксон проти Фіцджеральда» (Nixon v. Fitzgerald), у якій Верховний суд США надав главі держави абсолютний імунітет від цивільної відповідальності. Суд констатував, що реорганізація урядового департаменту (яка стала причиною позову) повністю перебувала в межах

[97] Farooq, S., & Yousufi, M. (2020). The Application of Legal Maxim “King Can Do No Wrong” In theConstitutional Law of UK & USA: An Analytical Study. Global Legal Studies Review, V (II), 1-10. https://doi.org/10.31703/glsr.2019(V-II).01

«зовнішніх периметрів» офіційних обов'язків президента, а отже, він підлягає суверенному захисту [98].

Натомість американська правова доктрина є безкомпромісною щодо заперечення імунітету за незаконні чи неофіційні дії посадових осіб, незалежно від факту їх перебування на посаді. Це підтверджує фундаментальний прецедент у справі «Сполучені Штати проти Ніксона» (UnitedStates v. Nixon), де Верховний суд США одноголосним рішенням (8–0) відмовив президенту в наданні імунітету. Суд визнав, що дії Ніксона Р. під час Уотергейтського скандалу були протиправними та виходили за зовнішні периметри його конституційного мандату, що призвело до історичної відставки глави держави через два тижні після оголошення вердикту [99].

Аналогічний підхід щодо невідворотності відповідальності суверена було продемонстровано й у справі «Клінтон проти Джонса» (Clinton v. Jones). Верховний суд США постановив, що оскільки інкриміновані протиправні дії Клінтона У. мали місце до його вступу на посаду, вони мають приватний характер, а отже, чинний президент не має права ні на постійний, ні на тимчасовий процесуальний імунітет у цивільному процесі [100]. У такий спосіб американська модель еволюціонувала до чіткого трирівневого балансу, який у підсумку покладений в основу історичного прецеденту Верховного суду США від 1 липня 2024 року у справі «Трамп проти Сполучених Штатів» (Trump v. UnitedStates), де офіційні суверенні акти отримали абсолютний захист, натомість неофіційне чи

---

[98] Nixon v. Fitzgerald : Judgment of the Supreme Court of the United States. June 24, 1982. No. 79-1738. United States Reports. Vol. 457. P. 731–771. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/457/731/

[99] United States v. Nixon : Judgment of the Supreme Court of the United States. July 24, 1974. No. 73-1766. United States Reports. Vol. 418. P. 683–725. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/683

[100] Clinton v. Jones : Judgment of the Supreme Court of the United States. May 27, 1997. No. 95-1853. United States Reports. Vol. 520. P. 681–724. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/520/681

приватне свавілля було безальтернативно підпорядковане принципу верховенства права (RuleofLaw)[101].

Проте, якщо в межах англо-американського правового простору обмеження імунітету публічної влади відбувалося шляхом внутрішньої судової еволюції, то у масштабах глобального правопорядку цей процес набув системного характеру під впливом зовнішніх чинників. Середньовічна концепція деліктної безкарності та недоторканності казначейства зазнає остаточного демонтажу під впливом розширення юрисдикції наднаціональних судових інституцій. Стрімка інтернаціоналізація права докорінно трансформує саму сутність держави у її відносинах із бізнесом: з абсолютного та безконтрольного суб'єкта владного підпорядкування вона вимушено перетворюється на деліктоспроможного контрагента, чий фіскальний прагматизм тепер жорстко обмежується імперативними міжнародними зобов'язаннями та наднаціональними стандартами майнового захисту суб'єктів господарювання.

Глибоке доктринальне підґрунтя цієї трансформації розкриває Кравчук Д.В., обґрунтовуючи, що загальними передумовами цивільно-правової відповідальності держави за заподіяну шкоду є специфічна цивільно-правова «дуалістична» природа деліктоздатності держави. Публічна влада одночасно виступає і як носій суверенітету та відповідних обов’язків у публічно-правовому розумінні, і як носій прав та обов’язків як рівноправний учасник цивільних правовідносин. Вказаний дуалізм доводить, що за наявності делікту державні інституції інтегруються в правовідносини на паритетних засадах із приватним капіталом [102].

---

[101]Trump v. United States : Judgment of the Supreme Court of the United States. July 1, 2024. No. 23-939. Supreme Court of the United States. Official Repository. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/23pdf/23-939_e2pg.pdf

[102] Кравчук Д.В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам : дис. … док. філософії : 081 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. С.121.URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/6ad/dis__Кравчук_Д_В.pdf

У цьому контексті солідарним та концептуально важливим є твердження Ольшанченка В. І. Дослідник слушно зауважує, що для цивільно-правової відповідальності, у тому числі цивільної відповідальності держави, примус повністю втрачає свій класичний визначальний характер і може розглядатися лише як факультативна ознака. Науковець обґрунтовано наголошує, що притягнення держави до цивільно-правової відповідальності може супроводжуватися (проте не обов'язково) застосуванням до відповідних державних органів примусових заходів, здійснюваних визначеними законом інституціями. За такого підходу деліктна відповідальність суверена зміщується з площини публічно-карального впливу у площину відновлення майнової сфери потерпілого суб'єкта господарювання [103].

Зазначена трансформація деліктоспроможності держави знаходить своє відображення і в науці господарського права, де відповідальність публічної влади розглядається через призму захисту господарського правопорядку. Як переконливо доводить у своєму дослідженні Кониченко О. М., захист прав суб'єктів господарювання від порушень та посягань органів державної влади трансформувався у самостійний інститут господарського права. Автор обґрунтовує, що протиправні дії регуляторних чи фіскальних органів влади (зокрема, видача протиправних актів, що паралізують комерційну діяльність підприємств) є посяганням на господарський правопорядок. Як наслідок, відновлення порушених майнових прав бізнесу має відбуватися на засадах повного господарського паритету, де будь-яке протиправне втручання чиновника тягне за собою суворий обов'язок казначейства компенсувати завдані збитки на підставі ст. 56 Конституції України [104].

---

[103]Ольшанченко В. І. Держава Україна як суб'єкт цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану підприємцям у ході проведення АТО/ООС (аналіз чинного законодавства та практики) / В. І. Ольшанченко. Юридична Україна. 2020. № 11. С. 6-14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2020_11_3.

[104] Кониченко О.М. Захист прав суб'єктів господарювання від порушень та посягань органів державної влади : дис. … док.

Зазначений процес трансформації держави в частині реалізації деліктних зобов'язань виявляється у визначальних міжнародно-правових векторах. При цьому функціональний підхід до державного імунітету де міжнародне право чітко відокремлює суверенні акти держави (actajureimperii) від її комерційних та регуляторних дій, що безпосередньо впливають на ринкове середовище (actajuregestionis). Як доводить у своєму ґрунтовному дослідженні професорка міжнародного права PhilippaWebb, щодо Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року, вказуючи, що остання остаточно кодифікувала перехід від доктрини абсолютного імунітету до обмежувальної (функціональної) моделі [105].

Європейська модель трансформації деліктної відповідальності публічної влади базується на фундаментальних імперативах, які мають бути адаптовані у вітчизняне законодавство. Принцип позадоговірної відповідальності держави-члена ЄС, згідно з яким у разі порушення нею норм європейського права вона зобов'язана беззастережно відшкодувати приватним особам та суб'єктам господарювання майнову шкоду, що стала наслідком такого порушення, наразі визнається однією з засадничих констант європейського правопорядку. Як ґрунтовно доводить у своєму дослідженні Водянніков О. Ю., цей інститут пройшов складну судову еволюцію в практиці Суду Справедливості ЄС. Якщо первинна доктрина, закладена у прецедентній справі «Франкович» (Francovich), декларувала безумовний обов'язок компенсації збитків за будь-яке невиконання директив, то згодом, у світлі історичного рішення у справі «BrasserieduPêcheur», правова система ЄС виробила більш збалансований підхід. Суд дійшов висновку, що

філософії : 081 / Донецький Національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2021. С.121. URL: https://abstracts.donnu.edu.ua/issue/view/409

[105] Webb P. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States. URL: https://legal.un.org/avl/ha/cjistp/cjistp.html

відповідальність держави перед приватним капіталом виникає не за всі порушення її зобов'язань, а виключно за «достатньо серйозні» порушення права ЄС [106].

Запровадження критерію «достатньої серйозності» правопорушення, з одного боку, об'єктивно звужує масив потенційних позовів до держави, усуваючи дрібні процедурні спори. Проте, з іншого боку, цей стандарт дозволяє визначити справедливе, паритетне співвідношення між майновими правами суб'єкта господарювання, що постраждав від протиправної діяльності влади, та необхідністю забезпечення легітимної свободи вибору національної економічної політики.

У контексті українських євроінтеграційних реформ цей досвід доводить, що відповідальність держави, зокрема, ДПС чи митниці має наставати тоді, коли їхні дії (як-от масове свавільне блокування накладних) перетинають межу дискреції та перетворюються на «достатньо серйозне» нехтування правами суб'єкта господарювання. В межах цього підходу наднаціональна доктрина про суверенний майновий захист державного бюджету повністю виключається, якщо державний орган виходить за межі суто публічних функцій та вчиняє регуляторно-адміністративні дії, які втручаються в операційну діяльність бізнесу. Відповідно, якщо контролюючі, податкові чи правоохоронні органи держави своїми свавільними рішеннями паралізують операційний цикл суб'єкта господарювання, така держава втрачає право ховатися за суверенним привілеєм і підпорядковується загальним вимогам щодо відшкодування завданої шкоди.

Логічним наслідком інтеграції держав у складну систему глобального управління є формування уніфікованих сервісних стандартів, які вимагають від публічної влади гнучкої адаптації та повної відмови від карально-фіскального прагматизму. Ефективність

[106] Водянніков О. Ю. Відповідальність держав-членів ЄС перед приватними особами за невиконання зобов'язань за правом ЄС. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Вип. 75, т. 2. С. 169. URL: visnyk-juris-uzhnu.com

модернової держави у XXI столітті визначається не її здатністю до інституційної ізоляції чи судового самозахисту державного бюджету від претензій приватного сектора, а спроможністю забезпечити стабільні, прозорі та безпекові гарантії для сталого розвитку бізнесу.

У цьому контексті процес інтеграції України до правового простору Європейського Союзу в межах інтенсивної адаптації AcquisCommunautaire вимагає радикальної перебудови вітчизняної системи матеріальної відповідальності органів виконавчої влади. Головна суперечність цього трансформаційного процесу полягає у латентному системному супротиві національного бюрократичного апарату, який намагається зберегти традиційну пострадянську безвідповідальність за правозастосовне свавілля, прикриваючись потребою «захисту публічного бюджету».

Європейська модель трансформації деліктної відповідальності публічної влади базується на імперативних принципах, які мають бути невідкладно імплементовані в українське законодавство для подолання системних прогалин законодавства.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що деліктна відповідальність держави у сучасній правовій системі України набуває значення комплексного, самостійного та міжгалузевого інституту забезпечення прав суб'єктів господарювання, який охоплює як сферу публічно-правового регулювання, так і площину захисту приватного права. Його розвиток безпосередньо пов'язаний із необхідністю підвищення майнових гарантій суб'єктів господарювання та обмеження регуляторно-фіскального тиску принципом верховенства права.

Встановлено, що концепт «деліктна відповідальність держави» в умовах новітніх реформ реалізується суперечливо: з одного боку, Закон № 4196-IX перевів значний масив комерційних відносин у поле Цивільного кодексу України, проте з іншого - зберіг базові інститути господарського контролю та адміністративно-господарських санкцій. Водночас карально-бюджетний

прагматизм фіскальних органів та обмежувальна практика національних судів щодо стандартів доказування збитків зумовлюють дефектний характер реалізації цього інституту на практиці.

У результаті такої неузгодженості знижується ефективність захисту суб'єктів господарювання, що безпосередньо впливає на стабільність господарського правопорядку. На противагу цим дефектам обґрунтовано синергетичну модель, де скасування протиправного акта держави обов'язково має супроводжуватися повною майновою сатисфакцією за рахунок бюджетних коштів.

В свою чергу, імунітет держави не може розглядатися як стан її абсолютної безкарності, а під впливом транснаціоналізації та поділу дій влади на actajureimperii (дії держави, вчинені в межах її публічних, владних повноважень) та actajuregestionis (дії держави як рівноправного учасника цивільних чи комерційних відносин, де вона позбавлена владного імунітету).виступає об'єктом послідовної деконструкції. У цьому контексті об'єктивна (безвинна) відповідальність є ключовим інструментом досягнення балансу між регуляторними функціями держави та реальними гарантіями захисту суб'єктів господарювання.

Отже, удосконалення механізмів матеріальної відповідальності органів влади, зокрема шляхом усунення латентного супротиву фіскального апарату та захисту легітимних очікувань (legitimateexpectations) бізнесу, є необхідною умовою забезпечення інвестиційної привабливості та передбачуваності правового середовища України.

З огляду на це, процес адаптації національного законодавства до AcquisCommunautaire Європейського Союзу потребує системної імплементації європейських деліктних стандартів та критерію «достатньо серйозного порушення» права ЄС, що дозволить оперативно оцінювати відповідність дій вітчизняних органів влади наднаціональним сервісним вимогам і практиці міжнародного правосуддя.

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУДДІВ У СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВОСУДДЯ

Синицин П.М.
Доктор філософії (PhD)в галузі права
доцент кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури
Національного університету
«Одеська юридична академія»
https://orcid.org/0000-0003-1593-2671

Анотація

Монографію присвячено комплексному дослідженню правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів у конституційному вимірі. Обґрунтовано, що дисциплінарна відповідальність суддів є невід'ємним елементом механізму забезпечення належного функціонування судової влади, який поєднує необхідність підтримання високих стандартів професійної діяльності суддів із гарантуванням їх незалежності. Визначено місце дисциплінарної відповідальності суддів у системі юридичної відповідальності та розкрито її особливості, зумовлені конституційним статусом судді.

Проаналізовано конституційні засади дисциплінарної відповідальності суддів, принципи верховенства права, законності, юридичної визначеності, пропорційності, незалежності судової влади, справедливості та забезпечення права на захист. Досліджено систему нормативно-правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів в Україні, охарактеризовано підстави притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, особливості дисциплінарного провадження, процесуальні гарантії захисту прав судді та роль Вищої ради правосуддя у здійсненні дисциплінарної юрисдикції.

Особливу увагу приділено міжнародним стандартам дисциплінарної відповідальності суддів, сформованим документами Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи,

Консультативної ради європейських суддів, а також практиці Європейського суду з прав людини. Здійснено аналіз правових позицій ЄСПЛ щодо забезпечення незалежності судової влади, справедливості дисциплінарного провадження, юридичної визначеності, пропорційності дисциплінарних санкцій та процесуальних гарантій захисту прав суддів.

За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів в Україні. Обґрунтовано необхідність подальшого підвищення якості законодавчого регулювання, забезпечення єдності дисциплінарної практики, удосконалення процесуальних гарантій дисциплінарного провадження, впровадження сучасних цифрових механізмів у діяльність органів суддівського врядування та системного врахування міжнародних стандартів і практики Європейського суду з прав людини з метою зміцнення незалежності судової влади, утвердження принципу верховенства права та підвищення довіри суспільства до правосуддя.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність суддів; судова влада; незалежність суддів; конституційні засади; дисциплінарне провадження; Вища рада правосуддя; верховенство права; юридична визначеність; міжнародні стандарти; практика Європейського суду з прав людини; суддівська етика; процесуальні гарантії.

Вступ.

Становлення України як демократичної, правової держави нерозривно пов'язане із забезпеченням незалежності судової влади, яка є однією з основних конституційних гарантій реалізації принципу верховенства права. Саме незалежний, безсторонній та професійний суд здатний забезпечити ефективний захист прав і свобод людини, підтримати баланс між публічними та приватними інтересами, а також зміцнити довіру суспільства до державних інституцій. Водночас незалежність суддів не означає їх безвідповідальності. Навпаки, здійснення правосуддя від імені держави передбачає існування ефективних механізмів юридичної відповідальності,

здатних забезпечити дотримання високих стандартів професійної діяльності та суддівської етики.

Дисциплінарна відповідальність суддів посідає особливе місце серед інших видів юридичної відповідальності. На відміну від загального дисциплінарного провадження, вона поєднує дві взаємопов'язані конституційні цінності: необхідність забезпечення незалежності судової влади та потребу у підтриманні належного рівня професійної доброчесності суддівського корпусу. Саме тому законодавче регулювання дисциплінарної відповідальності повинно відповідати принципам верховенства права, юридичної визначеності, пропорційності, справедливості, рівності перед законом та забезпечувати належні процесуальні гарантії захисту судді від будь-якого неправомірного впливу.

Актуальність дослідження суттєво посилюється триваючим реформуванням судової влади, оновленням законодавства про судоустрій та діяльність Вищої ради правосуддя, розвитком практики Конституційного Суду України, Верховного Суду й Європейського суду з прав людини, а також поступовою імплементацією міжнародних стандартів незалежності суддів у національне законодавство. Особливого значення набуває питання забезпечення балансу між необхідністю притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за порушення професійних обов'язків і недопущенням використання дисциплінарних процедур як інструменту тиску на судову владу.

Комплексне дослідження дисциплінарної відповідальності суддів потребує аналізу не лише національного законодавства, а й міжнародних стандартів, практики Європейського суду з прав людини, рекомендацій органів Ради Європи та сучасних наукових підходів до розуміння змісту незалежності суддів, юридичної визначеності дисциплінарних підстав, принципів суддівської етики й гарантій справедливого дисциплінарного провадження. Саме комплексний підхід дозволяє визначити сучасні тенденції розвитку цього

правового інституту та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України [6; 1].

Побудова ефективної системи дисциплінарної відповідальності суддів є однією з необхідних умов функціонування незалежної судової влади та реалізації принципу верховенства права. Незважаючи на особливий конституційний статус судді, здійснення ним правосуддя не виключає можливості притягнення до юридичної відповідальності у випадках, передбачених законом. Водночас специфіка суддівської діяльності зумовлює існування особливого механізму дисциплінарної відповідальності, який має забезпечувати одночасне досягнення двох взаємопов'язаних цілей: підтримання високих стандартів професійної діяльності суддів і недопущення будь-якого неправомірного впливу на здійснення правосуддя через використання дисциплінарних процедур.

Правова природа дисциплінарної відповідальності суддів обумовлена її місцем у системі юридичної відповідальності. Вона поєднує загальні ознаки, характерні для всіх видів юридичної відповідальності, із спеціальними рисами, що випливають із конституційного статусу суддів та особливостей здійснення ними судової влади. Саме тому питання визначення поняття дисциплінарної відповідальності традиційно залишається предметом наукових дискусій, у межах яких дослідники акцентують увагу на різних аспектах цього правового інституту.

У вітчизняній адміністративно-правовій науці дисциплінарна відповідальність розглядається як самостійний вид юридичної відповідальності, підставою якої є вчинення дисциплінарного проступку, а змістом - застосування до винної особи передбачених законом заходів дисциплінарного впливу. Так, **Т. О. Коломоєць** визначає дисциплінарну відповідальність як особливі правовідносини між державою та службовцем, що виникають у зв'язку з вчиненням службового правопорушення та реалізуються шляхом застосування заходів державного примусу [4, С.142]. С. Г. Стеценко пов'язує зміст дисциплінарної відповідальності насамперед

із застосуванням дисциплінарних стягнень за порушення службової дисципліни [15, С.161]. Л. М. Корнута акцентує увагу на відповідальності за невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, перевищення повноважень чи порушення встановлених законом обмежень проходження державної служби [7, С.88]. Водночас І. О. Картузова розглядає дисциплінарну відповідальність як зазнавання особою передбачених законом особистих або майнових обмежень унаслідок вчинення дисциплінарного проступку [2, С.9]. Незважаючи на певні відмінності, наведені підходи об'єднує розуміння дисциплінарної відповідальності як різновиду юридичної відповідальності, що реалізується виключно у встановленому законом порядку та пов'язана із застосуванням державного примусу.

Суддя є носієм судової влади, а тому його дисциплінарна відповідальність повинна відповідати особливим конституційним гарантіям незалежності та недоторканності судової влади. Саме тому дисциплінарна відповідальність суддів характеризується спеціальним суб'єктним складом, особливими підставами притягнення до відповідальності, виключною компетенцією визначених законом органів щодо здійснення дисциплінарного провадження, спеціальним порядком застосування дисциплінарних стягнень та додатковими процесуальними гарантіями захисту прав судді.

Відмінність дисциплінарної відповідальності суддів від загальної дисциплінарної відповідальності обумовлена насамперед її конституційним призначенням. Якщо дисциплінарна відповідальність більшості категорій працівників спрямована переважно на забезпечення службової дисципліни, то у сфері правосуддя вона виконує значно ширшу функцію - забезпечує належне здійснення судової влади, підтримує авторитет правосуддя, зміцнює довіру суспільства до судової системи та водночас гарантує незалежність суддів від будь-яких неправомірних форм впливу. Саме тому дисциплінарна відповідальність суддів повинна розглядатися не лише як засіб реагування держави на дисциплінарний проступок, а і як один із

конституційних механізмів забезпечення належного функціонування судової влади.

Притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності є одним із найскладніших правових механізмів у системі юридичної відповідальності, оскільки потребує забезпечення балансу між двома взаємопов'язаними конституційними цінностями. З одного боку, суддя як носій судової влади не може бути звільнений від відповідальності за неналежне виконання своїх професійних обов'язків, порушення норм професійної етики чи вчинення дисциплінарного проступку. З іншого боку, дисциплінарне провадження не повинно перетворюватися на інструмент впливу на незалежність судової влади або засіб тиску на суддю у зв'язку зі здійсненням ним правосуддя.

Саме тому дисциплінарна відповідальність суддів суттєво відрізняється від дисциплінарної відповідальності інших категорій публічних службовців. Її особливості проявляються не лише у спеціальному порядку притягнення до відповідальності, а й у конституційних гарантіях, що забезпечують незалежність судді під час здійснення дисциплінарного провадження. До таких гарантій належать законодавче визначення підстав дисциплінарної відповідальності, здійснення дисциплінарного провадження спеціально уповноваженим конституційним органом, право судді на справедливий розгляд дисциплінарної справи, можливість оскарження прийнятого рішення та неприпустимість притягнення судді до відповідальності за зміст ухваленого ним судового рішення, крім випадків, прямо передбачених законом.

У науковій літературі обґрунтовується, що спеціальний порядок притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності є не проявом їхнього особливого статусу як привілею, а необхідною конституційною гарантією незалежності судової влади. Дисциплінарне провадження щодо суддів повинно здійснюватися виключно на підставі закону, із дотриманням принципів законності, юридичної визначеності, рівності сторін, права на захист та

справедливої процедури. Саме такий підхід забезпечує одночасне досягнення двох взаємопов'язаних цілей: підтримання високих стандартів професійної діяльності суддів та унеможливлення будь-якого неправомірного втручання у здійснення правосуддя [9, С.261-262].

Водночас особливий статус суддів не означає існування абсолютного імунітету від дисциплінарної відповідальності. Незалежність судової влади не виключає необхідності забезпечення належної професійної поведінки суддів, дотримання ними вимог доброчесності, безсторонності, етичних стандартів та сумлінного виконання службових обов'язків. Навпаки, ефективний механізм дисциплінарної відповідальності є одним із важливих елементів підтримання авторитету правосуддя, зміцнення суспільної довіри до судової системи та реалізації принципу відповідальності державної влади перед суспільством.

Правову основу дисциплінарної відповідальності суддів в Україні становлять насамперед положення Конституції України, відповідно до яких незалежність суддів гарантується Конституцією і законами України, а вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. Конституція також визначає, що виключно законами України встановлюються діяння, які є дисциплінарними проступками, що є важливою гарантією дотримання принципів законності та юридичної визначеності у сфері дисциплінарної відповідальності. Розвиток цих конституційних положень здійснюється у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», Законі України «Про Вищу раду правосуддя», а також інших нормативно-правових актах, які регламентують підстави, порядок та процесуальні гарантії дисциплінарного провадження щодо суддів [6; 13].

Конституційні засади дисциплінарної відповідальності суддів становлять основу правового регулювання відповідного інституту та визначають межі допустимого втручання держави у сферу здійснення правосуддя. Саме Конституція України закріплює фундаментальні принципи організації судової влади,

гарантії незалежності суддів, порядок формування суддівського корпусу, а також визначає засади їх юридичної відповідальності. Будь-яке законодавче регулювання дисциплінарного провадження повинно відповідати конституційним положенням, оскільки дисциплінарна відповідальність безпосередньо впливає на реалізацію незалежності судової влади та забезпечення права кожної особи на справедливий суд.

Відповідно до статті 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Судова влада є самостійною гілкою державної влади, а її незалежність виступає однією з основ демократичного конституційного ладу. Реалізація цього принципу неможлива без існування ефективних гарантій, які унеможливлюють неправомірний вплив на суддів під час здійснення ними правосуддя. Саме тому дисциплінарна відповідальність повинна виконувати не лише контрольну функцію, а й бути елементом системи гарантій незалежності суддів [6].

Конституційне значення незалежності суддів полягає не лише у забезпеченні їх особистої процесуальної самостійності, а насамперед у створенні належних умов для реалізації права людини на справедливий судовий розгляд. Незалежність судді є гарантією захисту прав і свобод людини, а не особистим привілеєм представника судової влади. Саме через це будь-які механізми юридичної відповідальності суддів повинні будуватися таким чином, щоб одночасно забезпечувати ефективне реагування на дисциплінарні проступки та виключати можливість використання дисциплінарного провадження як інструменту тиску.

У сучасній конституційно-правовій доктрині моральна цілісність і доброчесність судді розглядаються як невід'ємні складові принципу верховенства права та функціонування правової держави. Науковці зазначають, що незалежність судової влади неможливо забезпечити виключно за допомогою правових гарантій, якщо діяльність судді не відповідає вимогам доброчесності, неупередженості та професійної етики. Саме моральна

цілісність судді формує суспільну довіру до судової влади, а дисциплінарна відповідальність виступає одним із механізмів підтримання цих стандартів. Водночас порушення етичних вимог набуває юридичного значення лише тоді, коли воно досягає рівня дисциплінарного проступку, визначеного законом [14, С.19].

Конституційний принцип верховенства права безпосередньо пов'язаний із принципом юридичної визначеності, який вимагає чіткого та передбачуваного законодавчого регулювання дисциплінарної відповідальності суддів. Закон повинен достатньо точно визначати підстави дисциплінарної відповідальності, зміст дисциплінарних проступків та порядок їх розгляду. Водночас законодавець не може повністю відмовитися від певного рівня узагальнення правових норм, оскільки дисциплінарні правовідносини характеризуються різноманітністю фактичних обставин. Саме тому вимога юридичної визначеності полягає не у надмірній деталізації закону, а у забезпеченні можливості для судді передбачити правові наслідки своєї поведінки та захистити свої права під час дисциплінарного провадження.

Невизначеність нормативних підстав дисциплінарної відповідальності створює ризик неоднакового правозастосування та відкриває можливість для надмірного розсуду дисциплінарного органу. За таких умов дисциплінарне провадження може перетворитися із засобу забезпечення законності на інструмент впливу на судову владу. Саме тому чіткість законодавчого регулювання є однією з найважливіших конституційних гарантій незалежності суддів [8, С.106].

Не менш важливим конституційним принципом є законність дисциплінарної відповідальності. Конституція України встановлює, що виключно законами України визначаються діяння, які є дисциплінарними проступками. Це означає, що підстави дисциплінарної відповідальності суддів, види дисциплінарних стягнень, порядок їх застосування та процесуальні гарантії не можуть визначатися довільно або встановлюватися підзаконними нормативно-правовими актами. Такий підхід забезпечує

стабільність правового регулювання, однаковість застосування дисциплінарного законодавства та унеможливлює розширене тлумачення підстав відповідальності [6].

Конституційні засади дисциплінарної відповідальності суддів не можуть розглядатися ізольовано від міжнародних стандартів, які є складовою сучасного розуміння незалежності судової влади. Конституція України закріплює європейський вектор розвитку держави, а чинне законодавство передбачає застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини як джерела права. У зв'язку з цим національний механізм дисциплінарної відповідальності суддів має відповідати міжнародним вимогам щодо забезпечення незалежності судової влади, справедливості дисциплінарної процедури та ефективного захисту прав судді [6; 10].

Одним із базових міжнародних документів у сфері забезпечення незалежності суддів є Основні принципи незалежності судових органів, схвалені Організацією Об'єднаних Націй у 1985 році. У документі наголошується, що незалежність судової влади повинна гарантуватися державою та закріплюватися у конституції або законодавстві. Судді повинні здійснювати свої повноваження без будь-якого тиску, втручання чи неправомірного впливу, а дисциплінарні процедури мають здійснюватися відповідно до закону із забезпеченням права судді на справедливий розгляд справи компетентним органом [19].

Подальший розвиток зазначені положення отримали у Європейській хартії про статус суддів. Документ визначає, що дисциплінарна відповідальність суддів повинна ґрунтуватися виключно на законі, а рішення про застосування дисциплінарних заходів мають ухвалюватися незалежним органом або органом, більшість складу якого становлять судді. Водночас судді повинні бути гарантовані право бути вислуханими, можливість користуватися правовою допомогою та право на перегляд рішення відповідно до встановленої законом процедури. Такий

підхід спрямований не лише на забезпечення відповідальності суддів, а й на захист їхньої незалежності від можливого адміністративного чи політичного впливу [22].

Важливе значення для формування сучасної моделі дисциплінарної відповідальності мають також рекомендації Комітету міністрів Ради Європи. У Рекомендації CM/Rec(2010)12 зазначено, що дисциплінарна відповідальність суддів може наставати лише у випадках, коли їхня поведінка становить істотне порушення професійних обов'язків. При цьому дисциплінарне провадження повинно відповідати вимогам справедливості, неупередженості та забезпечувати судді можливість реалізувати право на захист. Будь-яке дисциплінарне стягнення має бути пропорційним характеру допущеного порушення, а процедура його застосування повинна виключати можливість використання дисциплінарних механізмів для здійснення впливу на суддів [28].

Особливу увагу питанням дисциплінарної відповідальності приділяє Консультативна рада європейських суддів. У своїх висновках вона послідовно підкреслює, що незалежність судової влади є передумовою реалізації права на справедливий суд, а дисциплінарна відповідальність не повинна використовуватися для оцінки законності чи обґрунтованості судових рішень. Межі дисциплінарної відповідальності повинні бути чітко визначені законом, а втручання у незалежність судді допускається лише у випадках доведеного порушення професійних обов'язків або правил суддівської етики, яке має дисциплінарне значення [25;26].

Міжнародні стандарти формують єдиний підхід до розуміння дисциплінарної відповідальності суддів. Її основною метою є не покарання судді як такого, а забезпечення належного здійснення правосуддя, підтримання довіри суспільства до судової влади та зміцнення принципу верховенства права. Водночас реалізація дисциплінарної відповідальності можлива лише за умови чіткого нормативного регулювання, незалежності дисциплінарного органу, дотримання принципу

пропорційності та забезпечення ефективних процесуальних гарантій судді.

Міжнародні стандарти дисциплінарної відповідальності суддів отримали свій подальший розвиток у практиці Європейського суду з прав людини. Саме рішення Суду стали джерелом тлумачення таких категорій, як незалежність судової влади, юридична визначеність, справедлива дисциплінарна процедура, пропорційність дисциплінарних санкцій та право судді на ефективний судовий захист. Практика ЄСПЛ сформувала підхід, відповідно до якого дисциплінарне провадження щодо судді повинно оцінюватися не лише з позиції внутрішнього законодавства, а й через призму гарантій, передбачених статтею 6 Конвенції про з прав людини, а також принципу верховенства права [1].

Одним із найбільш знакових рішень у сфері дисциплінарної відповідальності суддів стало рішення у справі «Олександр Волков проти України». У цій справі Європейський суд з прав людини звернув увагу на необхідність дотримання принципів незалежності та безсторонності дисциплінарного органу, який розглядає питання притягнення судді до відповідальності. Суд наголосив, що дисциплінарне провадження повинно здійснюватися органом, який є незалежним як від інших гілок влади, так і від будь-якого зовнішнього впливу. Крім того, законодавство має чітко визначати підстави дисциплінарної відповідальності, а сама процедура повинна відповідати вимогам справедливого судового розгляду. Особливу увагу ЄСПЛ приділив проблемі невизначеності окремих підстав дисциплінарної відповідальності та відсутності достатніх процесуальних гарантій, що створювало ризик довільного застосування дисциплінарних механізмів [24].

Правова позиція, сформульована у справі «Олександр Волков проти України», стала відправною точкою для подальшого розвитку європейських стандартів дисциплінарної відповідальності суддів. У наступних рішеннях Суд послідовно наголошував, що дисциплінарне провадження повинно гарантувати судді можливість бути

вислуханим, користуватися професійною правничою допомогою, ознайомлюватися з матеріалами дисциплінарної справи, подавати докази, заперечення та ефективно оскаржувати рішення дисциплінарного органу. Такі гарантії становлять невід'ємну складову права на справедливий суд і спрямовані на забезпечення балансу між необхідністю підтримання дисципліни в суддівському корпусі та захистом незалежності судової влади.

Подальший розвиток ці підходи отримали у справі «Бака проти Угорщини», у якій Суд підкреслив, що незалежність суддів охоплює також їхню свободу висловлювати професійну позицію щодо функціонування судової системи та законодавчих змін, які стосуються здійснення правосуддя. Будь-які негативні наслідки для судді, пов'язані з висловленням такої позиції, повинні підлягати особливо ретельній перевірці на предмет їх відповідності принципу незалежності судової влади та заборони прихованого дисциплінарного переслідування [17]. Європейський суд з прав людини також неодноразово наголошував, що застосування дисциплінарних санкцій повинно відповідати принципу пропорційності. Дисциплінарне стягнення має узгоджуватися із тяжкістю дисциплінарного проступку, характером порушення, наслідками вчинених дій та ступенем вини судді. Недотримання цих вимог може свідчити про непропорційне втручання держави у гарантії незалежності судової влади та порушення права на справедливий судовий розгляд.

У цьому контексті важливого значення набуває діяльність Вищої ради правосуддя як конституційного органу, до повноважень якого належить, зокрема, здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів. Конституційний статус цього органу покликаний забезпечити незалежність дисциплінарної процедури від політичного чи адміністративного впливу, а також гарантувати об'єктивний і неупереджений розгляд дисциплінарних справ. Законодавче закріплення повноважень Вищої ради правосуддя є однією з ключових гарантій реалізації принципу незалежності суддів та їх

відповідальності перед суспільством за належне здійснення правосуддя [11].

Особливе місце у системі конституційних гарантій посідає принцип доброчесності судді. Довіра суспільства до судової влади формується не лише через законність судових рішень, а й через професійну поведінку судді, його безсторонність, незалежність, неупередженість та дотримання високих етичних стандартів як під час здійснення правосуддя, так і поза межами професійної діяльності. Саме тому сучасне законодавство України дедалі більше уваги приділяє оцінці доброчесності та професійної етики суддів, розглядаючи їх як невід'ємні елементи належного здійснення правосуддя [12].

Доброчесність не може ототожнюватися з дисциплінарною відповідальністю. Не кожне відхилення від етичних стандартів утворює склад дисциплінарного проступку. Підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності є лише така поведінка, яка відповідає визначеним законом ознакам дисциплінарного проступку та свідчить про істотне порушення професійних обов'язків або підриває авторитет правосуддя. Такий підхід забезпечує баланс між необхідністю підтримання високих стандартів поведінки суддів і гарантіями їхньої незалежності.

Конституційні засади дисциплінарної відповідальності суддів ґрунтуються на сукупності взаємопов'язаних принципів, серед яких визначальне місце посідають верховенство права, незалежність судової влади, законність, юридична визначеність, пропорційність, справедливість, рівність перед законом та забезпечення права на захист. Саме вони визначають зміст і спрямованість законодавчого регулювання дисциплінарної відповідальності, а також виступають критеріями оцінки законності діяльності органів, уповноважених здійснювати дисциплінарне провадження щодо суддів [6].

Дисциплінарна відповідальність суддів є не лише інститутом юридичної відповідальності, а й важливим елементом конституційного механізму забезпечення належного функціонування судової влади. Її ефективність

залежить від поєднання двох взаємопов'язаних складових: можливості держави реагувати на дисциплінарні проступки суддів та одночасного гарантування їхньої незалежності від будь-якого неправомірного впливу. Саме тому подальший аналіз потребує дослідження принципів, на яких будується дисциплінарна відповідальність суддів, оскільки вони визначають як зміст законодавства, так і практику його застосування.

Принципи дисциплінарної відповідальності суддів становлять систему основоположних засад, які визначають зміст, спрямованість та межі дисциплінарного провадження. Саме вони забезпечують узгодженість між необхідністю підтримання високих стандартів професійної діяльності суддів та гарантіями їх незалежності, виключаючи можливість використання дисциплінарного механізму як засобу неправомірного впливу на здійснення правосуддя. Незважаючи на те, що окремі принципи безпосередньо закріплені у Конституції України та спеціальному законодавстві, їх зміст формується також під впливом міжнародних стандартів, практики Європейського суду з прав людини та діяльності органів суддівського врядування.

Одним із визначальних принципів є принцип верховенства права. Його значення полягає у тому, що будь-яке рішення про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності повинно прийматися виключно на підставі закону, відповідати його меті та забезпечувати справедливий баланс між публічними інтересами й гарантіями незалежності судової влади. Реалізація цього принципу передбачає дотримання вимог юридичної визначеності, заборону свавільного застосування дисциплінарного законодавства та обов'язковість належного мотивування рішень дисциплінарного органу [6].

Невід'ємною складовою верховенства права є принцип законності. Його зміст полягає у тому, що дисциплінарна відповідальність може наставати лише за наявності прямо визначених законом підстав, а порядок здійснення дисциплінарного провадження повинен

відповідати встановленим процесуальним вимогам. Законність у цьому випадку охоплює не лише дотримання норм матеріального права, а й забезпечення належної процедури розгляду дисциплінарної справи, що виключає можливість прийняття рішень на підставі суб'єктивних оцінок чи політичної доцільності [13].

Особливого значення у сфері дисциплінарної відповідальності суддів набуває принцип незалежності судової влади. Незалежність судді не означає відсутності контролю за його діяльністю, однак вимагає, щоб дисциплінарне провадження не використовувалося для оцінки законності судових рішень або впливу на внутрішнє переконання судді. Саме тому законодавство встановлює, що підставою дисциплінарної відповідальності є не зміст судового рішення як такого, а поведінка судді, яка свідчить про істотне порушення професійних обов'язків або вимог закону.

Важливим принципом є також пропорційність дисциплінарної відповідальності. Його зміст полягає у тому, що вид дисциплінарного стягнення повинен відповідати характеру вчиненого проступку, ступеню вини судді, наслідкам допущеного порушення, обставинам його вчинення та особі судді. Застосування найбільш суворих заходів дисциплінарного впливу можливе лише за умови, що менш суворі заходи не забезпечать досягнення мети дисциплінарної відповідальності.

Питання пропорційності дисциплінарної відповідальності тісно пов'язане з принципом індивідуалізації. Кожна дисциплінарна справа повинна розглядатися з урахуванням її фактичних обставин, а оцінка поведінки судді не може здійснюватися формально. Саме індивідуальний підхід дозволяє забезпечити справедливість дисциплінарного провадження та уникнути однакового застосування дисциплінарних санкцій до різних за своєю тяжкістю порушень.

Аналізуючи підстави дисциплінарної відповідальності суддів, науковці звертають увагу, що застосування дисциплінарних заходів має здійснюватися лише за наявності достатніх правових підстав та з

урахуванням усіх обставин конкретної справи. Особливого значення набуває встановлення причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою судді та негативними наслідками для авторитету правосуддя або реалізації права особи на справедливий суд. При цьому дисциплінарна відповідальність не може ґрунтуватися лише на незгоді з процесуальними рішеннями судді чи іншому суб'єктивному сприйнятті його діяльності [5, С.260].

Окремим принципом дисциплінарної відповідальності є справедливість дисциплінарної процедури. Суддя, щодо якого здійснюється дисциплінарне провадження, повинен мати реальну можливість захищати свої права, подавати докази, надавати пояснення, брати участь у розгляді дисциплінарної справи та оскаржувати прийняте рішення. Дотримання цих гарантій є необхідною умовою легітимності дисциплінарного провадження та довіри до діяльності органів суддівського врядування.

Не менш важливим є принцип об'єктивності та неупередженості дисциплінарного провадження. Він вимагає, щоб усі фактичні обставини були всебічно, повно та неупереджено досліджені, а рішення ґрунтувалося виключно на встановлених доказах і вимогах закону. Саме об'єктивність дисциплінарного провадження забезпечує його відповідність конституційним гарантіям незалежності судової влади та виключає ризик використання дисциплінарної процедури як засобу тиску на суддів.

Разом із принципами законності та справедливості важливе значення має принцип змагальності дисциплінарного провадження. Незважаючи на те, що дисциплінарне провадження не є судовим процесом у класичному розумінні, воно повинно забезпечувати рівність процесуальних можливостей усіх його учасників. Суддя, щодо якого розглядається дисциплінарна справа, має бути своєчасно повідомлений про предмет дисциплінарного провадження, ознайомлений із матеріалами справи, мати можливість надавати пояснення, заявляти клопотання, подавати докази, спростовувати доводи дисциплінарного органу та користуватися професійною правничою допомогою. Лише за таких умов

дисциплінарне провадження відповідатиме принципу справедливості та забезпечуватиме реальну реалізацію права на захист.

Невід'ємним елементом змагальності є принцип рівності сторін. Його зміст полягає у створенні таких процесуальних умов, за яких жоден із учасників дисциплінарного провадження не отримує необґрунтованих процесуальних переваг. Дисциплінарний орган повинен залишатися незалежним і неупередженим арбітром, а оцінка доказів має здійснюватися виключно на основі їх належності, допустимості, достовірності та достатності. Відсутність процесуальної рівноваги між учасниками дисциплінарного провадження може поставити під сумнів не лише законність прийнятого рішення, а й відповідність усієї процедури міжнародним стандартам справедливого розгляду.

Особливого значення зазначені принципи набувають у випадках, коли дисциплінарне провадження пов'язане з оцінкою процесуальної діяльності судді. Сам факт скасування або зміни судового рішення не може автоматично свідчити про наявність дисциплінарного проступку. Так само процесуальні помилки, допущені суддею внаслідок неоднозначного тлумачення норм права чи реалізації суддівського розсуду, не повинні самі по собі бути підставою для дисциплінарної відповідальності. Юридичне значення мають лише ті порушення, які свідчать про недобросовісне виконання професійних обов'язків, умисне ігнорування вимог закону або грубе нехтування фундаментальними принципами судочинства.

Науковці звертають увагу, що особливої правової оцінки потребують випадки, коли поведінка судді порушує засади рівності учасників процесу та змагальності. Надання необґрунтованих процесуальних переваг одній зі сторін, демонстрація упередженого ставлення до учасників справи, використання образливих висловлювань або інші дії, які свідчать про втрату суддею безсторонності, можуть розглядатися як дисциплінарний проступок. Водночас оцінка таких дій повинна здійснюватися з урахуванням усіх обставин конкретної справи, а дисциплінарна

відповідальність не може підміняти собою механізм перегляду судових рішень [16, С.18-20].

Не менш важливим принципом є обов'язковість мотивованості дисциплінарного рішення. Будь-яке рішення про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності повинно містити чітке обґрунтування встановлених обставин, оцінку доказів, правову кваліфікацію дисциплінарного проступку та мотиви застосування конкретного виду дисциплінарного стягнення. Належна мотивація забезпечує прозорість дисциплінарного провадження, дає можливість перевірити законність прийнятого рішення та є однією з гарантій ефективного судового контролю за діяльністю дисциплінарного органу.

Система принципів дисциплінарної відповідальності суддів не обмежується лише загальноправовими засадами законності чи верховенства права. Вона охоплює комплекс взаємопов'язаних конституційних, процесуальних та етичних принципів, реалізація яких забезпечує законність дисциплінарного провадження, незалежність суддів та підтримання авторитету правосуддя. Саме на цих принципах повинна будуватися вся система правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів в Україні.

Одним із фундаментальних принципів дисциплінарної відповідальності суддів є принцип добросовісності. Він передбачає, що під час здійснення дисциплінарного провадження поведінка судді повинна оцінюватися не лише через формальне дотримання норм законодавства, а й з урахуванням його наміру, характеру допущеного порушення, причин його виникнення та ставлення судді до виконання своїх професійних обов'язків. Такий підхід дозволяє відмежувати умисне або грубе порушення службових обов'язків від випадкових процесуальних помилок чи добросовісної помилки у застосуванні норм права.

Важливим принципом є також принцип невідворотності дисциплінарної відповідальності. Його реалізація спрямована не на посилення репресивного характеру дисциплінарного провадження, а на

забезпечення однакового реагування держави на випадки вчинення дисциплінарних проступків незалежно від посади судді, рівня суду чи інших обставин, що не мають юридичного значення. Одночасно цей принцип повинен поєднуватися з принципом індивідуалізації дисциплінарної відповідальності, який виключає автоматизм при застосуванні дисциплінарних стягнень та вимагає врахування всіх обставин конкретної справи.

Не менш важливим є принцип публічності дисциплінарного провадження. Відкритість діяльності органів, уповноважених здійснювати дисциплінарне провадження щодо суддів, сприяє зміцненню довіри суспільства до судової влади, забезпечує громадський контроль за законністю прийнятих рішень та реалізує конституційний принцип прозорості діяльності органів державної влади. Водночас реалізація цього принципу повинна здійснюватися із дотриманням гарантій незалежності суддів, права на повагу до приватного життя та вимог щодо нерозголошення інформації, яка охороняється законом.

Однією із сучасних тенденцій розвитку дисциплінарного законодавства є посилення ролі принципу доброчесності. Він дедалі частіше розглядається не лише як морально-етична категорія, а як один із критеріїв оцінки професійної діяльності судді та довіри суспільства до правосуддя. Водночас застосування цього принципу потребує особливої обережності, оскільки оцінка доброчесності не може ґрунтуватися на суб'єктивних припущеннях чи моральних судженнях. Будь-які висновки щодо недотримання суддею вимог доброчесності повинні базуватися на належних, допустимих і достатніх доказах та відповідати вимогам законності, об'єктивності й справедливості.

Принципи дисциплінарної відповідальності суддів утворюють єдину систему взаємопов'язаних правових засад, які визначають зміст і межі дисциплінарного провадження. Їх практичне значення полягає у забезпеченні балансу між незалежністю судової влади та необхідністю притягнення суддів до відповідальності за

порушення професійних обов'язків. Саме від ефективності реалізації цих принципів залежить легітимність дисциплінарної процедури, рівень суспільної довіри до судової влади та відповідність національного законодавства європейським стандартам правосуддя.

Ефективність механізму дисциплінарної відповідальності суддів безпосередньо залежить від якості його нормативно-правового регулювання. Саме законодавче визначення підстав дисциплінарної відповідальності, порядку здійснення дисциплінарного провадження, повноважень компетентних органів та процесуальних гарантій суддів забезпечує стабільність функціонування цього правового інституту, його відповідність конституційним засадам та міжнародним стандартам. Система нормативно-правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів в Україні є багаторівневою та включає норми Конституції України, міжнародних договорів, законів України, актів органів суддівського врядування, а також практику Європейського суду з прав людини, яка відповідно до національного законодавства застосовується судами як джерело права [6; 10].

Конституція України закладає фундаментальні засади організації судової влади та визначає основні гарантії незалежності суддів. Конституційні положення встановлюють принцип поділу державної влади, гарантують незалежність і недоторканність суддів, визначають засади їх призначення та звільнення, а також закріплюють існування Вищої ради правосуддя як конституційного органу, до компетенції якого належить ухвалення рішень щодо дисциплінарної відповідальності суддів. Саме конституційний рівень правового регулювання забезпечує стабільність дисциплінарного законодавства та унеможливлює його довільну зміну залежно від політичної кон'юнктури [6].

Конституційні приписи конкретизуються положеннями Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який є основним спеціальним нормативно-правовим актом у сфері правового статусу суддів. Закон

визначає зміст гарантій незалежності суддів, їх права та обов'язки, вимоги до професійної етики, перелік дисциплінарних проступків, види дисциплінарних стягнень, а також загальні засади дисциплінарного провадження. Саме цей закон формує матеріально-правову основу дисциплінарної відповідальності суддів, встановлюючи юридичні критерії оцінки їхньої професійної поведінки [13].

Особливе місце у системі нормативно-правового регулювання займає Закон України «Про Вищу раду правосуддя». Його значення полягає у визначенні організаційних та процесуальних засад діяльності конституційного органу, який здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів. Закон визначає порядок формування дисциплінарних палат, їх компетенцію, процедуру відкриття дисциплінарної справи, права учасників дисциплінарного провадження, порядок ухвалення та перегляду дисциплінарних рішень [11].

Водночас ефективність дисциплінарного механізму забезпечується не лише законами, а й підзаконними нормативними актами, що деталізують окремі процедури дисциплінарного провадження. Насамперед йдеться про нормативні акти Вищої ради правосуддя, які визначають порядок роботи дисциплінарних палат, особливості здійснення дисциплінарного провадження, організацію документообігу, строки вчинення процесуальних дій та інші процедурні питання. Такі акти не можуть змінювати чи доповнювати положення законів, однак забезпечують їх практичну реалізацію та однакове застосування у дисциплінарній діяльності Вищої ради правосуддя.

Важливе місце серед актів, які регулюють поведінку суддів, займає Кодекс суддівської етики. Незважаючи на те, що його положення не встановлюють самостійних підстав дисциплінарної відповідальності, саме вони визначають професійні стандарти поведінки суддів, дотримання яких має істотне значення під час оцінки їхніх дій у межах дисциплінарного провадження. Норми Кодексу конкретизують вимоги щодо незалежності, безсторонності, чесності, доброчесності, рівності учасників судового

процесу, конфіденційності та інших етичних засад здійснення правосуддя [3].

Особливістю сучасної системи нормативно-правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів є її комплексний характер. Матеріальні норми, процесуальні приписи та етичні стандарти не існують ізольовано один від одного, а утворюють взаємопов'язану систему правового регулювання. Саме комплексне застосування цих нормативних актів дозволяє забезпечити однакове розуміння підстав дисциплінарної відповідальності, належний рівень процесуальних гарантій суддів та відповідність дисциплінарної практики конституційним принципам і міжнародним стандартам.

Однією з ключових умов ефективного функціонування інституту дисциплінарної відповідальності суддів є чітке законодавче визначення підстав її застосування. Від належного нормативного закріплення дисциплінарних проступків залежить не лише можливість забезпечення професійної дисципліни в суддівському корпусі, а й реалізація конституційних гарантій незалежності суддів. Невизначеність або надмірно широке тлумачення підстав дисциплінарної відповідальності створює ризик свавільного застосування дисциплінарних заходів, що суперечить принципам верховенства права та юридичної визначеності.

Правове регулювання підстав дисциплінарної відповідальності суддів в Україні здійснюється насамперед Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Закон встановлює вичерпний перелік дисциплінарних проступків, за вчинення яких суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності. Такий законодавчий підхід відповідає принципу законності, оскільки виключає можливість притягнення судді до відповідальності за діяння, які не визначені законом як дисциплінарний проступок [13].

На відміну від інших видів юридичної відповідальності, дисциплінарна відповідальність суддів має спеціальний характер. Її підставою є не будь-яке порушення законодавства, а винне невиконання або

неналежне виконання суддею професійних обов'язків, порушення вимог суддівської етики, недотримання стандартів поведінки чи інші дії або бездіяльність, які законом віднесені до дисциплінарних проступків. При цьому законодавець виходить із того, що дисциплінарна відповідальність спрямована насамперед на забезпечення належного здійснення правосуддя та підтримання авторитету судової влади.

Особливістю законодавчої конструкції дисциплінарного проступку судді є її комплексний характер. Для вирішення питання про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності недостатньо лише встановити факт певної поведінки. Необхідно також оцінити її юридичний зміст, характер порушених обов'язків, форму вини, наслідки вчинених дій та їх вплив на авторитет правосуддя. Саме комплексна оцінка всіх обставин дисциплінарної справи забезпечує індивідуалізацію дисциплінарної відповідальності та відповідає принципу пропорційності.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає низку самостійних підстав дисциплінарної відповідальності суддів, які охоплюють різні аспекти здійснення професійної діяльності. Їх умовно можна об'єднати у декілька взаємопов'язаних груп залежно від характеру порушених обов'язків. До першої групи належать порушення, пов'язані зі здійсненням правосуддя, зокрема істотні порушення норм процесуального права, безпідставне затягування розгляду справ, недотримання вимог щодо своєчасного виготовлення та надання судових рішень, а також інші випадки неналежного виконання процесуальних обов'язків [13].

Окрему групу підстав дисциплінарної відповідальності суддів становлять порушення вимог професійної етики, правил поведінки, антикорупційного законодавства та обов’язків щодо запобігання конфлікту інтересів. Такі порушення можуть мати місце як під час здійснення правосуддя, так і поза межами виконання службових повноважень, якщо відповідна поведінка негативно впливає на авторитет судової влади або викликає

обґрунтовані сумніви щодо незалежності, безсторонності чи доброчесності судді. Водночас не кожне відхилення від етичних стандартів автоматично утворює дисциплінарний проступок, оскільки вирішальне значення має відповідність поведінки судді законодавчо визначеним ознакам правопорушення. Комплексний характер підстав дисциплінарної відповідальності дає змогу реагувати не лише на порушення, безпосередньо пов'язані зі здійсненням правосуддя, а й на інші форми неправомірної поведінки, здатні підірвати суспільну довіру до суду.

Дисциплінарне провадження щодо суддів є спеціальною стадійною процедурою, спрямованою на встановлення наявності або відсутності ознак дисциплінарного проступку, всебічне дослідження обставин справи та ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого рішення. Підставою для його початку є належно оформлена дисциплінарна скарга або інша передбачена законом обставина, яка дає можливість розпочати перевірку інформації про можливе порушення. Первинне опрацювання скарги покликане встановити достатність даних для відкриття дисциплінарної справи, після чого здійснюється безпосередній розгляд матеріалів, дослідження доказів, заслуховування пояснень судді та інших осіб, правова оцінка встановлених обставин і ухвалення мотивованого рішення. Особливість цієї процедури полягає у необхідності одночасно забезпечити ефективне реагування на порушення професійних обов'язків і зберегти конституційні гарантії незалежності судової влади.

Визначальне значення у дисциплінарному провадженні мають процесуальні гарантії судді, обов'язки дисциплінарного органу та належний рівень доказування. Суддя повинен бути своєчасно повідомлений про відкриття справи, мати доступ до її матеріалів, можливість подавати докази, пояснення і клопотання, користуватися правничою допомогою, брати участь у засіданні та оскаржувати ухвалене рішення. Водночас дисциплінарний орган зобов'язаний повно, всебічно й неупереджено дослідити всі обставини, надати оцінку доказам і належним чином

мотивувати своє рішення. Висновок про наявність дисциплінарного проступку не може ґрунтуватися на припущеннях або суб'єктивній оцінці, а повинен підтверджуватися сукупністю належних, допустимих, достовірних і достатніх доказів. Саме дотримання цих вимог забезпечує законність, легітимність і прозорість дисциплінарного провадження, зміцнює довіру суспільства до судової влади та наближає національну модель дисциплінарної відповідальності до європейських стандартів.

Перший рівень міжнародних стандартів становлять універсальні документи Організації Об'єднаних Націй. Основоположне значення серед них мають **Основні принципи незалежності судових органів**, схвалені Сьомим Конгресом ООН із запобігання злочинності та поводження з правопорушниками у 1985 році. У документі наголошено, що незалежність судової влади є необхідною передумовою існування демократичної держави та повинна гарантуватися на конституційному або законодавчому рівні. Водночас дисциплінарне провадження щодо суддів має здійснюватися виключно відповідно до закону компетентним і незалежним органом із забезпеченням права судді на справедливий розгляд справи. Універсальний характер зазначених принципів полягає в тому, що вони однаково поширюються на всі держави незалежно від особливостей їхніх правових систем та визначають мінімальні гарантії суддівської незалежності [19].

Важливим доповненням до зазначених принципів стали **Бангалорські принципи поведінки суддів**, схвалені у 2002 році та підтримані Резолюцією Економічної і Соціальної Ради ООН № 2006/23. На відміну від Основних принципів незалежності судових органів, Бангалорські принципи зосереджені не на інституційних гарантіях, а на стандартах професійної поведінки судді. Документ визначає шість базових цінностей суддівської діяльності: незалежність, безсторонність, доброчесність, належну поведінку, рівність та компетентність із сумлінністю. Саме ці критерії сьогодні використовуються більшістю

демократичних держав як орієнтир під час оцінки поведінки судді у дисциплінарному провадженні [18].

Другий рівень міжнародних стандартів сформований документами Ради Європи. Саме вони найбільшою мірою вплинули на реформування судової системи України. Одним із перших європейських документів у цій сфері стала **Європейська хартія про статус суддів** 1998 року, яка визначила базові вимоги до дисциплінарної відповідальності суддів. Хартія закріпила правило, відповідно до якого рішення про дисциплінарну відповідальність повинні прийматися незалежним органом або органом, у складі якого більшість становлять судді, обрані своїми колегами. Документ також передбачає обов'язковість процесуальних гарантій, зокрема права судді бути вислуханим, подавати докази, користуватися правовою допомогою та оскаржувати прийняте рішення [22].

Подальший розвиток європейських стандартів відображений у **Рекомендації CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи «Про суддів: незалежність, ефективність та обов'язки»**. На відміну від Європейської хартії, цей документ комплексно регламентує співвідношення незалежності суддів та їхньої відповідальності. Рекомендація виходить із того, що дисциплінарна відповідальність є необхідним елементом функціонування судової влади, однак вона не повинна використовуватися як інструмент впливу на зміст судових рішень. Документ наголошує, що підстави дисциплінарної відповідальності мають бути чітко визначені законом, дисциплінарні процедури повинні відповідати вимогам незалежності, об'єктивності та справедливості, а дисциплінарні санкції - бути пропорційними тяжкості вчиненого порушення [28].

Узагальнення міжнародних документів дає підстави стверджувати, що, незважаючи на різний час їх прийняття та особливості правової природи, вони формують єдину систему міжнародних стандартів дисциплінарної відповідальності суддів. Спільними для них є вимоги щодо законодавчої визначеності підстав дисциплінарної

відповідальності, незалежності органу, який здійснює дисциплінарне провадження, забезпечення права судді на захист, дотримання принципів справедливості, пропорційності та юридичної визначеності, а також недопустимості використання дисциплінарних процедур як інструменту впливу на незалежність судової влади.

Практика Європейського суду з прав людини відіграє визначальну роль у формуванні сучасних стандартів дисциплінарної відповідальності суддів. На відміну від міжнародних документів рекомендаційного характеру, рішення Суду містять офіційне тлумачення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та є обов'язковими для держав-відповідачів. Для України значення практики ЄСПЛ визначається не лише міжнародними зобов'язаннями держави, а й положеннями національного законодавства, відповідно до яких суди застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права [10].

Європейський суд з прав людини послідовно виходить із того, що дисциплінарна відповідальність суддів сама по собі не суперечить принципу незалежності судової влади. Навпаки, існування ефективного дисциплінарного механізму є необхідною умовою підтримання авторитету правосуддя та довіри суспільства до судової системи. Разом із тим будь-яке дисциплінарне провадження повинно здійснюватися з дотриманням гарантій справедливого розгляду справи, принципу законності та вимоги незалежності органу, який ухвалює рішення щодо дисциплінарної відповідальності судді.

У справі **«Ramos Nunes de Carvalho e Sá v. Portugal»** предметом розгляду стала відповідність дисциплінарного провадження щодо судді вимогам статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд наголосив, що дисциплінарні провадження, наслідком яких можуть бути істотні обмеження професійного статусу судді, повинні відповідати основоположним вимогам справедливого судового розгляду. Особливу увагу було приділено праву судді на ефективний судовий контроль за рішеннями

дисциплінарних органів. На думку ЄСПЛ, суд, який переглядає дисциплінарне рішення, повинен мати достатній обсяг повноважень для перевірки як фактичних обставин справи, так і правильності застосування норм права. Формальний перегляд або перевірка виключно процедурних аспектів дисциплінарного провадження не забезпечують належного рівня судового захисту та не відповідають вимогам статті 6 Конвенції. Суд також підкреслив, що мотивувальна частина дисциплінарного рішення повинна бути достатньо детальною, щоб особа могла зрозуміти підстави прийнятого рішення та ефективно реалізувати право на його оскарження[27].

Не менш важливим для формування сучасних стандартів дисциплінарної відповідальності суддів є рішення Великої палати ЄСПЛ у справі **«Denisov v. Ukraine»**. Хоча справа безпосередньо стосувалася звільнення голови апеляційного суду з адміністративної посади, Суд сформулював універсальні критерії визначення того, коли кадрові чи дисциплінарні рішення щодо суддів можуть становити втручання у права, гарантовані Конвенцією. ЄСПЛ зазначив, що оцінці підлягає не лише формальний зміст рішення, а й його фактичний вплив на професійну діяльність, репутацію та подальшу суддівську кар'єру. Таким чином, дисциплінарні заходи повинні оцінюватися комплексно, з урахуванням їх реальних наслідків для статусу судді та гарантій його незалежності. У цьому рішенні Суд також підтвердив, що незалежність судової влади передбачає існування ефективних механізмів судового контролю за рішеннями органів суддівського врядування [21]. Подальший розвиток європейських стандартів простежується у справі **«Bilgen v. Turkey»**, у якій Суд приділив особливу увагу інституційним гарантіям незалежності суддів. ЄСПЛ наголосив, що будь-які рішення, які впливають на професійну діяльність судді, повинні прийматися незалежним органом із дотриманням принципів об'єктивності, безсторонності та прозорості. Суд підкреслив, що навіть за відсутності прямого дисциплінарного стягнення кадрові рішення можуть

створювати прихований механізм впливу на незалежність суддів, якщо вони не супроводжуються достатніми процесуальними гарантіями або належним мотивуванням. Такий підхід має принципове значення і для дисциплінарного провадження, оскільки підтверджує необхідність забезпечення незалежності органів, які приймають рішення щодо професійної діяльності суддів [20].

Особливе значення для сучасного розуміння незалежності судової влади має також рішення Великої палати ЄСПЛ у справі **«Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland»**. Хоча предметом розгляду була законність призначення суддів, Суд сформулював універсальний підхід до оцінки довіри суспільства до судової влади. ЄСПЛ зазначив, що незалежність суду нерозривно пов'язана з дотриманням встановлених законом процедур формування суддівського корпусу, а будь-які істотні порушення таких процедур можуть поставити під сумнів легітимність здійснення правосуддя. Ці висновки мають безпосереднє значення і для дисциплінарної відповідальності суддів, оскільки підтверджують, що забезпечення довіри суспільства до судової влади можливе лише за умови суворого дотримання принципів законності, юридичної визначеності та незалежності органів суддівського врядування [23].

Проведений аналіз практики Європейського суду з прав людини дає підстави стверджувати, що Суд сформував цілісну систему критеріїв оцінки законності дисциплінарної відповідальності суддів. До таких критеріїв належать чіткість законодавчого визначення підстав дисциплінарної відповідальності, незалежність і безсторонність дисциплінарного органу, забезпечення повноцінного права судді на захист, ефективний судовий контроль за рішеннями органів суддівського врядування, належне мотивування дисциплінарних рішень, дотримання принципу пропорційності та недопустимість використання дисциплінарного провадження як засобу впливу на незалежність судової влади. Саме ці критерії сьогодні становлять основу європейського стандарту

дисциплінарної відповідальності суддів і повинні враховуватися під час подальшого вдосконалення національного законодавства України.

Прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Закону України «Про Вищу раду правосуддя», реформування системи суддівського врядування та поступове врахування практики Європейського суду з прав людини стали важливими кроками на шляху формування сучасного механізму дисциплінарної відповідальності. Разом із тим окремі проблеми нормативного регулювання та правозастосовної практики залишаються актуальними й потребують подальшого вдосконалення [13;11].

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що дисциплінарна відповідальність суддів є невід'ємним елементом конституційного механізму забезпечення належного функціонування судової влади, покликаним підтримувати баланс між незалежністю суддів та їхньою юридичною відповідальністю перед державою і суспільством. Її призначення не може зводитися виключно до реагування на дисциплінарний проступок, оскільки ефективність відповідного інституту визначається передусім якістю нормативного регулювання, дотриманням принципів верховенства права, законності, юридичної визначеності, справедливості та пропорційності, а також наявністю належних процесуальних гарантій. Аналіз національного законодавства, міжнародних стандартів і практики Європейського суду з прав людини засвідчує, що сучасна модель дисциплінарної відповідальності має ґрунтуватися на незалежності органів суддівського врядування, об'єктивності дисциплінарного провадження, праві судді на ефективний захист, своєчасне ознайомлення з матеріалами справи, подання доказів, участь у засіданні дисциплінарного органу, отримання належно вмотивованого рішення та можливість його ефективного оскарження.

Подальше вдосконалення правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів доцільно пов'язувати не з розширенням підстав відповідальності, а з підвищенням якості дисциплінарних процедур,

забезпеченням єдності практики Вищої ради правосуддя, цифровізацією провадження, відкритістю діяльності органів суддівського врядування та розвитком превентивних механізмів. Розширення електронного документообігу, дистанційної участі у засіданнях, автоматизація окремих процедур, систематичне оприлюднення та узагальнення дисциплінарної практики сприятимуть підвищенню ефективності й прозорості відповідного механізму. Водночас важливим залишається розвиток безперервного професійного навчання суддів, поширення етичних стандартів, консультативної підтримки з питань суддівської етики та аналізу типових причин дисциплінарних проступків. Саме поєднання чітких законодавчих приписів, ефективних процесуальних гарантій, сучасних цифрових інструментів, превентивної роботи та неухильного дотримання міжнародних стандартів дозволить забезпечити належний баланс між незалежністю судової влади й відповідальністю суддів, зміцнити верховенство права та підвищити довіру суспільства до правосуддя.

Список використаних джерел

1. Європейська конвенція з прав людини 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

2. Картузова І. О. Дисциплінарна відповідальність державних службовців : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 1999. 20 с.

3. Кодекс суддівської етики, затверджений XX черговим з'їздом суддів України 18.09.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#Text

4. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 576 с.

5. Кондратова І. Д. Порушення норм суддівської етики як підстава дисциплінарної відповідальності судді. Вісник кримінального судочинства. 2022. № 1–2. С. 253–263.

6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

7. Корнута Л. М. Дисциплінарна відповідальність державного службовця в Україні: теоретичний та практичний аспекти. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 62. С. 84–90.

8. Пашук Т. І. Передбачуваність нормативних підстав дисциплінарної відповідальності суддів: загальнотеоретичний аспект. Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки. 2019. Т. 3. С. 100–108.

9. Погорецький М. А., Марцеляк О. В., Прилуцький С. В. Науково-правовий висновок щодо питань відповідальності суддів у контексті відповідності Конституції України положень пункту 6 частини першої, пунктів 2, 13 частини другої, частини третьої статті 3 Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 2. С. 249–263.

10.Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.

11.Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 № 1798-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text.

12.Про затвердження Єдиних показників для оцінки доброчесності та професійної етики судді (кандидата на посаду судді) : Рішення Вищої ради правосуддя від 17.12.2024 № 3659/0/15-24. URL: https://ips.ligazakon.net/document/mus40657

13.Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.

14.Савчин М. В. Moral integrity (моральна цілісність, доброчесність) суддів як складова правової держави. Слово Національної школи суддів України. 2019. № 2 (27). С. 6–22.

15.Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2007. 624 с.

16.Стратонов В., Рибалко В. Дисциплінарна відповідальність суддів за порушення засад рівності та

змагальності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2023. № 5. С. 15–23.

17.Baka v. Hungary [GC], no. 20261/12, judgment of 23 June 2016. URL: https://hudoc.echr.coe.int.

18.Bangalore Principles of Judicial Conduct (2002), endorsed by ECOSOC Resolution 2006/23. URL: https://www.unodc.org/documents/corruption/publications_unodc_commentary-e.pdf.

19.Basic Principles on the Independence of the Judiciary, adopted by the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (Milan, 1985). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-independence-judiciary.

20.Bilgen v. Turkey, no. 1571/07, judgment of 9 March 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int.

21.Denisov v. Ukraine [GC], no. 76639/11, judgment of 25 September 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int.

22.European Charter on the Statute for Judges. Strasbourg, 1998. URL: https://rm.coe.int/16807473ef.

23.Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland [GC], no. 26374/18, judgment of 1 December 2020. URL: https://hudoc.echr.coe.int.

24.Oleksandr Volkov v. Ukraine, no. 21722/11, judgment of 9 January 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int.

25.Opinion No. 1 (2001) of the Consultative Council of European Judges (CCJE). URL: https://rm.coe.int/1680747830.

26.Opinion No. 3 (2002) of the Consultative Council of European Judges (CCJE). URL: https://rm.coe.int/16807475bb.

27.Ramos Nunes de Carvalho e Sá v. Portugal [GC], nos. 55391/13, 57728/13, 74041/13, judgment of 6 November 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int.

28.Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to Member States on Judges: Independence, Efficiency and Responsibilities. URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016805afb78.

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ

Шинделяр Д.М.
асистент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького інституту
«Одеська юридична академія»

Анотація

У монографії досліджено теоретико-правові засади кадрового забезпечення правоохоронних органів України як одного з ключових чинників зміцнення державності та реалізації конституційних принципів. Проаналізовано наукові підходи до визначення поняття, мети, завдань, функцій і принципів кадрового забезпечення, розкрито його місце у системі державної кадрової політики та адміністративно-правового регулювання. Особливу увагу приділено конституційним засадам формування кадрового потенціалу, нормативно-правовому забезпеченню кадрової діяльності, особливостям реалізації кадрової політики в умовах воєнного стану, розвитку професійної освіти та ролі цивільних закладів вищої освіти у підготовці майбутніх правоохоронців. Досліджено сучасні міжнародні стандарти та європейський досвід управління людськими ресурсами у правоохоронній сфері, визначено перспективні напрями вдосконалення кадрового забезпечення правоохоронних органів України відповідно до сучасних безпекових викликів і європейського вектора розвитку держави.

Ключові слова: кадрове забезпечення, правоохоронні органи, державна кадрова політика, кадровий потенціал, конституційні принципи, правоохоронна діяльність, професійна підготовка, цивільні заклади вищої освіти, воєнний стан, міжнародні стандарти, управління людськими ресурсами, європейська інтеграція.

Вступ.

Ефективність реалізації правоохоронної функції держави безпосередньо залежить від професійності, доброчесності та компетентності працівників правоохоронних органів, адже саме кадровий потенціал визначає їхню інституційну спроможність забезпечувати правопорядок, захист прав і свобод людини та державних інтересів. В умовах реформування сектору безпеки і оборони, євроінтеграційних процесів, цифрової трансформації державного управління та функціонування держави в умовах воєнного стану кадрове забезпечення набуває комплексного характеру, охоплюючи не лише добір персоналу, а й його професійний розвиток, оцінювання, мотивацію та ефективне використання. Водночас у вітчизняній юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення поняття кадрового забезпечення, що зумовлено його багатоаспектною природою як складової державної кадрової політики, адміністративно-правового інституту, елемента публічного управління та напряму організаційної діяльності правоохоронних органів.

Досліджуючи особливості кадрового забезпечення правоохоронної сфери, П. О. Комірчий зазначає, що: «Публічна служба у правоохоронній сфері нашої держави не є однорідною, не врегульовується окремим спеціальним законодавчим актом і, таким чином, представлена різними органами публічної служби, котрі діють на підставі спеціальних «статутних» законів України та положень (за наявності)»[5, С.136].

Наведений підхідмає важливе методологічне значення для розуміння сутності кадрового забезпечення правоохоронних органів. Дійсно, на відміну від інших видів публічної служби, правоохоронна служба характеризується неоднорідністю правового регулювання. Організація проходження служби в Національній поліції України, Державному бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Службі безпеки України, Державній прикордонній службі України та інших правоохоронних органах здійснюється на підставі спеціальних законів, які визначають особливі вимоги до кандидатів, порядок вступу на службу, проходження

служби, професійної підготовки, дисциплінарної відповідальності та припинення службових правовідносин. Водночас така різноманітність нормативного регулювання не виключає існування єдиних засад кадрового забезпечення, що випливають із конституційних принципів функціонування публічної влади та державної кадрової політики.

Сучасна юридична наука поступово відходить від вузького розуміння кадрового забезпечення як діяльності, пов'язаної виключно з комплектуванням персоналу. Так, М. М. Бойчук зазначає, що: «Кадрове забезпечення у Національній поліції України слід розглядати як комплексний адміністративно-правовий інститут, що охоплює сукупність норм, принципів, процедур і управлінських рішень, спрямованих на формування, розвиток і раціональне використання кадрового потенціалу поліції. Його ефективність безпосередньо впливає на рівень законності, дисципліни, професіоналізму та довіри громадськості до правоохоронних органів» [1, С. 85].

Запропонований підхід, на відміну від традиційного розуміння кадрового забезпечення, акцентує увагу не лише на кадрових процедурах, а й на їх правовому змісті. Такий підхід є цілком обґрунтованим, оскільки кадрове забезпечення не обмежується процесом добору чи призначення працівників. Воно охоплює весь цикл управління людськими ресурсами: прогнозування кадрових потреб, планування чисельності персоналу, професійний добір, підготовку, адаптацію, оцінювання службової діяльності, кар'єрне просування, підвищення кваліфікації, формування кадрового резерву, мотивацію, соціальний захист та припинення службових правовідносин. Саме комплексність зазначених процесів дозволяє розглядати кадрове забезпечення як самостійний адміністративно-правовий інститут, що забезпечує стабільне функціонування правоохоронної системи.

Однією із визначальних характеристик кадрового забезпечення є його цільове спрямування. Як і будь-який інший управлінський процес, кадрове забезпечення здійснюється не стихійно, а відповідно до чітко визначеної

мети, яка конкретизується через систему взаємопов'язаних завдань та реалізується за допомогою відповідних функцій. Саме тому при дослідженні змісту кадрового забезпечення доцільно розглядати його не лише як сукупність кадрових процедур, а і як системну діяльність, що має власну мету, завдання, принципи та механізми реалізації.

Досліджуючи зазначене питання, К. Г. Гарбузюк зазначає: «Мета кадрового забезпечення є безпосередньо пов'язаною з необхідністю виконання певних обумовлених нею завдань. Саме поняття завдання тлумачиться як наперед визначений, запланований для виконання обсяг роботи, справа тощо; мета, до якої прагнуть; те, що хочуть здійснити» [2, С.87].

Наведена позиція дозволяє зробити висновок, що кадрове забезпечення не можна зводити виключно до окремих кадрових процедур, таких як прийняття на службу, переміщення чи звільнення працівників. Його основне призначення полягає у створенні належних організаційних та правових умов для формування професійного кадрового складу, здатного ефективно реалізовувати завдання правоохоронного органу. Саме тому мета кадрового забезпечення має стратегічний характер і спрямована на формування людського потенціалу, який відповідатиме сучасним вимогам державної служби та викликам безпекового середовища.

Метою кадрового забезпечення правоохоронних органів України є формування, розвиток і ефективне використання професійного, доброчесного та мотивованого кадрового потенціалу, здатного забезпечити реалізацію правоохоронної функції держави, захист прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави. Досягнення цієї мети передбачає прогнозування кадрових потреб, професійний добір і підготовку персоналу, формування кадрового резерву, підвищення кваліфікації, оцінювання службової діяльності, кар'єрний розвиток, мотивацію, соціальне забезпечення та утвердження високих стандартів професійної етики й доброчесності.

Функції кадрового забезпечення охоплюють планування кадрової роботи, добір і професійний розвиток

персоналу, оцінювання результатів службової діяльності, формування кадрового резерву, мотивацію, контроль службової дисципліни, організацію професійного навчання та вдосконалення кадрової політики відповідно до сучасних викликів. Водночас кадрове забезпечення не обмежується діяльністю кадрових підрозділів, а охоплює весь комплекс управлінських рішень щодо ефективного використання людських ресурсів, що зумовлює його тісний взаємозв'язок із державною кадровою політикою.

З цього приводу І. М. Шопіна слушно зазначає, що: «Важливим елементом кадрового забезпечення є кадрова політика органу публічної влади, в якій знаходять своє втілення бажані моделі професіонала, які використовуються для створення критеріїв придатності до публічної служби за певним напрямом. Кадрова політика включає пріоритети комплектування органів та підрозділів, які можуть мати зовнішній, внутрішній або змішаний характер» [22, С.161].

З наведеним підходом доцільно погодитися, оскільки саме кадрова політика визначає стратегічні орієнтири розвитку персоналу правоохоронних органів. Якщо кадрове забезпечення характеризує практичну діяльність щодо формування й розвитку кадрового потенціалу, то кадрова політика визначає основні напрями такої діяльності, її пріоритети, принципи та довгострокові цілі. Саме через кадрову політику формуються вимоги до кандидатів на службу, визначаються критерії професійної компетентності, доброчесності, моральних якостей та професійної етики працівників правоохоронних органів.

Кадрову політику не слід ототожнювати з кадровою роботою, оскільки кадрова політика визначає стратегічні напрями розвитку персоналу, кадрова робота забезпечує практичну реалізацію цих напрямів через здійснення кадрових процедур, а кадрове забезпечення поєднує обидва рівні управління людськими ресурсами правоохоронних органів. Важливою його складовою є принципи, що забезпечують законність, послідовність та ефективність кадрової діяльності. Хоча чинне законодавство не містить єдиного переліку таких принципів, їх зміст випливає з

положень Конституції України, законів України «Про Національну поліцію», «Про державну службу», «Про запобігання корупції» та інших спеціальних нормативно-правових актів [6, 13, 14, 16].

До основних принципів кадрового забезпечення правоохоронних органів доцільно віднести верховенство права, законність, професіоналізм, компетентність, доброчесність, політичну неупередженість, рівний доступ громадян до служби, прозорість кадрових процедур, безперервність професійного розвитку, об'єктивність оцінювання службової діяльності, соціальну відповідальність держави перед працівниками правоохоронних органів, а також відповідальність посадових осіб за прийняті кадрові рішення. Саме сукупність зазначених принципів забезпечує формування стабільної та ефективної системи управління людськими ресурсами, здатної відповідати сучасним викликам у сфері забезпечення публічної безпеки та правопорядку.

Водночас ефективність кадрового забезпечення значною мірою залежить від чіткого розмежування повноважень між суб'єктами, які беруть участь у формуванні та реалізації кадрової політики. Досліджуючи це питання, Р. І. Горяченко зазначає: «При визначенні системи суб’єктів формування та реалізації кадрової політики в органах НПУ, а також при окресленні їх місця та ролі в механізмі формування та реалізації такої політики, за основу необхідно брати: по-перше, місце такої політики в загальній політичній структурі; по-друге, сферу компетенції таких суб’єктів; по-третє, характер та специфіку поставлених перед ними завдань і функцій; по-четверте, характер взаємозв’язку між суб’єктами кадрової політики та об’єктами, на які спрямовано їх вплив»[3, С.101].

Погоджуючись із наведеною позицією, варто вважати, що кадрове забезпечення правоохоронних органів не може розглядатися виключно як діяльність кадрових підрозділів. Воно є результатом взаємодії значної кількості суб'єктів, серед яких законодавчі та виконавчі органи державної влади, керівники правоохоронних органів,

кадрові підрозділи, заклади освіти зі специфічними умовами навчання, цивільні заклади вищої освіти, що здійснюють підготовку майбутніх правоохоронців, а також інші суб'єкти, діяльність яких спрямована на формування та розвиток кадрового потенціалу. За таких умов кадрове забезпечення виступає не окремою кадровою процедурою, а цілісною системою організаційно-правових, управлінських та освітніх заходів, об'єднаних єдиною метою – забезпечення правоохоронних органів висококваліфікованими фахівцями.

Проведений аналіз наукових підходів свідчить, що більшість дослідників розглядають кадрове забезпечення через окремі його складові, однак сучасні умови функціонування правоохоронної системи України потребують комплексного підходу. На нашу думку, кадрове забезпечення правоохоронних органів України доцільно визначити як систему організаційно-правових, управлінських, кадрових, освітніх і соціальних заходів, спрямованих на прогнозування кадрових потреб, професійний добір, підготовку, розвиток, оцінювання, мотивацію, просування по службі, соціальне забезпечення та ефективне використання кадрового потенціалу для реалізації конституційних функцій правоохоронних органів, захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави. На відміну від кадрової роботи чи кадрової політики, кадрове забезпечення охоплює весь комплекс суспільних відносин щодо формування й розвитку кадрового потенціалу, що визначає його ключову роль у підвищенні ефективності діяльності правоохоронних органів та зміцненні інституційної спроможності держави.

Конституція України є фундаментом усієї правової системи держави, а її норми визначають основоположні засади організації та функціонування органів публічної влади, у тому числі правоохоронних органів. Саме конституційні положення формують базові орієнтири кадрової політики держави, визначають принципи публічної служби, гарантії реалізації прав людини та вимоги до діяльності посадових осіб, які наділені владними

повноваженнями. У зв'язку з цим формування кадрового потенціалу правоохоронних органів не може здійснюватися виключно на підставі спеціального законодавства, оскільки його правову основу становлять насамперед конституційні цінності та принципи, що визначають зміст і спрямованість діяльності держави [6].

Особливість конституційного регулювання кадрового забезпечення полягає в тому, що Конституція України не визначає безпосередньо порядок добору, проходження служби чи професійної підготовки працівників правоохоронних органів, проте закріплює основоположні принципи формування кадрового потенціалу органів державної влади, які конкретизуються у спеціальному законодавстві. Провідне місце серед них посідає принцип верховенства права, відповідно до статті 8 Конституції України, згідно з якою в Україні визнається і діє принцип верховенства права, Конституція має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі й повинні їй відповідати [6].

Для кадрового забезпечення правоохоронних органів принцип верховенства права має подвійне значення. По-перше, він визначає вимоги до змісту законодавства, що регулює проходження служби, унеможливлюючи встановлення дискримінаційних або свавільних процедур добору, просування чи звільнення працівників. По-друге, він покладає на самих працівників правоохоронних органів обов'язок здійснювати свої повноваження відповідно до права, забезпечуючи повагу до прав і свобод людини незалежно від конкретної службової ситуації. Саме тому під час добору кандидатів важливого значення набувають не лише професійні знання, а й здатність майбутнього правоохоронця діяти відповідно до принципу верховенства права, який сьогодні є визначальним критерієм функціонування демократичної правової держави.

Не менш важливою конституційною засадою є принцип законності. Відповідно до частини другої статті 19 Конституції України органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах

повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [6].

Принцип верховенства права зумовлює необхідність дотримання законності на всіх етапах кадрового забезпечення правоохоронних органів - від конкурсного добору і призначення на посади до оцінювання службової діяльності, дисциплінарних процедур, просування по службі та припинення службових правовідносин, оскільки будь-яке незаконне кадрове рішення порушує права особи та підриває довіру суспільства до правоохоронних органів. Водночас однією з фундаментальних конституційних засад формування кадрового потенціалу є гарантоване Конституцією України право громадян на рівний доступ до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування. Зазначене положення має принципове значення для кадрового забезпечення правоохоронних органів, оскільки унеможливлює встановлення необґрунтованих переваг чи обмежень під час добору кандидатів на службу. Реалізація цього принципу забезпечується шляхом проведення конкурсних процедур, визначення чітких кваліфікаційних вимог до кандидатів, встановлення єдиних критеріїв оцінювання професійної придатності та створення рівних можливостей для всіх осіб, які відповідають вимогам законодавства.

Конституційний принцип рівного доступу знаходить свій розвиток у Законі України «Про державну службу», який визначає, що право на державну службу мають повнолітні громадяни України, які вільно володіють державною мовою та відповідають встановленим кваліфікаційним вимогам [13]. Хоча проходження служби в більшості правоохоронних органів регламентується спеціальними законами, саме зазначений підхід формує загальні стандарти кадрової політики держави та забезпечує реалізацію принципу рівності у сфері публічної служби.

Рівний доступ до державної служби не виключає встановлення спеціальних вимог до кандидатів на службу в правоохоронних органах, зумовлених особливостями правоохоронної діяльності та необхідністю оцінки їх

професійної, фізичної, психологічної й моральної придатності. Такі вимоги спрямовані на формування високопрофесійного кадрового складу та узгоджуються з принципом професіоналізму, який, хоча й не закріплений безпосередньо в Конституції України, отримав нормативне закріплення у Законі України «Про державну службу», де визначений як один із основних принципів державної служби, що передбачає компетентне, об'єктивне й неупереджене виконання посадових обов'язків, постійне підвищення професійної компетентності та відповідальне ставлення до службових повноважень [13].

Для правоохоронних органів принципи професіоналізму та доброчесності є визначальними, оскільки від рівня професійної підготовки й етичної поведінки працівників залежить дотримання прав людини, захист суспільних інтересів і довіра громадян до держави. Тому кадрове забезпечення має бути спрямоване не лише на добір кваліфікованих кандидатів, а й на їх безперервний професійний розвиток через підвищення кваліфікації, службову підготовку, стажування та міжнародний професійний обмін, а також на формування доброчесної поведінки відповідно до вимог Закону України «Про запобігання корупції», який визначає правові та організаційні засади запобігання корупції, врегулювання конфлікту інтересів і забезпечення фінансового контролю [14].

У кадровому забезпеченні правоохоронних органів доброчесність має розглядатися як один із ключових критеріїв добору кандидатів поряд із професійною, психологічною та фізичною підготовкою, що передбачає оцінювання їхніх моральних якостей, репутації, дотримання етичних стандартів і здатності діяти в інтересах суспільства відповідно до європейських стандартів публічного управління. Водночас важливою засадою формування кадрового потенціалу є політична нейтральність, яка випливає з конституційних принципів демократичної, правової держави та конкретизується Законом України «Про державну службу», що визначає

політичну неупередженість одним із основних принципів державної служби[13].

Політична нейтральність, відкритість і прозорість кадрових процедур, а також служіння суспільству є ключовими засадами кадрового забезпечення правоохоронних органів. Вони передбачають недопущення політичного впливу на добір, призначення, просування по службі та дисциплінарні процедури, забезпечення прозорих конкурсів, рівного доступу до публічної служби й мінімізацію корупційних ризиків. Відповідно до Конституції України, яка гарантує право на інформацію та визначає людину, її права і свободи найвищою соціальною цінністю [6], діяльність правоохоронних органів має бути спрямована насамперед на захист прав людини, забезпечення суспільної безпеки та надання якісних публічних послуг.

Закон України «Про Національну поліцію» визначає, що діяльність поліції ґрунтується, зокрема, на принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини, відкритості та прозорості, політичної нейтральності, взаємодії з населенням на засадах партнерства та безперервності [16].Наведені принципи свідчать про зміну сучасної моделі правоохоронної діяльності, відповідно до якої поліцейський є не лише представником державної влади, а й суб'єктом, покликаним забезпечувати безпеку людини та сприяти реалізації її конституційних прав.

Формування кадрового потенціалу правоохоронних органів має ґрунтуватися не лише на професійній компетентності кандидатів, а й на їхній здатності до ефективної комунікації, дотримання етичних стандартів, поваги до прав і свобод людини, стресостійкості та готовності діяти відповідно до сервісної моделі правоохоронної діяльності. Конституційні принципи верховенства права, законності, рівного доступу до служби, професіоналізму, доброчесності, політичної нейтральності, відкритості та служіння суспільству є основою державної кадрової політики й визначають критерії формування сучасного кадрового потенціалу, здатного ефективно

реагувати на безпекові виклики та забезпечувати реалізацію конституційних прав і свобод людини.

Правове регулювання кадрового забезпечення правоохоронних органів України має комплексний характер і здійснюється системою нормативно-правових актів різної юридичної сили, основу якої становить Конституція України[6].

Центральне місце серед спеціального законодавства займає Закон України «Про Національну поліцію», який визначає порядок проходження служби, професійної підготовки, кар'єрного просування, дисциплінарної відповідальності та звільнення поліцейських, а також закріплює сучасну модель поліцейської служби, засновану на принципах верховенства права, відкритості, політичної нейтральності, поваги до прав людини та партнерської взаємодії з населенням [16].

Важливе місце у системі нормативно-правового забезпечення посідає Закон України «Про державну службу», який хоча й не регулює безпосередньо проходження служби в більшості правоохоронних органів, проте визначає загальні принципи державної кадрової політики, професіоналізму, доброчесності, ефективності, політичної неупередженості та рівного доступу до державної служби [13]. Зазначені принципи мають універсальний характер та знаходять своє відображення у спеціальному законодавстві, що регламентує проходження служби в правоохоронних органах.

Окрему групу нормативно-правових актів становлять закони, які регламентують діяльність конкретних правоохоронних органів. Зокрема, Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» визначає особливості добору працівників Бюро, проведення конкурсних процедур, кваліфікаційні вимоги до кандидатів, порядок проходження служби, професійної підготовки та дисциплінарної відповідальності [9].

Правові засади проходження служби у Державному бюро розслідувань визначаються Законом України «Про Державне бюро розслідувань», який регламентує порядок комплектування кадрового складу Бюро, проведення

конкурсного відбору, призначення на посади, службової підготовки, оцінювання службової діяльності, дисциплінарної відповідальності та припинення служби [11].

Специфіку кадрового забезпечення Державної прикордонної служби України визначає Закон України «Про Державну прикордонну службу України», який встановлює особливості проходження військової служби, професійної підготовки персоналу, порядку комплектування підрозділів, службової дисципліни та соціального забезпечення військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби [12].

Значний вплив на формування сучасної системи кадрового забезпечення правоохоронних органів мають також Закони України «Про запобігання корупції», «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про правовий режим воєнного стану»та інш., які визначають окремі аспекти кадрової політики, професійної підготовки, доброчесності, безперервного навчання, соціального захисту персоналу та особливостей проходження служби в умовах особливого правового режиму [10, 14, 17, 18,19].

Водночас система нормативно-правового регулювання кадрового забезпечення правоохоронних органів не обмежується спеціальними законами, що визначають порядок проходження служби. Сучасні умови функціонування держави, пов'язані із запровадженням правового режиму воєнного стану, суттєво вплинули на організацію діяльності правоохоронних органів, у тому числі на особливості реалізації кадрової політики. Це обумовлює необхідність аналізу нормативно-правових актів, які хоча й не регламентують безпосередньо кадрові процедури, однак визначають правове середовище, у якому вони здійснюються.

З цього приводу Г. Й. Федорюк слушно зазначає: «При дослідженні законодавчих засад не можна залишити поза увагою Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Документ не регулює відносини в сфері кадрового забезпечення, але саме його нормами визначено специфіку роботи органів НПУ в надзвичайний період. Він

встановлює зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб» [21, С.576].

Важливу роль у правовому регулюванні кадрового забезпечення правоохоронних органів відіграють підзаконні нормативно-правові акти, які деталізують положення законів і визначають порядок реалізації кадрових процедур. До них належать постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства внутрішніх справ України, а також нормативні акти Національної поліції України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України та інших правоохоронних органів. Особливе значення мають накази МВС України, що регламентують проведення конкурсного добору, професійного навчання, атестування, оцінювання службової діяльності, формування кадрового резерву та інші кадрові процедури, забезпечуючи єдині підходи до реалізації державної кадрової політики.

Важливе значення для розвитку сучасної системи кадрового забезпечення має Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затверджений Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 [15]. Незважаючи на те, що цей документ не є законом, він визначає стратегічні напрями розвитку правоохоронної системи, серед яких особливу увагу приділено удосконаленню кадрової політики, запровадженню сучасних підходів до управління людськими ресурсами, підвищенню професійної компетентності персоналу, розвитку системи професійної освіти та забезпеченню доброчесності працівників правоохоронних органів.

Аналіз чинного законодавства свідчить, що в Україні сформовано розгалужену систему нормативно-правового регулювання кадрового забезпечення правоохоронних органів, яка потребує подальшої систематизації, усунення нормативних колізій, уніфікації окремих кадрових механізмів та гармонізації із європейськими стандартами управління людськими ресурсами. Водночас повномасштабна збройна агресія Російської Федерації та запровадження воєнного стану суттєво трансформували кадрову політику правоохоронних органів, змістивши акценти з комплектування посад і кар'єрного розвитку на оперативність кадрових рішень, безперервність виконання службових завдань, психологічну стійкість персоналу та його здатність діяти в умовах підвищеного ризику, зберігаючи при цьому основоположні конституційні принципи публічної служби.

Правові засади функціонування органів державної влади в умовах воєнного стану визначаються Законом України «Про правовий режим воєнного стану», який встановлює особливості діяльності органів державної влади, військового командування, правоохоронних органів, підприємств, установ та організацій в особливий період [18].

Хоча зазначений Закон не містить спеціальних норм щодо кадрового забезпечення правоохоронних органів, саме його положення визначають правові умови, в яких реалізується сучасна кадрова політика.

У зв'язку з цим кадрове забезпечення правоохоронних органів в умовах воєнного стану набуває комплексного характеру та охоплює не лише питання добору персоналу, а й забезпечення кадрової стійкості, безперервності службової діяльності, належного рівня професійної підготовки, психологічної підтримки працівників, формування кадрового резерву та оперативного реагування на нові безпекові виклики. Фактично кадрова політика стала одним із ключових елементів забезпечення стійкості всієї правоохоронної системи.

Саме на цьому акцентує увагу О. Ю. Григорчук, зазначаючи: «Спеціалізація кадрів в умовах воєнного стану передбачає формування спеціалізованих підрозділів або груп із найбільш підготовлених працівників, здатних виконувати завдання підвищеної складності, зокрема протидію диверсійним групам, охорону стратегічних об'єктів та реагування на надзвичайні безпекові загрози.Безперервність кадрової політики означає, що навіть в умовах війни процеси формування, розвитку та управління персоналом не припиняються, а продовжують функціонувати з урахуванням нових безпекових викликів.Координація кадрової політики полягає у забезпеченні узгодженості управлінських рішень, що приймаються на різних рівнях управління, з метою досягнення спільної мети – ефективного виконання службових завдань працівниками поліції та забезпечення єдиних підходів до кадрового забезпечення» [4, С.198].

Воєнний стан засвідчив, що традиційні підходи до кадрового забезпечення правоохоронних органів потребують трансформації у більш гнучку систему управління людськими ресурсами, здатну забезпечити оперативне реагування на безпекові виклики, розвиток спеціалізованих компетентностей і координацію між правоохоронними органами. Однією з найбільших проблем став кадровий дефіцит, зумовлений залученням працівників до виконання бойових завдань, втратами особового складу, евакуацією та відновленням роботи підрозділів на деокупованих територіях, що призвело до зростання службового навантаження. У цих умовах правоохоронні органи були змушені адаптувати кадрову політику, переглянути підходи до розподілу обов'язків, професійної підготовки та формування кадрового резерву, підвищуючи універсальність професійної підготовки персоналу.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Ю. В. Мерденова, який зазначає: «Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони на 2023–2027 роки передбачено нові правові засади служби в органах поліції,

започатковано нові стандарти поліцейської діяльності з метою підвищення рівня захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань в умовах війни та у повоєнний період. Увесь цей процес зумовлює наукові розвідки в напрямах удосконалення й оптимізації НПУ, визначивши зовсім нові вимоги до кандидатів на службу в поліцію. Головними досягненнями втілення вказаних перетворень має стати підвищення рівня довіри населення до поліції, а також зміна ставлення самих правоохоронців до виконання своїх службових обов'язків у напрямі усвідомлення їх як надання оплачуваних державою "сервісних" поліцейських послуг населенню щодо забезпечення, насамперед, безпеки кожної особи, її особистих та майнових прав, суспільних і державних інтересів» [7].

Воєнний стан суттєво трансформував зміст кадрового забезпечення правоохоронних органів України, змістивши акцент із традиційного комплектування персоналу на забезпечення кадрової стійкості, психологічної готовності, розвитку спеціалізованих компетентностей, безперервності діяльності та здатності оперативно реагувати на безпекові виклики. Зростання службового навантаження, ризик професійного вигорання, кадровий дефіцит і необхідність швидкого прийняття рішень зумовили потребу у вдосконаленні системи психологічної підтримки, професійної підготовки, формування кадрового резерву та сучасних механізмів управління персоналом. Водночас актуальними залишаються проблеми комплектування правоохоронних органів кваліфікованими кадрами, забезпечення прозорості конкурсного добору, належної мотивації, професійного розвитку та цифровізації кадрових процесів, що потребує перегляду традиційних підходів до кадрової політики з урахуванням сучасних безпекових викликів.

Саме на цьому акцентує увагу Ю. М. Парій, яка зазначає: «І сама болюча, але нажаль актуальна тема для української поліції – це недопущення на службу осіб, які йдуть до поліції, щоб брати хабарі, тим самим у перспективі мають на меті "спаплюжити" обличчя поліції

корупційними діями. Адже прискорений добір кандидатів на службу може створити умови для подальших зловживань та прийняття незаконних рішень з боку поліцейських» [8, С.321].

З наведеною позицією слід погодитися. Воєнний стан об'єктивно вимагає оперативного прийняття кадрових рішень, однак прискорення процедур комплектування не повинно здійснюватися за рахунок зниження вимог до професійної підготовки, доброчесності чи моральних якостей кандидатів. Навпаки, в умовах зростання обсягу владних повноважень правоохоронців значення якісного професійного добору лише посилюється. Саме тому необхідним є удосконалення механізмів спеціальної перевірки кандидатів, психологічного тестування, оцінювання рівня професійної етики та антикорупційної стійкості осіб, які претендують на службу.

Важливою складовою кадрового забезпечення є професійна мотивація персоналу. Високий рівень службового навантаження, постійний психологічний стрес, ризик для життя, необхідність виконання службових обов'язків в умовах воєнного стану потребують належної системи матеріального та нематеріального стимулювання працівників правоохоронних органів. При цьому мотивація повинна ґрунтуватися не лише на рівні грошового забезпечення, а й на створенні можливостей для професійного розвитку, кар'єрного просування, підвищення кваліфікації, міжнародного стажування та соціального захисту.

Не менш актуальною залишається проблема формування кадрового резерву. Ефективна кадрова політика передбачає не лише реагування на наявні кадрові потреби, а й прогнозування майбутніх змін та своєчасну підготовку працівників до заміщення керівних і відповідальних посад.

З цього приводу М. М. Тишлек зазначає: «Кадрові ротації мають спиратися передусім на наявність підготовлених кандидатів для проходження служби. За результатами багатьох досліджень з'ясовано, що призначення керівника організації чи структурного

підрозділу, просування професіонала на керівну чи ключову посаду мають провадитися не спонтанно в результаті виникнення вакансії, а завдяки планомірному цілеспрямованому заміщенню звільненої посади керівника чи ключової посади на основі всебічного вивчення професійних, ділових та особистісних якостей претендентів у процесі формування та використання кадрового резерву з поєднанням конкурсного відбору на ці посади» [20, С.124-125].

Удосконалення кадрового забезпечення правоохоронних органів потребує переходу до стратегічного управління людськими ресурсами, за якого кадровий резерв розглядається як інструмент професійного розвитку, що охоплює навчання, наставництво, оцінювання компетентностей і підготовку управлінських кадрів. Водночас важливими напрямами залишаються забезпечення професійної етики, службової дисципліни та доброчесності, розвиток культури службової поведінки, запобігання корупції, а також цифровізація кадрових процесів, яка сприяє автоматизації кадрового адміністрування, підвищенню прозорості кадрових рішень і ефективності управління персоналом.

Не менш важливими складовими сучасної кадрової політики є забезпечення гендерної рівності, впровадження комплексного оцінювання службової діяльності та розвиток безперервної професійної освіти. Система оцінювання має враховувати не лише результати роботи, а й професійну компетентність, етичну поведінку, комунікативні навички, готовність до професійного розвитку й роботи в кризових умовах. Комплексне вдосконалення кадрової політики, професійної підготовки та законодавчого регулювання є необхідною умовою формування сучасного, компетентного й доброчесного кадрового потенціалу правоохоронних органів України.

Правові засади професійної підготовки майбутніх правоохоронців визначаються Законами України «Про освіту» та «Про вищу освіту», які закріплюють принципи академічної свободи, студентоцентрованого навчання, практичної спрямованості освітнього процесу, автономії

закладів вищої освіти та забезпечення якості освіти [10, 17]. Зазначені принципи повною мірою поширюються і на підготовку фахівців для правоохоронної сфери, незалежно від форми власності чи відомчого підпорядкування закладу освіти.

Традиційно підготовка кадрів для правоохоронних органів асоціювалася насамперед із діяльністю відомчих закладів вищої освіти системи Міністерства внутрішніх справ України та інших правоохоронних органів. Беззаперечно, саме вони мають багаторічний досвід професійної підготовки поліцейських, слідчих, оперативних працівників та інших категорій персоналу, володіють сучасною матеріально-технічною базою, спеціалізованими полігонами, навчальними центрами та можливістю інтегрувати освітній процес із проходженням служби.

Разом із тим сучасний розвиток системи вищої освіти України свідчить про істотне розширення ролі цивільних закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців за спеціальністю К9 «Правоохоронна діяльність». На відміну від відомчих закладів освіти, діяльність яких переважно спрямована на підготовку кадрів для конкретного правоохоронного органу, цивільні заклади вищої освіти забезпечують формування більш широкого кола професійних компетентностей, що дозволяє випускникам реалізовувати себе в різних складових сектору безпеки і оборони, правоохоронній діяльності, митних органах, органах прикордонної служби, Бюро економічної безпеки України, Службі судової охорони, органах місцевого самоврядування та інших державних інституціях.

Саме така модель підготовки відповідає сучасним тенденціям розвитку правоохоронної системи України. Правоохоронна діяльність сьогодні вже не обмежується виконанням вузькопрофільних службових функцій. Вона вимагає від майбутнього фахівця комплексного розуміння адміністративного, кримінального, конституційного, міжнародного, митного, інформаційного права, основ державного управління, психології, комунікації, прав

людини та антикорупційної політики. Саме міждисциплінарний характер освітнього процесу дозволяє сформувати сучасного правоохоронця, здатного ефективно діяти в умовах постійної трансформації безпекового середовища.

Водночас конкурентоспроможність сучасної освітньої програми визначається не лише змістом навчальних дисциплін, а й рівнем її практичної орієнтації. Саме тому особливого значення набуває компетентнісний підхід, який передбачає формування у здобувачів освіти не лише системи теоретичних знань, а й практичних умінь, професійного мислення, навичок прийняття управлінських рішень, командної роботи, комунікації, медіації, критичного мислення та застосування законодавства у конкретних практичних ситуаціях. Компетентнісний підхід забезпечує інтеграцію освіти і практики, що є необхідною умовою підготовки фахівців для сучасної правоохоронної системи.

Особливу роль у формуванні професійних компетентностей майбутніх правоохоронців відіграє практична підготовка, яка забезпечує інтеграцію теоретичних знань із реальними умовами майбутньої професійної діяльності. Сучасний ринок праці висуває до випускників закладів вищої освіти значно вищі вимоги, ніж лише володіння нормативною базою. Роботодавці очікують від молодого фахівця готовності до прийняття рішень, уміння працювати з процесуальними документами, застосовувати законодавство у конкретних практичних ситуаціях, комунікувати з громадянами, працювати в команді та діяти відповідно до принципів верховенства права і дотримання прав людини. Саме тому практична складова освітнього процесу повинна розглядатися не як допоміжний елемент навчання, а як одна з ключових передумов формування конкурентоспроможного фахівця.

Важливим інструментом забезпечення практикоорієнтованого навчання є бінарні заняття, які проводяться за участю представників правоохоронних органів. Їх перевага полягає в поєднанні науково-теоретичного підходу викладача із практичним досвідом

працівників, які безпосередньо здійснюють правоохоронну діяльність. Така форма навчання дозволяє здобувачам освіти отримати не лише актуальні знання щодо застосування законодавства, а й сформувати реалістичне уявлення про специфіку майбутньої професії, особливості проходження служби, прийняття управлінських рішень та виконання службових завдань.

Практика функціонування освітніх програм за спеціальністю К9 «Правоохоронна діяльність» підтверджує ефективність системної взаємодії із територіальними підрозділами Національної поліції України, Державною прикордонною службою України, Бюро економічної безпеки України, митними органами, Службою судової охорони, ізоляторами тимчасового тримання, підрозділами поліції особливого призначення та іншими правоохоронними органами. Саме така співпраця створює можливість для проведення виїзних занять, ознайомлення студентів із діяльністю конкретних служб, моделювання практичних ситуацій, відпрацювання алгоритмів дій та формування професійних компетентностей у реальному професійному середовищі.

Сучасна підготовка майбутніх правоохоронців повинна будуватися на принципі постійної взаємодії освіти і практики. Заклад вищої освіти не може залишатися ізольованим від потреб роботодавців, а правоохоронні органи - від процесу підготовки майбутніх працівників. Саме роботодавці найкраще розуміють, які компетентності необхідні молодому фахівцю в перший день проходження служби, тоді як заклади вищої освіти володіють сучасними педагогічними методиками, науковим потенціалом та можливістю комплексної підготовки майбутніх фахівців. Лише поєднання цих двох складових дозволяє забезпечити високий рівень професійної готовності випускників.

Особливого значення в сучасних умовах набуває залучення роботодавців до розроблення та вдосконалення освітніх програм. Представники правоохоронних органів повинні брати участь у визначенні програмних результатів навчання, формуванні переліку освітніх компонентів, оновленні змісту навчальних дисциплін, проведенні

гостьових лекцій, бінарних занять, тренінгів, майстер-класів та оцінюванні якості підготовки здобувачів освіти. Такий підхід дозволяє своєчасно адаптувати освітній процес до реальних потреб правоохоронної практики та забезпечує відповідність освітніх програм сучасним викликам.

Одним із перспективних напрямів розвитку професійної освіти є дуальна форма навчання, яка передбачає поєднання освітнього процесу із систематичною практичною діяльністю здобувача освіти у відповідному правоохоронному органі. Запровадження елементів дуальної освіти сприяє формуванню професійних компетентностей безпосередньо в процесі виконання практичних завдань, скорочує період професійної адаптації молодого працівника після призначення на посаду та дозволяє роботодавцю брати активну участь у підготовці майбутнього персоналу. Незважаючи на окремі організаційні труднощі, саме дуальна освіта сьогодні розглядається як один із найбільш перспективних напрямів модернізації професійної підготовки фахівців сектору безпеки і оборони.

Не менш важливим елементом сучасної системи професійної освіти є академічна мобільність. Її значення полягає не лише у можливості навчання або стажування в інших закладах освіти, а й у поширенні кращих освітніх практик, обміні професійним досвідом, ознайомленні із сучасними методиками підготовки правоохоронців та формуванні єдиного освітнього простору. В умовах європейської інтеграції України академічна мобільність повинна стати одним із важливих інструментів гармонізації національної системи підготовки правоохоронців із європейськими стандартами професійної освіти.

Сучасний цивільний заклад вищої освіти вже не може розглядатися виключно як суб'єкт, що здійснює освітню діяльність. Він поступово перетворюється на повноцінного учасника державної кадрової політики у сфері правоохоронної діяльності. Саме заклади вищої освіти забезпечують формування кадрового потенціалу, який у подальшому поповнює особовий склад

правоохоронних органів, сприяють розвитку професійних компетентностей майбутніх працівників, формують їх правову культуру, професійну етику та розуміння сучасних стандартів правоохоронної діяльності.

Професійна освіта є одним із ключових чинників формування кадрового потенціалу правоохоронних органів України. Її ефективність визначається не лише якістю освітніх програм, а й рівнем інтеграції із практичною діяльністю правоохоронних органів, активною участю роботодавців у підготовці майбутніх фахівців, використанням компетентнісного підходу, розвитком дуальної освіти, академічної мобільності та впровадженням сучасних практикоорієнтованих методів навчання. Саме така модель професійної підготовки забезпечує формування висококваліфікованих, доброчесних і конкурентоспроможних фахівців, здатних ефективно реалізовувати правоохоронну функцію держави.

В сучасних умовах розвитку сектору безпеки і оборони України цивільні заклади вищої освіти слід розглядати як повноцінних суб'єктів формування кадрового потенціалу правоохоронних органів. Такий підхід обумовлений не лише розширенням переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка майбутніх правоохоронців, а й суттєвою зміною самої концепції професійної освіти. Сучасний правоохоронець повинен бути готовим працювати в умовах швидких змін законодавства, розвитку цифрових технологій, інтеграції України до європейського правового простору, а також виконувати службові завдання, які нерідко виходять за межі вузької спеціалізації окремого правоохоронного органу. Саме тому міждисциплінарна підготовка, що забезпечується цивільними закладами вищої освіти, набуває дедалі більшого значення.

Водночас діяльність цивільних закладів вищої освіти не повинна розглядатися як альтернатива чи конкуренція системі відомчої освіти. Навпаки, зазначені моделі підготовки мають взаємодоповнювати одна одну. Відомчі заклади освіти традиційно забезпечують поглиблену професійну підготовку працівників конкретних

правоохоронних органів з урахуванням особливостей проходження служби, тоді як цивільні заклади вищої освіти формують ширший спектр професійних компетентностей, необхідних для діяльності у різних складових сектору безпеки, правоохоронної та правозастосовної діяльності. Саме поєднання фундаментальної юридичної освіти, міждисциплінарної підготовки та практичного досвіду створює передумови для формування сучасного конкурентоспроможного фахівця.

Практика реалізації освітніх програм за спеціальністю К9 «Правоохоронна діяльність» підтверджує, що найбільш ефективні результати досягаються саме за умови системної співпраці закладу вищої освіти із роботодавцями. Регулярне проведення бінарних занять, виїзних практичних занять у правоохоронних органах, проходження навчальної та виробничої практики, залучення практичних працівників до освітнього процесу, участь роботодавців у перегляді освітніх програм та оцінюванні результатів навчання забезпечують максимально наближені до реальної професійної діяльності умови підготовки майбутніх правоохоронців. Така взаємодія дозволяє своєчасно реагувати на зміни законодавства, враховувати актуальні потреби правоохоронної практики та формувати компетентності, які відповідають сучасним вимогам роботодавців.

Взаємодія між правоохоронними органами та закладами вищої освіти повинна здійснюватися не епізодично, а на системній основі. Йдеться не лише про організацію практики студентів, а й про спільне проведення науково-практичних конференцій, тренінгів, навчань, круглих столів, моделювання професійних ситуацій, розроблення спільних освітніх проєктів, стажування науково-педагогічних працівників у правоохоронних органах та залучення практиків до викладання окремих освітніх компонентів. Саме така модель партнерства забезпечує взаємний обмін досвідом, сприяє оновленню змісту освіти та підвищує якість професійної підготовки майбутніх фахівців.

Особливої актуальності така співпраця набуває в умовах реформування правоохоронної системи та європейської інтеграції України. Постійне оновлення законодавства, поява нових видів загроз, цифровізація правоохоронної діяльності та впровадження міжнародних стандартів потребують швидкої адаптації освітнього процесу до практичних потреб правоохоронних органів. Саме тому представники роботодавців повинні брати активну участь не лише у практичній підготовці студентів, а й у визначенні змісту освітніх програм, формуванні програмних результатів навчання та розробленні сучасних освітніх компонентів.

Доцільним є закріплення на нормативному рівні механізмів системної співпраці між правоохоронними органами та закладами вищої освіти, що здійснюють підготовку фахівців за спеціальністю К9 «Правоохоронна діяльність». Така співпраця повинна охоплювати питання організації практичної підготовки, проведення бінарних занять, функціонування баз практики, реалізації програм академічної мобільності, стажування науково-педагогічних працівників, залучення практичних працівників до освітнього процесу та спільної участі у науково-дослідній діяльності. Вважаємо, що саме такий підхід сприятиме підвищенню якості професійної освіти, забезпечить більш ефективне формування кадрового потенціалу правоохоронних органів та стане одним із перспективних напрямів реалізації державної кадрової політики України.

У сучасних умовах європейської інтеграції України одним із пріоритетних напрямів розвитку правоохоронної системи є удосконалення кадрового забезпечення відповідно до міжнародних стандартів публічного управління. Реалізація цього завдання передбачає не лише адаптацію національного законодавства до права Європейського Союзу, а й використання позитивного досвіду держав-членів ЄС та міжнародних організацій у сфері управління людськими ресурсами. Особливу увагу при цьому слід приділяти не окремим кадровим процедурам, а сучасним принципам формування кадрового

потенціалу, які довели свою ефективність у діяльності правоохоронних органів демократичних держав.

Водночас зарубіжний досвід не може бути механічно перенесений у вітчизняну систему кадрового забезпечення. Кожна країна має власні історичні традиції розвитку правоохоронних органів, особливості державного устрою, адміністративного законодавства та організації публічної служби. Саме тому найбільшу практичну цінність для України становлять універсальні стандарти кадрової політики, вироблені міжнародними організаціями та європейськими інституціями, які можуть бути адаптовані до особливостей функціонування правоохоронної системи України.

Одним із базових міжнародних документів у сфері кадрового забезпечення правоохоронних органів є Європейський кодекс поліцейської етики, ухвалений Комітетом Міністрів Ради Європи. Особливу увагу приділено професійному добору персоналу, безперервній професійній підготовці, розвитку лідерських якостей керівників та забезпеченню високого рівня суспільної довіри до правоохоронних органів

Подальший розвиток європейських підходів до кадрового забезпечення правоохоронних органів знайшов своє відображення у діяльності Європейського агентства з підготовки працівників правоохоронних органів (CEPOL). Відповідно до Стратегічного плану CEPOL на 2022–2025 роки одним із головних напрямів розвитку правоохоронної освіти визначено безперервне професійне навчання, розвиток цифрових компетентностей, міжвідомчу співпрацю, академічну мобільність, міжнародний обмін досвідом та формування єдиної європейської культури правоохоронної діяльності [24].

На нашу думку, саме діяльність CEPOL сьогодні є одним із найкращих прикладів реалізації компетентнісного підходу до кадрового забезпечення. Фактично Агентство сформувало сучасну модель професійної освіти правоохоронців, відповідно до якої навчання не завершується після вступу на службу, а продовжується протягом усієї професійної кар'єри шляхом проходження

спеціалізованих курсів, міжнародних тренінгів, програм академічної мобільності, дистанційного навчання та обміну практичним досвідом між правоохоронними органами держав-членів Європейського Союзу.

Поряд із діяльністю CEPOL важливе значення для формування сучасної кадрової політики правоохоронних органів має Європол як агентство Європейського Союзу з питань співробітництва правоохоронних органів. Особлива увага приділяється розвитку професійних компетентностей персоналу, використанню сучасних інформаційних технологій, аналітичних можливостей та формуванню єдиної культури правоохоронної діяльності в межах Європейського Союзу.

Важливим напрямом розвитку кадрового забезпечення є також діяльність Європейського агентства з питань прикордонної та берегової охорони (Frontex). Одним із ключових елементів його діяльності є формування єдиних стандартів професійної підготовки персоналу прикордонних служб держав-членів Європейського Союзу. Особливе значення приділяється розвитку компетентнісного підходу, практикоорієнтованому навчанню, повазі до прав людини, професійній етиці, міжкультурній комунікації та дотриманню фундаментальних прав під час виконання службових обов'язків [26].

Зазначені підходи повністю відповідають сучасним тенденціям розвитку української правоохоронної системи. В умовах воєнного стану значно зросла роль Державної прикордонної служби України, що зумовлює необхідність постійного вдосконалення професійної підготовки персоналу, розвитку міжнародного співробітництва та впровадження європейських стандартів охорони державного кордону.

Не менш важливими є рекомендації SIGMA (Support for Improvement in Governance and Management)- спільної ініціативи Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) та Європейського Союзу. У документі «Principles of Public Administration» визначено, що сучасна система державного управління повинна ґрунтуватися на

професійній державній службі, прозорих процедурах добору персоналу, розвитку компетентностей, ефективному управлінні людськими ресурсами та безперервному професійному навчанню. Особливу увагу приділено стратегічному плануванню кадрової політики, оцінюванню результатів службової діяльності, розвитку лідерства та формуванню кадрового резерву [29].

Попри те, що рекомендації SIGMA адресовані системі державного управління загалом, їх положення можуть бути успішно застосовані і до правоохоронної сфери. Насамперед це стосується впровадження сучасної моделі HR-менеджменту, цифровізації кадрових процесів, розвитку компетентнісного підходу та переходу від кадрового адміністрування до стратегічного управління людськими ресурсами.

Окремої уваги заслуговують рекомендації Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) щодо формування професійної публічної служби. У документах Організації наголошується, що ефективне управління людськими ресурсами повинно базуватися на принципах меритократії, доброчесності, відкритості, прозорості кадрових процедур, безперервного професійного розвитку та орієнтації на результат. Водночас сучасна кадрова політика має забезпечувати розвиток лідерських компетентностей, інноваційного мислення, цифрової грамотності та організаційної культури, здатної швидко реагувати на суспільні виклики [28].

Проведений аналіз міжнародних документів дає підстави для висновку, що незалежно від особливостей національних моделей правоохоронної діяльності сучасні європейські стандарти кадрового забезпечення базуються на спільних принципах. До них належать меритократичний добір персоналу, безперервний професійний розвиток, компетентнісний підхід, доброчесність, цифровізація кадрових процесів, прозорість кадрових процедур, стратегічне управління людськими ресурсами, міжвідомча взаємодія та тісний зв'язок професійної освіти із практичною діяльністю правоохоронних органів. Саме ці

підходи, на нашу думку, повинні стати основою подальшого вдосконалення кадрового забезпечення правоохоронних органів України в умовах європейської інтеграції.

Більшість принципів, визначених Європейським кодексом поліцейської етики, уже знайшли своє відображення у Законі України «Про Національну поліцію» [16]. Разом із тим питання безперервного професійного розвитку, формування лідерських компетентностей, етичної підготовки та розвитку партнерської взаємодії поліції із суспільством потребують подальшого нормативного та практичного вдосконалення.

Наступним важливим джерелом міжнародних стандартів є діяльність Європейського агентства з підготовки працівників правоохоронних органів (CEPOL). Агентство координує систему професійної підготовки працівників правоохоронних органів держав – членів Європейського Союзу та формує єдині підходи до розвитку професійних компетентностей персоналу. Відповідно до Стратегічного плану CEPOL на 2022–2025 роки пріоритетними напрямами визначено розвиток цифрових компетентностей, безперервного навчання, міжвідомчого співробітництва, міжнародної академічної мобільності, практикоорієнтованої підготовки та впровадження інноваційних освітніх технологій [24].

Особливу увагу заслуговує компетентнісний підхід, який застосовується CEPOL. Його зміст полягає у тому, що професійна підготовка працівника правоохоронного органу не завершується після вступу на службу, а триває протягом усієї професійної діяльності. Для цього використовуються спеціалізовані курси, міжнародні тренінги, програми обміну досвідом, дистанційне навчання та спільні освітні проєкти між правоохоронними органами держав Європейського Союзу. Саме така модель професійного розвитку, на нашу думку, є перспективною і для України, особливо в умовах реформування правоохоронної системи та післявоєнного відновлення.

Не менш важливим міжнародним орієнтиром є стратегічні документи Європолу. У Стратегії розвитку

агентства наголошується, що ефективна діяльність сучасних правоохоронних органів неможлива без розвитку людського капіталу, цифрової трансформації, використання кримінальної аналітики, постійного професійного навчання та міжвідомчої взаємодії. Особлива увага приділяється розвитку аналітичних компетентностей працівників, використанню сучасних інформаційних технологій та створенню єдиного європейського безпекового простору [25]

Саме досвід Європолу є особливо цінним для України, оскільки сучасна правоохоронна діяльність дедалі більше ґрунтується на міжвідомчій взаємодії, аналітичній роботі, цифровізації та міжнародному співробітництві. Це обумовлює необхідність перегляду традиційних підходів до професійної підготовки персоналу та формування нових компетентностей, пов'язаних із використанням інформаційно-аналітичних систем, штучного інтелекту та сучасних засобів обробки інформації.

Проведений аналіз національного законодавства, сучасного стану кадрового забезпечення правоохоронних органів України та міжнародних стандартів у сфері управління людськими ресурсами свідчить про необхідність комплексної модернізації державної кадрової політики. В умовах європейської інтеграції України кадрове забезпечення вже не може розглядатися виключно як сукупність адміністративних процедур щодо комплектування посад. Воно повинно перетворитися на стратегічну систему управління людським капіталом, спрямовану на формування професійного, доброчесного, мотивованого та стійкого до сучасних викликів кадрового потенціалу правоохоронних органів.

Одним із першочергових напрямів модернізації є цифровізація кадрових процесів. Сучасні європейські підходи до управління людськими ресурсами передбачають широке використання інформаційних технологій для автоматизації кадрового адміністрування, ведення особових справ, формування кадрового резерву, оцінювання результатів службової діяльності та планування професійного розвитку персоналу. Зокрема, у

Принципах державного управління SIGMA одним із критеріїв ефективної системи державного управління визначено цифровізацію кадрових процесів, відкритість кадрової інформації, використання сучасних HR-технологій та прозорість управлінських процедур [29].

Другим стратегічним напрямом модернізації є впровадження компетентнісного підходу до управління персоналом. У більшості європейських держав оцінювання працівників здійснюється не лише за результатами виконання посадових обов'язків, а й за рівнем сформованості професійних компетентностей, лідерських якостей, комунікативних навичок, здатності працювати в команді, адаптуватися до змін та приймати рішення в кризових ситуаціях. Аналогічний підхід рекомендований Організацією економічного співробітництва та розвитку, яка наголошує на необхідності формування культури безперервного навчання, розвитку компетентностей та підготовки керівників нового покоління [28].

Наступним напрямом модернізації має стати розвиток кадрового резерву. Аналіз діяльності правоохоронних органів свідчить, що кадровий резерв нерідко формується лише формально та не забезпечує реальної підготовки майбутніх керівників. Водночас міжнародна практика демонструє принципово інший підхід, за якого кадровий резерв розглядається як система розвитку лідерського потенціалу працівників, їх професійного навчання, наставництва та поступової підготовки до виконання управлінських функцій. Саме тому доцільним є нормативне врегулювання єдиних підходів до формування кадрового резерву для всіх правоохоронних органів України із запровадженням прозорих критеріїв відбору, програм розвитку та періодичного оцінювання готовності кандидатів до зайняття керівних посад.

Одним із ключових напрямів модернізації кадрової політики має стати безперервний професійний розвиток персоналу. Як свідчить практика держав - членів Європейського Союзу, професійна освіта правоохоронців не завершується після вступу на службу. Навпаки, вона

триває протягом усієї професійної кар'єри шляхом участі у тренінгах, міжнародних програмах підготовки, курсах підвищення кваліфікації, академічній мобільності та спеціалізованих програмах розвитку управлінських компетентностей. Саме такий підхід використовується Європейським агентством з підготовки працівників правоохоронних органів (CEPOL), яке координує систему безперервного професійного навчання правоохоронців держав Європейського Союзу [24].

Важливими напрямами вдосконалення кадрового забезпечення правоохоронних органів України є розвиток системи психологічного супроводу персоналу та посилення доброчесності. В умовах воєнного стану, коли працівники правоохоронних органів виконують службові завдання в умовах постійного ризику, психологічний супровід має стати невід'ємною складовою кадрової політики, охоплюючи психологічний моніторинг, профілактику професійного вигорання, кризове консультування, реабілітацію та розвиток стресостійкості. Водночас доброчесність повинна розглядатися як один із ключових критеріїв добору, професійної підготовки та кар'єрного розвитку працівників, оскільки саме від рівня професійної етики, неупередженості та дотримання законності значною мірою залежить суспільна довіра до правоохоронних органів.

У цьому контексті важливе значення мають рекомендації Групи держав проти корупції (GRECO), яка наголошує на необхідності розвитку культури доброчесності, запобігання конфлікту інтересів, забезпечення прозорості кадрових процедур та формування ефективної системи професійної етики працівників правоохоронних органів [27].

Модернізація кадрового забезпечення правоохоронних органів України має здійснюватися на засадах стратегічного управління людськими ресурсами та поєднувати правові, організаційні й етичні механізми забезпечення доброчесності, удосконалення системи оцінювання персоналу, цифровізацію кадрових процесів, формування ефективного кадрового резерву, безперервний

професійний розвиток і психологічний супровід працівників. Доцільним є впровадження комплексної моделі оцінювання, що враховуватиме не лише результати службової діяльності, а й професійну компетентність, дотримання прав людини, етичних стандартів, комунікативні навички та готовність до розвитку, а також трансформація кадрових підрозділів у сучасні HR-служби, орієнтовані на стратегічне планування, розвиток персоналу та управління кадровим потенціалом. Реалізація цих напрямів сприятиме формуванню високопрофесійного кадрового складу, здатного ефективно забезпечувати реалізацію правоохоронної функції держави, а також посиленню ролі цивільних закладів вищої освіти як повноцінних суб'єктів підготовки фахівців для правоохоронної системи відповідно до сучасних європейських підходів.

Відповідно Закону України «Про вищу освіту» одним із основних напрямів діяльності закладів вищої освіти є співпраця з роботодавцями, забезпечення практичної підготовки здобувачів освіти та формування компетентностей, необхідних для майбутньої професійної діяльності [10]. Водночас Закон України «Про освіту» визначає принципи практичної спрямованості освітнього процесу, академічної свободи, студентоцентрованого навчання та забезпечення якості освіти, які повною мірою поширюються й на підготовку майбутніх працівників правоохоронних органів [17].

Сучасна кадрова політика правоохоронних органів повинна базуватися на принципі безперервної взаємодії із закладами вищої освіти. Така взаємодія має здійснюватися не лише на етапі проходження виробничої практики, а охоплювати весь період професійної підготовки майбутнього фахівця. Доцільним є системне залучення представників правоохоронних органів до розроблення освітніх програм, визначення програмних результатів навчання, оновлення змісту освітніх компонентів, проведення гостьових лекцій, бінарних занять, тренінгів, майстер-класів, участі у роботі екзаменаційних комісій та внутрішньому забезпеченні якості освіти.

Важливість такого підходу підтверджується і європейськими стандартами. У Принципах державного управління SIGMA наголошується, що ефективна система управління людськими ресурсами повинна забезпечувати постійний взаємозв'язок між системою професійної освіти, потребами роботодавців та кадровою політикою держави, а розвиток професійних компетентностей має здійснюватися протягом усього професійного життя державного службовця [29].

Подібний підхід використовується і Європейським агентством з підготовки працівників правоохоронних органів (CEPOL), діяльність якого ґрунтується на принципах партнерства між правоохоронними органами, університетами, науковими установами та навчальними центрами держав – членів Європейського Союзу. Основною метою такого партнерства є формування єдиного освітнього простору, забезпечення академічної мобільності, проведення спільних досліджень, міжнародних тренінгів та обміну кращими практиками професійної підготовки [24].

Одним із пріоритетних напрямів державної кадрової політики має стати формування системного партнерства між правоохоронними органами та закладами вищої освіти, яке охоплюватиме всі етапи підготовки фахівців - від професійної орієнтації до післядипломної освіти, підвищення кваліфікації та формування кадрового резерву. Особливу роль у цьому процесі відіграють цивільні заклади вищої освіти, що здійснюють підготовку за спеціальністю К9 «Правоохоронна діяльність», забезпечуючи міждисциплінарну підготовку та формування компетентностей, необхідних для діяльності в різних складових сектору безпеки відповідно до сучасних потреб правоохоронної системи.

Перспективним напрямом є нормативне закріплення механізмів постійної взаємодії між правоохоронними органами та цивільними закладами вищої освіти, що має передбачати спільне оновлення освітніх програм, участь практиків в освітньому процесі, проведення бінарних занять, розширення баз практики, стажування науково-

педагогічних працівників, реалізацію програм академічної мобільності та створення спільних навчально-практичних центрів. Такий підхід сприятиме скороченню періоду професійної адаптації випускників, підвищенню якості професійної підготовки та формуванню конкурентоспроможного кадрового потенціалу правоохоронних органів.

У контексті європейської інтеграції України особливої актуальності набуває розвиток міжнародного академічного співробітництва. Звіт Європейської Комісії щодо України в межах Пакета розширення 2024 року наголошує на необхідності подальшого зміцнення інституційної спроможності державних органів, розвитку професійної державної служби, посилення верховенства права та впровадження європейських стандартів управління [23].

Досягнення зазначених цілей неможливе без якісної модернізації системи підготовки кадрів для правоохоронних органів. Саме заклади вищої освіти, у тісній співпраці з роботодавцями, повинні стати одним із ключових елементів державної кадрової політики, забезпечуючи підготовку фахівців нового покоління, здатних ефективно діяти в умовах сучасних безпекових викликів, цифрової трансформації та інтеграції України до європейського правового простору.

Взаємодія між правоохоронними органами та закладами вищої освіти повинна розглядатися не як окремий напрям освітньої діяльності, а як стратегічний елемент державної кадрової політики. Її подальший розвиток сприятиме підвищенню якості професійної підготовки, зміцненню кадрового потенціалу правоохоронної системи, ефективнішій реалізації конституційних принципів публічної служби та наближенню України до європейських стандартів функціонування правоохоронних органів.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження підтвердило, що кадрове забезпечення правоохоронних органів України є одним із ключових чинників реалізації правоохоронної функції

держави, забезпечення верховенства права та зміцнення державності. Воно являє собою комплексну систему організаційно-правових, управлінських, освітніх і соціальних заходів, спрямованих на формування, розвиток та ефективне використання кадрового потенціалу. Встановлено, що сучасна державна кадрова політика має ґрунтуватися на конституційних принципах законності, професіоналізму, доброчесності, політичної нейтральності, рівного доступу до служби та служіння суспільству, а її подальший розвиток потребує вдосконалення нормативно-правового регулювання, цифровізації кадрових процесів, розвитку кадрового резерву, безперервної професійної освіти та врахування особливостей функціонування правоохоронних органів в умовах воєнного стану.

Обґрунтовано, що одним із перспективних напрямів удосконалення кадрового забезпечення є поглиблення взаємодії між правоохоронними органами та закладами вищої освіти, насамперед цивільними, які здійснюють підготовку фахівців за спеціальністю К9 «Правоохоронна діяльність». Їх міждисциплінарний підхід, практикоорієнтоване навчання та співпраця з роботодавцями сприяють формуванню конкурентоспроможного кадрового потенціалу для різних складових сектору безпеки. Водночас аналіз міжнародних стандартів засвідчив, що подальша модернізація кадрового забезпечення має здійснюватися з урахуванням європейських підходів до управління людськими ресурсами, безперервного професійного розвитку, компетентнісної підготовки, доброчесності та стратегічного партнерства між освітою і практикою, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності правоохоронних органів України та їх адаптації до сучасних безпекових викликів.

Список використаних джерел:

1. Бойчук М. М. Кадрове забезпечення у Національній поліції України як інститут адміністративного права: теоретико-правові засади та практичні аспекти реалізації // Вчені записки. 2026. № 1. С. 83–87

2. Гарбузюк К. Г. Мета, завдання та функції кадрового забезпечення органів Національної поліції України // Право і безпека. 2021. № 3 (82). С. 84–93.

3. Горяченко Р. І. Формування та реалізація кадрової політики в органах Національної поліції: адміністративно-правовий аспект : дис. … доктора філософії : 081 «Право». Київ, 2022. 334 с.

4. Григорчук О. Ю. Кадрове забезпечення органів Національної поліції в умовах воєнного стану // Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. Вип. 2. Ч. 2. С. 95–100

5. Комірчий П. О. Кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері: поняття та правові вимоги // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 41. Т. 2. С. 134–137

6. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

7. Мерденов Ю. В. Організаційно-правові засади кадрового забезпечення діяльності Національної поліції України : монографія / за заг. ред. А. В. Денисової. Одеса :Юридика, 2025. С. 61.

8. Парій Ю. М. Проблемні аспекти кадрового забезпечення органів Національної поліції в умовах воєнного стану // Адміністративно-правове, соціологічне та психологічне забезпечення діяльності Національної поліції України : збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 14 листопада 2025 р.). Вінниця : ХНУВС, 2025. Ч. І. С. 320–322.

9. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січня 2021 р. № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text

10.Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text;

11.Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text

12.Про Державнуприкордонну службу України : Закон України від 03 квітня 2003 р. № 661-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text

13.Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text;

14.Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text

15.Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11 травня 2023 р. № 273/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text

16.Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text;

17.Про освіту : Закон України від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text;

18.Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

19.Про професійний розвиток працівників : Закон України від 12 січня 2012 р. № 4312-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17#Text;

20.Тишлек М. М. Правові та організаційні засади кадрового забезпечення управління в органах Національної поліції України : дис. … доктора філософії : 081 «Право». Кропивницький, 2023. 250 с.

21.Федорюк Г. Й. Правове регулювання кадрового забезпечення Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану та місце у ньому адміністративно-правових норм // Вісник Кримінологічної асоціації України. 2025. Т. 36. № 3. С. 575–582.

22.Шопіна І. М. Формування корпоративної доброчесності як мета кадрового забезпечення управління в органах Національної поліції України // Правові новели. 2023. № 20. С. 160–165.

23. European Commission. Ukraine Report 2024. Commission Staff Working Document. SWD(2024) 699 final. Official document. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en
24. European Union Agency for Law Enforcement Training (CEPOL). Офіційний сайт. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-union-agency-law-enforcement-training-cepol_en/
25. Europol. URL: https://www.europol.europa.eu
26. Frontex. URL: https://www.frontex.europa.eu
27. GRECO. Fifth Evaluation Round – Preventing corruption and promoting integrity in central governments (top executive functions) and law enforcement agencies. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/greco/evaluations/ukraine
28. OECD. *Recommendation of the Council on Public Service Leadership and Capability*. OECD/LEGAL/0445. Paris, 2019. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0445
29. SIGMA. *The Principles of Public Administration*. OECD Publishing, Paris, 2023. DOI: 10.1787/7f5ec453-en. URL: https://www.sigmaweb.org/en/publications/2023/11/the-principles-of-public-administration_5e68f805.html

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ЦИВІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Біленець Д.А.
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. зав кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького інституту
«Одеська юридична академія»
https://orcid.org/0000-0003-0866-0698

Анотація

У роботі досліджено роль правоохоронних органів України у механізмі реалізації конституційних цінностей та забезпечення цивільної безпеки. Розкрито конституційно-правові засади функціонування правоохоронної системи, визначено її місце у забезпеченні прав і свобод людини, верховенства права, законності, публічного порядку, національної та цивільної безпеки. Проаналізовано особливості діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану та трансформації сучасних безпекових загроз. Особливу увагу приділено дотриманню принципів законності, необхідності та пропорційності під час застосування заходів державного примусу й обмеження прав людини. Розглянуто значення міжнародних стандартів правоохоронної діяльності та механізмів судового, прокурорського, парламентського і громадського контролю як гарантій недопущення свавільного втручання держави у сферу прав людини. Окреслено вплив цифровізації на діяльність правоохоронних органів та пов'язані з нею виклики щодо захисту персональних даних і права на приватність. Обґрунтовано значення професійної підготовки, правової культури, доброчесності та безперервного навчання працівників правоохоронних органів для ефективної реалізації конституційних цінностей. Визначено перспективні напрями розвитку правоохоронної системи України в контексті європейської інтеграції, сучасних безпекових викликів та необхідності зміцнення суспільної довіри до державних інституцій.

Ключові слова: правоохоронні органи, конституційні цінності, цивільна безпека, права і свободи людини, верховенство права, законність, Національна поліція України, правоохоронна діяльність, воєнний стан, національна безпека, міжнародні стандарти, державний примус, професійна підготовка правоохоронців.

Вступ

Сучасний етап розвитку України характеризується глибокими трансформаційними процесами у сфері державного управління, забезпечення національної та цивільної безпеки, а також утвердження демократичних цінностей і принципу верховенства права. В умовах триваючої збройної агресії проти України, активізації гібридних загроз, розвитку кіберзлочинності, терористичних ризиків та інших факторів, що впливають на безпекове середовище держави, особливого значення набуває ефективне функціонування правоохоронних органів як одного із ключових елементів конституційного механізму захисту особи, суспільства та держави.

Конституція України визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини проголошує головним обов'язком держави. Саме ця конституційна норма формує зміст діяльності всіх державних інституцій, насамперед правоохоронних органів, на які покладається обов'язок забезпечення законності, громадської безпеки, правопорядку, захисту прав і свобод людини, а також протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам [8].

Особливої актуальності дослідження ролі правоохоронних органів набуває у зв'язку зі зміною підходів до розуміння безпеки як комплексного явища, що охоплює не лише захист державного суверенітету, а й забезпечення належних умов для реалізації конституційних прав і свобод людини, підтримання громадського порядку, захист критичної інфраструктури, інформаційної безпеки, економічної стабільності та інших складових цивільної безпеки. За таких умов правоохоронні органи дедалі більше виконують функцію інтегратора безпекової політики

держави, забезпечуючи взаємодію між органами державної влади, місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства та міжнародними партнерами.

Не менш важливим є й те, що процес європейської інтеграції України обумовлює необхідність гармонізації діяльності правоохоронних органів із міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини, демократичного цивільного контролю, професійної етики, прозорості, підзвітності та дотримання принципу пропорційності при здійсненні владних повноважень. У зв'язку з цим зростає потреба у комплексному науковому осмисленні місця правоохоронних органів у системі забезпечення конституційних цінностей та цивільної безпеки України.

Наукова актуальність дослідження також зумовлена необхідністю вироблення сучасних теоретико-правових підходів до визначення ролі правоохоронних органів в умовах реформування сектору безпеки і оборони, розвитку правової держави та зміцнення демократичних інститутів. Ефективність діяльності правоохоронної системи безпосередньо впливає на рівень довіри суспільства до держави, стан законності, забезпечення конституційного правопорядку та реалізацію принципу верховенства права.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз ролі правоохоронних органів у забезпеченні конституційних цінностей та цивільної безпеки України, визначення їх місця у механізмі реалізації функцій держави, дослідження сучасних викликів правоохоронній діяльності та формування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання й організації функціонування правоохоронної системи відповідно до національних і міжнародних стандартів.

Конституційні цінності є фундаментом функціонування демократичної, соціальної та правової держави, визначаючи зміст діяльності всіх органів публічної влади. Саме вони встановлюють пріоритети державної політики, межі реалізації владних повноважень та систему гарантій захисту людини, суспільства і держави. У сучасних умовах забезпечення конституційних цінностей набуває особливого значення, оскільки їх реалізація безпосередньо

впливає на рівень довіри громадян до державних інституцій, ефективність функціонування правоохоронної системи та стійкість держави до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Конституція України визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Водночас права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення визнаються головним обов'язком держави. Таким чином, діяльність правоохоронних органів має здійснюватися не лише з метою забезпечення правопорядку чи боротьби зі злочинністю, а насамперед для створення умов, за яких кожна людина може безперешкодно реалізовувати гарантовані Конституцією права і свободи[8].

Конституційні цінності не обмежуються лише каталогом прав і свобод людини. Вони охоплюють також принципи народовладдя, верховенства права, законності, рівності всіх перед законом, поділу державної влади, відповідальності держави перед людиною, гарантування місцевого самоврядування, територіальної цілісності, суверенітету України та демократичного устрою держави. Сукупність цих засад формує конституційний правопорядок, підтримання якого є одним із головних напрямів діяльності правоохоронних органів.

Особливе місце серед конституційних засад діяльності правоохоронних органів займає принцип верховенства права, закріплений статтею 8 Конституції України. Його зміст не обмежується вимогою неухильного виконання законів, а передбачає панування права як основоположної цінності демократичного суспільства. Реалізація цього принципу вимагає від правоохоронних органів забезпечення юридичної визначеності, пропорційності втручання у права людини, рівності всіх перед законом, недопущення свавільного застосування владних повноважень та гарантування ефективного захисту порушених прав[8].

Не менш важливим конституційним орієнтиром є положення статті 19 Конституції України, відповідно до

якого органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією і законами України. Для правоохоронних органів зазначена норма має принципове значення, оскільки будь-яке застосування заходів державного примусу, проведення процесуальних дій чи використання спеціальних повноважень можливе лише за наявності чіткої правової підстави. Саме законність діяльності правоохоронних органів є однією з головних гарантій недопущення порушень конституційних прав і свобод людини[8].

Конституційні цінності нерозривно пов'язані із забезпеченням безпеки держави. Конституція України покладає на державу обов'язок забезпечувати захист суверенітету, територіальної цілісності та безпеки України, визначаючи їх одними з найважливіших функцій держави. Саме тому діяльність правоохоронних органів повинна бути спрямована не лише на реагування на вже вчинені правопорушення, а й на своєчасне попередження загроз конституційному ладу, громадській безпеці, правам людини та стабільному функціонуванню державних інституцій.

Правова природа діяльності правоохоронних органів безпосередньо випливає із конституційного призначення держави щодо утвердження і забезпечення прав та свобод людини. Саме тому сучасне розуміння правоохоронної діяльності виходить далеко за межі традиційного сприйняття її як виключно боротьби зі злочинністю чи підтримання громадського порядку. У демократичній правовій державі правоохоронні органи виступають гарантами реалізації конституційних прав людини, забезпечують законність, правопорядок, захист законних інтересів особи, суспільства і держави, а також здійснюють передбачені законом заходи державного примусу виключно з метою відновлення порушених прав та запобігання новим правопорушенням[15, С.74].

Забезпечення конституційних цінностей реалізується через виконання правоохоронними органами комплексу взаємопов'язаних функцій, центральне місце серед яких

займає охорона та захист прав людини. Аналіз положень чинного законодавства свідчить, що діяльність правоохоронних органів спрямована на охорону конституційних прав і свобод людини, захист її життя, здоров'я та законних інтересів незалежно від будь-яких ознак, створення належних умов для реалізації гарантованих державою прав, а також недопущення незаконних обмежень чи порушень цих прав у процесі здійснення правоохоронної діяльності. Такий підхід відображає людиноцентричну модель функціонування сучасної правоохоронної системи, у якій першочерговим об'єктом захисту є саме людина, а вже через забезпечення її безпеки гарантується стабільність суспільства і держави[4, С.123].

Водночас реалізація конституційних цінностей неможлива без належного функціонування самих правоохоронних органів. Вони виступають одним із основних елементів державної політики у сфері захисту прав людини, забезпечуючи практичне функціонування механізмів реалізації та поновлення порушених прав, підтримання правопорядку, громадської безпеки й стабільності державного розвитку. Ефективність виконання цих завдань значною мірою залежить від рівня професійної підготовки персоналу, належного нормативно-правового регулювання, матеріально-технічного забезпечення, а також відкритості, підзвітності та суспільної довіри до правоохоронної системи. У сучасних умовах саме ці чинники визначають здатність держави гарантувати належний рівень захисту конституційних прав і свобод[12, С.27].

Особливого значення у діяльності правоохоронних органів набуває забезпечення балансу між необхідністю застосування заходів державного примусу та обов'язком поважати конституційні права людини. Саме тому міжнародні стандарти правоохоронної діяльності виходять із того, що будь-яке втручання держави у сферу прав людини повинно здійснюватися на засадах законності, пропорційності та поваги до людської гідності. Зазначені принципи визначають межі реалізації владних

повноважень, унеможливлюють свавільне обмеження прав людини та формують сучасну правозахисну модель діяльності поліції, яка дедалі більше інтегрується у національну правову систему України[14, С.107].

Разом із тим реалізація конституційних цінностей вимагає не лише ефективної діяльності правоохоронних органів, а й наявності дієвих механізмів контролю за законністю їхніх дій. Конституційний принцип верховенства права передбачає, що будь-яке розслідування порушень прав людини має здійснюватися незалежним, неупередженим та ефективним органом. Відсутність інституційної незалежності або перебування органу досудового розслідування в ієрархічній залежності від суб'єкта, діяльність якого перевіряється, створює ризики порушення конституційних гарантій права на життя, повагу до людської гідності та справедливе розслідування. Саме тому незалежність правоохоронних інституцій є не лише організаційною вимогою, а й однією з фундаментальних конституційних гарантій захисту прав людини[3, С.47].

Забезпечення конституційних цінностей у сучасних умовах нерозривно пов'язане із гарантуванням цивільної та національної безпеки. Це обумовлено тим, що реалізація більшості конституційних прав і свобод можлива лише за умови існування безпечного суспільного середовища, у якому держава здатна ефективно протидіяти злочинності, терористичним проявам, інформаційним загрозам, військовій агресії та іншим факторам, що посягають на права людини й основи конституційного ладу. За таких умов правоохоронні органи перестають виконувати виключно правоохоронну функцію у її традиційному розумінні та дедалі більше інтегруються у загальнодержавний механізм забезпечення безпеки[26].

Особливої актуальності ця тенденція набула після запровадження правового режиму воєнного стану. Масштабність сучасних загроз зумовила суттєве розширення функціонального призначення правоохоронних органів, насамперед Національної поліції України. Сьогодні їх діяльність спрямована не лише на

підтримання громадського порядку та протидію кримінальним правопорушенням, а й на забезпечення стійкості держави до воєнних, інформаційних, соціальних та інших безпекових викликів. Ефективне виконання цих завдань можливе лише за умови тісної взаємодії правоохоронних органів між собою, з органами сектору безпеки і оборони, органами державної влади, місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства[32, С.2].

Відповідно змінюється і зміст діяльності Національної поліції України як одного з центральних правоохоронних органів держави. Поряд із виконанням традиційних правоохоронних функцій поліція бере активну участь у забезпеченні національної безпеки, здійснюючи превентивну, захисну, координаційну та реактивну діяльність. Сучасні умови функціонування держави зумовили перехід поліції до виконання значно ширшого кола завдань, серед яких захист життя і здоров'я громадян, забезпечення прав і свобод людини, протидія організованій злочинності, участь у територіальній обороні, забезпечення кібербезпеки та реагування на надзвичайні ситуації. Така трансформація свідчить про зміну ролі поліції від органу охорони громадського порядку до багатофункціонального суб'єкта системи забезпечення національної безпеки[13, С.394-395].

Важливо зазначити, що виконання зазначених функцій ґрунтується на чітко визначених законодавчих повноваженнях. Закон України «Про Національну поліцію» покладає на поліцію обов'язок брати участь у забезпеченні правового режиму воєнного та надзвичайного стану, здійснювати заходи щодо захисту об'єктів критичної інфраструктури, протидіяти кіберзлочинності, проводити оперативно-розшукову діяльність, взаємодіяти із Збройними Силами України, Службою безпеки України, Державною прикордонною службою України, Національною гвардією України та іншими суб'єктами сектору безпеки й оборони у боротьбі з диверсійними загрозами, а також брати участь у проведенні антитерористичних заходів. Зазначені повноваження

свідчать, що забезпечення конституційних цінностей сьогодні здійснюється не лише шляхом реагування на правопорушення, а й через комплекс превентивних, безпекових та координаційних заходів[25].

Водночас розширення повноважень правоохоронних органів в умовах воєнного стану не повинно призводити до зниження стандартів захисту конституційних прав людини. Навпаки, саме у кризових умовах особливого значення набуває дотримання вимог законності, необхідності та пропорційності під час застосування поліцейських заходів. Проведення перевірки документів, запровадження комендантської години, здійснення евакуаційних заходів, тимчасове обмеження свободи пересування та інші превентивні заходи повинні реалізовуватися виключно у спосіб, визначений законом, із максимальним забезпеченням поваги до прав і свобод людини. Це є необхідною умовою збереження демократичного характеру держави навіть за умов дії особливих правових режимів[34, С.101].

Важливе місце у механізмі забезпечення конституційних цінностей належить органам прокуратури. Конституційне призначення прокуратури полягає не лише у підтриманні публічного обвинувачення чи здійсненні процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Її діяльність спрямована на забезпечення законності функціонування всієї системи кримінальної юстиції, захист прав і свобод людини, а також охорону конституційного ладу держави. Реалізовуючи свої повноваження, прокурор виступає процесуальним гарантом дотримання вимог Конституції України під час кримінального провадження, забезпечуючи баланс між інтересами держави та необхідністю ефективного захисту прав людини. Саме тому прокуратура є одним із ключових елементів механізму забезпечення конституційної безпеки України[35, С.35].

Разом із тим сучасні виклики свідчать про необхідність подальшого вдосконалення всієї системи правоохоронних органів України. Європейська інтеграція, цифровізація державного управління, поява нових форм організованої

злочинності, кіберзагроз, а також умови воєнного стану потребують постійного оновлення організаційних підходів до діяльності правоохоронних органів. Йдеться не лише про удосконалення нормативно-правового регулювання, а й про розвиток кадрового потенціалу, впровадження сучасних технологій, підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення, посилення міжвідомчої взаємодії та формування ефективної системи управління. Лише комплексний підхід до реформування правоохоронної системи здатний забезпечити належний рівень реалізації конституційних цінностей в умовах сучасних безпекових викликів[2, С.72].

Водночас необхідно враховувати, що реформування правоохоронної системи не може зводитися виключно до зміни її організаційної структури або розширення повноважень окремих органів. Будь-які інституційні перетворення повинні здійснюватися відповідно до конституційних принципів верховенства права, законності, відкритості, підзвітності та поваги до прав людини. Саме конституційні цінності мають визначати зміст реформ, їх пріоритети та очікувані результати, оскільки ефективність діяльності правоохоронних органів вимірюється не лише кількістю розкритих правопорушень, а й рівнем суспільної довіри, дотриманням прав людини та здатністю держави забезпечити справедливий правопорядок.

Конституційні цінності становлять фундамент діяльності всіх правоохоронних органів України незалежно від їх компетенції та функціонального призначення. Саме вони визначають межі здійснення владних повноважень, формують зміст правоохоронної діяльності та встановлюють критерії оцінки її ефективності. В умовах європейської інтеграції та збройної агресії проти України роль правоохоронних органів істотно розширюється, однак навіть за таких обставин пріоритетом їх діяльності залишається людина, її права, свободи та безпека як найвища соціальна цінність. Забезпечення конституційних цінностей повинно залишатися визначальним орієнтиром подальшого розвитку правоохоронної системи України, адже саме від цього залежить рівень демократичності

держави, ефективність механізму захисту прав людини та стійкість конституційного ладу.

Правоохоронні органи займають особливе місце у системі органів державної влади, оскільки саме на них покладається практична реалізація значної частини конституційних гарантій прав і свобод людини. На відміну від інших суб'єктів публічного управління, діяльність правоохоронних органів безпосередньо пов'язана із застосуванням державного примусу, здійсненням превентивних заходів, припиненням правопорушень, проведенням досудового розслідування та виконанням інших владних повноважень, що істотно впливають на реалізацію конституційних прав особи. Саме тому законодавець встановлює для їх діяльності підвищені вимоги щодо законності, професійності, неупередженості, пропорційності та підконтрольності суспільству[8].

Система правоохоронних органів України характеризується багаторівневою структурою та функціональною диференціацією. До неї входять органи, діяльність яких спрямована на охорону громадського порядку, боротьбу зі злочинністю, забезпечення державної безпеки, охорону державного кордону, захист економічної безпеки, реалізацію кримінальної юстиції, виконання судових рішень та здійснення інших правоохоронних функцій. Незважаючи на різний обсяг компетенції, усі вони виконують спільне конституційне завдання – забезпечення прав людини, законності та правопорядку як необхідних умов існування демократичної правової держави[26].

Конституційний механізм забезпечення прав людини ґрунтується на взаємодії правоохоронних органів із судами, органами прокуратури, адвокатурою, органами державної влади та місцевого самоврядування. Жоден правоохоронний орган не здатний самостійно гарантувати належний рівень правопорядку чи захисту прав людини. Лише ефективна міжвідомча взаємодія, належний розподіл компетенції та дотримання принципу стримувань і противаг забезпечують функціонування єдиного механізму реалізації конституційних гарантій. У цьому контексті правоохоронна діяльність повинна розглядатися як

складова загальної системи публічного управління, що функціонує відповідно до Конституції України та міжнародних стандартів захисту прав людини[8].

Центральне місце у системі правоохоронних органів займає Національна поліція України, на яку покладається реалізація державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, протидії кримінальним та адміністративним правопорушенням, а також надання поліцейських послуг. Особливість діяльності Національної поліції полягає у її безпосередній взаємодії з населенням, що обумовлює необхідність поєднання владних повноважень із принципами відкритості, професійної етики, доброчесності та поваги до людської гідності. Саме від ефективності діяльності поліції значною мірою залежить рівень довіри громадян до всієї системи державної влади та реальність практичного забезпечення конституційних прав і свобод[25].

Водночас механізм забезпечення конституційних цінностей не обмежується діяльністю лише Національної поліції. Важливу роль у ньому відіграють Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, Бюро економічної безпеки України, Державне бюро розслідувань, Бюро з питань економічної безпеки, органи прокуратури, а також інші правоохоронні органи, компетенція яких визначається спеціальним законодавством. Кожен із зазначених органів реалізує окремий напрям державної правоохоронної політики, однак їх спільною метою є забезпечення законності, захист конституційного ладу, охорона прав і свобод людини, а також протидія загрозам державній та громадській безпеці[29, 19, 16, 18].

Особливого значення в сучасних умовах набуває ефективна взаємодія між правоохоронними органами. Протидія організованій злочинності, корупції, незаконному обігу зброї, торгівлі людьми, кіберзлочинності та іншим транснаціональним загрозам неможлива без належного інформаційного обміну, координації дій та спільного планування правоохоронних заходів. Водночас така

взаємодія повинна здійснюватися в межах чітко визначеної законом компетенції кожного органу, що виключає дублювання повноважень, конфлікти юрисдикції та порушення конституційного принципу законності[26].

У процесі реалізації правоохоронної функції держави важливого значення набуває дотримання балансу між інтересами суспільства та правами окремої особи. З одного боку, правоохоронні органи зобов'язані оперативно реагувати на правопорушення, застосовувати передбачені законом заходи примусу та забезпечувати невідворотність юридичної відповідальності. З іншого боку, будь-яке втручання у сферу прав людини повинно відповідати вимогам законності, бути обґрунтованим, необхідним і пропорційним поставленій меті. Саме такий підхід відповідає сучасному розумінню принципу верховенства права та забезпечує легітимність діяльності правоохоронних органів у демократичному суспільстві[8].

Окремої уваги потребує питання функціонування правоохоронних органів в умовах цифрової трансформації державного управління. Активне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій істотно змінює форми та методи правоохоронної діяльності. Використання електронних баз даних, автоматизованих інформаційних систем, аналітичних платформ, цифрових засобів фіксації доказів та сучасних комунікаційних технологій сприяє підвищенню оперативності прийняття управлінських рішень, ефективності розкриття правопорушень і рівня взаємодії між правоохоронними органами. Разом із тим цифровізація породжує нові виклики, пов'язані із захистом персональних даних, інформаційною безпекою, дотриманням права на приватність та недопущенням неправомірного втручання держави у приватне життя особи[22].

Не менш важливим напрямом розвитку правоохоронної системи є впровадження міжнародних стандартів правоохоронної діяльності. Процес європейської інтеграції України зумовлює необхідність гармонізації національного законодавства із правом Європейського Союзу, практикою Європейського суду з прав людини та рекомендаціями

Ради Європи. Це стосується насамперед забезпечення права на справедливий суд, заборони катувань і жорстокого поводження, гарантій особистої свободи та недоторканності, права на повагу до приватного життя, а також ефективного розслідування випадків порушення прав людини. У зв'язку з цим діяльність правоохоронних органів повинна ґрунтуватися не лише на положеннях національного законодавства, а й на загальновизнаних міжнародних стандартах у сфері прав людини[7].

Водночас ефективне функціонування правоохоронних органів неможливе без належного рівня суспільної довіри. Саме довіра населення є одним із ключових показників ефективності правоохоронної системи, оскільки вона безпосередньо впливає на готовність громадян співпрацювати з правоохоронними органами, повідомляти про правопорушення, надавати необхідну інформацію та брати участь у реалізації заходів із забезпечення громадської безпеки. Формування такої довіри можливе лише за умови відкритості діяльності правоохоронних органів, прозорості прийняття рішень, невідворотності юридичної відповідальності за зловживання владою та неухильного дотримання принципів законності, професійної етики й поваги до прав людини.

У сучасних умовах розвитку України правоохоронні органи фактично виконують роль одного з основних інституційних гарантів стабільності конституційного ладу. Саме від результативності їх діяльності залежить ефективність захисту прав людини, рівень громадської безпеки, здатність держави протидіяти внутрішнім і зовнішнім загрозам, а також забезпечувати належне функціонування демократичних інститутів. Водночас досягнення цих завдань можливе лише за умови суворого дотримання принципу верховенства права, чіткого розмежування компетенції між правоохоронними органами, належної професійної підготовки їх працівників та постійного вдосконалення правового регулювання правоохоронної діяльності.

Правоохоронні органи є невід'ємним елементом конституційного механізму забезпечення прав і свобод

людини, законності та правопорядку. Реалізація покладених на них повноважень має здійснюватися на основі конституційних принципів, із дотриманням міжнародних стандартів захисту прав людини та в умовах ефективної взаємодії між усіма суб'єктами сектору безпеки і оборони. Саме такий підхід забезпечує належне функціонування демократичної держави, зміцнення конституційного ладу та підвищення рівня цивільної безпеки в Україні.

Однією з визначальних умов ефективного функціонування правоохоронних органів є забезпечення належного рівня законності та внутрішньої службової дисципліни. Виконання правоохоронних повноважень пов'язане із можливістю застосування заходів державного примусу, що обумовлює необхідність існування дієвих механізмів внутрішнього контролю, службового нагляду та юридичної відповідальності посадових осіб. Дотримання законності у діяльності правоохоронних органів не лише мінімізує ризики порушення прав людини, а й формує авторитет державної влади, зміцнює суспільну довіру та забезпечує стабільність функціонування всієї системи публічного управління[11].

Водночас сучасна правоохоронна діяльність дедалі більше орієнтується на превентивний характер виконання своїх функцій. Якщо раніше основна увага приділялася реагуванню на вже вчинені правопорушення, то нині пріоритетним напрямом державної політики стає їх своєчасне попередження. Такий підхід передбачає системний аналіз криміногенних ризиків, активну взаємодію з населенням, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та іншими суб'єктами забезпечення публічної безпеки. У результаті правоохоронні органи виконують не лише охоронну, а й соціально-профілактичну функцію, спрямовану на усунення причин і умов, що сприяють виникненню правопорушень[1].

Не менш важливим чинником ефективності правоохоронної діяльності є професійна культура працівників правоохоронних органів. Високий рівень

правової свідомості, дотримання норм професійної етики, повага до людської гідності, об'єктивність під час прийняття рішень та нетерпимість до будь-яких проявів дискримінації формують моральну основу правоохоронної діяльності. Саме професійна культура дозволяє забезпечити справедливе застосування законодавства, мінімізувати ризики зловживання владними повноваженнями та сприяє формуванню позитивного іміджу правоохоронних органів у суспільстві[33].

У сучасній демократичній державі діяльність правоохоронних органів повинна оцінюватися не лише за кількістю виявлених чи розкритих правопорушень. Значно важливішими критеріями є рівень дотримання прав людини, законність застосування заходів державного примусу, відкритість діяльності, ефективність взаємодії з населенням та здатність забезпечувати належний баланс між інтересами держави і свободою особи. Саме така модель правоохоронної діяльності відповідає європейським стандартам публічного управління та забезпечує реальне втілення конституційних цінностей у практичній діяльності правоохоронних органів.

Правоохоронні органи України є невід'ємною складовою механізму реалізації Конституції України. Вони не лише забезпечують охорону правопорядку та протидію правопорушенням, а й виконують функцію гаранта реалізації конституційних прав і свобод людини, захисту демократичного ладу, суверенітету держави та цивільної безпеки. Ефективність їх діяльності залежить від узгодженого функціонування всієї системи правоохоронних органів, належного нормативно-правового регулювання, професійної підготовки персоналу, дотримання принципів верховенства права і законності, а також високого рівня суспільної довіри. Саме ці чинники визначають подальший розвиток правоохоронної системи України в умовах європейської інтеграції та сучасних безпекових викликів.

Конституційно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів є основою функціонування всієї системи забезпечення законності, правопорядку та

цивільної безпеки. Конституція України визначає базові принципи організації державної влади, встановлює гарантії прав і свобод людини, окреслює межі здійснення владних повноважень та закріплює фундаментальні засади діяльності всіх органів публічної влади. Саме тому правоохоронні органи реалізують свої функції виключно в межах конституційної моделі держави, яка ґрунтується на принципах верховенства права, законності, поділу влади, демократизму та відповідальності держави перед людиною[8].

Конституційні положення отримують свій розвиток у спеціальному законодавстві, яке визначає правовий статус, компетенцію, систему повноважень, організацію діяльності та порядок взаємодії окремих правоохоронних органів. Такий підхід забезпечує комплексне нормативне регулювання правоохоронної сфери та створює необхідні правові механізми реалізації конституційних гарантій. Водночас спеціальні закони не можуть суперечити Конституції України, оскільки саме вона має найвищу юридичну силу та визначає зміст усієї системи національного законодавства.

Особливе місце у системі спеціального законодавства займає Закон України «Про Національну поліцію», який визначає правові засади діяльності найбільш чисельного правоохоронного органу держави. Закон закріплює принципи діяльності поліції, серед яких верховенство права, повага до прав і свобод людини, законність, відкритість і прозорість, політична нейтральність, безперервність діяльності та взаємодія з населенням на засадах партнерства. Саме ці принципи формують сучасну модель поліцейської діяльності, орієнтовану на забезпечення потреб суспільства та ефективний захист конституційних прав людини[25].

Водночас правове регулювання діяльності правоохоронних органів не обмежується визначенням їх компетенції. Не менш важливим є нормативне закріплення гарантій законності під час реалізації владних повноважень. Йдеться про встановлення чітких процедур застосування заходів державного примусу, визначення

процесуальних гарантій захисту прав людини, регламентацію механізмів прокурорського нагляду, судового контролю та інших форм державного і громадського контролю. Саме наявність таких гарантій забезпечує баланс між необхідністю ефективної боротьби з правопорушеннями та обов'язком держави поважати права і свободи людини[10, 5].

Важливою складовою конституційно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів є законодавче визначення їх функцій, компетенції та меж здійснення владних повноважень. Закріплення на рівні закону чіткої компетенції кожного правоохоронного органу забезпечує належний розподіл повноважень між суб'єктами правоохоронної діяльності, унеможливлює дублювання їх функцій та створює необхідні передумови для ефективної взаємодії під час виконання покладених державою завдань. Водночас законодавча визначеність компетенції виступає однією з гарантій захисту прав людини, оскільки виключає можливість свавільного розширення владних повноважень посадовими особами.

Конституційно-правові засади діяльності правоохоронних органів охоплюють також систему принципів, які визначають порядок реалізації покладених на них функцій. До таких принципів належать верховенство права, законність, повага до прав і свобод людини, юридична рівність, пропорційність застосування заходів державного примусу, політична нейтральність, професіоналізм, відкритість, підзвітність суспільству та взаємодія з громадськістю. Зазначені принципи мають універсальний характер і поширюються на діяльність усіх правоохоронних органів незалежно від особливостей їх правового статусу чи функціонального призначення.

Окрему увагу законодавець приділяє гарантіям забезпечення прав людини під час здійснення правоохоронної діяльності. Застосування фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, проведення процесуальних дій, обмеження свободи пересування чи інших конституційних прав допускається лише у випадках, прямо передбачених законом, із дотриманням принципів

законності, необхідності та пропорційності. Будь-яке перевищення службових повноважень або необґрунтоване втручання у сферу прав людини тягне за собою юридичну відповідальність, встановлену законодавством України[9, 25].

Важливим елементом конституційно-правового механізму є також система контролю за діяльністю правоохоронних органів. Вона включає парламентський контроль, судовий контроль, прокурорський нагляд у визначених законом формах, державний фінансовий контроль, діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також механізми громадського контролю. Функціонування зазначеної системи спрямоване на забезпечення законності, запобігання зловживанню владою, своєчасне виявлення порушень прав людини та підвищення рівня відкритості діяльності правоохоронних органів[31].

Конституційно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів не є статичним. Його розвиток безпосередньо залежить від трансформації суспільних відносин, євроінтеграційного курсу України, практики Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини та необхідності адаптації національного законодавства до сучасних безпекових викликів. Саме тому вдосконалення нормативно-правової бази повинно здійснюватися комплексно, із забезпеченням балансу між ефективністю правоохоронної діяльності та безумовним дотриманням конституційних прав і свобод людини[7, 8].

Суттєвий вплив на розвиток конституційно-правових засад діяльності правоохоронних органів справляє практика Конституційного Суду України. У своїх рішеннях Суд неодноразово наголошував, що права і свободи людини є визначальним критерієм оцінки конституційності діяльності органів державної влади, а будь-яке обмеження таких прав допускається лише за умови його відповідності Конституції України, наявності легітимної мети та дотримання принципу пропорційності. Такий підхід забезпечує однакове розуміння конституційних норм усіма суб'єктами правозастосування та сприяє формуванню

єдиної практики реалізації правоохоронної функції держави[8, 24].

Водночас важливим орієнтиром для вдосконалення діяльності правоохоронних органів є практика Європейського суду з прав людини. Правові позиції Суду щодо застосування статей 2, 3, 5, 6, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод сформували сучасні стандарти діяльності органів досудового розслідування, поліції та прокуратури. Йдеться, зокрема, про обов'язок держави забезпечити ефективне розслідування порушень права на життя, заборону катувань і нелюдського поводження, гарантії законності затримання, право на справедливий судовий розгляд, повагу до приватного життя та право на ефективний засіб юридичного захисту. Врахування зазначених стандартів є необхідною умовою забезпечення конституційних прав людини та виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань[17, 24].

Особливої актуальності питання конституційно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів набули після запровадження в Україні правового режиму воєнного стану. В умовах збройної агресії держава отримала можливість тимчасово обмежувати окремі конституційні права і свободи, однак такі обмеження можуть здійснюватися виключно на підставі Конституції України та відповідно до вимог спеціального законодавства. При цьому навіть за умов воєнного стану не допускається свавільне втручання у сферу прав людини, а діяльність правоохоронних органів повинна залишатися підконтрольною закону, суду та іншим інституціям демократичного контролю [28].

Необхідною передумовою ефективного функціонування правоохоронної системи є також стабільність і послідовність законодавства. Часті зміни нормативно-правових актів, дублювання компетенції окремих органів, відсутність єдиних підходів до визначення їх функцій або процедур взаємодії негативно впливають на ефективність правоохоронної діяльності та можуть створювати ризики порушення конституційних прав громадян. Саме тому

одним із пріоритетних напрямів державної правової політики має залишатися системне вдосконалення законодавства, його узгодження із Конституцією України, міжнародними стандартами та сучасними потребами забезпечення національної й цивільної безпеки[26].

Конституційно-правові засади діяльності правоохоронних органів становлять цілісну систему взаємопов'язаних принципів, норм і правових гарантій, які визначають організацію, компетенцію та порядок функціонування правоохоронної системи України. Їх практична реалізація забезпечує законність здійснення владних повноважень, належний захист прав і свобод людини, ефективне функціонування механізму державної влади та зміцнення конституційного ладу. Подальший розвиток правоохоронної системи повинен здійснюватися на основі верховенства права, пріоритету прав людини, правової визначеності, демократичного цивільного контролю та неухильного виконання міжнародних зобов'язань України, що є необхідною умовою побудови сучасної європейської правової держави.

Конституційні гарантії прав і свобод людини становлять основу функціонування всієї системи правоохоронних органів України. Вони визначають не лише зміст правового статусу людини, а й встановлюють межі здійснення владних повноважень державними органами. Саме через систему конституційних гарантій забезпечується реальність прав людини, їх ефективний захист від протиправних посягань та недопущення свавільного втручання держави у сферу особистої свободи. У діяльності правоохоронних органів зазначені гарантії мають особливе значення, оскільки саме ці органи найчастіше застосовують заходи державного примусу, обмежують окремі права людини або приймають рішення, що безпосередньо впливають на реалізацію конституційних свобод[8].

Основу конституційних гарантій становлять положення статті 3 Конституції України, відповідно до яких людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Зазначене конституційне положення визначає людиноцентричний характер діяльності правоохоронних органів та зобов'язує їх здійснювати свої повноваження таким чином, щоб забезпечити максимально можливий рівень захисту особи. У цьому контексті боротьба зі злочинністю, забезпечення громадського порядку, досудове розслідування та інші напрями правоохоронної діяльності повинні розглядатися як засоби реалізації конституційного обов'язку держави щодо забезпечення прав людини, а не як самоціль функціонування правоохоронної системи[8].

Важливою конституційною гарантією є обов'язок держави забезпечити ефективний захист порушених прав людини. Це означає, що правоохоронні органи повинні не лише реагувати на вже вчинені правопорушення, а й уживати необхідних превентивних заходів для недопущення їх виникнення. Такий підхід відповідає сучасному розумінню правоохоронної діяльності як комплексної системи захисту людини, що поєднує профілактику, припинення правопорушень, відновлення порушених прав та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Ефективність зазначеної діяльності безпосередньо впливає на рівень реалізації конституційних прав громадян та довіру суспільства до державних інституцій[4, С.123].

Забезпечення конституційних гарантій нерозривно пов'язане з принципом верховенства права, який визначає зміст діяльності всіх суб'єктів владних повноважень. Для правоохоронних органів це означає обов'язок діяти виключно в межах компетенції, визначеної законом, забезпечувати юридичну визначеність, пропорційність застосування примусових заходів, рівність усіх осіб перед законом та повагу до людської гідності. Недотримання цих вимог призводить не лише до порушення прав конкретної особи, а й підриває авторитет держави та ефективність функціонування всієї правоохоронної системи.

Однією з найважливіших конституційних гарантій у діяльності правоохоронних органів є забезпечення права кожної особи на свободу та особисту недоторканність.

Реалізація цього права має особливе значення під час здійснення затримання, застосування запобіжних заходів, проведення особистого огляду, проникнення до житла чи іншого володіння особи, а також під час виконання інших процесуальних дій, пов'язаних із тимчасовим обмеженням конституційних прав. Законодавство України встановлює чіткі процесуальні гарантії, покликані унеможливити необґрунтоване або свавільне втручання держави у сферу особистої свободи, забезпечуючи судовий контроль та право особи на ефективний захист[8].

Не менш важливою гарантією є забезпечення права людини на повагу до її честі, гідності та заборона будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. У діяльності правоохоронних органів дотримання цього принципу має безумовний характер і не допускає жодних виняткі незалежно від тяжкості вчиненого правопорушення чи особливостей правового режиму. Саме тому законодавство встановлює обов'язок правоохоронців діяти гуманно, поважати людську гідність, не допускати надмірного застосування сили та забезпечувати належні умови перебування затриманих осіб.

Практична реалізація конституційних гарантій значною мірою залежить від професійної підготовки працівників правоохоронних органів. Недостатній рівень знань щодо стандартів захисту прав людини, неналежне володіння навичками комунікації, деескалації конфліктів або застосування заходів примусу можуть призвести до порушення конституційних прав громадян навіть за відсутності умислу. З огляду на це професійна підготовка правоохоронців повинна охоплювати не лише вивчення законодавства, а й формування практичних навичок дотримання міжнародних стандартів прав людини під час виконання службових обов'язків[14, С.107].

Особливої актуальності забезпечення конституційних прав людини набуває в умовах воєнного стану. Здійснюючи заходи із забезпечення громадської безпеки, перевірки документів, евакуації населення, контролю за дотриманням комендантської години чи інших

обмежувальних заходів, правоохоронні органи повинні діяти виключно в межах наданих законом повноважень. Навіть за умов існування реальної загрози національній безпеці втручання у сферу прав людини повинно відповідати критеріям законності, необхідності та пропорційності, що є однією з основних гарантій демократичного характеру державної влади[34, С.101].

Одним із дієвих механізмів забезпечення конституційних гарантій є ефективний контроль за діяльністю правоохоронних органів. Його здійснення покладається на судові органи, прокуратуру в межах визначених законом повноважень, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також інші інституції державного та громадського контролю. Наявність незалежних механізмів перевірки законності дій правоохоронців сприяє своєчасному виявленню порушень, відновленню порушених прав, притягненню винних осіб до відповідальності та підвищенню рівня довіри суспільства до правоохоронної системи[30, 31].

Конституційні гарантії захисту прав і свобод людини повинні розглядатися не як формальна сукупність законодавчих приписів, а як реальний механізм обмеження державної влади та забезпечення балансу між публічними й приватними інтересами. Саме правоохоронні органи є тими суб'єктами, від професійності, доброчесності та законності діяльності яких значною мірою залежить ефективність практичної реалізації цих гарантій. Тому подальше вдосконалення правоохоронної системи має бути спрямоване насамперед на посилення механізмів захисту прав людини, забезпечення прозорості діяльності правоохоронних органів і підвищення рівня їх відповідальності перед суспільством.

Важливою складовою конституційних гарантій є забезпечення права особи на ефективний засіб юридичного захисту. Реалізація цього права передбачає можливість кожної особи оскаржити рішення, дії чи бездіяльність правоохоронних органів до суду або інших уповноважених органів, а також вимагати поновлення порушених прав і відшкодування завданої шкоди. Ефективність такого

механізму безпосередньо впливає на рівень довіри громадян до правоохоронної системи та свідчить про здатність держави забезпечити реальний, а не декларативний захист конституційних прав і свобод[23].

Водночас гарантування прав людини у діяльності правоохоронних органів неможливе без забезпечення відкритості та прозорості їх роботи. Доступ громадськості до інформації про діяльність правоохоронних органів, належне інформування населення, відкритість статистичних даних, публічне звітування керівників, а також можливість здійснення громадського контролю сприяють зміцненню принципів підзвітності та відповідальності органів державної влади. Відкритість діяльності правоохоронних органів виступає одним із дієвих механізмів запобігання корупції, перевищенню службових повноважень і порушенням прав людини[20].

Особливу роль у забезпеченні конституційних гарантій відіграє дотримання принципу недискримінації. Під час реалізації своїх повноважень працівники правоохоронних органів зобов'язані забезпечувати рівне ставлення до всіх осіб незалежно від статі, раси, кольору шкіри, етнічного чи соціального походження, мови, релігійних або інших переконань, майнового стану, місця проживання чи інших ознак. Забезпечення рівності перед законом є однією з основних вимог демократичної правової держави та необхідною умовою формування довіри населення до правоохоронної системи[21].

Суттєве значення для забезпечення конституційних прав людини має належне документування діяльності правоохоронних органів. Фіксація процесуальних дій, ведення службової документації, використання технічних засобів відеозапису під час окремих поліцейських заходів, належне оформлення процесуальних документів та своєчасне внесення відомостей до відповідних державних реєстрів забезпечують прозорість правоохоронної діяльності, створюють належну доказову базу та мінімізують ризики порушення прав людини. Крім того, належне документування є важливою гарантією як для

особи, стосовно якої здійснюються процесуальні дії, так і для самого працівника правоохоронного органу[10].

Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод людини у діяльності правоохоронних органів становлять складний взаємопов'язаний механізм, який охоплює конституційні принципи, норми національного законодавства, міжнародні стандарти, систему процесуальних гарантій та інституційні механізми контролю. Їх практична реалізація є необхідною умовою функціонування демократичної, соціальної та правової держави. Саме ефективність дії цих гарантій визначає рівень законності діяльності правоохоронних органів, ступінь захищеності людини від неправомірного втручання держави та рівень суспільної довіри до органів, покликаних забезпечувати охорону правопорядку.

Принцип верховенства права є однією з фундаментальних засад конституційного ладу України та визначальною основою діяльності всіх органів державної влади, у тому числі правоохоронних органів. Його конституційне закріплення свідчить про те, що держава здійснює свої владні повноваження не довільно, а виключно в межах права, забезпечуючи пріоритет прав і свобод людини, юридичну визначеність, рівність перед законом та ефективний судовий захист. Для правоохоронних органів принцип верховенства права виступає не лише нормативною вимогою, а й основним критерієм оцінки законності їх діяльності.

Зміст принципу верховенства права значно ширший за формальну вимогу дотримання законодавства. Він охоплює сукупність взаємопов'язаних елементів, серед яких провідне місце займають юридична визначеність, пропорційність, заборона свавілля, рівність усіх перед законом, повага до людської гідності, доступ до правосуддя та ефективний захист порушених прав. Саме ці складові визначають допустимі межі реалізації правоохоронними органами своїх владних повноважень і забезпечують баланс між публічними інтересами держави та приватними інтересами особи.

Для правоохоронних органів принцип верховенства права має практичне значення під час прийняття кожного управлінського чи процесуального рішення. Незалежно від виду правоохоронної діяльності, застосування заходів державного примусу повинно ґрунтуватися на чіткій правовій підставі, переслідувати легітимну мету та бути необхідним і співмірним із характером існуючої загрози. Недотримання хоча б одного із зазначених критеріїв може свідчити про порушення конституційних гарантій прав людини та стати підставою для визнання відповідних рішень незаконними.

Особливого значення принцип верховенства права набуває під час застосування правоохоронними органами заходів державного примусу. Затримання особи, проведення обшуку, тимчасове обмеження права власності, застосування фізичної сили, спеціальних засобів чи вогнепальної зброї безпосередньо пов'язані з обмеженням конституційних прав людини. Саме тому законодавець встановлює вичерпний перелік підстав і процедур здійснення таких заходів, а також механізми судового та прокурорського контролю за їх законністю. Це забезпечує мінімізацію ризиків свавільного втручання держави у сферу прав людини та сприяє реалізації конституційного принципу верховенства права.

Важливою складовою принципу верховенства права є незалежність органів, уповноважених здійснювати контроль за законністю діяльності правоохоронних органів. Судовий контроль, прокурорський нагляд у визначених законом формах, діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та інших інституцій демократичного контролю покликані забезпечити своєчасне виявлення порушень прав людини, їх ефективне поновлення та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Саме існування незалежних контрольних механізмів є однією з найважливіших гарантій практичної реалізації принципу верховенства права[31].

Практичне значення принципу верховенства права найбільш повно проявляється у правозастосовній діяльності правоохоронних органів. Під час прийняття

рішень посадові особи повинні керуватися не лише буквальним змістом правових норм, а й конституційними цінностями, які становлять основу правової системи України. Це означає, що будь-яке рішення правоохоронного органу має бути законним, обґрунтованим, мотивованим і прийнятим із дотриманням принципів справедливості, добросовісності та розумності. Такий підхід забезпечує однакове застосування законодавства, підвищує якість управлінських рішень та зміцнює довіру суспільства до державних інституцій.

Особливу роль у формуванні сучасного змісту принципу верховенства права відіграє практика Конституційного Суду України, який неодноразово наголошував, що верховенство права є визначальною засадою функціонування держави та передбачає панування права в усіх сферах суспільного життя. Конституційний Суд України послідовно підкреслює, що закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції України, а діяльність органів державної влади має здійснюватися виключно з дотриманням конституційних принципів. Для правоохоронних органів це означає, що навіть за наявності законодавчо визначених повноважень їх реалізація не може суперечити змісту конституційних прав і свобод людини[8, 24].

Не менш вагомий вплив на розвиток принципу верховенства права справляє практика Європейського суду з прав людини. Суд виходить із того, що будь-яке втручання держави у сферу прав людини повинно бути «встановленим законом», переслідувати легітимну мету та бути необхідним у демократичному суспільстві. Зазначені критерії є універсальними для оцінки діяльності правоохоронних органів і застосовуються під час перевірки законності затримання особи, проведення обшуку, здійснення негласних слідчих (розшукових) дій, обмеження права на приватність та інших форм реалізації владних повноважень[17].

Науковці також звертають увагу, що принцип верховенства права не може бути реалізований без належної інституційної незалежності органів, які

здійснюють правоохоронну діяльність та контроль за нею. Ефективне розслідування порушень прав людини можливе лише за умови відсутності будь-якого неправомірного впливу на суб'єктів розслідування, забезпечення їх процесуальної самостійності та незалежності від осіб, дії яких перевіряються. Саме незалежність правоохоронних і контрольних інституцій є важливою гарантією реалізації права людини на справедливий та ефективний захист[3, С.47].

Водночас забезпечення верховенства права залежить не лише від змісту законодавства, а й від рівня правової культури працівників правоохоронних органів. Професійна компетентність, доброчесність, неупередженість, повага до людської гідності та усвідомлення конституційної відповідальності є необхідними умовами належної реалізації правоохоронної функції держави. Саме тому професійна підготовка працівників правоохоронних органів повинна бути орієнтована не лише на формування спеціальних знань і практичних навичок, а й на засвоєння конституційних цінностей та міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Не менш важливим напрямом є подальший розвиток кадрового потенціалу правоохоронних органів. Високий рівень професійної підготовки, доброчесність, стійкість до корупційних ризиків, психологічна готовність до роботи в умовах підвищеної небезпеки та безперервне професійне навчання є необхідними передумовами ефективної реалізації правоохоронної функції держави. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває модернізація освітніх програм, активне залучення практиків до підготовки майбутніх правоохоронців, розвиток міжвідомчої співпраці між закладами освіти та правоохоронними органами, а також впровадження сучасних методик практичного навчання[27].

Важливою складовою реформування правоохоронної системи є цифрова трансформація її діяльності. Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, електронного документообігу, інформаційно-аналітичних систем, автоматизованого обліку

процесуальних дій, цифрових сервісів для взаємодії з громадянами та інструментів кримінального аналізу дозволяє підвищити оперативність прийняття рішень, забезпечити прозорість діяльності правоохоронних органів і зменшити ризики корупційних проявів. Водночас цифровізація повинна здійснюватися із безумовним дотриманням конституційних гарантій захисту персональних даних та права людини на приватність[22].

В умовах воєнного стану особливого значення набуває розвиток міжвідомчої взаємодії між правоохоронними органами, сектором безпеки і оборони, органами державної влади та місцевого самоврядування. Ефективне виконання завдань із забезпечення громадської безпеки, документування воєнних злочинів, протидії диверсійній діяльності, захисту критичної інфраструктури та підтримання публічного порядку потребує комплексної координації дій усіх суб'єктів сектору безпеки. При цьому така взаємодія повинна здійснюватися виключно в межах Конституції України та законів України, із дотриманням принципів законності, пропорційності та поваги до прав людини[28].

Конституційний розвиток правоохоронної системи повинен здійснюватися відповідно до визначених державою стратегічних орієнтирів. Одним із ключових програмних документів у цій сфері є Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки. Документ передбачає формування сучасної правоохоронної системи, діяльність якої ґрунтується на принципах верховенства права, відкритості, доброчесності, цифрової трансформації, професіоналізму, взаємодії із суспільством та ефективного демократичного контролю. Реалізація визначених у ньому заходів покликана забезпечити не лише підвищення ефективності правоохоронної діяльності, а й зміцнення конституційних гарантій прав людини[6].

На сучасному етапі розвитку України важливим напрямом діяльності правоохоронних органів залишається зміцнення довіри суспільства до державних інституцій.

Довіра формується не лише завдяки ефективному реагуванню на правопорушення, а й через відкритість діяльності, дотримання принципів законності, повагу до прав людини, належну комунікацію з населенням та невідворотність юридичної відповідальності за протиправні дії самих працівників правоохоронних органів. Саме тому підвищення рівня суспільної довіри повинно розглядатися як один із ключових показників ефективності функціонування сучасної правоохоронної системи та реалізації конституційного принципу служіння держави людині.

Загальні висновки

Правоохоронні органи займають ключове місце у механізмі реалізації конституційних цінностей та забезпечення цивільної безпеки України. Їх діяльність має комплексний характер і охоплює захист прав і свобод людини, підтримання публічного порядку, протидію злочинності, забезпечення державної та громадської безпеки, охорону конституційного ладу й реалізацію принципу верховенства права. Конституція України визначає основоположні засади функціонування правоохоронних органів, встановлюючи пріоритет прав людини, законності, юридичної визначеності, пропорційності та відповідальності держави перед людиною.

Проведений аналіз засвідчив, що ефективність діяльності правоохоронних органів значною мірою залежить від якості нормативно-правового регулювання, професійного кадрового забезпечення, рівня інституційної спроможності, впровадження міжнародних стандартів захисту прав людини та ефективності демократичного контролю. Водночас сучасні безпекові виклики, пов'язані з воєнним станом, цифровою трансформацією державного управління та європейською інтеграцією України, обумовлюють необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання діяльності правоохоронних органів і розвитку їх кадрового потенціалу.

Перспективи розвитку правоохоронної системи України безпосередньо пов'язані з утвердженням конституційних

цінностей у практичній діяльності всіх правоохоронних органів. Досягнення цієї мети потребує системного вдосконалення законодавства, посилення гарантій прав людини, розвитку професійної освіти та безперервного навчання персоналу, упровадження сучасних цифрових технологій, розширення міжнародного співробітництва та забезпечення ефективної взаємодії держави із суспільством. Лише комплексна реалізація зазначених заходів сприятиме формуванню сучасної правоохоронної системи, здатної ефективно забезпечувати конституційні цінності, верховенство права та належний рівень цивільної безпеки України в умовах сучасних викликів.

Список використаних джерел:

1. Безпалова О. І. Сутність правоохоронної функції держави та адміністративно-правовий механізм її реалізації : монографія. Харків : Факт, 2021. 320 с.
2. Бисага Ю. М., Бєлова М. В., Фрідманський Р. М. Правоохоронні органи в механізмі функціонування державної влади. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 5. С. 68–75.
3. Гацелюк В. Конституційні межі національної системи забезпечення правопорядку. Український часопис конституційного права. 2021. № 3 (20). С. 36–52.
4. Громовенко К. В., Тицька Я. О. Роль правоохоронних органів у забезпеченні прав людини: теоретико-правовий аспект. Держава та регіони. Серія: Право. 2021. № 2 (72). С. 120–125.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української РСР від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text*.
6. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2023 р. № 694-р. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/694-2023-p#Text*.

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text*.

8. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text*.

9. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text*.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text*.

11. Кузьмін П. П. Місце норм адміністративного права в системі правових засад забезпечення дисципліни та законності в діяльності Національної поліції. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2025. № 2 (35). Ч. 2. С. 434–442. DOI: *https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.68*.

12. Лисенко Я. Роль правоохоронних органів у забезпеченні державної політики у сфері прав людини в Україні. Наука і правоохорона. 2024. Т. 3–4. № 65–66. С. 22–30.

13. Нікітін А. А. Роль Національної поліції України в системі забезпечення національної безпеки. Проблеми підготовки та перепідготовки фахівців для Збройних Сил та інших військових формувань України. 2024. № 3. С. 392–395.

14. Пасічник Н. О., Ріжняк Р. Я. Конституційний статус людини і професійна етика поліцейського: вплив міжнародних стандартів прав людини. Центральноукраїнський вісник права та публічного управління. 2026. № 1. С. 102–113.

15. Пєтков С. В., Іванов І. В., Делія Ю. В. Забезпечення прав людини правоохоронними органами : монографія. Київ : КНТ, 2022. 241 с.

16. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січня 2021 р. № 1150-IX. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text*.

17. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23

лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text*.

18. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text*.

19. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text*.

20. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text*.

21. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text*.

22. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text*.

23. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text*.

24. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text*.

25. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text*.

26. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text*.

27. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text*.

28. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text*.

29. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text*.

30. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text*.

31. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. URL: *https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text*.

32. Сокол О. Р. Роль поліції у сфері забезпечення національної безпеки України. Академічні візії. 2024. № 37. URL: *https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1556*.

33. Федіна Н. В. Сучасне розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ: теоретико-правове дослідження : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 196 с.

34. Француз-Яковець Т. А., Букач В. В. Правові механізми забезпечення конституційних прав і свобод людини Національною поліцією України в умовах воєнного стану. LegalBulletin. 2026. № 2. С. 98–104. DOI: *https://doi.org/10.31732/2708-339X-2026-20-A12*.

35. Швед І. І., Бисага Ю. М., Берч В. В., Джуган В. В., Крегул Я. М., Орос М. М. Місце органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки держави : монографія. Ужгород : РІК-У, 2020. 167 с.

СУЧАСНА МОДЕЛЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ: КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ТА ЦИФРОВІ МЕХАНІЗМИ CUSTODY RECORDS

Бадюк І.І.,
начальник ІТТ №1 Головного управління Національної поліції в Чернівецькій області
Волощук В.М.,
начальник Відділ організації діяльності ізоляторів тимчасового тримання та моніторингу дій із затриманими Головного управління Національної поліції в Чернівецькій області

Анотація

У монографії здійснено комплексне дослідження сучасної моделі забезпечення прав людини в діяльності Національної поліції України крізь призму конституційних гарантій, міжнародних стандартів та цифровізації поліцейських процедур. Особливу увагу приділено правам осіб, які перебувають під фактичним контролем поліції, зокрема праву на свободу та особисту недоторканність, повагу до людської гідності, професійну правничу допомогу, медичне забезпечення, захист приватності та ефективне оскарження дій посадових осіб.

Розкрито правову природу та функціональне призначення інформаційної підсистеми «CustodyRecords» як комплексного організаційно-цифрового механізму, спрямованого на запобігання незаконному затриманню, катуванням і неналежному поводженню, а також на забезпечення об'єктивної фіксації дій працівників поліції. Проаналізовано нормативно-правову базу функціонування системи, її місце в інформаційній інфраструктурі Національної поліції України, роль електронної картки затримання, відеофіксації, інспекторів з дотримання прав людини та інших елементів цифрового контролю.

Окремо досліджено передумови запровадження CustodyRecords, етапи її становлення від пілотного проєкту до нормативно інституціоналізованої інформаційної

підсистеми, а також вплив практики Європейського суду з прав людини, стандартів Європейського комітету із запобігання катуванням, діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Національного превентивного механізму. Обґрунтовано, що розвиток CustodyRecords відображає перехід від переважно реактивної моделі захисту прав людини до превентивної, у межах якої правозахисні гарантії інтегруються безпосередньо у процедури поліцейської діяльності.

Сформульовано висновок про те, що подальший розвиток CustodyRecords має бути пов'язаний не лише з територіальним масштабуванням, а передусім із підвищенням якості її функціонування, уніфікацією процедур, належною підготовкою персоналу, посиленням зовнішнього контролю, забезпеченням достовірності цифрових даних та належного захисту персональної інформації. Доведено, що за умови належного нормативного та організаційного забезпечення CustodyRecords може виступати одним із ключових інструментів підвищення прозорості, підзвітності та правової визначеності у діяльності Національної поліції України.

Ключові слова: права людини, Національна поліція України, CustodyRecords, конституційні гарантії, затримання, свобода та особиста недоторканність, запобігання катуванням, цифрова фіксація, відеоспостереження, правозахисний контроль.

Становлення сучасної моделі правоохоронної діяльності в Україні безпосередньо пов'язане зі зміною концептуального розуміння місця людини у відносинах із державою. Якщо традиційна модель діяльності правоохоронних органів значною мірою була зорієнтована на забезпечення державного порядку та реалізацію владно-примусових повноважень, то в умовах демократичної, соціальної і правової держави центральним орієнтиром діяльності публічної влади стає людина, її права, свободи, законні інтереси та гідність. Для Національної поліції України така трансформація має особливе значення,

оскільки саме поліцейська діяльність передбачає найбільш інтенсивний безпосередній контакт представника державної влади з особою, у тому числі в ситуаціях, пов'язаних із можливістю застосування примусу та тимчасового обмеження конституційних прав.

Вихідним нормативним положенням для формування правозахисної моделі поліцейської діяльності є стаття 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Конституційне положення про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є її головним обов'язком, має не декларативний, а системоутворюючий характер [17]. Воно визначає межі функціонування всього державного механізму і набуває особливого практичного значення у діяльності тих органів, які наділені повноваженнями застосовувати до людини заходи державного примусу.

Конституційне закріплення принципу верховенства права посилює підхід. Відповідно до статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права, а норми Конституції є нормами прямої дії [17]. Для діяльності Національної поліції це означає, що законність поведінки поліцейського не може оцінюватися виключно за формальною наявністю відповідного владного повноваження. Значення мають також мета його реалізації, фактичні обставини, необхідність втручання у права людини, співмірність застосованого заходу та його тривалість.

На законодавчому рівні така концепція отримала безпосереднє закріплення у Законі України «Про Національну поліцію». Відповідно до статті 1 цього Закону Національна поліція України є центральним органом виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [47]. Використання законодавцем категорії «служить суспільству» має принципове значення для визначення

сучасної природи поліції. Воно відображає перехід від суто владно-адміністративного сприйняття правоохоронного органу до сервісно-правозахисної моделі його функціонування.

Цей підхід конкретизований у завданнях Національної поліції. Відповідно Закону України «Про Національну поліцію» до них належить надання поліцейських послуг у сферах забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидії злочинності та надання допомоги особам, які через особисті, економічні, соціальні причини або внаслідок надзвичайних ситуацій її потребують [47].

Особливого значення набувають принципи діяльності поліції, закріплені у розділі ІІ Закону України «Про Національну поліцію». До них віднесено верховенство права, дотримання прав і свобод людини, законність, відкритість та прозорість, політичну нейтральність, взаємодію з населенням на засадах партнерства та безперервність [47]. Сукупність зазначених принципів утворює нормативну модель поведінки поліції у взаємовідносинах із людиною і суспільством.

Принцип верховенства права у діяльності поліції законодавець безпосередньо пов'язує з визнанням людини, її прав і свобод найвищими цінностями, які визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Водночас Закон України «Про Національну поліцію» встановлює, що цей принцип застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [47]. Зазначене положення має суттєве значення для правоохоронної практики, оскільки орієнтує поліцію не лише на формальне виконання приписів національного законодавства, а й на стандарти захисту прав людини, сформовані у практиці ЄСПЛ.

Обов'язковість урахування практики Європейського суду з прав людини узгоджується і з положеннями Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відповідно до якого суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та

практику Суду як джерело права [32]. Для поліцейської діяльності практика ЄСПЛ має особливе значення у питаннях законності позбавлення свободи, поводження із затриманими, застосування сили, забезпечення доступу до правничої допомоги, проведення ефективного розслідування тверджень про неналежне поводження та забезпечення інших процесуальних гарантій.

Безпосереднє нормативне значення має принцип дотримання прав і свобод людини, закріплений статтею 7 Закону України «Про Національну поліцію». Під час виконання своїх завдань поліція повинна забезпечувати дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяти їх реалізації [47]. При цьому обмеження прав і свобод допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності та лише в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції [47].

Важливою гарантією проти надмірного втручання є законодавча вимога припинити захід, що обмежує права та свободи людини, одразу після досягнення мети його застосування або зникнення необхідності в його подальшому здійсненні [47]. Вказане правило відображає загальну логіку пропорційності державного втручання: саме існування законної підстави для обмеження права не надає державі необмеженої свободи щодо способу, інтенсивності або тривалості такого обмеження.

Особливе місце у системі правозахисних вимог до діяльності поліції посідає абсолютна заборона катувань. Конституція України встановлює, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню [17]. Аналогічна гарантія міститься у статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15], а також у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [16].

Закон України «Про Національну поліцію» розвиває цей стандарт, прямо забороняючи поліцейським за будь-яких обставин сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання [47]. Така заборона є безумовною і не може бути виправдана оперативною необхідністю, поведінкою затриманої особи, суспільною небезпечністю вчиненого нею діяння чи іншими обставинами.

Саме сфера фактичного позбавлення людини свободи є однією з найбільш чутливих з погляду ризику порушення її основоположних прав. Особа, яка перебуває під контролем поліції, об'єктивно опиняється у нерівному становищі щодо представників держави: можливість самостійно залишити приміщення чи місце перебування обмежена, доступ до зовнішнього світу залежить від дій посадових осіб, а значна частина інформації про події в цей період формується та фіксується самими представниками правоохоронного органу. Саме тому момент фактичного затримання потребує підвищеного рівня юридичних та організаційних гарантій.

Конституція України встановлює, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність, а арешт або тримання під вартою допускаються лише на підставах та в порядку, встановлених законом [17]. Відповідні міжнародні гарантії передбачені Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15] та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права [24].

У кримінальному провадженні момент затримання визначений статтею 209 Кримінального процесуального кодексу України: особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи у визначеному нею приміщенні [20]. Це положення має принципове правозахисне значення, оскільки пов'язує виникнення статусу затриманої особи не з моментом складання відповідного процесуального документа, а з фактичним обмеженням свободи пересування.

Саме від моменту фактичного затримання держава повинна забезпечувати реальність установлених законом гарантій. Кримінальний процесуальний кодекс України визначає порядок затримання уповноваженою службовою особою, встановлює обов'язок повідомлення інших осіб про затримання та закріплює комплекс процесуальних прав затриманого [20]. Важливою складовою цього механізму є право на професійну правничу допомогу, інституційні засади реалізації якого визначені Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» [31], а порядок оперативного інформування відповідних центрів про випадки затримання конкретизовано постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 р. № 1363 [45].

Практика Європейського суду з прав людини щодо України демонструє, що саме початковий період перебування особи під контролем правоохоронних органів історично був пов'язаний із найбільшими ризиками порушення прав людини. У справі «Нечипорук і Йонкало проти України» ЄСПЛ розглядав, зокрема, питання неналежного поводження під час перебування заявника під контролем правоохоронних органів та ефективності розслідування відповідних тверджень [27]. У справі «Каверзін проти України» Суд вийшов за межі оцінки лише індивідуальної ситуації заявника та констатував проблеми системного характеру, пов'язані з неналежним поводженням з боку правоохоронців та відсутністю ефективного розслідування відповідних скарг [13]. Питання поводження з особою під контролем правоохоронних органів також розглядалися у справах «Коробов проти України» [18] та «Данілов проти України» [3].

Цей підхід відповідає стандартам Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. У стандартах CPT щодо поліцейського затримання особливе значення надається гарантіям, які повинні діяти від самого початку позбавлення особи свободи: можливості повідомити про затримання третю особу, доступу до адвоката та доступу до лікаря [65]. Надалі CPT послідовно

розвивав зазначені стандарти, наголошуючи на необхідності належної реєстрації фактів та обставин перебування особи під контролем поліції [64], а доступ до адвоката визначався як один із фундаментальних засобів запобігання неналежному поводженню [63].

Показовими є результати практичного функціонування системи Custody Records. За матеріалами аналізу її впровадження, належна фіксація інформації про затриману особу, у тому числі засобами відеофіксації, вже дозволяла спростовувати звинувачення, висунуті на адресу правоохоронців. Водночас система допомагає інспектору уникнути випадкових помилок, які надалі можуть стати підставою для службового розслідування [28]. За інформацією Міністерства внутрішніх справ України, після початку функціонування Custody Records в ізоляторах тимчасового тримання також відзначалося зменшення кількості неправдивих обвинувачень щодо неправомірного поводження із затриманими [57].

Центральне місце в системі відповідних гарантій посідає стаття 3 Конституції України, яка визначає людиноцентричну спрямованість діяльності держави та закріплює обов'язок утверджувати і забезпечувати права і свободи людини [17]. Саме це положення має бути вихідним під час оцінки будь-якого поліцейського заходу: від найменш інтенсивного превентивного втручання до фактичного позбавлення свободи. У цьому сенсі правомірність дій поліції не вичерпується формальною відповідністю закону, а передбачає відповідність меті захисту людини та недопущення надмірного обмеження її прав.

Конституція України закріплює принцип верховенства права та визначає Конституцію як акт прямої дії [17]. Для поліцейської діяльності це означає, що всі нормативні приписи, відомчі інструкції та організаційні процедури повинні застосовуватися у світлі конституційних гарантій, а не ізольовано від них. Поліцейський захід не може бути виправданий виключно посиланням на внутрішню інструкцію, якщо його фактичне

застосування суперечить конституційному змісту права на свободу, гідність, приватність або правничу допомогу.

Найбільш безпосередньо з проблематикою Custody Records пов'язана стаття 28 Конституції України, яка гарантує кожному право на повагу до його гідності та встановлює абсолютну заборону катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання [17]. Ця норма кореспондує зі статтею 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15] та положеннями Конвенції проти катувань [16].

У сфері поліцейської діяльності саме заборона неналежного поводження формує одну з ключових підстав для створення додаткових механізмів контролю за діями посадових осіб. Її абсолютний характер означає, що жодні обставини, включаючи тяжкість підозрюваного правопорушення, небезпечність особи, воєнний стан або оперативну необхідність, не можуть виправдати катування чи нелюдське поводження.

Не менш важливим є право на свободу та особисту недоторканність, закріплене статтею 29 Конституції України [17]. Воно є центральною гарантією у всіх правовідносинах, пов'язаних із затриманням. Конституція встановлює, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду та лише на підставах і в порядку, встановлених законом, за винятком передбачених Конституцією випадків невідкладної необхідності.

Особливе значення має обов'язок негайного інформування затриманої особи про мотиви затримання, роз'яснення її прав та надання можливості захищати себе особисто або користуватися правничою допомогою [17]. У цьому аспекті конституційна гарантія безпосередньо трансформується у конкретні процедурні дії, які повинні бути не лише виконані, а й належним чином зафіксовані.

У цифровій моделі Custody Records цей принцип отримує практичне продовження. Інструкція передбачає внесення до електронної картки затримання дати, часу фактичного затримання, підстав, опису обставин, місця

затримання та, за можливості, географічних координат [40]. У такий спосіб конституційне право на свободу та особисту недоторканність отримує додаткову технологічну гарантію, спрямовану на мінімізацію ризику неоформленого або «невизнаного» затримання.

Важливе значення має також стаття 32 Конституції України, яка гарантує невтручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України [17]. Саме це положення набуває особливої ваги у зв'язку з використанням цифрових технологій у поліцейській діяльності. Custody Records передбачає накопичення значного обсягу інформації про особу, включаючи персональні дані, відомості про місце проживання, стан здоров'я, переміщення, контакти із захисником, а також мультимедійну та біометричну інформацію [40].

Використання таких даних створює новий вимір правозахисної проблематики. Цифрова система, спрямована на забезпечення прав людини, одночасно сама є інструментом інтенсивної обробки персональної інформації. Тому її правомірність має оцінюватися не лише з позиції ефективності контролю за поліцейськими, а й з позиції необхідності, пропорційності, безпеки обробки даних, визначеності кола користувачів та строків їх зберігання.

Відповідні гарантії конкретизуються Законом України «Про захист персональних даних» [53], Законом України «Про інформацію» [46] та Законом України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [52]. Інструкція № 311 встановлює диференційовані категорії користувачів та рівні доступу до інформації, забороняє розголошення даних і визначає порядок отримання відомостей із системи [40]. Правовий режим Custody Records повинен розглядатися крізь призму одночасної реалізації двох конституційних цілей: забезпечення безпеки та прав затриманої особи і захисту її приватності.

Важливу роль у системі конституційних гарантій відіграє стаття Конституції України, якою встановлено право кожного на судовий захист своїх прав і свобод та

можливість оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади і посадових осіб [17]. У контексті поліцейської діяльності це означає, що кожна дія, яка пов'язана з обмеженням свободи, застосуванням примусу або іншим втручанням у права особи, потенційно підлягає подальшій перевірці.

Водночас об'єктивна цифрова фіксація має значення і для захисту самого працівника поліції. Вона дає змогу не лише підтвердити факт порушення, а й спростувати необґрунтовані твердження щодо неправомірного поводження. Така двостороння функція Custody Records відображена і в офіційних завданнях системи [40], і в аналітичних матеріалах щодо практики її застосування [28; 57].

Постанова Кабінету Міністрів України № 1363 регламентує порядок інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання [45]. Інструкція № 311, своєю чергою, передбачає фіксацію в електронній картці інформації про повідомлення відповідного центру, дані адвоката, час його повідомлення, прибуття та вибуття [40]. Це має суттєве значення з позиції доказовості реального, а не декларативного забезпечення права на захист.

Із цією гарантією тісно пов'язана стаття 63 Конституції України, відповідно до якої особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів [17].

Значення цієї гарантії посилюється у перші години затримання, коли особа перебуває у психологічно та юридично вразливому становищі. Саме тому міжнародні стандарти послідовно наголошують на необхідності раннього доступу до адвоката. CPT розглядає доступ до адвоката як один із фундаментальних засобів запобігання неналежному поводженню із затриманими [63].

Разом із тим цифровізація не повинна ототожнюватися з автоматичним підвищенням рівня захисту прав людини. Технологія є лише інструментом, ефективність якого залежить від якості нормативного регулювання, належності внесення інформації,

професійності відповідальних посадових осіб, реальності внутрішнього і зовнішнього контролю та захищеності персональних даних. Формальне існування інформаційної системи не може компенсувати неналежне виконання її процедур.

Тому саме комплексне поєднання конституційно-правових, процесуальних, організаційних та цифрових гарантій визначає сучасний напрям розвитку правозахисної моделі Національної поліції України. У цій системі Custody Records посідає особливе місце, оскільки інтегрує в єдиному інформаційному просторі одразу декілька ключових гарантій: фіксацію фактичного затримання, реалізацію права на захист, повідомлення третіх осіб, контроль за станом здоров'я, документування застосування заходів примусу та відстеження переміщень особи [40]. Саме ця комплексність дозволяє розглядати систему не лише як інструмент електронного обліку, а як один із сучасних механізмів практичного забезпечення конституційних прав людини у діяльності поліції.

Загальним міжнародним підґрунтям захисту особи є Загальна декларація прав людини 1948 року, яка проголосила право кожної людини на життя, свободу та особисту недоторканність, заборону катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження, а також заборону свавільного арешту, затримання чи вигнання [6]. Попри декларативний характер цього документа, закріплені в ньому положення стали основою подальшої міжнародної договірної системи захисту прав людини та суттєво вплинули на розвиток стандартів поліцейської діяльності.

Більш детальне нормативне закріплення відповідні гарантії отримали у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року [24]. Стаття 7 Пакту забороняє катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання. Стаття 9 гарантує кожній людині право на свободу та особисту недоторканність і передбачає, що ніхто не може бути підданий свавільному арешту чи триманню під вартою. Особа, яку заарештовано, повинна бути поінформована про

причини арешту та без зволікання повідомлена про висунуті проти неї обвинувачення. Стаття 10, своєю чергою, вимагає гуманного поводження з усіма особами, позбавленими волі, та поваги до гідності, притаманної людській особі [24].

Важливим елементом міжнародної системи гарантій є Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [16]. Її значення для діяльності поліції полягає в тому, що заборона катувань доповнюється обов'язком держави вживати ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання таким діям. Таким чином, міжнародний стандарт не обмежується встановленням кримінально-правової заборони катувань, а вимагає створення системи превентивних інструментів, здатних мінімізувати ризик неналежного поводження ще до того, як воно відбудеться.

Особливо важливим у цьому контексті є Факультативний протокол до Конвенції проти катувань [59], ратифікований Україною Законом України від 21.07.2006 № 22-V [49]. Його концепція побудована на превентивному підході: захист осіб, позбавлених волі, має забезпечуватися не лише шляхом розслідування вже вчинених порушень, а й через регулярне незалежне відвідування місць несвободи. Саме в межах цієї моделі функціонує національний превентивний механізм, діяльність якого має безпосереднє значення для контролю за територіальними підрозділами поліції та ізоляторами тимчасового тримання.

Європейська система захисту прав людини встановлює ще більш деталізовані стандарти щодо поводження з особами, які перебувають під контролем правоохоронних органів. Базовим актом у цій сфері є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [15]. Для поліцейської діяльності ключове значення мають насамперед статті 2, 3, 5, 6, 8 і 13 Конвенції.

Стаття 2 Конвенції гарантує право на життя [15]. У випадку перебування особи під контролем держави ця гарантія набуває особливого змісту. Якщо людина

фактично позбавлена можливості самостійно забезпечувати власну безпеку та перебуває у приміщенні поліції або іншому місці несвободи, держава повинна організувати систему нагляду і реагування таким чином, щоб своєчасно виявляти ризики для її життя та здоров'я. Це стосується, зокрема, надання медичної допомоги, контролю за станом особи, належної реакції на скарги, а також фіксації тілесних ушкоджень.

Абсолютний характер має стаття 3 Конвенції, відповідно до якої нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [15]. Для правоохоронної діяльності ця норма є фундаментальною. Вона не допускає балансування між забороною катувань та міркуваннями державної безпеки, тяжкістю злочину, суспільною небезпечністю особи чи необхідністю швидкого отримання інформації. Саме абсолютність цієї гарантії зумовлює необхідність створення особливо надійних механізмів контролю за будь-якими діями із затриманою особою.

Важливо також те, що міжнародні стандарти вимагають від держави не тільки утримуватися від неналежного поводження, а й проводити ефективне розслідування обґрунтованих тверджень про його застосування. Практика ЄСПЛ щодо України засвідчує, що проблематика неналежного поводження у правоохоронних органах неодноразово набувала системного характеру. У справі «Каверзін проти України» Суд звернув увагу не лише на індивідуальне порушення прав заявника, а й на структурні проблеми, пов'язані з неналежним поводженням з боку правоохоронців та неефективним розслідуванням відповідних скарг [13]. Аналогічні питання оцінювалися Судом у справах «Нечипорук і Йонкало проти України» [27], «Коробов проти України» [18] та інших рішеннях.

З позиції розвитку сучасних механізмів захисту прав людини ця практика має принципове значення. Вона показує, що ефективність правозахисної системи не може ґрунтуватися виключно на подальшому з'ясуванні обставин після надходження скарги. Якщо значна частина

подій у перші години затримання залишається недокументованою, встановлення реальної послідовності дій згодом може бути істотно ускладнене. Саме тому превентивна фіксація має розглядатися як одна з передумов ефективного захисту і затриманої особи, і поліцейського.

Стаття 5 Конвенції гарантує право на свободу та особисту недоторканність [15]. Її зміст безпосередньо пов'язаний із поліцейським затриманням, оскільки будь-яке фактичне позбавлення свободи повинно відповідати передбаченим законом підставам, здійснюватися за належною процедурою та супроводжуватися відповідними гарантіями. Особа має бути поінформована про причини затримання, а законність такого обмеження свободи повинна підлягати ефективному контролю.

У методичних рекомендаціях щодо використання навчального полігону «Custody Records» на підставі результатів моніторингових візитів НПМ та спеціальних проваджень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини звертається увага на те, що саме перші години після затримання є періодом найбільшої вразливості особи, а неналежна реєстрація затримання створює підґрунтя для подальших порушень [21]. У цьому аспекті міжнародний стандарт свободи та особистої недоторканності тісно поєднується з організаційними вимогами щодо обов'язкової та своєчасної фіксації відповідної інформації.

Стаття 6 Конвенції гарантує право на справедливий суд [15]. Хоча основний зміст цієї норми пов'язаний із судовою стадією, частина її гарантій фактично починає діяти вже на ранніх етапах кримінального провадження. Особливе значення має доступ затриманої особи до адвоката, оскільки саме на початковій стадії людина може перебувати у найбільш вразливому становищі та не завжди здатна самостійно оцінити правові наслідки своїх дій або пояснень.

Право на доступ до адвоката є також одним із центральних стандартів Європейського комітету із запобігання катуванням. CPT розглядає адвоката не лише як процесуального представника особи, а і як важливу превентивну гарантію від неналежного поводження [63].

Сам факт можливості швидкого контакту із зовнішнім незалежним фахівцем зменшує ризик прихованого насильства, психологічного тиску чи інших порушень у перші години перебування під контролем поліції.

Стаття 8 Конвенції, яка гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя [15], набуває нового значення в умовах цифровізації правоохоронної діяльності. Застосування систем відеоспостереження, електронних карток, збирання персональних та біометричних даних, фіксація відомостей про стан здоров'я, контакти із захисником та переміщення особи створюють значний масив інформації про приватне життя людини. Тому міжнародний правозахисний стандарт вимагає, щоб подібне втручання мало належне правове підґрунтя, переслідувало легітимну мету і не було надмірним.

Ця проблема особливо актуальна для Custody Records. Правозахисна мета системи сама по собі не усуває необхідності гарантувати конфіденційність, обмежений доступ, захищеність інформації та належні строки зберігання даних. Навпаки, чим більший обсяг цифрової інформації акумулюється, тим вищими мають бути стандарти її захисту.

Окремий напрям європейських стандартів сформований діяльністю Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Правовою основою його функціонування є Європейська конвенція про запобігання катуванням [5]. Особливість CPT полягає у превентивній природі його діяльності: Комітет здійснює відвідування місць, де особи позбавлені свободи, оцінює фактичні умови тримання та формулює рекомендації щодо усунення ризиків неналежного поводження.

Одним із найбільш важливих здобутків CPT стало формування так званої тріади фундаментальних гарантій осіб, затриманих поліцією. До неї належать: право повідомити про факт затримання третю особу за власним вибором; право на доступ до адвоката; право на доступ до лікаря [65]. Принципово важливим є те, що ці гарантії, відповідно до стандартів CPT, повинні реалізовуватися не з

моменту формального набуття певного процесуального статусу, а з самого початку фактичного позбавлення свободи.

Доступ до адвоката виконує одночасно правничу і превентивну функції. На ранньому етапі затримання адвокат може перевірити законність фактичного обмеження свободи, роз'яснити права особи, зафіксувати можливі ознаки неналежного поводження та у разі необхідності ініціювати відповідні процедури захисту. CPT послідовно наголошує, що ефективність цього права залежить саме від його ранньої реалізації [63].

Право на лікаря також є ключовою гарантією. Медичний огляд дозволяє не тільки надати необхідну допомогу, але й документувати наявні тілесні ушкодження, їх характер та пояснення особи щодо походження. Це має значення як для захисту здоров'я затриманого, так і для подальшої об'єктивної оцінки тверджень про застосування насильства.

Стандарти CPT не обмежуються цією тріадою. Вони також наголошують на необхідності ведення повної та єдиної документації щодо всього періоду перебування особи під контролем поліції [64; 65]. До такої документації повинні бути включені основні події, пов'язані із затриманням: час і причини позбавлення свободи, повідомлення про права, контакти з родичами, адвокатом і лікарем, переміщення, застосування сили, харчування, медичні звернення та інші суттєві обставини.

Особливого значення для оцінки української практики набувають звіти CPT за результатами візитів до України [7–11]. Вони дають змогу простежити не лише окремі проблеми поводження з особами у місцях несвободи, а й поступову трансформацію національних механізмів контролю. Саме такі матеріали дозволяють співвіднести формальний зміст законодавства з фактичними умовами функціонування правоохоронної системи.

Звіт за результатами періодичного візиту до України 16–27 жовтня 2023 року CPT/Inf (2024) 20 має особливе значення для теми цього дослідження [7]. Він відображає сучасні підходи Комітету до оцінки поліцейського

затримання та гарантій проти неналежного поводження. Для монографічного аналізу це важливо ще й тому, що такий міжнародний контроль дає можливість оцінювати Custody Records не лише з позиції внутрішньої організації Національної поліції, а й у контексті ширших європейських критеріїв.

Звіти за 2017, 2019 і 2020 роки [8–10] доцільно розглядати як джерела для аналізу еволюції проблематики поводження із затриманими в Україні. Їх зіставлення з більш пізніми матеріалами дає можливість простежити поступовий перехід від переважно паперових і фрагментарних механізмів контролю до більш комплексних цифрових інструментів.

Особливо цінним для сучасного етапу є звіт CPT за результатами візиту до України 26 травня – 6 червня 2025 року CPT/Inf (2026) 11 [11]. Його включення до джерельної бази дозволяє оцінювати національну практику максимально близько до обраного у дослідженні часового зрізу - липня 2026 року.

Міжнародні стандарти мають тісно взаємодіяти з внутрішніми механізмами контролю. В Україні таким інструментом виступає Національний превентивний механізм, діяльність якого здійснюється у межах повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Методичні рекомендації НПМ щодо відвідування територіальних підрозділів поліції та ізоляторів тимчасового тримання дозволяють перевести міжнародні стандарти в систему конкретних критеріїв оцінювання фактичного стану забезпечення прав людини [22; 23].

Ефективність забезпечення прав людини у діяльності Національної поліції України залежить не лише від належного нормативного закріплення відповідних гарантій, а й від функціонування інституційного механізму їх практичної реалізації та контролю. У сучасних умовах такий механізм має багаторівневий характер і поєднує внутрішньополіцейські, парламентські, судові, прокурорські, правозахисні та громадські форми контролю. Його призначення полягає у своєчасному виявленні

порушень, їх припиненні, відновленні порушених прав, притягненні винних осіб до відповідальності, а також у формуванні превентивної моделі, за якої ризики порушення прав людини мінімізуються ще до моменту виникнення конкретної конфліктної ситуації.

Одним із базових елементів цього механізму виступає сама Національна поліція України, на яку законодавством покладено обов'язок забезпечувати дотримання прав і свобод людини під час виконання всіх поліцейських завдань [47]. Такий обов'язок не зводиться до загального декларування правозахисного спрямування діяльності поліції. Він передбачає формування відповідних структурних підрозділів, процедур внутрішнього контролю, механізмів реагування на скарги та системи документування дій, пов'язаних із затриманням і перебуванням особи під контролем поліції.

Важливе місце у внутрішньому механізмі займають підрозділи дотримання прав людини Національної поліції України. Їх діяльність нормативно врегульована наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16.10.2024 № 699, яким затверджено Інструкцію з організації діяльності підрозділів дотримання прав людини Національної поліції України [37]. Цей нормативний акт є чинним та визначає організацію діяльності відповідних структурних підрозділів центрального органу управління поліції, головних управлінь Національної поліції, їх територіальних підрозділів, а також інспекторів дотримання прав людини в ізоляторах тимчасового тримання.

Зміст Інструкції № 699 свідчить про те, що сучасний внутрішній правозахисний механізм у Національній поліції має значно ширше призначення, ніж лише реагування на вже вчинені порушення. Вона визначає запобігання порушенням прав і свобод людини як комплекс заходів, спрямованих на виявлення причин та умов, які сприяють таким порушенням, а також на усунення відповідних чинників [37]. Це дозволяє говорити про поступовий перехід від переважно реактивної моделі внутрішнього контролю до превентивної.

Особливе значення має те, що забезпечення дотримання прав і свобод людини у діяльності поліції Інструкція № 699 пов'язує з недопущенням катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, контролем за дотриманням прав затриманих осіб, виявленням і припиненням порушень та реагуванням на застосування поліцейськими заходів примусу [37]. Таким чином, підрозділи дотримання прав людини безпосередньо інтегровані у систему гарантій, які найбільш тісно пов'язані з реалізацією статей 28 і 29 Конституції України [17].

Інституційна роль цих підрозділів особливо чітко проявляється у функціонуванні інформаційної підсистеми «Custody Records». Інструкція № 699 прямо включає до повноважень відповідних працівників діяльність, пов'язану з контролем за перебуванням затриманих та моніторингом дотримання їх прав [37]. Водночас наказ МВС України № 311 визначає категорії користувачів ІП «Custody Records», серед яких передбачені інспектори та старші інспектори дотримання прав людини, відповідальні за перебування та забезпечення прав затриманих [40].

Це свідчить про важливу особливість сучасної моделі: інспектор з дотримання прав людини виступає не лише суб'єктом внутрішнього контролю, а й активним учасником цифрового механізму забезпечення прав затриманої особи. Його функція полягає не тільки в подальшій перевірці дотримання нормативних вимог, але й у безпосередній участі в документуванні перебування особи під контролем поліції, проведенні опитування, фіксації скарг, оцінці стану здоров'я та реагуванні на виявлені порушення.

Таке поєднання правозахисної та інформаційно-контрольної функцій є однією з ключових інституційних особливостей Custody Records. Воно дозволяє включити механізм контролю безпосередньо у процедуру перебування затриманої особи в поліції, а не залишати його виключно на стадії подальшого розгляду скарги.

Поряд із внутрішнім поліцейським контролем важливе місце займає парламентський контроль, який

здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» визначає, що Уповноважений здійснює на постійній основі парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина [51]. Закон є чинним; у його офіційному тексті прямо визначено постійний характер такого парламентського контролю.

Для сфери поліцейського затримання особливого значення набуває діяльність Уповноваженого як складової Національного превентивного механізму. Правовою основою його функціонування є Факультативний протокол до Конвенції проти катувань [59], ратифікований Україною [49]. Національний превентивний механізм побудований на принципі регулярних відвідувань місць, у яких особи перебувають або можуть перебувати в умовах фактичного обмеження свободи.

Територіальні підрозділи Національної поліції та ізолятори тимчасового тримання належать до тих об'єктів, де моніторинг дотримання прав людини має особливе значення. Методичні рекомендації Уповноваженого щодо проведення відвідувань НПМ територіальних підрозділів поліції та ІТТ визначають критерії, за якими оцінюється реальний стан забезпечення прав затриманих [22; 23].

Суттєвим є те, що такий моніторинг охоплює не лише матеріально-побутові умови. Предметом перевірки є також своєчасність реєстрації затримання, законність перебування особи в підрозділі, забезпечення права на адвоката, доступ до медичної допомоги, повідомлення близьких, умови відеоспостереження, порядок переміщення затриманих, ведення облікової документації та функціонування Custody Records [22; 23].

Саме така модель контролю дозволяє оцінити не формальну наявність правової гарантії, а фактичний механізм її реалізації. Якщо, наприклад, затримана особа формально має право на адвоката, але час повідомлення центру безоплатної правничої допомоги не зафіксований, встановити своєчасність його забезпечення складніше. Аналогічна ситуація виникає щодо медичної допомоги,

повідомлення близьких або часу фактичного доставлення особи до підрозділу поліції.

Практичне значення НПМ для оцінки функціонування Custody Records підтверджується матеріалами моніторингових відвідувань. До джерельної бази цього дослідження включено, зокрема, матеріал про відвідування Відділення поліції № 2 у місті Горохів у березні 2026 року [25], а також результати відвідування Чернівецького районного управління поліції ГУНП у Чернівецькій області [55]. Використання таких матеріалів є важливим, оскільки вони дозволяють співвідносити нормативну модель із реальною практикою функціонування територіальних підрозділів.

Особливо цінним для цього дослідження є регіональний матеріал щодо Чернівецького районного управління поліції. Його використання дозволяє у подальших розділах оцінювати практичну реалізацію Custody Records не лише в загальнонаціональному вимірі, але й на прикладі конкретного територіального підрозділу. Це має значення для розуміння того, наскільки однаковими є правозахисні стандарти в різних регіонах та яким чином цифровий механізм інтегрується у щоденну роботу поліції.

Важливим інституційним елементом захисту затриманої особи є система безоплатної правничої допомоги. Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» визначає правові засади реалізації відповідного права та станом на обраний часовий зріз є чинним [31].

Для затриманої особи ця система має особливе значення, оскільки забезпечує оперативний доступ до адвоката незалежно від її майнового стану. Водночас ефективність такого механізму залежить від своєчасності повідомлення про затримання. Саме тому Порядок інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 1363, є важливим елементом інституційної взаємодії [45].

Custody Records у цьому випадку виконує функцію цифрового посередника між правовою гарантією та фактом її реалізації. В електронній картці фіксуються відомості про

інформування відповідного центру, час повідомлення, дані адвоката, а також час його прибуття та вибуття [40]. Таким чином, реалізація права на захист переходить із площини формального обов'язку у площину документованого процесу.

У структурі інституційного механізму необхідно враховувати також діяльність прокуратури. Її значення проявляється насамперед через процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, а також реалізацію інших повноважень, передбачених кримінальним процесуальним законодавством [20]. У випадках отримання інформації про можливе кримінальне правопорушення, пов'язане з незаконним насильством або іншим неналежним поводженням, відповідні обставини повинні отримувати належну процесуальну оцінку.

Цифрова фіксація дій із затриманою особою потенційно підвищує якість такої оцінки, оскільки забезпечує можливість відтворити часову послідовність подій та співвіднести пояснення учасників із даними електронної системи. У цьому аспекті Custody Records виконує не лише превентивну, але й доказово-інформаційну функцію.

Ще одним рівнем зовнішнього контролю є міжнародний моніторинг. Особливе місце займає Європейський комітет із запобігання катуванням, який здійснює регулярні відвідування місць несвободи та оцінює дотримання стандартів поводження з особами, позбавленими свободи [5; 7–11]. Саме стандарти CPT щодо поліцейського затримання значною мірою сформували сучасне розуміння превентивних гарантій - доступу до адвоката, лікаря, повідомлення третьої особи та належної реєстрації всіх істотних подій [63–65].

Важливою складовою інституційного механізму є також громадський контроль. Його значення проявляється через діяльність правозахисних організацій, експертних середовищ, громадських об'єднань та незалежних дослідників. Саме представники громадянського суспільства брали участь у початковому етапі становлення

Custody Records в Україні, що підтверджується офіційними матеріалами Національної поліції [54].

Громадський контроль відіграє особливу роль у виявленні системних проблем, які не завжди повною мірою відображаються у внутрішній відомчій статистиці. Аналітичні матеріали UPLAN та JustTalk, включені до джерельної бази [28; 62], дозволяють оцінювати Custody Records не лише через офіційну позицію державних органів, але й крізь призму незалежного моніторингу, правозахисної практики та експертного аналізу.

Сучасний інституційний механізм забезпечення прав людини в діяльності Національної поліції характеризується також посиленням інформаційної взаємодії між його суб'єктами. Це проявляється у можливості отримання відомостей із Custody Records судом, прокурором, слідчим, дізнавачем та іншими органами державної влади у випадках і порядку, визначених законодавством [40]. Такий підхід створює передумови для переходу від ізольованих відомчих інформаційних масивів до системи взаємопов'язаного контролю.

Разом із тим така взаємодія повинна здійснюватися з дотриманням вимог щодо захисту персональних даних. Закон України «Про захист персональних даних» [53], Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [52] та спеціальні положення Інструкції № 311 [40] формують правові межі доступу до відповідної інформації. Це особливо важливо, оскільки інституційна відкритість контролю не повинна перетворюватися на необмежене поширення чутливої інформації про затриману особу.

Конституційною основою правового регулювання затримання є стаття 29 Конституції України, відповідно до якої кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність [17]. Зміст цієї гарантії полягає не у встановленні абсолютної заборони будь-якого позбавлення свободи, а у визначенні жорстких правових меж, за яких таке втручання може вважатися допустимим. Позбавлення свободи має ґрунтуватися на законі, переслідувати

легітимну мету, здійснюватися уповноваженим суб'єктом та супроводжуватися комплексом процесуальних гарантій.

Подібний підхід закріплений у статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожному право на свободу та особисту недоторканність і визначає вичерпні випадки, у яких особа може бути законно позбавлена свободи [15]. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права також забороняє свавільний арешт або тримання під вартою та вимагає, щоб будь-яке позбавлення свободи здійснювалося на підставах і відповідно до процедури, встановленої законом [24].

Це положення має ключове правозахисне значення. Якби момент затримання визначався виключно за часом оформлення протоколу, виникала б можливість фактичного перебування особи під контролем поліції протягом певного часу без набуття всього комплексу прав затриманого. Така практика створювала б ризик так званого невизнаного затримання, коли фактичне обмеження свободи вже відбулося, однак юридична система ще не відображає особу як затриману.

Саме проблема несвоєчасної реєстрації затримання неодноразово визнавалася однією з найбільш небезпечних у контексті забезпечення прав людини. У методичних рекомендаціях для проведення практичних занять із використанням навчального полігону «Custody Records» звертається увага на те, що неналежна реєстрація факту затримання фактично створює підґрунтя для інших порушень, оскільки особа втрачає можливість своєчасно реалізувати гарантовані їй права [21].

Правове значення моменту фактичного затримання полягає також у тому, що саме від нього обчислюються відповідні процесуальні строки. У кримінальному провадженні строки перебування особи в статусі затриманого мають обмежений характер і не можуть довільно подовжуватися шляхом пізнішого документування фактичного позбавлення свободи [20]. Це забезпечує юридичну визначеність та мінімізує ризик свавільного тримання особи під контролем поліції.

Кримінальне процесуальне затримання без ухвали слідчого судді або суду здійснюється у випадках та порядку, передбачених КПК України [20]. Його правомірність залежить від наявності законних підстав, дотримання встановленої процедури та своєчасної реалізації прав затриманої особи. Поліцейський не може розглядати затримання як самостійну мету. Воно має бути обумовлене конкретною процесуальною необхідністю та здійснюватися лише в межах, визначених законом.

Поряд із кримінальним процесуальним законодавством інститут затримання врегульований Кодексом України про адміністративні правопорушення [14]. Адміністративне затримання також є формою тимчасового обмеження свободи і може застосовуватися лише у випадках, прямо передбачених законом. Його призначення пов'язане із забезпеченням належного провадження у справах про адміністративні правопорушення, припиненням протиправної поведінки, встановленням особи та виконанням інших передбачених законом завдань.

Інформаційна підсистема «Custody Records» фактично створює таку можливість. Відповідно до Інструкції, затвердженої наказом МВС України № 311, у системі фіксуються дата та час фактичного затримання, підстава затримання, опис обставин, місце затримання, а також дані про поліцейського, який здійснив затримання [40]. Це дозволяє мінімізувати часовий розрив між фактичним обмеженням свободи та його юридичною реєстрацією.

Особливе значення має можливість зазначення місця затримання, у тому числі географічних координат [40]. Така цифрова деталізація підсилює контроль за законністю дій поліцейських і створює додатковий об'єктивний орієнтир у разі виникнення спору щодо фактичних обставин затримання.

Проблема затримання тісно пов'язана з поняттям доставлення. Сам факт доставлення особи до органу поліції не повинен автоматично розглядатися як нейтральна організаційна дія. Якщо особа фактично позбавлена

можливості залишити місце перебування за власним бажанням, відповідна ситуація має оцінюватися з позиції фактичного обмеження свободи.

Саме тому в інформаційній підсистемі «Custody Records» окремо фіксується час фактичного доставлення затриманої особи до органу поліції [40]. Співвідношення часу фактичного затримання і часу доставлення дозволяє встановити тривалість переміщення особи та виявити можливі необґрунтовані часові проміжки, протягом яких її місцеперебування або правовий статус могли залишатися недостатньо визначеними.

Затримання породжує для держави не лише право обмежити свободу особи, а й комплекс позитивних обов'язків. Поліція повинна повідомити особі підстави затримання, роз'яснити її права, забезпечити можливість скористатися правничою допомогою, повідомити третіх осіб у передбачених законом випадках, реагувати на скарги щодо стану здоров'я та забезпечити належні умови перебування.

У цьому аспекті особливо важливим є принцип безперервності правових гарантій. З моменту фактичного затримання і до звільнення або передачі особи іншому компетентному органу не повинно існувати «правового вакууму», у якому її перебування не підлягає належній реєстрації, контролю та документуванню.

Практика Європейського суду з прав людини демонструє особливу небезпеку ситуацій, у яких особа фактично перебуває під контролем правоохоронних органів, але її статус належним чином не оформлений. У справі «Нечипорук і Йонкало проти України» Суд оцінював обставини перебування заявника під контролем правоохоронних органів, неналежне поводження та ефективність розслідування відповідних тверджень [27]. Це рішення має принципове значення для розуміння того, що формальна назва статусу особи не може мати перевагу над фактичними обставинами її перебування під контролем держави.

Подібний підхід випливає і з рішення у справі «Каверзін проти України», де ЄСПЛ звернув увагу на

системні проблеми, пов'язані з неналежним поводженням та ефективністю розслідування відповідних скарг [13]. Хоча зазначені рішення стосувалися конкретних обставин, їх значення для сучасної системи гарантій полягає у необхідності усунення умов, які дозволяють залишити певний період перебування особи під контролем поліції поза належним документуванням.

З позиції міжнародних стандартів особливого значення набуває вимога повної реєстрації всіх істотних подій, пов'язаних із затриманням. CPT послідовно наголошує на необхідності ведення єдиного та повного обліку щодо кожної особи, позбавленої свободи [64; 65]. Такий облік повинен охоплювати не лише момент формального затримання, але й усі ключові етапи перебування особи під контролем поліції.

Саме тому цифрова картка затримання є одним із центральних елементів Custody Records. Її зміст дозволяє об'єднати в одному інформаційному масиві відомості про факт затримання, доставлення, правові підстави, поліцейського, який здійснив затримання, повідомлення третіх осіб, взаємодію з адвокатом, стан здоров'я, переміщення та інші суттєві обставини [40].

Важливою гарантією законності є обов'язок повідомлення третіх осіб про затримання. Конституційний та процесуальний зміст цього права полягає в тому, що особа не повинна залишатися фактично ізольованою від зовнішнього світу. У Custody Records фіксуються дані про особу, яку було повідомлено, спосіб повідомлення, контактна інформація, дата та час [40].

Аналогічно документується взаємодія із системою безоплатної правничої допомоги. Це має особливе значення, оскільки ранній доступ до адвоката розглядається міжнародними стандартами як одна з ключових гарантій проти неналежного поводження [63].

Законність затримання нерозривно пов'язана зі станом здоров'я особи. Якщо під час затримання застосовувалася фізична сила або спеціальні засоби, якщо особа має тілесні ушкодження чи висловлює скарги на здоров'я, такі обставини повинні бути належно

задокументовані. Інструкція № 311 передбачає внесення інформації про наявні або відсутні видимі тілесні ушкодження, скарги, медичний огляд, рекомендації лікаря та виклик екстреної медичної допомоги [40].

Така фіксація має подвійне призначення. По-перше, вона спрямована на забезпечення своєчасної медичної допомоги. По-друге, створює інформаційну основу для подальшого встановлення часу, характеру та можливого походження тілесних ушкоджень.

Не менш важливою є фіксація переміщень затриманої особи. У системі зазначаються дата і час переміщення, місцезнаходження особи, підстави вибуття та відповідальна посадова особа [40]. Це дозволяє забезпечити безперервність цифрового контролю за перебуванням затриманого.

Таким чином, Custody Records безпосередньо відповідає проблематиці фактичного затримання, оскільки його основна цінність полягає не лише в електронному дублюванні паперової документації. Система створює можливість побудувати безперервну хронологію перебування людини під контролем поліції.

Методичні рекомендації ОДУВС прямо звертають увагу на те, що неналежна реєстрація факту затримання може призводити до «невизнаного затримання» та фактичного позбавлення особи передбачених законом гарантій [21]. Для теми цього дослідження ця теза має особливу вагу, оскільки демонструє, що цифровий облік має самостійне превентивне значення.

Запобігання невизнаному затриманню є також одним із логічних наслідків реалізації завдань ІП «Custody Records». Наказ МВС № 311 прямо визначає серед основних завдань системи запобігання незаконному затриманню осіб та об'єднання інформації про них від моменту фактичного затримання до звільнення або поміщення до спеціальної установи іншого органу державної влади [40].

Правовий статус затриманої особи характеризується особливо високим рівнем юридичної захищеності, що зумовлено самим характером затримання як форми

державного примусу. Фактичне позбавлення свободи істотно звужує можливості людини самостійно забезпечувати реалізацію власних прав, тому держава зобов'язана компенсувати таке обмеження системою додаткових процесуальних, організаційних та інституційних гарантій. У цьому аспекті права затриманої особи доцільно розглядати не як сукупність окремих повноважень, а як взаємопов'язану систему, ефективність якої залежить від своєчасної реалізації кожного її елемента.

Вихідне значення має обов'язок держави невідкладно повідомити особі підстави її затримання. Відповідна гарантія закріплена у статті 29 Конституції України, яка передбачає, що кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви затримання, роз'яснено його права та надано можливість із моменту затримання захищати себе особисто або користуватися професійною правничою допомогою захисника [17]. Аналогічні положення містить стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15].

У кримінальному провадженні права затриманої особи деталізовані Кримінальним процесуальним кодексом України [20]. Система таких прав охоплює, зокрема, право знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення особа підозрюється, бути чітко та своєчасно повідомленою про свої права, користуватися допомогою захисника, відмовлятися давати показання або пояснення щодо себе, вимагати перевірки обґрунтованості затримання та оскаржувати процесуальні рішення, дії чи бездіяльність уповноважених осіб.

Важливим елементом процесуальних гарантій є право затриманого не свідчити проти себе. Конституційною основою такого права є стаття 63 Конституції України [17]. Його зміст полягає у недопустимості примушування особи до надання показань або пояснень, які можуть бути використані проти неї. Ця гарантія особливо важлива у перші години після затримання, коли людина може перебувати у стресовому стані, недостатньо розуміти свій процесуальний статус або наслідки надання певної інформації.

Саме тому право не свідчити проти себе має розглядатися у нерозривному зв'язку з правом на професійну правничу допомогу. Стаття 59 Конституції України гарантує кожному право на професійну правничу допомогу [17]. Для затриманої особи ця гарантія набуває посиленого характеру, оскільки адвокат виступає не лише процесуальним представником, але й незалежним зовнішнім суб'єктом, здатним перевірити законність затримання, роз'яснити особі її права, оцінити умови перебування та зафіксувати можливі порушення.

Правові та організаційні засади реалізації права на безоплатну правничу допомогу визначені Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» [31]. У системі гарантій затриманої особи особливе значення має оперативність повідомлення відповідного центру про факт затримання. Порядок такого інформування регламентовано постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 № 1363 [45].

Цифрова модель Custody Records істотно посилює контрольованість реалізації цього права. Інструкція, затверджена наказом МВС України № 311, передбачає внесення до електронної картки відомостей про інформування відповідного центру безоплатної правничої допомоги, час такого повідомлення, дані адвоката, а також час його прибуття та вибуття [40]. У такий спосіб система дозволяє перевірити не лише сам факт формального повідомлення, але й фактичну оперативність доступу особи до захисника.

Міжнародні стандарти надають ранньому доступу до адвоката особливого превентивного значення. Європейський комітет із запобігання катуванням послідовно розглядає право на адвоката як одну з основних гарантій від неналежного поводження із затриманими [63]. Такий підхід пояснюється тим, що присутність незалежного правника створює додатковий бар'єр для застосування неправомірного психологічного або фізичного тиску та підвищує прозорість взаємодії між затриманим і представниками поліції.

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає обов'язок уповноваженої службової особи забезпечити повідомлення визначених законом осіб про затримання [20]. Custody Records дозволяє додатково документувати реалізацію цієї гарантії: електронна картка містить інформацію про особу, якій повідомлено про затримання, спосіб зв'язку, контактні дані, дату та час повідомлення [40].

Така фіксація має суттєве доказове значення. У разі виникнення скарги можна встановити не лише те, чи стверджує поліцейський про виконання обов'язку, а й конкретний час, спосіб та адресата повідомлення. Саме в цьому проявляється одна з ключових переваг цифрової моделі - перехід від декларативної гарантії до контрольованої процедури.

Важливою складовою правового статусу затриманого є право на користування послугами перекладача у випадках, коли особа не володіє або недостатньо володіє мовою кримінального провадження чи мовою спілкування з поліцейськими. Можливість зрозуміти підстави затримання, зміст повідомлених прав, процесуальні документи та запитання посадових осіб є передумовою реального, а не формального здійснення права на захист.

Проблема мовного бар'єру має особливе значення щодо іноземців, осіб без громадянства та інших осіб, які можуть не розуміти українську мову. Відсутність перекладача у відповідній ситуації здатна поставити під сумнів ефективність роз'яснення прав та добровільність процесуальної поведінки затриманого. Саме тому в Custody Records передбачене внесення відомостей щодо необхідності участі перекладача [40].

Не менш важливим елементом системи гарантій є право на медичну допомогу. Перебування особи під контролем поліції покладає на державу підвищений позитивний обов'язок щодо захисту її життя та здоров'я. Поліцейські не можуть обмежитися пасивним реагуванням лише у випадках очевидної критичної небезпеки. Вони повинні належно реагувати на скарги особи, видимі тілесні

ушкодження, ознаки захворювання або інші обставини, які можуть потребувати медичного втручання.

Медична гарантія має подвійний характер. Насамперед її метою є захист здоров'я та життя особи. Водночас медичний огляд виконує важливу документальну функцію, оскільки дозволяє зафіксувати тілесні ушкодження, їх характер, стан особи та рекомендації лікаря. Саме тому доступ до лікаря входить до тріади фундаментальних гарантій СРТ поряд із доступом до адвоката та повідомленням третьої особи [65].

Інструкція № 311 передбачає детальне внесення до електронної картки відомостей щодо стану здоров'я затриманої особи, наявності або відсутності видимих тілесних ушкоджень, скарг, проведеного огляду, рекомендацій лікаря, вжитих заходів та виклику екстреної медичної допомоги [40]. Такий рівень деталізації має принципове значення для правозахисної функції системи.

Особливо важливо фіксувати тілесні ушкодження саме на ранньому етапі перебування особи у поліції. Це дозволяє встановити, чи існували вони до доставлення до підрозділу, чи могли виникнути під час затримання або подальшого перебування під контролем правоохоронців. Належне документування має значення як для захисту затриманої особи, так і для поліцейських у випадках необґрунтованих тверджень про застосування насильства.

Окремого значення набуває право затриманої особи подавати заяви, клопотання та скарги. Саме можливість повідомити про неналежне поводження, проблеми зі здоров'ям, порушення права на захист або інші обставини створює канал оперативного реагування. Якщо така інформація не фіксується або залежить виключно від подальшого письмового звернення особи після звільнення, ефективність захисту істотно знижується.

Custody Records передбачає фіксацію зауважень, скарг та клопотань затриманої особи під час її опитування [40]. Це перетворює відповідну інформацію на частину офіційного цифрового масиву і дозволяє контролювати подальшу реакцію уповноважених осіб.

Саме первинне опитування затриманого має особливе правозахисне значення. У методичних рекомендаціях Одеського державного університету внутрішніх справ передбачено проведення інтерв'ю, під час якого з'ясовуються самопочуття особи, потреба у лікарі, наявність скарг, час і місце першого контакту з поліцією, застосування фізичної сили чи спеціальних засобів, повідомлення про підстави затримання і права, можливість сповістити близьких та інші обставини [21]. Такий алгоритм дозволяє виявити порушення ще на початковому етапі перебування особи у підрозділі.

Суттєвим є й те, що Custody Records передбачає опитування не тільки затриманого, але й поліцейського, який здійснив затримання [40]. Порівняння двох інформаційних масивів дозволяє виявляти розбіжності щодо часу, місця, обставин затримання, застосування сили, повідомлення прав або інших ключових фактів.

У випадку виявлення розбіжностей вони не повинні автоматично трактуватися на користь однієї зі сторін. Їх значення полягає насамперед у тому, що вони створюють сигнал для додаткової перевірки. Саме така логіка відповідає превентивній природі Custody Records: система не «вирішує», хто має рацію, але робить суперечності видимими та контрольованими.

Правила внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України, затверджені наказом МВС України № 777 [29], визначають організаційні вимоги до перебування осіб в ІТТ. Водночас організація діяльності самих ізоляторів регламентується відповідним наказом МВС України від 25.09.2023 № 777 [48].

У системі Custody Records фіксуються також відомості про харчування, переміщення, медичні заходи, передачі, листування та інші події, пов'язані з перебуванням особи в ІТТ [40]. Це свідчить про те, що цифровий облік охоплює не лише процесуальні дії, а й ширший комплекс умов фактичного перебування затриманого під контролем держави.

У методичних рекомендаціях щодо Custody Records передбачено окремі приміщення для конфіденційного спілкування із захисником, а також розмежування зон перебування затриманих, учасників кримінального провадження та інших відвідувачів [21]. Такий підхід демонструє, що забезпечення прав людини залежить не тільки від юридичних норм, але й від правильно організованої фізичної інфраструктури поліцейського підрозділу.

Водночас використання відеоспостереження створює необхідність забезпечення балансу між контролем та приватністю. Відеофіксація може ефективно запобігати насильству, прихованим контактам або іншим порушенням, однак вона не повинна знищувати конфіденційність правничого спілкування чи медичного огляду. Інструкція про порядок використання засобів відеоспостереження в ІТТ, затверджена наказом МВС України № 777 [12], є одним із спеціальних нормативних актів, які регулюють цей аспект.

До системи процесуальних гарантій належить також право на оскарження затримання та дій посадових осіб. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному можливість судового захисту [17]. У кримінальному провадженні затримана особа має право вимагати перевірки обґрунтованості затримання та використовувати передбачені КПК України механізми судового контролю [20].

Важливою процесуальною гарантією виступає також заборона використання доказів, отриманих унаслідок істотного порушення прав і свобод людини. Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає правила допустимості доказів та правові наслідки істотного порушення прав особи [20]. У цьому контексті належна фіксація умов отримання пояснень, часу прибуття адвоката та інших обставин може мати істотне значення під час оцінки законності процесуальних дій.

Таким чином, система прав затриманої особи має комплексний характер. Вона охоплює право знати підстави затримання; бути поінформованою про свої права;

користуватися допомогою адвоката; не свідчити проти себе; повідомити близьких; отримати перекладача; користуватися медичною допомогою; перебувати у належних умовах; подавати скарги і клопотання; оскаржувати затримання та інші дії посадових осіб.

Принциповою умовою ефективності цих прав є їх реалізація з моменту фактичного затримання, а не з моменту, який зручний для організаційного оформлення відповідних процедур. Затриманий повинен бути включений у систему правових гарантій негайно після фактичного обмеження його свободи.

Саме тому міжнародні стандарти СРТ наголошують на ранньому застосуванні базових гарантій - доступу до адвоката, повідомлення третьої особи та доступу до лікаря [63–65]. Українська цифрова модель Custody Records загалом відтворює цю логіку, оскільки дозволяє документувати реалізацію відповідних прав у часовій послідовності.

Права затриманої особи становлять взаємопов'язану систему процесуальних, матеріальних та організаційних гарантій, які мають діяти безперервно від моменту фактичного затримання до звільнення особи або її передачі іншому компетентному органу. У сучасній моделі діяльності Національної поліції України Custody Records створює можливість об'єднати ці гарантії в єдиній цифровій хронології, що підвищує рівень контролю за їх реалізацією та формує додатковий інструмент запобігання порушенням прав людини.

Заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження належить до фундаментальних стандартів, які визначають допустимі межі діяльності правоохоронних органів. У сфері поліцейського затримання ця гарантія набуває особливого значення, оскільки особа, фактично позбавлена свободи, перебуває під безпосереднім контролем держави, має обмежені можливості самостійно захищати свої права та значною мірою залежить від дій посадових осіб.

На конституційному рівні відповідна гарантія закріплена статтею 28 Конституції України, відповідно до

якої кожен має право на повагу до його гідності, а ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню [17]. Це положення має безпосередню дію та визначає одну з основних конституційних меж застосування поліцейського примусу.

На міжнародному рівні абсолютна заборона катувань передбачена статтею 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15], статтею 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [24], а також Конвенцією ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [16]. Сукупність цих норм формує міжнародно-правову основу, відповідно до якої неналежне поводження не може бути виправдане оперативною необхідністю, тяжкістю кримінального правопорушення, поведінкою затриманої особи чи іншими міркуваннями доцільності.

Запобігання катуванням безпосередньо пов'язане з належним документуванням такого періоду. Якщо достовірно встановлені момент фактичного затримання, час доставлення до підрозділу, особи, які контактували із затриманим, застосовані заходи примусу, переміщення та стан здоров'я, можливості приховати неправомірне поводження суттєво зменшуються.

Саме на цій логіці значною мірою побудована інформаційна підсистема «Custody Records». Чинна Інструкція з її формування та ведення, затверджена наказом МВС України від 24 травня 2022 року № 311, прямо пов'язує функціонування системи із запобіганням незаконному затриманню та удосконаленням системи захисту осіб від катувань і неналежного поводження [40].

Це положення є принципово важливим для правової характеристики Custody Records. Система нормативно визначена не просто як електронний реєстр затриманих або засіб автоматизації роботи поліції. Її функціональне призначення безпосередньо пов'язане із забезпеченням прав людини [40].

Правозахисний потенціал Custody Records базується передусім на принципі безперервної фіксації. В електронній картці накопичуються відомості про фактичне затримання, доставлення, підстави обмеження свободи, реалізацію прав, стан здоров'я, перебування особи у приміщеннях поліції та інші передбачені Інструкцією відомості [40]. У результаті формується хронологія подій, яка може бути використана для подальшого контролю.

При цьому було б неправильним розглядати відеоспостереження виключно як засіб контролю за поліцейськими. Його функція є двосторонньою. Наявність об'єктивного відеозапису може як підтвердити скаргу затриманої особи, так і спростувати безпідставне звинувачення працівника поліції.

Саме ця властивість Custody Records підтверджується практикою функціонування системи. В аналітичному матеріалі «Права затриманих та поліцейських: що змінило впровадження Custody Records» зазначалося, що завдяки належній фіксації інформації про затриману особу, у тому числі за допомогою відеофіксації, мали місце випадки, коли вдалося зняти звинувачення на адресу правоохоронців. У цьому ж матеріалі зверталася увага на те, що система допомагає інспектору захистити себе від випадкової помилки, яка надалі може стати причиною службового розслідування [57].

Це дає підстави говорити про принципово важливу особливість сучасної правозахисної моделі: механізм, створений для захисту затриманої особи, одночасно здатний забезпечувати професійні гарантії добросовісного поліцейського. Інтереси затриманого та поліцейського в цьому аспекті не є взаємовиключними. Обидві сторони зацікавлені у максимально точній та об'єктивній фіксації подій.

Подібну оцінку містять і офіційні матеріали Міністерства внутрішніх справ України. У матеріалі за участю Руслана Горяченка, присвяченому функціонуванню Custody Records, зазначалося, що після початку роботи системи в ізоляторах тимчасового тримання зменшилася кількість неправдивих звинувачень щодо неправомірного

поводження із затриманими [57]. Для цього дослідження відповідне твердження важливе саме як офіційна оцінка практичних результатів функціонування системи, а не як самостійно доведений статистичний висновок.

Водночас сама архітектура Custody Records містить низку елементів, які об'єктивно спрямовані на зниження ризику неналежного поводження. До них належать реєстрація фактичного часу затримання, відеофіксація, інтерв'ювання затриманого, фіксація стану його здоров'я, документування застосування сили, контроль за доступом до адвоката і медичної допомоги та відстеження переміщень [40].

Особливу роль у цій системі відіграє інтерв'ювання затриманої особи. Історично саме цей елемент був одним із ключових компонентів пілотної моделі Custody Records. В офіційному матеріалі Національної поліції зазначено, що проєкт було розпочато у 2016 році спільно з представниками громадянського суспільства після вивчення міжнародного досвіду, зокрема практики центрів для затриманих у Великій Британії [54].

На першому етапі система запроваджувалася на базі пілотних ізоляторів тимчасового тримання у Дніпрі, Кропивницькому, Сарнах та Херсоні. Відповідні інспектори проводили первинне інтерв'ю з кожною доставленою особою щодо обставин її затримання та поводження з нею до моменту доставлення в ІТТ, після чого фіксували дії щодо цієї особи в електронній базі. Такий початковий формат проєкту описано у профільному аналітичному матеріалі JustTalk щодо нормативного регулювання Custody Records [62].

Медична допомога перестає бути лише питанням охорони здоров'я і набуває додаткового правозахисного значення. СРТ традиційно розглядає доступ до лікаря як одну з трьох фундаментальних гарантій особи, затриманої поліцією, поряд із повідомленням третьої особи та доступом до адвоката [63–65].

Право на адвоката також безпосередньо пов'язане із запобіганням неналежному поводженню. Його значення не вичерпується процесуальним представництвом у

кримінальному провадженні. Ранній доступ до захисника створює зовнішній незалежний контроль у той період, коли затримана особа є найбільш вразливою.

Саме тому цифрова фіксація часу повідомлення системи безоплатної правничої допомоги та часу фактичного прибуття адвоката має самостійне значення [40]. Вона дозволяє встановити, чи існував необґрунтований часовий проміжок, протягом якого затриманий фактично залишався без правничої допомоги.

Ще одним важливим інструментом є фіксація застосування поліцейських заходів примусу. Закон України «Про Національну поліцію» визначає правові підстави та загальні правила застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї [47]. Законне застосування примусу саме по собі не є неналежним поводженням. Проте будь-яка сила повинна застосовуватися виключно в межах законних підстав та з дотриманням установлених вимог.

Для подальшої оцінки принципове значення мають причина застосування примусу, його вид, тривалість, наслідки та стан особи після відповідної дії. Якщо такі обставини належно фіксуються, можливості об’єктивно оцінити пропорційність дій істотно зростають.

Практика ЄСПЛ щодо України демонструє, наскільки складними можуть бути справи про неналежне поводження в умовах недостатньої фіксації подій. У справі «Каверзін проти України» Європейський суд констатував порушення статті 3 Конвенції та звернув увагу на проблеми, що виходили за межі індивідуальної справи [13]. Саме системний аспект цього рішення має значення для розвитку превентивних механізмів.

У справі «Нечипорук і Йонкало проти України» ЄСПЛ також розглядав твердження про жорстоке поводження під час перебування заявника під контролем правоохоронних органів та питання ефективності відповідного розслідування [27]. Ця практика демонструє тісний зв’язок між матеріальною забороною неналежного поводження та процедурним обов’язком держави

забезпечити можливість ефективно встановити обставини відповідного випадку.

Принципове значення має зовнішній контроль. Національний превентивний механізм здійснює відвідування місць несвободи, у тому числі територіальних підрозділів поліції та ізоляторів тимчасового тримання [22; 23]. Такий контроль дозволяє перевіряти не лише наявність нормативно передбачених механізмів, а й їх фактичне функціонування.

Матеріали НПМ можуть виявляти проблеми, які не видно при аналізі лише нормативної бази: технічні недоліки відеоспостереження, неналежну організацію приміщень, прогалини у веденні обліку, проблеми з доступом до адвоката або медичної допомоги. Саме тому поєднання Custody Records із незалежним моніторингом є значно ефективнішою моделлю, ніж використання цифрової системи виключно як внутрішньополіцейського інструменту.

Аналогічну функцію на міжнародному рівні виконує CPT. Його стандарти виходять із того, що запобігання катуванням потребує не одного універсального механізму, а сукупності взаємодоповнювальних гарантій: своєчасної реєстрації затримання, доступу до адвоката, лікаря та третьої особи, належного ведення документації, можливості подання скарги та незалежного моніторингу [63–65].

Саме у такій системі слід визначати місце Custody Records. Цифровий механізм не замінює адвоката, лікаря, судовий контроль, НПМ чи внутрішній контроль Національної поліції. Його функція полягає у створенні інформаційної основи, яка дозволяє цим гарантіям діяти більш прозоро та контрольовано.

Окремої уваги потребує поведінка самого поліцейського в умовах постійної фіксації. Усвідомлення того, що дії щодо затриманої особи документуються та можуть бути надалі перевірені, має потенційний превентивний ефект. Йдеться не про презумпцію недоброчесності поліцейського, а про загальний

управлінський принцип: прозорість процедур знижує можливості для відхилення від установлених стандартів.

Саме двосторонній характер захисту був закладений у концепцію проєкту. В офіційних матеріалах Національної поліції його призначення визначалося як покращення стандартів захисту прав затриманих шляхом електронної фіксації інформації про всі дії щодо осіб, які перебувають під контролем поліції, та водночас як захист працівників поліції від неправдивих звинувачень [54].

Абсолютна заборона катувань і неналежного поводження вимагає від держави значно більшого, ніж встановлення юридичної відповідальності за відповідні діяння. Сучасна модель повинна бути превентивною: мінімізувати неконтрольовані часові проміжки, забезпечувати фіксацію перебування особи під контролем поліції, гарантувати ранній доступ до адвоката і лікаря, документувати тілесні ушкодження та застосування сили, створювати ефективні механізми внутрішнього і зовнішнього контролю.

Нормативною основою функціонування інформаційної підсистеми «Custody Records» є наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24.05.2022 № 311, яким затверджено Інструкцію з формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» [40]. Саме цей нормативно-правовий акт визначає завдання, призначення, порядок формування та ведення підсистеми, категорії її користувачів, порядок доступу до інформації та строки зберігання електронних карток затримання.

Зміст Інструкції № 311 дозволяє зробити висновок, що цифровізація обліку затриманих має виразно правозахисну спрямованість. До основних завдань ІП «Custody Records» віднесено запобігання незаконному затриманню осіб, удосконалення системи захисту від катувань і неналежного поводження, а також підвищення стандартів захисту прав поліцейських від можливих неправдивих звинувачень у неправомірних діях [40]. Система нормативно орієнтована одночасно на

забезпечення прав затриманої особи та створення об'єктивних гарантій для працівника поліції.

Особливе значення має визначене Інструкцією завдання щодо об'єднання інформації про затриману особу від моменту її фактичного затримання, протягом перебування в органах та підрозділах поліції і до звільнення або поміщення до спеціальної установи іншого органу державної влади [40]. Саме ця безперервність відрізняє Custody Records від звичайного електронного реєстру. У системі має відображатися не одна окрема процесуальна дія, а послідовний перебіг усього періоду перебування особи під контролем поліції.

Такий підхід безпосередньо пов'язаний із конституційним правом на свободу та особисту недоторканність. Стаття 29 Конституції України встановлює, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність, а затриманій особі повинні бути невідкладно повідомлені мотиви затримання, роз'яснені її права та надана можливість захищати себе особисто або користуватися професійною правничою допомогою [17]. Аналогічні вимоги щодо законності позбавлення свободи та відповідних гарантій містяться у статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15].

З позиції реалізації цих гарантій принципове значення має точна фіксація моменту фактичного затримання. В електронній картці затримання передбачено внесення відомостей про дату і час створення картки, час фактичного затримання, правову підставу, опис обставин та місце затримання, у тому числі адресу та/або географічні координати [40]. Це створює додаткові можливості для перевірки відповідності фактичного моменту обмеження свободи даним, зазначеним у процесуальних документах.

Окремий блок електронної картки стосується реалізації права на професійну правничу допомогу. У системі передбачено фіксацію відомостей про інформування відповідного центру з надання безоплатної правничої допомоги, даних адвоката, часу повідомлення, а також часу прибуття та вибуття захисника [40]. Така деталізація має значення для практичної реалізації статті 59

Конституції України та законодавства у сфері безоплатної правничої допомоги [17; 31].

Наявність відповідного електронного запису дозволяє надалі встановити часовий проміжок між фактичним затриманням, повідомленням системи безоплатної правничої допомоги та прибуттям адвоката. В умовах, коли ранній доступ до захисника визнається одним із ключових запобіжників від неналежного поводження, можливість об'єктивно перевірити своєчасність його забезпечення має самостійне правозахисне значення [63; 65].

Особлива увага в Custody Records приділяється стану здоров'я затриманої особи. До електронної картки вносяться відомості про наявні або відсутні видимі тілесні ушкодження, скарги на стан здоров'я, час надходження скарги, проведення огляду, опис ушкоджень, рекомендації лікаря, вжиті заходи та можливі протипоказання щодо перебування особи у відповідному приміщенні [40]. Окремо фіксується виклик бригади екстреної медичної допомоги та час її прибуття.

Такий підхід відповідає міжнародним стандартам запобігання неналежному поводженню. Європейський комітет із запобігання катуванням розглядає доступ до лікаря поряд із доступом до адвоката та можливістю повідомити третю особу як одну з фундаментальних гарантій особи, затриманої поліцією [65]. Документування стану здоров'я дозволяє не лише своєчасно надати допомогу, а й зафіксувати стан особи на конкретному етапі її перебування під контролем поліції.

Важливим компонентом сучасної моделі є відеофіксація. Офіційні матеріали Національної поліції, присвячені розвитку Custody Records, характеризували систему як поєднання електронного досьє затриманої особи з відеоспостереженням і фіксацією дій, що відбуваються під час перебування особи під контролем поліції [4]. Такий підхід підвищує можливість об'єктивної перевірки подій порівняно із ситуацією, коли інформація про них міститься лише у письмових поясненнях учасників.

Водночас відеофіксація не повинна розглядатися як самодостатній механізм забезпечення прав. Її ефективність залежить від технічного стану обладнання, належного охоплення приміщень, збереження записів та можливості їх подальшого використання уповноваженими суб'єктами. Спеціальні правила використання засобів відеоспостереження в ізоляторах тимчасового тримання визначені Інструкцією, затвердженою наказом МВС України від 25.09.2023 № 777 [12].

Відеоспостереження також не може здійснюватися без урахування права на приватність. Стаття 32 Конституції України гарантує невтручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, установлених законом [17]. Тому правозахисна мета відеофіксації повинна поєднуватися з гарантіями конфіденційності адвокатського спілкування, медичного огляду та інших сфер, у яких безперервний контроль здатний створити надмірне втручання.

Цифрова модель Custody Records пов'язана з обробкою значного обсягу персональних даних. Інструкція передбачає накопичення відомостей про особу, її місце проживання, стан здоров'я, обставини затримання, а також мультимедійної інформації та окремих біометричних даних [40]. Тому функціонування системи повинно здійснюватися з урахуванням Закону України «Про захист персональних даних» [53], Закону України «Про інформацію» [46] та Закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [52].

Вказані нормативні вимоги мають принципове значення. Система, створена для захисту прав людини, сама не повинна ставати джерелом необґрунтованого втручання у приватність. Тому правовий режим Custody Records передбачає розмежування категорій користувачів, рівнів доступу, обмеження поширення інформації та встановлення підстав для її отримання [40].

Важливою гарантією є право самої особи на отримання відомостей про себе, які містяться в ІП «Custody Records», у порядку, передбаченому законодавством про захист персональних даних [40; 53]. У такий спосіб

затримана особа не виступає лише пасивним об'єктом інформаційного обліку, а зберігає визначені законом інформаційні права щодо сформованого масиву даних.

Цифрова фіксація має значення і для захисту працівників поліції. У науковій літературі звертається увага на те, що система Custody Records спрямована не лише на забезпечення прав затриманої особи, але й на підвищення об'єктивності оцінки дій поліцейських [2]. Така конструкція відповідає нормативно визначеним завданням системи щодо захисту поліцейських від можливих неправдивих звинувачень [40].

Офіційні матеріали Національної поліції також визначають подвійне призначення проєкту. У публікації про розвиток Custody Records зазначено, що система покликана одночасно підвищувати стандарти захисту прав затриманих осіб та захищати працівників поліції від неправдивих звинувачень [54]. Саме такий підхід дозволяє розглядати цифрову фіксацію як механізм взаємних гарантій, а не винятково як інструмент нагляду за поліцейським.

В аналітичних матеріалах щодо практики функціонування Custody Records також зазначалися випадки, коли належна фіксація інформації, у тому числі за допомогою відеозапису, дозволяла зняти звинувачення на адресу працівників правоохоронних органів [28]. Такі приклади мають практичне значення, однак під час наукової оцінки їх доцільно розглядати саме як результати відповідного моніторингу, а не як підставу для універсального висновку про відсутність ризиків неправомірного поводження.

Науковий аналіз Custody Records також дозволяє простежити трансформацію системи від експериментального правозахисного механізму до нормативно врегульованої інформаційної підсистеми Національної поліції. У дослідженнях О. І. Безпалової Custody Records розглядається в контексті забезпечення прав громадян як одного з пріоритетних напрямів поліцейської діяльності [2]. Т. Г. Фоміна ще на ранньому етапі розвитку проєкту аналізувала його як нову систему

обліку дій щодо затриманих осіб [60], а К. І. Шаповалова досліджувала адміністративно-правові аспекти впровадження та функціонування системи в діяльності Національної поліції [61].

Водночас цифровізація не усуває людський фактор повністю. Достовірність інформаційної системи безпосередньо залежить від своєчасності та повноти внесення даних уповноваженими працівниками. Якщо електронна картка заповнюється формально, із запізненням або на підставі неповної інформації, сама технологія не здатна автоматично забезпечити дотримання прав людини.

Саме тому значення має діяльність підрозділів дотримання прав людини. Інструкція з організації діяльності відповідних підрозділів Національної поліції, затверджена наказом МВС України від 16.10.2024 № 699, формує окремий інституційний рівень моніторингу дотримання прав затриманих [37]. У поєднанні з інформаційною підсистемою це дозволяє розглядати Custody Records не як суто технічне рішення, а як складову організаційного механізму забезпечення прав людини.

Значення цифрової фіксації посилюється можливістю зовнішнього контролю. Матеріали Національного превентивного механізму дозволяють оцінювати не тільки формальне запровадження системи, а й фактичний стан дотримання прав осіб у територіальних підрозділах поліції [22; 23]. Відтак Custody Records функціонує у ширшій системі гарантій, яка включає внутрішній поліцейський контроль, парламентський контроль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НПМ, судові та інші правові механізми.

Практичне значення такого зовнішнього моніторингу підтверджується і регіональними матеріалами. Зокрема, до джерельної бази цього дослідження включено результати відвідування Чернівецького районного управління поліції ГУНП у Чернівецькій області Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини [55]. Цей матеріал має особливе значення для подальшого аналізу регіональної практики застосування сучасних механізмів захисту прав затриманих.

Саме фрагментарність інформації створювала підвищений ризик так званого невизнаного затримання, коли особа фактично вже перебуває під контролем поліції, однак відповідна інформація ще не відображена належним чином у документах. Така ситуація є особливо небезпечною з точки зору реалізації статті 29 Конституції України [17], статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15] та положень Кримінального процесуального кодексу України щодо моменту фактичного затримання [20].

Додатковим фактором стала потреба у посиленні гарантій проти катувань та неналежного поводження. Практика Європейського суду з прав людини щодо України, зокрема у справах «Каверзін проти України» [13], «Нечипорук і Йонкало проти України» [27], «Коробов проти України» [18], продемонструвала наявність системних проблем, пов'язаних із поводженням з особами під контролем правоохоронних органів та ефективністю розслідування відповідних тверджень. Ці рішення стали одним із важливих зовнішніх орієнтирів для розвитку превентивних механізмів.

Суттєвий вплив на формування підходів до захисту затриманих мали стандарти Європейського комітету із запобігання катуванням. CPT послідовно підкреслював значення трьох основних гарантій осіб, затриманих поліцією: права повідомити третю особу, права на доступ до адвоката та права на доступ до лікаря [63–65]. Водночас Комітет наголошував на необхідності належного документування всіх істотних подій, пов'язаних із перебуванням особи під контролем поліції.

Саме ця вимога щодо єдиного і повного обліку має принципову спорідненість із майбутньою архітектурою Custody Records. Міжнародний стандарт фактично виходив із необхідності створення такого інформаційного середовища, в якому ключові гарантії не існують окремо одна від одної, а можуть бути простежені у часовій послідовності.

Важливу роль відіграли також зобов'язання України, що випливають із Конвенції проти катувань [16],

Факультативного протоколу до неї [59] та функціонування Національного превентивного механізму. Саме превентивна логіка цих документів передбачає, що держава повинна не лише розслідувати вже вчинені порушення, а й створювати умови, за яких ризик неналежного поводження буде максимально зменшений.

Офіційні матеріали Національної поліції України свідчать, що у 2016 році було розпочато пілотний проєкт Custody Records за участю Національної поліції, громадського об'єднання «Експертний центр з прав людини» та Всеукраїнської благодійної організації «Українська Фундація Правової Допомоги» [54]. Сам факт такої міжінституційної співпраці є показовим: система з самого початку формувалася не лише як внутрішньовідомчий поліцейський інструмент, а як спільний правозахисний проєкт із залученням представників громадянського суспільства.

Офіційне джерело Національної поліції також прямо вказує, що запровадженню проєкту передувало вивчення міжнародного досвіду, зокрема роботи центрів для затриманих у Великій Британії [54]. Саме британська модель стала одним із важливих практичних орієнтирів для розроблення українського підходу.

Британський досвід має особливе значення для розуміння самої концепції custody. У цій моделі перебування особи в поліцейському підрозділі не зводиться до факту фізичного утримання. Воно охоплює систему процедурного контролю, персональної відповідальності, документування прав, стану здоров'я, контактів із адвокатом, переміщень та інших важливих подій.

Ключовим елементом такого підходу є ідея, що особа, яка перебуває під контролем поліції, повинна бути максимально захищена саме в період, коли її можливості самостійного захисту найбільш обмежені. Саме тому міжнародні моделі custody приділяють особливу увагу початковому етапу затримання, документуванню моменту фактичного позбавлення свободи та контролю за кожною подальшою дією.

Для української практики цей досвід був важливий не як готова модель для прямого копіювання, а як концептуальна основа. Національна правова система має власні конституційні, адміністративні та кримінальні процесуальні механізми, тому імплементація міжнародного досвіду вимагала його адаптації до українського законодавства.

На початковому етапі Custody Records запроваджувалася не у всіх територіальних підрозділах поліції, а на базі окремих ізоляторів тимчасового тримання. За матеріалами, присвяченими становленню системи, пілотними стали ІТТ у Дніпрі, Кропивницькому, Сарнах та Херсоні [62].

На пілотному етапі важливим нововведенням стало введення посад інспекторів з прав людини. Їх функції включали проведення первинного інтерв'ю з доставленою особою щодо обставин її затримання та поводження з боку правоохоронців до моменту доставлення в ІТТ, а також фіксацію дій щодо цієї особи в спеціальній електронній базі [62].

Цей елемент мав принципове значення для подальшого розвитку всієї системи. Фактично вперше в межах одного механізму було поєднано електронний облік, правозахисне інтерв'ювання та персональну відповідальність спеціально визначеного працівника за контроль дотримання прав затриманого.

Первинне інтерв'ю стало одним із найважливіших інструментів раннього виявлення можливих порушень. Його цінність полягає в тому, що особа може повідомити про обставини затримання, застосування сили, стан здоров'я, наявність тілесних ушкоджень, відсутність доступу до адвоката чи інші проблеми на максимально ранньому етапі.

Саме рання фіксація має вирішальне значення у справах про можливе неналежне поводження. Чим більше часу проходить між подією та її документуванням, тим складніше об'єктивно встановити обставини, характер ушкоджень та причиновий зв'язок між ними і діями конкретних осіб.

Поряд із інтерв'юванням важливим елементом пілотної моделі стала електронна база. Її використання мало усунути залежність від розрізнених паперових журналів та забезпечити більш цілісне відображення інформації про затриману особу.

Ця логіка згодом отримала нормативне закріплення у наказі МВС України № 311 [40]. У чинній моделі ІП «Custody Records» уже не є лише експериментальним інструментом окремих ІТТ, а функціонує як складова інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України».

Еволюція від локального пілота до централізованої інформаційної підсистеми є одним із найбільш показових аспектів розвитку Custody Records. Вона свідчить про перехід від окремої правозахисної практики до інституціоналізованої моделі, закріпленої на нормативному рівні.

Важливо й те, що сама концепція зберегла подвійне спрямування. Офіційні матеріали НПУ визначають проєкт як засіб покращення стандартів захисту прав затриманих шляхом електронної фіксації інформації про всі дії щодо осіб, які перебувають під контролем поліції, та одночасно як механізм захисту працівників поліції від неправдивих звинувачень [54].

Така подвійна спрямованість має принципове значення для сприйняття системи самими поліцейськими. Якщо Custody Records розглядати виключно як інструмент зовнішнього нагляду за персоналом, це може формувати формальне або негативне ставлення до її використання. Натомість модель взаємних гарантій показує, що об'єктивна фіксація захищає і затриману особу, і добросовісного працівника поліції.

Міжнародний досвід підтверджує ефективність саме такого підходу. Основою сучасної custody-моделі є не презумпція недобросовісності правоохоронця, а припущення про необхідність максимальної прозорості у відносинах, де одна сторона наділена владними повноваженнями, а інша фактично позбавлена свободи.

Для української моделі особливого значення набуло поєднання електронного обліку з відеофіксацією. В офіційному матеріалі НПУ «Електронне досьє затриманих та нагляд за поліцейськими: як працює Custody Records у поліції» система описувалася як комплекс, що включає електронне досьє затриманого та відеофіксацію дій у місцях перебування особи [4].

Це дозволило перейти від суто текстової моделі документування до комбінованої, у якій письмові записи можуть бути співвіднесені з аудіовізуальними даними. Такий підхід значно підвищує можливості подальшої перевірки суперечливих обставин.

Ще однією важливою передумовою стало усвідомлення необхідності інфраструктурної перебудови самих поліцейських підрозділів. Забезпечення прав затриманих залежить не лише від правових норм чи інформаційної системи, але й від того, де саме перебуває особа, чи існують окремі приміщення для інтерв'ювання, конфіденційного спілкування з адвокатом, слідчих дій, медичного огляду та тимчасового тримання.

У цьому аспекті Custody Records поступово стала включати не лише цифрову, а й просторово-організаційну складову. Зонування приміщень, контрольовані маршрути переміщення, відеоспостереження та обмеження перебування затриманих у службових кабінетах стали частиною загальної логіки прозорості.

Саме тому доцільно уникати спрощеного трактування Custody Records як «системи камер». Її сутність значно ширша і охоплює електронний облік, інтерв'ювання, відеофіксацію, інституційну участь інспекторів з дотримання прав людини, контроль переміщення та організацію фізичного простору підрозділу.

У науковій літературі цей комплексний характер також отримує належну увагу. О. І. Безпалова розглядає Custody Records у контексті забезпечення прав громадян як пріоритетного напряму діяльності поліції [2]. Т. Г. Фоміна аналізувала систему на ранньому етапі її розвитку як новий механізм обліку дій щодо затриманих осіб [60]. К. І. Шаповалова акцентувала увагу на адміністративно-

правових аспектах упровадження та функціонування системи в діяльності Національної поліції [61].

Ці наукові підходи підтверджують, що Custody Records має міжгалузевий характер. Вона одночасно пов'язана з конституційним правом, адміністративним правом, кримінальним процесом, інформаційним правом та міжнародними стандартами захисту прав людини.

Запуск пілотного проєкту у 2016 році став початковою точкою інституційної трансформації, у межах якої міжнародний правозахисний досвід був поступово адаптований до української системи. Саме ця трансформація створила передумови для подальшого розширення Custody Records, нормативного закріплення системи та її переходу від локального проєкту до масштабного цифрового механізму забезпечення прав людини в діяльності Національної поліції України.

Початковий етап упровадження Custody Records в Україні характеризувався експериментальним поєднанням правозахисних, організаційних та інформаційно-технологічних рішень. На відміну від сучасної моделі, яка вже має нормативно визначений статус інформаційної підсистеми Національної поліції України, у 2016 році йшлося передусім про пілотний проєкт, спрямований на практичну перевірку можливості створення більш прозорого механізму роботи із затриманими особами.

За офіційною інформацією Національної поліції України, у 2016 році проєкт Custody Records було розпочато спільно Національною поліцією України, громадським об'єднанням «Експертний центр з прав людини» та Всеукраїнською благодійною організацією «Українська Фундація Правової Допомоги» [54]. Таке походження проєкту має принципове значення для розуміння його правової природи. На початковому етапі він не був виключно внутрішньовідомчою ініціативою поліції, а формувався із залученням правозахисного експертного середовища.

У дослідженні А. Г. Байбак Custody Records розглядається саме в контексті правозахисної проблематики та еволюції механізмів забезпечення прав

осіб, які перебувають під контролем поліції [1]. Такий підхід є важливим для оцінки раннього етапу проєкту, оскільки дозволяє характеризувати його не як чергову форму автоматизації відомчого обліку, а як спробу змінити саму модель взаємодії поліції із затриманою особою.

За матеріалами, присвяченими становленню системи, на першому етапі її впровадження було зосереджено на пілотних ізоляторах тимчасового тримання у Дніпрі, Кропивницькому, Сарнах та Херсоні [62]. Саме ІТТ стали логічним початковим середовищем для апробації нової моделі, оскільки в цих установах особа перебуває під безпосереднім і тривалим контролем поліції, а отже потребує підвищеного рівня гарантій.

Однією з ключових особливостей пілотної моделі стало введення посад інспекторів з прав людини. Їх діяльність передбачала проведення первинного інтерв'ю з кожною особою, доставленою до ІТТ, з'ясування обставин фактичного затримання, характеру поводження до моменту доставлення, наявності скарг, тілесних ушкоджень та інших обставин, що могли свідчити про порушення прав людини [62].

Саме інтерв'ювання стало однією з найбільш важливих інституційних новацій. Воно дозволяло отримати інформацію про обставини затримання на ранньому етапі, коли відповідні події ще могли бути максимально точно відтворені, а можливі тілесні ушкодження - належним чином зафіксовані.

Т. Г. Фоміна, аналізуючи Custody Records ще у 2019 році, характеризувала систему як нову форму обліку всіх дій щодо затриманої особи [60]. Саме ця характеристика відображає принципову відмінність проєкту від традиційного відомчого документування: предметом обліку ставала не окрема процесуальна дія, а комплекс подій, пов'язаних із фактичним перебуванням людини під контролем поліції.

У подальшому розвиток системи супроводжувався поступовим розширенням її функціонального змісту. Custody Records почала поєднувати електронну фіксацію, відеоспостереження, інтерв'ювання, контроль за

перебуванням особи, фіксацію контактів із захисником і лікарем, а також просторову організацію підрозділів поліції.

Цей процес добре простежується і в матеріалах Національної поліції України. В офіційній публікації про електронне досьє затриманих Custody Records описувалася як система, у якій поєднуються електронний облік інформації про затриманого та відеофіксація його перебування під контролем поліції [4]. Це свідчить про поступовий перехід від експериментального електронного реєстру до комплексної моделі цифрової простежуваності.

Подальша інституціоналізація Custody Records відбувалася одночасно з оновленням нормативного середовища діяльності Національної поліції. Загальні організаційні засади функціонування поліції визначаються Законом України «Про Національну поліцію» [47] та Положенням про Національну поліцію, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877 [43]. Саме в межах цієї інституційної системи Custody Records поступово набула статусу постійного механізму, а не тимчасового експерименту.

Важливо, що розвиток системи відбувався у вже сформованому інформаційному середовищі МВС і Національної поліції. Постановою Кабінету Міністрів України від 14.11.2018 № 1024 затверджено Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ [41]. У свою чергу, наказом МВС України від 03.08.2017 № 676 затверджено Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України» [42].

Саме до цієї інформаційної архітектури надалі було інтегровано Custody Records. Така інтеграція має принципове значення, оскільки дозволила перейти від автономної пілотної бази до інформаційної підсистеми, що функціонує у структурі загального інформаційного середовища Національної поліції.

Відповідний процес потребував не лише технічної інтеграції, а й забезпечення вимог інформаційної безпеки, електронної ідентифікації та автентифікації користувачів. Закон України «Про електронні комунікації» визначає

загальні правові засади функціонування відповідної сфери [33], а Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» регулює використання інструментів електронної ідентифікації та довірчих послуг [34].

Ці акти мають для Custody Records допоміжне, але важливе значення. Правозахисна цінність цифрової системи залежить від можливості встановити не тільки зміст відповідного запису, а й користувача, який його створив або доповнив. Персоніфікація роботи із системою є однією з передумов її достовірності та підзвітності.

Поступове розширення Custody Records вимагало також узгодження системи з діяльністю чергових служб поліції. Інструкція з організації діяльності чергової служби органів і підрозділів Національної поліції України, затверджена наказом МВС України від 23.05.2017 № 440, визначає організаційні засади роботи чергових частин [38]. Чергова служба традиційно відіграє ключову роль у прийнятті доставлених осіб, фіксації відповідної інформації та організації їх подальшого перебування у підрозділі.

Включення чергових до цифрової моделі дозволило зменшити інформаційний розрив між моментом доставлення особи та подальшим формуванням її електронної картки. У сучасній Інструкції № 311 працівники чергової служби прямо включені до визначених категорій користувачів ІП «Custody Records» [40].

Не менш важливим було узгодження нової системи з механізмами реагування на кримінальні, адміністративні правопорушення та інші події. Відповідна діяльність регламентується наказом МВС України від 27.04.2020 № 357 [39]. Цей нормативний акт не регулює Custody Records безпосередньо, однак становить частину організаційної нормативної бази, у межах якої працюють територіальні підрозділи поліції.

Аналогічно Порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, затверджений наказом МВС України від 08.02.2019 № 100, формує ще один інформаційно-обліковий компонент діяльності поліції

[44]. Його співіснування з Custody Records демонструє поступовий перехід до взаємопов'язаної системи електронного документування різних напрямів поліцейської діяльності.

Особливе значення пілотний проєкт мав не лише у кримінально-процесуальному, але й в адміністративно-правовому контексті. Особи можуть бути фактично затримані та доставлені до поліції не лише за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, але й у передбачених законом випадках адміністративного затримання. Правові підстави такого затримання визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення [14], а порядок оформлення відповідних матеріалів у поліції - наказом МВС України від 06.11.2015 № 1376 [36].

Таким чином, розвиток Custody Records вимагав створення моделі, здатної охопити різні юридичні підстави фактичного перебування особи під контролем поліції. Саме ця універсальність надалі стала однією з важливих характеристик системи.

У випадках, коли в поведінці посадових осіб можуть міститися ознаки кримінально караного діяння, правозахисна проблематика безпосередньо пов'язується і з кримінальним законодавством. Кримінальний кодекс України встановлює відповідальність за відповідні кримінальні правопорушення, зокрема за катування [19]. Тому превентивне значення Custody Records полягає не тільки у забезпеченні процесуальних прав, а й у створенні додаткових бар'єрів для поведінки, яка може набути кримінально-правового характеру.

Такий підхід відповідає загальнодержавній політиці протидії катуванням. У 2021 році Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію протидії катуванням у системі кримінальної юстиції та затвердив план заходів з її реалізації [50]. Наявність окремого стратегічного документа підтверджує, що запобігання катуванням розглядається державою не як проблема виключно індивідуальної відповідальності окремого працівника, а як завдання системного рівня.

Важливою складовою цього процесу стало нормативне врегулювання використання технічних засобів фіксації. Наказ МВС України від 18.12.2018 № 1026 регламентує застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- та відеозапису [35]. Цей нормативний акт створив додаткове правове підґрунтя для ширшого використання відеофіксації у діяльності поліції.

Саме відеофіксація поступово стала одним із найбільш помітних зовнішніх елементів Custody Records. Проте її не можна ототожнювати із системою загалом. Відеозапис має значення лише у поєднанні з електронною карткою, фіксацією часу, даними про права затриманої особи, інтерв'юванням, медичними відомостями та персоніфікованою відповідальністю посадових осіб.

Поступовий розвиток проєкту супроводжувався і формуванням спеціалізованого навчального середовища. Навчальний портал Custody Records містить матеріали щодо системи, нормативної бази, її складових та практики впровадження [26]. Значення такого ресурсу полягає у формуванні однакового розуміння процедур працівниками поліції та поширенні стандартизованих підходів до роботи із затриманими.

Це особливо важливо в умовах масштабування системи. Механізм, який працює у декількох пілотних ІТТ, може значною мірою залежати від особистої підготовки невеликої кількості працівників. Після його поширення на десятки й сотні територіальних підрозділів постає необхідність забезпечити уніфікований рівень професійної підготовки.

У сучасній науковій літературі розвиток Custody Records уже оцінюється як окремий напрям трансформації адміністративної діяльності поліції. А. П. Сахно та В. О. Веретянніков досліджують історію та сучасний стан упровадження Custody Records як інструменту забезпечення прав людини в адміністративній діяльності поліції [56]. Такий підхід підтверджує, що система вийшла за межі первісного експерименту в ІТТ і стала елементом ширшої організаційної моделі.

Схожа правозахисна оцінка простежується у праці О. Ю. Синявської та Є. А. Євтєєва, які характеризують Custody Records як інструмент дотримання прав як громадян, так і поліцейських [58]. Це ще раз підтверджує двосторонню природу системи та пояснює її поступове інституційне закріплення.

М. В. Приходьков, досліджуючи дотримання прав і свобод людини у діяльності Національної поліції України, також звертається до сучасних механізмів забезпечення прав людини, включаючи Custody Records [30]. Відтак у сучасному науковому дискурсі система вже розглядається не як тимчасовий експеримент, а як елемент модернізації правозахисної функції поліції.

Перехід від пілотної до нормативно врегульованої моделі остаточно закріпився у 2022 році після прийняття наказу МВС України № 311 [40]. Саме з цього моменту Custody Records отримала чітко визначені завдання, порядок формування, структуру електронної картки, категорії користувачів, рівні доступу та правила зберігання інформації.

Нормативне закріплення мало принципове значення для легітимності системи. Пілотний проєкт може апробувати окремі практики, але систематична обробка значного обсягу персональних і біометричних даних, встановлення прав доступу та довгострокове зберігання інформації потребують чіткої правової основи.

Подальшим етапом інституціоналізації стало прийняття наказу МВС України від 16.10.2024 № 699, яким затверджено Інструкцію з організації діяльності підрозділів дотримання прав людини Національної поліції України [37]. Таким чином, цифрова система та спеціалізовані підрозділи дотримання прав людини отримали взаємопов'язане нормативне закріплення.

Затвердження спеціальної Інструкції принципово змінило правовий статус Custody Records. Із правозахисної практики, що апробовувалася в окремих підрозділах, система перетворилася на нормативно визначену інформаційну підсистему Національної поліції України. При цьому наказ № 311 не створює автономного правового

режиму поводження із затриманими особами, а інтегрує цифровий механізм у вже існуючу систему конституційних, кримінальних процесуальних, адміністративних та інформаційних правовідносин [40].

Саме тому нормативну модель Custody Records необхідно аналізувати у взаємозв'язку з Конституцією України [17], Кримінальним процесуальним кодексом України [20], Кодексом України про адміністративні правопорушення [14], Законом України «Про Національну поліцію» [47] та іншими нормативно-правовими актами, які визначають підстави і порядок обмеження свободи людини.

Конституційне значення такого регулювання обумовлене передусім тим, що інформаційна підсистема застосовується у правовідносинах, пов'язаних із реалізацією найбільш фундаментальних прав людини. Йдеться про право на повагу до гідності, закріплене статтею 28 Конституції України, право на свободу та особисту недоторканність, передбачене статтею 29, право на невтручання в особисте і сімейне життя, гарантоване статтею 32, право на професійну правничу допомогу відповідно до статті 59, а також право не давати показання або пояснення щодо себе та близьких осіб відповідно до статті 63 Конституції України [17].

Цифровізація процедур поводження із затриманими не може здійснюватися окремо від конституційних гарантій. Навпаки, саме забезпечення практичної реалізації цих гарантій становить основне правове призначення Custody Records.

Центральним поняттям нормативної моделі є інформаційна підсистема «Custody Records». Вона функціонує як складова інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» [40]. Відтак система не є автономним програмним продуктом, а включена до загальної інформаційної інфраструктури Національної поліції.

Правове значення такої інтеграції полягає у встановленні єдиних вимог до інформаційного середовища, користувачів, доступу та захисту відомостей. Загальні

засади функціонування інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» визначені відповідним Положенням, затвердженим наказом МВС України від 03.08.2017 № 676 [42], а ширший рівень інформаційної взаємодії в системі МВС регламентується Положенням про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 14.11.2018 № 1024 [41].

У результаті Custody Records є одночасно правозахисним та інформаційним механізмом. Її нормативна природа не може бути повністю розкрита лише через законодавство про затримання, оскільки функціонування системи передбачає накопичення, обробку, зберігання та використання значного масиву інформації.

Водночас наказ № 311 чітко визначає правозахисне спрямування підсистеми. До її основних завдань належать запобігання незаконному затриманню осіб, удосконалення системи їх захисту від катувань і неналежного поводження, підвищення стандартів захисту прав поліцейських від можливих неправдивих звинувачень у неправомірних діях, а також об'єднання інформації про затриманих осіб від моменту фактичного затримання до звільнення або поміщення до спеціальної установи іншого органу державної влади [40].

Організаційне місце чергової служби у цій системі визначається також Інструкцією з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України, затвердженою наказом МВС України від 23.05.2017 № 440 [38]. Саме через чергову службу проходить значна частина організаційних процедур, пов'язаних із доставленням та перебуванням осіб у територіальному підрозділі поліції.

Нормативна модель повинна забезпечувати не лише внесення інформації, але й можливість установлення відповідального користувача. Це має особливе значення для достовірності системи. Персоніфікований доступ дозволяє встановити, хто і коли здійснював відповідні

інформаційні операції, а отже підвищує рівень службової підзвітності.

Подальший розвиток інституційного забезпечення Custody Records безпосередньо пов'язаний із прийняттям наказу МВС України від 16.10.2024 № 699 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності підрозділів дотримання прав людини Національної поліції України» [37]. Цей нормативний акт має особливе значення, оскільки закріплює організаційні засади діяльності спеціалізованих підрозділів, для яких забезпечення дотримання прав людини є профільним напрямом роботи.

Таким чином, станом на обраний часовий зріз дослідження можна говорити про існування двох взаємопов'язаних складових інституційної моделі: цифрової, представленої інформаційною підсистемою Custody Records, та організаційної, представленої підрозділами дотримання прав людини [37; 40].

Водночас повної інституційної незалежності у цьому випадку немає, оскільки відповідні підрозділи залишаються частиною Національної поліції. Саме тому внутрішній контроль повинен доповнюватися зовнішніми механізмами, передусім діяльністю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Національного превентивного механізму [22; 23].

Важливою частиною нормативного середовища Custody Records є законодавство про персональні дані. Закон України «Про захист персональних даних» визначає загальні правові засади їх обробки та захисту [53]. Для Custody Records це має особливе значення, оскільки інформаційна підсистема містить значний обсяг персоніфікованих відомостей про особу.

Частина такої інформації є особливо чутливою. Йдеться, зокрема, про відомості щодо стану здоров'я, тілесних ушкоджень та інших обставин приватного характеру. Тому правомірність функціонування системи залежить не лише від законності отримання відповідної інформації, а й від забезпечення її належного захисту.

Загальні правові засади інформаційних відносин визначає Закон України «Про інформацію» [46], тоді як

спеціальні вимоги до захисту інформації в інформаційно-комунікаційних системах передбачені Законом України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [52]. У сукупності ці нормативно-правові акти формують інформаційно-правову основу функціонування Custody Records.

У цьому контексті важливе значення має стаття 32 Конституції України, яка встановлює гарантії невтручання в особисте і сімейне життя та визначає загальні межі збирання, зберігання, використання і поширення конфіденційної інформації про особу [17]. Відповідно, розвиток Custody Records повинен здійснюватися одночасно у двох правозахисних площинах: забезпечення прозорості дій держави та забезпечення конфіденційності інформації про людину.

Наказ № 311 передбачає диференціацію рівнів доступу до інформації залежно від організаційного рівня та службових повноважень користувача [40]. Така конструкція відповідає принципу необхідності доступу: наявність технічної можливості переглянути певні відомості сама по собі не повинна означати право будь-якого працівника використовувати їх без службової потреби.

Окремим компонентом нормативної інституціоналізації є відеофіксація. Правові засади використання технічних засобів фото- і відеозапису поліцейськими визначаються спеціальним відомчим регулюванням, зокрема наказом МВС України від 18.12.2018 № 1026 [35]. Для ізоляторів тимчасового тримання відповідне нормативне регулювання доповнюється спеціальними правилами організації відеоспостереження [12].

Аналогічне значення має цифрова фіксація доступу до адвоката. Конституційне право на професійну правничу допомогу [17] конкретизується кримінальним процесуальним законодавством [20] та Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» [31]. Custody Records створює додаткову можливість перевірити часову послідовність реалізації цього права.

У цьому полягає принципова відмінність нормативної функції системи від звичайного обліку. Вона дозволяє не лише констатувати, що певна дія відбулася, але й оцінити її своєчасність. Для затриманої особи час часто є критичним елементом гарантії: доступ до адвоката через кілька годин після проведення ключових дій не є тотожним доступу до нього від початкового етапу затримання.

Нормативна інституціоналізація Custody Records також має значення для формування єдиних стандартів у різних територіальних підрозділах поліції. Поки система існувала як пілотний проєкт, конкретні організаційні рішення значною мірою могли залежати від умов окремого ІТТ або підрозділу. Після прийняття спеціальної Інструкції основні правила стали загальними для тих підрозділів, у яких функціонує відповідна інформаційна підсистема [40].

Уніфікація має особливе значення з позиції принципу рівності. Обсяг базових гарантій затриманої особи не повинен істотно залежати від того, в якому регіоні або конкретному територіальному підрозділі вона перебуває. Масштабування Custody Records повинно супроводжуватися стандартизацією процедур, а не виникненням різних локальних моделей.

Разом із тим сама наявність єдиного нормативного акта не гарантує однакового рівня фактичного функціонування системи. Результат залежить від технічного забезпечення, підготовки персоналу, стану приміщень, роботи відеоспостереження, якості внесення інформації та ефективності реагування на виявлені порушення.

Саме тому формальна інституціоналізація повинна доповнюватися систематичним моніторингом практики. У цьому аспекті особливого значення набувають матеріали Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Національного превентивного механізму [22; 23]. Вони дозволяють зіставляти нормативну модель із фактичним станом забезпечення прав у конкретних місцях перебування затриманих.

Окремим напрямом контролю є внутрішня діяльність підрозділів дотримання прав людини Національної поліції

[37]. Поєднання внутрішнього спеціалізованого контролю із зовнішнім незалежним моніторингом формує багаторівневу модель перевірки дотримання прав затриманих.

У цьому контексті Custody Records виконує важливу інформаційну функцію. Вона створює масив даних, який потенційно дозволяє перейти від перевірки одиничного випадку до виявлення повторюваних проблем. Наприклад, систематичні затримки з повідомленням адвоката, повторювані скарги на певні умови перебування чи інші відхилення можуть свідчити вже не про окрему помилку, а про організаційну проблему.

Водночас використання таких можливостей повинно мати чітке нормативне підґрунтя. Автоматизований аналіз персональних даних, формування аналітичних профілів або використання алгоритмічних інструментів не можуть розвиватися виключно на підставі технічної доцільності. Подальша цифровізація потребуватиме додаткового правового регулювання з урахуванням вимог захисту персональних даних та принципу пропорційності [17; 53].

Саме в цьому вбачається один із перспективних напрямів розвитку нормативної моделі. На сучасному етапі Custody Records переважно забезпечує цифрову фіксацію та збереження інформації. Наступним етапом може стати більш системне використання знеособлених даних для виявлення правозахисних ризиків, оцінки ефективності процедур та планування організаційних змін.

Нормативно-правова інституціоналізація Custody Records є результатом переходу від експериментальної правозахисної практики до комплексного механізму, інтегрованого в організаційну та інформаційну структуру Національної поліції України. Центральне місце в цій моделі належить наказу МВС України № 311 [40], однак його застосування неможливо відокремити від Конституції України [17], кримінального процесуального та адміністративного законодавства [14; 20], законодавства про Національну поліцію [47], інформацію та персональні дані [46; 52; 53], а також від нормативного забезпечення діяльності підрозділів дотримання прав людини [37].

Станом на липень 2026 року Custody Records уже не може розглядатися виключно як окремий пілотний проєкт або локальна практика окремих ізоляторів тимчасового тримання. За роки впровадження система пройшла етапи апробації, нормативного закріплення, організаційної інтеграції та територіального масштабування. У результаті сформувався механізм, який поєднує цифровий облік, відеофіксацію, спеціалізований правозахисний контроль, визначені процедури поводження із затриманими та можливість подальшої перевірки дій працівників поліції.

Її сучасне місце в системі забезпечення прав людини визначається передусім тим, що Custody Records інтегрована у загальну модель діяльності Національної поліції України, а не функціонує паралельно з нею. Закон України «Про Національну поліцію» визначає охорону прав і свобод людини одним із основних напрямів поліцейської діяльності [47]. Відтак цифровий контроль за перебуванням затриманої особи під владою поліції є способом практичної реалізації вже існуючої правозахисної функції.

Значення Custody Records особливо проявляється у тих правовідносинах, де держава отримує найбільш інтенсивний контроль над особою. Після фактичного затримання людина не може вільно залишити місце перебування, її можливості зовнішньої комунікації обмежуються, а значна частина процесуальних та організаційних дій залежить від рішень працівників поліції. Саме тому такі правовідносини потребують підвищеної прозорості.

Особливого значення набуває діяльність підрозділів дотримання прав людини. Наказом МВС України № 699 нормативно закріплено організацію їх діяльності та визначено окремі напрями роботи, пов’язані з моніторингом дотримання прав затриманих осіб [37]. Таким чином, Custody Records має не лише технічну, а й чітко визначену інституційну основу.

Це дозволяє уникати спрощеного уявлення про Custody Records як про систему камер спостереження. Відеофіксація є лише одним із елементів. Не менш

важливими є електронна картка затримання, робота інспектора з дотримання прав людини, опитування затриманого, фіксація скарг і стану здоров'я, контроль за реалізацією права на захист, простежуваність переміщення та подальший моніторинг внесених даних [21; 40].

Саме комплексність системи є її основною організаційною перевагою. Кожна окрема гарантія - адвокат, лікар, повідомлення родичів, відеоспостереження чи належне документування - не здатна самостійно забезпечити повний захист. Натомість їх поєднання в одному контрольованому механізмі значно підвищує можливість своєчасного виявлення порушень.

Такий підхід відповідає стандартам CPT. Європейський комітет із запобігання катуванням послідовно наголошує на значенні раннього доступу затриманого до адвоката, лікаря та можливості повідомлення третьої особи, а також на необхідності належного документування всього періоду поліцейського затримання [63–65]. У цьому аспекті Custody Records фактично об'єднує в цифровій формі низку гарантій, які міжнародні стандарти розглядають як самостійні, але взаємопов'язані елементи.

Сучасне місце Custody Records визначається також її масштабом. У перші роки після запуску система функціонувала лише у декількох пілотних підрозділах, однак у подальшому її географія суттєво розширилася. За офіційними та профільними матеріалами проєкту, станом на червень-липень 2026 року йдеться вже про понад 150 територіальних точок функціонування Custody Records [26].

Такий масштаб дозволяє говорити про якісно новий етап розвитку. Коли система функціонує лише у декількох підрозділах, вона залишається спеціальною практикою. Поширення більш ніж на 150 точок свідчить про поступове формування загальнонаціональної організаційної моделі.

Системна роль Custody Records проявляється також у тому, що вона створює інформаційну основу для внутрішнього управлінського контролю. Структуровані дані щодо затриманих дозволяють аналізувати не тільки окремі випадки, але й повторювані проблеми. У

перспективі це може бути затримка повідомлення адвоката, несвоєчасне медичне реагування, системні прогалини у фіксації окремих дій або інші правозахисні ризики.

Такий потенціал переводить Custody Records із рівня індивідуального обліку на рівень управління ризиками. Саме це може стати одним із важливих напрямів розвитку системи: використання знеособлених даних для виявлення системних недоліків без втручання у приватність конкретних осіб.

Водночас будь-яке аналітичне використання відповідної інформації повинно здійснюватися з дотриманням вимог законодавства про персональні дані та інформаційну безпеку [46; 52; 53]. Правозахисна мета не може виправдовувати необмежений доступ до інформації про затриманих.

У сучасній моделі важливе значення має і зовнішній контроль. Custody Records не повинна залишатися закритим внутрішньополіцейським інформаційним механізмом. Ефективність її функціонування має оцінюватися також Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, представниками НПМ та іншими суб'єктами, уповноваженими законодавством [22; 23; 51].

Практичне значення такого контролю підтверджується матеріалами моніторингових відвідувань. Результати відвідування Чернівецького районного управління поліції ГУНП у Чернівецькій області у 2026 році становлять важливе джерело для оцінки реального функціонування правозахисних механізмів у конкретному територіальному підрозділі [55].

Регіональна практика має значення не лише як ілюстрація. Вона дозволяє перевірити, наскільки загальнодержавна нормативна модель однаково реалізується на місцевому рівні. Саме через конкретні підрозділи можна оцінити, чи відповідає фактична організація роботи вимогам наказу № 311, наказу № 699 та методології НПМ [22; 37; 40].

Окремою складовою сучасного місця Custody Records є її значення для захисту поліцейських. У нормативній моделі це прямо визначено як одне із завдань

системи [40]. У науковій літературі ця функція також розглядається як важлива перевага цифрової фіксації [2; 58].

Подібний ефект підтверджується й аналітичними матеріалами щодо практики функціонування системи. UPLAN звертає увагу на випадки, коли належна фіксація інформації, у тому числі відеозаписи, дозволяла спростувати звинувачення на адресу працівників правоохоронних органів [28]. Офіційні матеріали МВС також містили оцінку щодо зменшення неправдивих звинувачень після впровадження системи в ІТТ [57].

Таким чином, Custody Records змінює саму логіку співвідношення інтересів затриманого та поліцейського. Об'єктивна фіксація не повинна розглядатися як механізм, спрямований проти однієї зі сторін. Її цінність полягає у зменшенні залежності подальшої оцінки події виключно від взаємно суперечливих пояснень.

Це свідчить про ще одну характеристику сучасного етапу: Custody Records поступово стає не тільки інформаційною системою, але й елементом професійної соціалізації працівників поліції. Через навчання формується нове розуміння того, що забезпечення прав людини є складовою щоденної поліцейської процедури, а не зовнішньою вимогою.

Суттєве значення має й просторово-організаційний компонент. Функціонування Custody Records передбачає певну логіку зонування приміщень, контрольовані маршрути переміщення затриманих, визначені місця проведення процесуальних дій та конфіденційного спілкування із захисником [21; 23].

Таким чином, система впливає не лише на цифрові процеси, а й на фізичну організацію підрозділу поліції. Це має принципове значення, оскільки порушення прав людини нерідко пов'язані саме з перебуванням затриманої особи у приміщеннях, не призначених для такого перебування, або поза зонами належного контролю.

Сучасне місце Custody Records слід оцінювати і крізь призму захисту персональних даних. Чим масштабнішою стає система, тим більший обсяг чутливої інформації вона акумулює. Відомості про здоров'я, тілесні ушкодження,

відеозаписи, контакти з адвокатом, обставини затримання та інші персональні дані потребують підвищеного рівня захисту [40; 53].

Слід також враховувати, що функціонування Custody Records відбувається в умовах воєнного стану, коли на правоохоронну систему припадає підвищене навантаження. Проте воєнний стан не скасовує абсолютної заборони катувань та не усуває необхідності забезпечення базових гарантій затриманих. Навпаки, у періоди підвищених безпекових ризиків значення об'єктивного документування дій державних органів лише зростає [15; 16; 17].

У наукових дослідженнях останніх років Custody Records уже розглядається як повноцінний інструмент забезпечення прав людини у діяльності поліції. А. Г. Байбак аналізує досвід функціонування програми в контексті правозахисної проблематики [1], М. В. Приходьков включає її до сучасних механізмів дотримання прав і свобод у діяльності Національної поліції [30], А. П. Сахно та В. О. Веретянніков досліджують історію та сучасний стан її впровадження [56].

Такий розвиток наукової дискусії також свідчить про інституційну зрілість системи. Якщо на ранньому етапі основною темою було саме запровадження нової технології, то сучасні дослідження вже дозволяють аналізувати ефективність, проблеми нормативного регулювання, правозахисний потенціал та перспективи подальшого розвитку.

У цьому контексті Custody Records доцільно визначати як комплексний організаційно-цифровий механізм забезпечення прав осіб, які перебувають під контролем Національної поліції України, що поєднує електронну фіксацію юридично значущих подій, відеоспостереження, спеціалізований правозахисний контроль, інфраструктурні рішення та можливість внутрішнього і зовнішнього моніторингу.

Станом на другий квартал 2026 року Custody Records займає вже не периферійне, а системне місце у механізмі забезпечення прав людини в діяльності Національної поліції України. Вона поєднує конституційні гарантії,

міжнародні стандарти, спеціальне поліцейське регулювання та сучасні цифрові технології.

Система поступово трансформувалася з локального пілотного проєкту у масштабний механізм, що охоплює понад 150 точок функціонування та інтегрований у діяльність підрозділів дотримання прав людини. Її подальша цінність залежатиме не стільки від формального збільшення кількості оснащених підрозділів, скільки від здатності забезпечувати реальну безперервність гарантій особи від моменту фактичного затримання до припинення перебування під контролем поліції.

У сучасних умовах подальше розширення Custody Records має оцінюватися не лише за кількістю підрозділів, у яких система запроваджена, а й за якістю її фактичного функціонування. Ключовими показниками ефективності мають бути своєчасність внесення інформації, повнота відеофіксації, належна робота інспекторів з дотримання прав людини, дотримання процедур доступу до адвоката та медичної допомоги, а також реальна можливість зовнішнього контролю [22; 23; 37; 40].

Водночас розширення цифрового контролю потребує посилення гарантій інформаційної безпеки. Custody Records містить значний обсяг персональних і чутливих даних, у тому числі відомості про стан здоров'я, обставини затримання, тілесні ушкодження та відеоматеріали. Тому подальший розвиток системи має відбуватися з дотриманням вимог законодавства про інформацію, захист персональних даних та захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах [46; 52; 53].

Особливого значення набуває і професійна підготовка працівників поліції. Ефективність Custody Records залежить не лише від технічного оснащення, а й від того, наскільки працівники розуміють її правозахисне призначення та сприймають роботу із системою не як формальний обов'язок, а як складову законної поліцейської діяльності. Саме тому навчальні матеріали, спеціалізовані полігони та навчальний портал Custody Records мають важливе значення для формування єдиних стандартів роботи [21; 26].

Подальша інституціоналізація системи повинна супроводжуватися посиленням зовнішнього контролю. Внутрішній моніторинг підрозділів дотримання прав людини має доповнюватися діяльністю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Національного превентивного механізму та іншими передбаченими законом формами незалежної перевірки [22; 23; 51]. Такий багаторівневий контроль дозволяє оцінювати не лише формальне впровадження системи, а й реальне дотримання прав затриманих осіб.

Водночас Custody Records має важливе значення і для захисту добросовісних працівників поліції. Об'єктивна цифрова фіксація дозволяє відтворити фактичну послідовність подій, перевірити обґрунтованість скарг та у відповідних випадках спростувати безпідставні звинувачення щодо неправомірного поводження. Саме така двостороння спрямованість - захист затриманої особи і захист поліцейського - закладена як у нормативній моделі системи, так і в офіційних та аналітичних матеріалах щодо її практичного функціонування [28; 40; 54; 57].

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що сучасна модель забезпечення прав людини в діяльності Національної поліції України формується на поєднанні конституційних гарантій, міжнародних стандартів, спеціального галузевого регулювання та цифрових механізмів контролю. Її нормативне ядро становлять положення Конституції України про пріоритет прав і свобод людини, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, право на професійну правничу допомогу, невтручання у приватне життя та судовий захист. У сфері поліцейського затримання ці гарантії набувають особливої ваги, оскільки саме з моменту фактичного обмеження свободи особа опиняється у підвищено вразливому становищі. У зв'язку з цим діяльність поліції повинна оцінюватися не лише з позиції формальної законності, а й через критерії необхідності, пропорційності, належної процедури, своєчасності реалізації прав та можливості подальшої об'єктивної перевірки дій посадових осіб.

Встановлено, що система Custody Records є одним із найбільш послідовних інструментів практичної реалізації цієї моделі. Її значення полягає у переході від фрагментарного документування окремих дій до безперервної цифрової простежуваності всього періоду перебування особи під контролем поліції. Електронна картка затримання, відеофіксація, документування моменту фактичного затримання, доставлення, переміщень, стану здоров'я, застосування заходів примусу, реалізації права на адвоката, повідомлення третіх осіб та інших юридично значущих обставин створюють цілісну інформаційну основу для внутрішнього і зовнішнього контролю. Водночас Custody Records має подвійне правозахисне призначення: з одного боку, зменшує ризики незаконного затримання, катувань і неналежного поводження, а з іншого — захищає добросовісного працівника поліції від необґрунтованих звинувачень завдяки можливості об'єктивного відтворення подій.

Аналіз становлення та розвитку системи свідчить про її послідовну інституціоналізацію: від пілотного проєкту 2016 року та апробації в окремих ізоляторах тимчасового тримання — до нормативно врегульованої інформаційної підсистеми Національної поліції України. Особливе значення у цьому процесі мають наказ МВС України № 311, який визначає порядок формування та ведення ІП «Custody Records», та наказ МВС України № 699, яким закріплено організаційні засади діяльності підрозділів дотримання прав людини. Система розвивається у взаємозв'язку з міжнародними стандартами ЄСПЛ і CPT, діяльністю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Національного превентивного механізму. Це свідчить про поступовий перехід від переважно реактивної моделі реагування на вже вчинене порушення до превентивної моделі, за якої сама організація поліцейської діяльності повинна мінімізувати можливість прихованого або неконтрольованого втручання у права людини.

Подальший розвиток Custody Records доцільно спрямувати не лише на територіальне масштабування, а насамперед на підвищення якості її фактичного

функціонування. Пріоритетними мають стати уніфікація стандартів роботи у всіх підрозділах, професійна підготовка працівників, повнота та своєчасність внесення інформації, належна відеофіксація, ефективний зовнішній моніторинг, захист персональних даних і інформаційна безпека. Перспективним є також використання знеособлених цифрових даних для виявлення повторюваних правозахисних ризиків та вдосконалення управлінських рішень, але виключно в межах чітко визначених правових гарантій. Отже, Custody Records доцільно розглядати не як суто технічну систему обліку, а як комплексний організаційно-цифровий механізм забезпечення конституційних прав людини, здатний суттєво підвищити прозорість, підзвітність і правову визначеність діяльності Національної поліції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байбак А. Г. Досвід програми Custody Records в Україні в контексті правозахисної проблематики. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 92. Ч. 3. С. 29–37. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.92.3.3. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/350513.

2. Безпалова О. І. Забезпечення прав громадян як пріоритетний напрям діяльності органів поліції України (на прикладі функціонування інформаційної підсистеми «CUSTODY RECORDS»). Право і безпека. 2021. № 3 (82). С. 29–37. DOI: 10.32631/pb.2021.3.03. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/495.

3. Данілов проти України (заява № 2585/06) : рішення Європейського суду з прав людини від 13.03.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_993#Text.

4. Електронне досьє затриманих та нагляд за поліцейськими: як працює Custody Records у поліції. Національна поліція України. URL: https://npu.gov.ua/news/elektronne-dose-zatrimanikh-ta-naglyad-za-politseyskimi-yak-pratsyue-custody-records-u-politsii-igor-klimenko.

5. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26.11.1987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text.

6. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

7. Звіт Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню за результатами періодичного візиту до України 16–27 жовтня 2023 року. CPT/Inf (2024) 20. Council of Europe, 2024. URL: https://rm.coe.int/1680af632a.

8. Звіт Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню за результатами періодичного візиту до України 8–21 грудня 2017 року. CPT/Inf (2018) 41. Council of Europe, 2018. URL: https://hudoc.cpt.coe.int/eng?i=p-ukr-20171208-en-1.

9. Звіт Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню за результатами візиту до України 2–11 квітня 2019 року. CPT/Inf (2020) 1. Council of Europe, 2020. URL: https://www.coe.int/en/web/cpt/ukraine.

10. Звіт Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню за результатами візиту до України 4–13 серпня 2020 року. CPT/Inf (2020) 40. Council of Europe, 2020. URL: https://www.coe.int/en/web/cpt/ukraine.

11. Звіт Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню за результатами візиту до України 26 травня – 6 червня 2025 року. CPT/Inf (2026) 11. Council of Europe, 2026. URL: https://rm.coe.int/48802b4446.

12. Інструкція про порядок використання засобів відеоспостереження в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України : затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 25.09.2023 №

777. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2035-23#Text.

13. Каверзін проти України (заява № 23893/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 15.05.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text.

14. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

16. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.

17. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

18. Коробов проти України (заява № 39598/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 21.07.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_790#Text.

19. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

20. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

21. Методичні рекомендації для проведення практичних занять із використанням навчального полігону «Custody Records» / А. Г. Пишна, В. Ю. Томіна, В. Б. Любчик, А. Ю. Галай, В. П. Капуляк. Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2025. URL: https://dspace.oduvs.edu.ua/items/893873b5-cc5a-4408-ba1d-25c2bcc4698a.

22. Методичні рекомендації щодо проведення відвідування НПМ ізолятора тимчасового тримання Національної поліції України. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL:

https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%86%D0%A2%D0%A2.pdf.

23. Методичні рекомендації щодо проведення відвідування НПМ територіального відділу (відділення) органу Національної поліції. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/NP_TVP_A5_2web.pdf.

24. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

25. Моніторингове відвідування Відділення поліції № 2 (м. Горохів) Луцького районного управління поліції. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. 26.03.2026. URL: https://ombudsman.gov.ua/news/search?query=custody

26. Навчальний портал Custody Records. URL: https://custodyrecords.com/.

27. Нечипорук і Йонкало проти України (заява № 42310/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 21.04.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text.

28. Права затриманих та поліцейських: що змінило впровадження Custody Records. UPLAN. URL: https://uplan.org.ua/analytics/prava-zatrymanykh-ta-politseiskykh-shcho-zminylo-vprovadzhennia-custody-records/.

29. Правила внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України : затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 25.09.2023 № 777. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2036-23#Text.

30. Приходьков М. В. Дотримання прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України. Центральноукраїнський вісник права та публічного управління. 2025. № 3. DOI: 10.32782/cuj-2025-3-12. URL: https://cuj.dnuvs.ukr.education/index.php/cuj/article/view/132.

31. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text.

32. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.

33. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text.

34. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.

35. Про затвердження Інструкції із застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 18.12.2018 № 1026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0028-19#Text.

36. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06.11.2015 № 1376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15#Text.

37. Про затвердження Інструкції з організації діяльності підрозділів дотримання прав людини Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 16.10.2024 № 699. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-24#Text.

38. Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 23.05.2017 № 440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17#Text.

39. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.04.2020 № 357. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20#Text.

40. Про затвердження Інструкції з формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24.05.2022 № 311. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0629-22#Text.

41. Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ : постанова Кабінету Міністрів України від 14.11.2018 № 1024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2018-%D0%BF#Text.

42. Про затвердження Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України» : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03.08.2017 № 676. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text.

43. Про затвердження Положення про Національну поліцію : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text.

44. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 08.02.2019 № 100. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text.

45. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою : постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 № 1363. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-%D0%BF#Text.

46. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

47. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

48. Про організацію діяльності ізоляторів тимчасового тримання Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25.09.2023 № 777. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2034-23#Text.

49. Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання : Закон України від 21.07.2006 № 22-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22-16#Text.

50. Про схвалення Стратегії протидії катуванням у системі кримінальної юстиції та затвердження плану заходів з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2021 № 1344-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1344-2021-%D1%80#Text.

51. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.

52. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text.

53. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.

54. Проєкт «Custody Records» в Нацполіції – успішний механізм захисту прав людини. Національна поліція України. URL: https://npu.gov.ua/news/proiekt-custody-records-v-natspolitsii-uspishnyi-mekhanizm-zakhystu-prav-liudyny.

55. Результати відвідування Чернівецького районного управління поліції ГУНП у Чернівецькій області. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. 29.06.2026. URL:

https://ombudsman.gov.ua/news_details/rezultati-vidviduvannya-cherniveckogo-rajonnogo-upravlinnya-policiyi-gunp-u-cherniveckij-obl.

56. Сахно А. П., Веретянніков В. О. Custody Records як інструмент забезпечення прав людини в адміністративній діяльності поліції: історія та сучасний стан упровадження. Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка. 2025. № 3. С. 55–63. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/69eaded3-6c0b-4228-a960-e5bf1fd99147.

57. Система «Custody Records» автоматизує роботу поліцейського та унеможливлює людський фактор, як причину незаконного насилля / Руслан Горяченко. Міністерство внутрішніх справ України. URL: https://mvs.gov.ua/press-center/news/Sistema_Custody_Records_avtomatizu_robotu_policeyskogo_ta_unemozhlivlyu_lyudskiy_faktor_31538.

58. Синявська О. Ю., Євтєєв Є. А. «Custody Records» як надійний інструмент дотримання прав громадян і поліцейських. Проблеми сучасної поліцеїстики : тези доповідей IV наук.-практ. конф. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 34–37. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/9a52f190-c1ed-4c3f-9b6a-f7e6cc8db3c1.

59. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 18.12.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48#Text.

60. Фоміна Т. Г. Custody Records: нова система обліку всіх дій стосовно затриманих осіб. Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 28 листопада 2019 р. Харків, 2019. С. 288–292. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/e6fd695f-97b2-46d1-aecd-ea9fb31a133a.

61. Шаповалова К. І. Адміністративно-правове регулювання порядку впровадження та функціонування системи Custody Records у діяльність органів Національної

поліції України. Нове українське право. 2021. Вип. 3. С. 338–343. DOI: 10.51989/NUL.2021.3.49. URL: https://www.newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/69.

62. Custody Records: система фіксації всіх дій щодо затриманої особи – стан нормативного регулювання. JustTalk. URL: https://justtalk.com.ua/post/custody-records-sistema-fiksatsii-vsih-dij-schodo-zatrimanoi-osobi--stan-normativnogo-regulyuvannya.

63. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Access to a lawyer as a means of preventing ill-treatment. Extract from the 21st General Report of the CPT. CPT/Inf (2011) 28-part1. Council of Europe. URL: https://hudoc.cpt.coe.int/eng?i=p-standards-inf-2011-28-part1-en-1.

64. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Developments concerning CPT standards in respect of police custody. Extract from the 12th General Report of the CPT. CPT/Inf (2002) 15-part. Council of Europe. URL: https://hudoc.cpt.coe.int/eng?i=p-standards-inf-2002-15-part-en-1.

65. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Police custody. Extract from the 2nd General Report of the CPT. CPT/Inf (92) 3-part1. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/cpt/police.

РОЗДІЛ ІІ. МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

МІЖНАРОДНИЙ ЗЛОЧИН АГРЕСІЇ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІРИ

Волощук О.Т.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедриз загальнотеоретичної
юриспруденції та прав людини
Чернівецького інституту «Одеська юридична академія»
ORCIDID: 0000-0003-0991-5605

Анотація

У дослідженні здійснено комплексний міждисциплінарний аналіз генези, правової природи та політико-психологічних детермінант злочину агресії в сучасному міжнародному кримінальному праві. Висвітлено історичний шлях кодифікації агресії від Пакту Келлога-Бріана та Нюрнберзького процесу до Кампалійських поправок до Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Особливу увагу приділено унікальній юридичній природі агресії як «злочин вищого керівництва держави» (leadershipcrime), суб'єктом якого є особи, здатні здійснювати фактичний контроль за політичними чи військовими діями держави.

Обґрунтовано каузальний зв'язок між системними дефектами міжнародно-правового регулювання (зокрема, інституційною кризою Ради Безпеки ООН і юрисдикційними обмеженнями МКС) та мікрорівневимисоціокогнітивними деформаціями вищого керівництва держав-агресорів. На прикладі поведінкової моделі В. Путіна та передумов російсько-української війни досліджено деструктивний вплив тривалої міжнародної безкарності на формування «синдрому Гюбріса»

(HubrisSyndrome), виникнення мікрогрупового психозу («групового мислення» за І. Дженісом) та запуск індивідуальних механізмів «морального відключення» за А. Бандурою.

Доведено концептуальну запізнілість суто репресивних інструментів міжнародного правосуддя (expostfacto). На основі синергії юриспруденції, політичної психології та теорії соціального навчання розроблено інноваційну інтегровану міждисциплінарну модель превенції злочину агресії. Модель передбачає постійний інформаційно-психологічний моніторинг публічного дискурсу еліт на предмет виявлення маркерів дегуманізації та пропаганди війни, впровадження довгострокових освітніх стратегій для формування суспільного імунітету до маніпулятивних ідеологій, а також створення механізмів автоматичного правового й економічного блокування автократичних систем у момент дозрівання злочинного наміру.

Ключові слова: злочин агресії, міжнародне кримінальне право, політична психологія, лідерський злочин (leadershipcrime), синдром Гюбріса (HubrisSyndrome), моральне відключення (moraldisengagement), групове мислення (groupthink), Римський статут, Кампалійські поправки, Рада Безпеки ООН, російсько-українська війна, міждисциплінарна превенція, індивідуальна кримінальна відповідальність у міжнародному праві.

В умовах інтенсифікації глобалізаційних процесів архітектура міжнародних відносин декларує абсолютний пріоритет економічної інтеграції, сталого розвитку та багатостороннього партнерства як єдино можливого вектора існування людства. Проте сучасна геополітична реальність демонструє глибокий когнітивний та практичний дисонанс: попри мегазначимість цивілізованого економічного курсу, заснованого на ліберальних цінностях та укладенні транснаціональних торговельних договорів, окремі суб'єкти міжнародного

права продовжують вдаватися до варварських інструментів експансії. Замість легітимної взаємодії, прагнення до збагачення та домінування реалізується ними через протиправне вторгнення, анексію територій, експропріацію чужих природних ресурсів та насильницьке підкорення людського потенціалу. Такий архаїчний, деструктивний спосіб отримання преференцій є найгрубшим нехтуванням імперативних норм «juscogens» та ключових принципів міжнародного співіснування, що перетворює законний розвиток на протиправне інституційне збагачення однієї держави за рахунок суверенітету іншої.

Цей негативний аспект сучасної світобудови актуалізує дослідження феномену міжнародного злочину агресії з кількох фундаментальних причин.

По-перше, попри багатовікові зусилля світової спільноти щодо формування стійкої архітектури колективної безпеки, збройна агресія залишається перманентним, рецидивним і найбільш руйнівним феноменом, який продовжує турбувати людську цивілізацію у XXI столітті.

По-друге, класичний міжнародно-правовий інструментарій та існуючі інституційні механізми стримування систематично демонструють свою обмеженість, адже вони констатують та карають уже вчинений злочин, але виявляються неефективними на етапі його зародження.

По-третє, виникає гостра потреба у подоланні суто формального, догматичного підходу до кваліфікації цього діяння шляхом упровадження глибокого міждисциплінарного підходу, спроможного об'єднати доктрину міжнародного права з інструментами психологічної науки.

Безпосереднє розуміння того, що рухає виконавцями злочинної політики агресії, як функціонує ментальна матриця авторитарних лідерів та чому диктатори у добу високих технологій обирають шлях варварської війни, лежить саме у площині психології агресивної поведінки. Ці внутрішні психологічні детермінанти безпосередньо викривляють сприйняття реальності, трансформують

індивідуальні патологічні комплекси у державну стратегію та окреслюють агресивні засади зовнішньої політики. Отже, мегазавдання людства щодо викорінення цього явища з буття потребує інтегрованого аналізу, де правовий аналіз наслідків поєднується з психологічним аналізом причин. Якщо наука не запропонує такого комплексного бачення, розробка дієвої системи превенції та боротьби з цим ганебним явищем залишиться неможливою.

Ця кропітка, об'єктивно обумовлена проблематика супроводжує всю історію наукової думки, адже, за свідченнями істориків, за тисячоліття свого розвитку людство зафіксувало лише близько 250 років абсолютного миру. Війна завжди посягала на людське життя як на найбільшу, абсолютно невідновну цінність, яку неможливо компенсувати жодними матеріальними здобутками. Фундамент розуміння справедливості, етики сили та меж її застосування у міжлюдських і міждержавних відносинах заклали ще античні мислителі - Платон, Сократ та Арістотель. У Середньовіччя та Новий час ця дискусія набула чіткого правового оформлення: величний внесок у концептуалізацію справедливості війни (jusadbellum) та правил її ведення (jusinbello) зробив «батько науки міжнародного права» Гуго Гроцій. Його монументальна праця «Про право війни і миру» обґрунтувала необхідність максимального захисту цивільного населення та стала прямим закликом до монархів припинити злочинну мілітарну політику. Згодом Шарль Луї Монтеск'є у контексті теорії розподілу влад довів, що раціональна, збалансована модель внутрішнього державного управління є єдиною здоровою альтернативою зовнішньому експансіонізму.

У сучасній українській правовій доктрині міжнародний злочин агресії активно обговорюється у працях таких провідних науковців, як О. Мережко, М. Гнатовський, М. Буроменський, О. Задорожній, В. Репецький, В. Гутник та інші. У своїх дослідженнях вони розглядають агресію у нерозривному зв'язку з воєнними злочинами, геноцидом та злочинами проти людяності. Проте, попри солідний масив теоретичних напрацювань,

існуючий науковий доробок здебільшого обмежується суто юридичним аналізом об'єктивної сторони злочину. Практика доводить, що правові санкції не спроможні повноцінно розкрити внутрішні «пружини» агресії, а психологічні детермінанти, які трансформують деструктивну мотивацію лідерів у масштабний міжнародний злочин, досі залишаються на периферії наукової уваги.

Цей очевидний дослідницький вакуум зумовлює мету дослідження, яка полягає у здійсненні комплексного, міждисциплінарного теоретико-методологічного аналізу феномену міжнародного злочину агресії через інтеграцію міжнародно-правових інструментів та психологічних детермінант деструктивної поведінки, а також у розробці на цій основі інноваційних превентивних засобів, здатних блокувати та нейтралізувати агресивні рішення на ранніх психологічних етапах їхнього формування до моменту їхньої матеріалізації у площині збройного конфлікту.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі комплексні завдання:

(1) дослідити сутність, генезу та правову природу феномену міжнародного злочину агресії в сучасному міжнародному кримінальному праві у взаємозв'язку з історико-філософськими підходами до обмеження сили;

(2) виявити, систематизувати та концептуалізувати психологічні детермінанти агресивної поведінки суб’єктів вищої міжнародної політики, які виступають каузальною основою мотивації у складі злочину агресії та спонукають диктаторські режими до прийняття рішень про збройне вторгнення;

(3) обґрунтувати інтегровану міждисциплінарну модель превенції злочину агресії, спрямовану на виявлення, моніторинг та правове блокування деструктивних воєнних намірів на етапі їхнього внутрішнього психологічного дозрівання.

Філософсько-правова парадигма та еволюційно-психологічні витоки агресії: від людської природи до міжнародного права

Сучасна архітектура глобальної безпеки переживає глибоку системну кризу, викликану нездатністю класичних міжнародно-правових інститутів ефективно запобігати актам суверенного насильства. Очевидний дослідницький вакуум у сучасній доктрині зумовлений тривалим домінуванням суто формально-юридичного підходу, який розглядає збройну експансію як факт, що вже відбувся, ігноруючи передумови його визрівання. Натомість мета цього дослідження полягає у здійсненні комплексного, міждисциплінарного теоретико-методологічного аналізу феномену міжнародного злочину агресії через інтеграцію міжнародно-правових інструментів та психологічних детермінант деструктивної поведінки. Кінцевим вектором така інфляція є розробка інноваційних превентивних засобів, здатних блокувати та нейтралізувати агресивні рішення на ранніх психологічних етапах їхнього формування до моменту їхньої матеріалізації у площині збройного конфлікту.

Цей міждисциплінарний підхід вимагає радикального переосмислення самого поняття правової превенції. У традиційному розумінні міжнародне право оперує категоріями стримування через загрозу покарання. Проте, коли мова йде про деформовані владні структури, класичні раціональні моделі юридичної відповідальності втрачають свою дієвість. Для побудови дійсно ефективної системи раннього попередження необхідно звернутися до витоків людської деструктивності, дослідивши, яким чином індивідуальні імпульси інтегруються у правове поле та трансформуються у державну волю. Філософія права протягом століть намагалася з'ясувати, чи є війна аномалією, чи вона є закономірним продуктом незавершеної еволюції людської цивілізації, де право виконує роль штучного регулятора ендогенного хаосу.

Розглядаючи агресію як форму поведінкової активності, необхідно визнати її невід'ємною, історично зумовленою складовою людської природи, що супроводжує розвиток цивілізації протягом усього її існування. На ранніх етапах соціогенезу агресивні реакції виконували виключно адаптивну функцію, забезпечуючи

виживання індивіда та біологічної групи через захист ресурсів і території. Проте з ускладненням соціальних структур відбулася радикальна трансформація: біологічно доцільна агресія набула соціально-детермінованого та політико-інструментального характеру, перетворившись на засіб досягнення влади, контролю та геополітичного домінування.

Цей історичний перехід від біологічного захисту до політичної експансії знаменував собою народження інституціоналізованого насильства. Якщо первісна людина керувалася безпосередніми імпульсами самозбереження, то сучасна держава-агресор використовує складні ідеологічні надбудови для легітимації аналогічних за своєю архаїчною суттю дій. Соціальна еволюція не знищила деструктивні сили, а лише надала їм витонченої форми. Правові системи, починаючи від найдавніших кодексів і закінчуючи Статутом ООН, виникали саме як спроба приборкати цю інструменталізовану агресію, трансформуючи первісний страх перед взаємним знищенням у раціональні договори та нормативні заборони.

У психологічній науці цей феномен аналізується крізь призму кількох фундаментальних парадигм, які, попри методологічні розбіжності, однаково підкреслюють багаторівневість деструкції. Так, у межах класичного психоаналізу З. Фройд обґрунтував концепцію інстинкту смерті й руйнування (танатосу), трактуючи агресію як ендогенну енергію, яка неминуче накопичується в психіці людини й потребує постійного каналювання або зовнішнього соціального контролю [17]. Цю біологічну неминучість підтримав К. Лоренц, який з позицій етологічного підходу визначив агресію як еволюційно сформований внутрішньовидовий інстинкт, спрямований на збереження виду [21].

Глибокий аналіз теорій інстинктивного походження агресії дозволяє побачити **приховану загрозу**, яку вони несуть **для правової доктрини**: *якщо агресія є фатально неминучою та біологічно запрограмованою, то міжнародне право перетворюється на утопічну спробу стримати закони природи.*Фройдівська модель танатосу

вказує на те, що руйнівний імпульс, якщо він не спрямований назовні (у формі війни чи експансії), починає руйнувати самого суб'єкта, викликаючи внутрішню самодеструкцію соціуму. Етологія Лоренца, своєю чергою, демонструє, що у людей, на відміну від природних хижаків, еволюційно не сформувалися жорсткі вроджені психофізіологічні механізми гальмування агресії, оскільки людина не володіє природною смертоносною зброєю (іклами чи кігтями). Винахід штучної зброї дистанційного ураження остаточно розірвав зв'язок між біологічним блокуванням насильства та його реальними наслідками, що зробило роль міжнародно-правових заборон безальтернативним сурогатом еволюційного стримування.

Утім, зведення агресії до суто інстинктивного пориву піддається серйозній критиці у сучасній доктрині. На противагу біологічним концепціям, фрустраційно-агресивна гіпотеза Дж. Долларда та Н. Міллера доводить, що агресія є не спонтанним імпульсом, а прямим наслідком блокування суб'єктивно значущої мети [16]. Відповідно до цієї логіки, виникає психічне напруження (фрустрація), яке автоматично стимулює потребу у подоланні перешкоди через насильницькі дії. Подальший розвиток ця думка знайшла у працях Л. Берковіца, який розширив фрустраційну модель, додавши до неї когнітивні та емоційні медіатори (такі як гнів та зовнішні стимули-сигнали) [14].

Фрустраційний підхід відкриває принципово нові перспективи для аналізу політичного насильства на макрорівні. Коли ціла нація або її керівна еліта опиняються в стані тривалої соціальної, економічної чи геополітичної фрустрації (наприклад, після розпаду імперських структур або втрати домінуючого статусу), у колективній психіці накопичується колосальний деструктивний потенціал. Модель Берковіца доводить, що сама по собі фрустрація є лише готовністю до дії; для її матеріалізації в конкретний акт агресії необхідна наявність відповідних стимулів - тригерів. У міжнародній політиці такими тригерами стають ідеологічні гасла, міфи про «історичну несправедливість» та штучно створені образи ворогів, які спрямовують

внутрішнє емоційне напруження суспільства у русло зовнішньої військової експансії.

У межах нашого дослідження критично важливим є перехід від індивідуального рівня агресії до масового та системного. Цей місток забезпечують соціокогнітивні теорії.Зокрема, А. Бандура у своїй фундаментальній праці довів, що агресивна поведінка не є вродженою - вона засвоюється індивідом через механізми соціального навчання, спостереження за моделями поведінки, наслідування та зовнішнього підкріплення в соціумі [11]. Розвиваючи цю ідею, К. Андерсон та Б. Бушман запропонували Загальну модель агресії (GAM), яка об'єднує особистісні та ситуаційні чинники, демонструючи, як когнітивні структури (сценарії поведінки) активізуються під впливом навколишнього середовища [10]. Більше того, як зазначає Л. Р. Гюсман, тривалий вплив агресивного середовища та медіа-насильства створює стійкий ефект «психологічного зараження» (contagionofviolence), за якого деструктивні сценарії стають нормативними для цілих суспільств [19].

Інтеграція Загальної моделі агресії (GAM) у міжнародно-правовий дискурс дозволяє зрозуміти, що воєнна експансія держави є продуктом тривалого конструювання деструктивних ментальних скриптів. Коли державна пропаганда систематично транслює моделі агресивної поведінки як зразки сили та успіху, у населення формуються стійкі когнітивні структури, де насильство визнається легітимним інструментом вирішення будь-яких міждержавних суперечок. Ефект «психологічного зараження», описаний Гюсманом, наочно демонструє, як тоталітарні режими здатні занурювати цілі суспільства у стан колективного психозу, де індивідуальні моральні бар'єри стираються, а деструктивні сценарії поведінки набувають статусу священного обов'язку. Це доводить, що підготовка до міжнародного злочину агресії завжди починається у когнітивній сфері, задовго до перших пострілів на кордонах.

Таким чином, сучасна психологічна думка демонструє еволюцію розуміння агресії від інстинкту до

інструментальної дії, яка формується на перетині біологічних схильностей та соціальних умов. Філософсько-правова парадигма агресії здійснює закономірний генезис від індивідуально-психологічного виміру до макросоціального й, зрештою, міжнародно-правового рівня [3]. Завдяки цьому деструктивний потенціал особистості масштабується до рівня державної політики, що вимагає її нормативного обмеження.

Цей масштабний генезис вимагає від сучасної юридичної науки відмови від ілюзії, що право може існувати ізольовано від психологічних знань. **Злочин агресії є унікальним за своєю природою**: *він народжується у свідомості небагатьох лідерів, підживлюється фрустраціями та когнітивними деформаціями управлінських еліт, масштабується через соціокогнітивні механізми масового зараження та реалізується через гігантський державний апарат.*

Отже, превенція цього злочину не може бути ефективною, якщо вона спрямована лише на формальні інститути влади. Вона повинна занурюватися у психологічні глибини політичного лідерства, руйнувати деструктивні ментальні скрипти та деконструювати механізми ідеологічного виправдання насильства. Тільки через поєднання суворих кримінально-правових заборон міжнародного рівня та тонких інструментів психокогнітивного моніторингу людство зможе створити дієвий щит проти суверенного варварства в епоху глобальних криз.

Генеза та правова природа злочину агресії в міжнародному кримінальному праві

Процес правової кваліфікації та кодифікації агресії як «найвищого міжнародного злочину» (за визначенням Нюрнберзького трибуналу) пройшов складний шлях історичного розвитку. Філософське та правове обмеження сили у міжнародних відносинах тривалий час спиралося на концепцію «справедливої війни» (jusadbellum), яка допускала застосування зброї з морально-етичних міркувань. Проте руйнівні наслідки світових конфліктів

XX століття змусили світову спільноту перейти до парадигми абсолютної заборони агресивної сили.

Доктринальний зсув від легітимації війни як суверенного права держави (jusadbellum) до її повної позазаконності вимагав фундаментальної перебудови методологічних засад міжнародного правопорядку. Філософія Вестфальської системи, що тривалий час абсолютизувала державний суверенітет, трактувала збройне насильство як природний і законний атрибут державної влади. Однак катастрофічні тектонічні зсуви початку XX століття унаочнили тезу про те, що необмежене право на війну є прямою загрозою існуванню людської цивілізації. Трансформація класичного міжнародного права в інноваційну систему колективної безпеки супроводжувалася болісним подоланням позитивістського підходу, за якого держава визнавалася єдиним і безконтрольним суб'єктом міжнародних відносин, непідсудним зовнішнім юридичним критеріям.

Першим фундаментальним кроком на шляху криміналізації цього феномену став Паризький пакт 1928 року (Пакт Келлога-Бріана), який вперше оголосив війну поза законом як інструмент національної політики. Логічним продовженням цього процесу став Нюрнберзький процес, де «злочини проти миру» лягли в основу засудження лідерів нацистського режиму. Як зазначав у своїх канонічних дослідженнях М. К. Бассіоні, саме Нюрнберг заклав доктринальний фундамент індивідуальної кримінальної відповідальності вищих посадових осіб за порушення суверенітету інших держав, що стало початком сучасного міжнародного кримінального права [13]. Цей еволюційний шлях детально описано Л. Сунгою, який підкреслює, що кодифікація злочинів проти миру пройшла через жорстке протистояння держав, які намагалися зберегти свій військово-політичний імунітет [29].

Ретроспективний аналіз рішень Нюрнберзького та Токійського міжнародних військових трибуналів свідчить, що визнання «злочинів проти миру» нормами звичаєвого міжнародного права стало революційним проривом, який зруйнував концепцію абсолютного державного імунітету.

Нюрнберзька доктрина чітко артикулювала, що злочини проти міжнародного права вчиняються конкретними людьми, а не абстрактними юридичними особами, і лише шляхом покарання окремих посадових осіб, які вчиняють такі злочини, можна забезпечити виконання приписів міжнародного права. Цей етап ознаменував перехід від колективної відповідальності держав до персональної кримінальної відповідальності індивідів. Це заклало підвалини для формування концепції кримінального переслідування за порушення імперативних норм загального міжнародного права (juscogens), які мають універсальну силу та захищають фундаментальні інтереси всього людства.

Сучасна правова природа злочину агресії отримала своє остаточне нормативне оформлення в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (МКС) 1998 року [26]. Однак під час прийняття Статуту держави-учасниці не змогли дійти консенсусу щодо дефініції цього злочину, що призвело до відтермінування юрисдикції МКС. Лише у 2010 році на Оглядовій конференції в Кампалі було прийнято Резолюцію RC/Res.6, яка доповнила Римський статут статтею 8-bis [26]. Відповідно до цього визначення, **злочин агресії** - *цепланування, підготовка, ініціювання або здійснення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, серйозністю та масштабами є грубим порушенням Статуту ООН*.

Юридична конструкція статті 8-bis Римського статуту втілила в собі складний компроміс між правовим ідеалізмом та геополітичним реалізмом. Введення трикомпонентного цензу («характер, серйозність та масштаби») означає, що не кожне транскордонне застосування збройної сили автоматично тягне за собою міжнародну кримінальну відповідальність конкретного керівника. Для кваліфікації діяння як злочину агресії необхідна наявність якісно-кількісного порогу, за якого порушення Статуту ООН визнається очевидним та грубим. Таке формулювання покликане відсікти прикордонні

інциденти малої інтенсивності, проте воно водночас створює простір для широкого правового тлумачення та політичних маніпуляцій, ускладнюючи уніфікацію правозастосовної практики.

Аналізуючи коментарі до Римського статуту, зібрані під редакцією А. Кассезе, стає очевидним, що злочин агресії має унікальну юридичну природу: це так званий «злочин вищого керівництва держави» (leadershipcrime) [15]. На відміну від воєнних злочинів чи геноциду, суб'єктом цього правопорушення може бути виключно особа, яка має реальні важелі управління державним апаратом. Проте, як підкреслюють М. Гнатовський, О. Кучер та А. Кориневич, практична ефективність функціонування МКС щодо цього злочину суттєво обмежена через специфічний режим юрисдикції [5]. МКС не може здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії, якщо акт вчинено державою, яка не є учасницею Римського статуту, або проти такої держави, за винятком випадків, коли є відповідне звернення Ради Безпеки ООН.

Цей специфічний режим юрисдикції, по суті, створив дворівневу систему міжнародного правосуддя, де держави, які не ратифікували Кампалійські поправки, виявилися виведеними з-під прямого фіскального та судового контролю МКС щодо злочину агресії. На відміну від інших злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду (як-от геноцид чи злочини проти людяності), де для запуску розслідування достатньо визнання юрисдикції державою, на території якої було вчинено злочин, щодо агресії діє режим суворого подвійного консенсусу. Така нормативна асиметрія суперечить духу ідеї невідворотного глобального правосуддя та перетворює МКС на інституцію, чиї превентивні можливості штучно паралізовані політичною волею провідних світових гравців.

Ця правова колізія створює глибокі проблеми для правосуддя, особливо в контексті сучасної російсько-української війни. Як переконує О. Задорожній у монографічному дослідженні, збройний напад Російської Федерації проти України є класичним, беззаперечним випадком грубого порушення основних принципів

міжнародного права та Статуту ООН, який повністю підпадає під критерії Кампалійських поправок [8]. Проте, оскільки РФ не ратифікувала Римський статут, а в Раді Безпеки ООН володіє правом вето, МКС опинився у юридичному тупику.

Правова кваліфікація дій вищого керівництва Російської Федерації як акту агресії не викликає жодних сумнівів з погляду міжнародного звичаєвого права та Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314. Масштабне вторгнення, тривала окупація територій, бомбардування цивільної інфраструктури та спроби анексії суверенних регіонів України є квінтесенцією грубого порушення імперативної норми про незастосування сили. Тим не менш, процедурний глухий кут, у якому опинився МКС, яскраво ілюструє системну вразливість сучасної архітектури міжнародного кримінального судочинства перед деструктивними діями постійних членів Ради Безпеки ООН, які використовують інституційні привілеї для забезпечення власного кримінального імунітету.

Це зумовлює необхідність пошуку альтернативних шляхів. М. Гнатовський у своїх аналітичних матеріалах зазначає, що в міжнародному співтоваристві наразі присутня активна динаміка щодо створення Спеціального міжнародного трибуналу стосовно злочину агресії проти України, який зміг би обійти юрисдикційні обмеження МКС [6]. Як видається, створення такого органу (наразі перші кроки у цьому напрямку вже зроблено) є не лише політичним кроком, а й вимогою прогресивного розвитку міжнародного права [4]. На додаток, О. В. Базов вказує на те, що доктрина і практика міжнародних судових інстанцій (включаючи регіональні, як-от ЄСПЛ) мають слугувати допоміжним матеріалом для верифікації фактів масштабних порушень прав людини, спричинених агресією [1].

Ідея створення Спеціального трибуналу викликала гострі дискусії у доктрині щодо його юридичної природи та джерела легітимності. Розглядалися різні моделі: від інтернаціоналізованого «гібридного» суду в межах правової системи України до повноцінного міжнародного

трибуналу, заснованого на угоді між ООН (через механізм Генеральної Асамблеї) та Урядом України. Ключовою перевагою саме міжнародної моделі є її здатність нівелювати посадові імунітети вищого керівництва держави-агресора. Відповідно до усталеного звичаєвого права, чинні глави держав, урядів та міністри закордонних справ мають абсолютний імунітет від юрисдикції національних судів іноземних держав (rationepersonae), проте такий імунітет не захищає їх перед судовими інституціями, що діють від імені всього міжнародного співтовариства.

Утім, реалізація міжнародного правосуддя стикається з серйозними процедурними викликами. А. Вайтинг звертає увагу на відому формулу «затримка у правосудді є відмовою в правосудді», але у контексті міжнародного переслідування лідерів держав він доводить протилежне: ретельна підготовка та збір доказів, навіть якщо вони тривають роками, зрештою забезпечують легітимність та невідворотність покарання [31]. Для забезпечення цієї ретельності Офіс Прокурора МКС використовує суворі Регламенти (Regulationsofthe Office oftheProsecutor), які стандартизують процеси фіксації злочинних намірів та дій суб'єктів агресії [25]. Важливу роль у цьому процесі відіграє Співпраця органів досудового розслідування України з МКС, яка в умовах триваючої збройної агресії набуває безпрецедентного кримінально-процесуального та міжнародно-правового значення [2].

Специфіка доказування у справах про злочин агресії кардинально відрізняється від інших міжнародних злочинів. Якщо для фіксації воєнних злочинів чи геноциду критично важливим є збір матеріальних доказів на полі бою, ексгумація тіл, опитування жертв та свідків безпосередніх звірств, то для кваліфікації злочину агресії фокус зміщується на документування політичних та військових рішень найвищого рівня. Головними доказами тут виступають офіційні накази, стенограми засідань рад безпеки, військові плани, укази про мобілізацію та публічні заяви лідерів. У цьому контексті синергія національних слідчих органів України та міжнародних партнерів є

ключовим фактором збереження автентичності цифрових доказів та перехоплених розвідувальних даних, які мають беззаперечно демонструвати наявність умислу на ведення загарбницької війни.

При цьому міжнародні інститути змушені балансувати між ефективністю та дотриманням процесуальних стандартів. Зокрема, М. П. Шарф аналізує практику самопредставництва та призначення захисників у міжнародних кримінальних трибуналах, вказуючи, що забезпечення права на справедливий суд є критичним навіть для обвинувачених у найтяжчих міжнародних злочинах, оскільки від цього залежить легітимність вироку [28]. Крім того, як за зазнає В. Гутник, правова система повинна чітко дотримуватися принципу nonbisinidem (заборона подвійного притягнення до відповідальності), що вимагає узгодженості між національними судами, МКС та потенційними спеціальними трибуналами [7]. Рішення цих судових органів, як демонструє Ф. Раймондо, мають спиратися на загальні принципи права, визнані всіма цивілізованими націями, щоб рішення не виглядали як «правосуддя переможців» [24].

Суворе дотримання процесуальних прав обвинувачених є не просто формальним юридичним обов'язком, а фундаментальною умовою збереження авторитету міжнародного кримінального права. Спроби спростити процедури або провести заочні процеси без належних гарантій захисту можуть підірвати сприйняття трибуналу як неупередженого арбітра. Водночас інтеграція загальних принципів права, таких як законність (nullumcrimensinelege) та гуманність, є запобіжником проти політизації процесу. Міжнародний трибунал повинен продемонструвати високі стандарти правосуддя, щоб його висновки стали беззаперечним історичним та юридичним документом, який не зможе дезавуювати жоден наступний уряд чи ревізіоністська доктрина.

Незважаючи на наявність цієї розгалуженої правової структури, інституційні спроби зупинити агресію часто виявляються марними. Збірник документів та аналітики під загальною редакцією П. Рабіновича наочно демонструє

глибоку кризу та фактичне безсилля Організації Об’єднаних Націй у спробах протидії агресії РФ проти України через системні вади в архітектурі Ради Безпеки [9]. Це підтверджує тезу А. Орахелашвілі: концепція міжнародної судової юрисдикції потребує негайного переосмислення, оскільки класичні територіальні та добровільні обмеження заважають глобальному правосуддю [23]. Цю думку поділяє К. Рінгарт, який критично оцінює загальну ефективність міжнародного кримінального судочинства, наголошуючи, що виключно правові інструменти (expostfacto) не здатні зупинити диктатора, якщо в нього вже сформувався злочинний намір [27].

Таким чином, інституційна криза ООН та обмеженість судових засобів реагування викривають фундаментальний недолік чинного світоустрою: відсутність дієвого механізму примусового виконання норм міжнародного права щодо суб'єктів, які мають ядерний статус та володіють монополією на насильство в окремих регіонах світу. Юридичний позитивізм, що пов'язує чинність міжнародного права виключно зі згодою держав на обов'язковість судових рішень, демонструє свою повну концептуальну неспроможність у моменти гострих цивілізаційних зіткнень. Світова спільнота опинилася перед вибором між збереженням застарілих формальних процедур та радикальною реконфігурацією правових інститутів на засадах визнання примату загальнолюдських цінностей і тотальної делігітимації суверенного насильства як методу геополітичної конкуренції.

Звідси постає головний висновок першої частини дослідження: юридичні інструменти починають діяти занадто пізно - коли агресія вже матеріалізувалася у площину збройного конфлікту. Для розробки дієвої превентивної моделі ми повинні зазирнути всередину цього процесу й дослідити, як індивідуальні еволюційно-психологічні механізми деструкції, описані Фройдом [17], Лоренцом [21] та Бандурою [11], трансформуються у політичні рішення владних еліт.

Політико-психологічна інституціоналізація та соціокогнітивні деформації вищого керівництва у структурі злочину агресії

Перенесення індивідуальних психологічних детермінант деструктивності на макрорівень державної політики вимагає детального аналізу інтерсуб'єктивного механізму, за якого особистісні установки лідерів інституціоналізуються, масштабуються та трансформуються в акти суверенної державної волі. У цій системній координаті міжнародний злочин агресії постає не як спонтанний чи емоційний спалах ворожості, а як високоструктурована, свідомо зорієнтована й раціоналізована діяльність вищих органів державної влади, детермінована специфічною архітектонікою владної мотивації та деформацією когнітивних структур політичних еліт.

Психопатологія та соціокогнітивні деформації вищого політичного керівництва у структурі злочину агресії

Перенесення індивідуальних психологічних детермінант деструктивності на макрорівень державної політики вимагає детального аналізу інтерсуб'єктивного механізму, за якого особистісні установки лідерів інституціоналізуються, масштабуються та трансформуються в акти суверенної державної волі. У цій системній координаті міжнародний злочин агресії постає не як спонтанний чи емоційний спалах ворожості, а як високоструктурована, свідомо зорієнтована й раціоналізована діяльність вищих органів державної влади, детермінована специфічною архітектонікою владної мотивації та деформацією когнітивних структур політичних еліт.

Дослідження цієї міжрівневої трансляції виявляє фундаментальну проблему: яким чином індивідуальна психіка, обтяжена суб’єктивними викривленнями, підпорядковує собі інституційні алгоритми цілої держави. Коли мова йде про «злочин вищого керівництва держави», державна машина перестає функціонувати як раціональний бюрократичний механізм і перетворюється на ретранслятор

волі правлячої верхівки. Цей процес передбачає складну інтеграцію індивідуальних когнітивних карт лідерів у загальнодержавну систему стратегічного планування, де психопатологічні за своєю суттю інтенції легітимізуються через офіційні доктрини національної безпеки, концепції зовнішньої політики та військові директиви. Межа між суб'єктивним сприйняттям реальності лідером і об'єктивним політичним курсом нації остаточно стирається, створюючи передумови для реалізації найбільш деструктивних геополітичних сценаріїв.

Політико-психологічна інституціоналізація агресії: механізми трансформації індивідуальних установок у державні рішення

Центральною доктринальною проблемою міждисциплінарного аналізу є експлікація того, яким чином індивідуальні психопатологічні імпульси окремої особистості набувають форми загальнодержавної стратегії. У межах класичної теорії політичного реалізму Г. Моргентау обґрунтував, що міжнародні відносини за своєю сутністю є ареною перманентної боротьби за силове домінування, де ключовим рушієм виступає animusdominandi - імманентне людське прагнення до владі та контролю [22]. Проте в умовах деформованих, автократичних та тоталітарних політичних режимів цей універсальний психологічний імпульс позбавляється будь-яких системних інституційних стримувань і противаг (таких як незалежний парламент, вільні медіа чи громадянське суспільство). Як наслідок, легітимний «національний інтерес» держави повністю підміняється, узурпується та стає прямою проєкцією особистих амбіцій, комплексів та ідеологічних фіксацій диктатора.

Трансформація animusdominandi в інституціоналізовану агресію відбувається через тотальну приватизацію інститутів прийняття рішень. У недемократичних системах державні органи втрачають свою самостійність і автономну аналітичну функцію, перетворюючись на сліпі інструменти виконання волі правителя. Будь-які альтернативні оцінки геополітичної реальності, що надходять від дипломатичних чи

розвідувальних каналів, жорстко фільтруються на предмет відповідності очікуванням диктатора. У результаті виникає унікальний феномен інституційного сикофантства (підлабузництва), коли державний апарат свідомо продукує викривлену інформацію, покликану підтвердити апріорні ідеологічні установки лідера. Ця замкнена когнітивна петля ізолює політичне керівництво від об'єктивного зворотного зв'язку, роблячи рішення про розв'язання загарбницької війни практично неминучим.

Мотиваційне ядро такої гіпертрофованої влади найчастіше базується на феноменах «комплексу месіанства» або гострого історичного реваншизму. З погляду політичної психології, ці конструкції виконують функцію колективної та індивідуальної компенсації за глибокі минулі фрустрації (наприклад, розпад імперії, геополітичні поразки чи уявне приниження нації). Проте, якщо на індивідуальному рівні за Л. Берковіцом фрустрація може призвести до локального конфлікту [14], то на рівні вищих посадових осіб держави вона запускає масштабний маховик підготовки до ведення агресивної війни.

Психологічний механізм реваншизму як компенсації фрустрації має виражений нарцисичний характер. Лідер, який ідентифікує себе з «величчю держави», сприймає історичні поразки минулого як особисту травму та екзистенційну образу. «Комплекс месіанства» у цьому контексті виступає як захисна гіперкомпенсація: правитель починає щиро вірити у свою «історичну місію» з виправлення геополітичних помилок минулого, збирання втрачених земель або порятунку цивілізації від уявного морального занепаду. Цей ірраціональний за своєю природою месіанський наративпереноситьпланування зовнішньої політики з раціональної площини балансу сил та економічної доцільності у площину псевдорелігійного або міфологізованого протистояння, де міжнародне право та суверенітет інших націй оголошуються «прикриттям для ворожих підступів» і нікчемними перешкодами на шляху до виконання «великої мети».

Яскравим історичним підтвердженням такої гіперкомпенсації є феномен Веймарської Німеччини та

подальший прихід до влади нацистського режиму. Поразка у Першій світовій війні та підписання Версальського договору були сприйняті німецькими ультраправими елітами не як наслідок військово-економічного виснаження, а як екзистенційна образа та наслідок міфічного «удару в спину». Індивідуальний та колективний нарцисизм лідера трансформував цю фрустрацію у концепцію «історичної місії» Третього Рейху щодо скасування Версальської системи, збирання «споконвічних німецьких земель» та завоювання життєвого простору. За таких умов зовнішня політика була повністю відірвана від економічної раціональності й переведена у площину расової міфології, де суверенітет сусідніх європейських держав розцінювався як геополітична помилка, що підлягає негайному виправленню за допомогою зброї.

У сучасній практиці аналогічний механізм демонструє поведінкова модель вищого керівництва Російської Федерації. Розпад Радянського Союзу, трактований лідером РФ як найбільша геополітична катастрофа століття, став точкою глибокої особистої та системної фрустрації. Захисна гіперкомпенсація матеріалізувалася у концепті «руського міра» та псевдоісторичних маніфестах, де суверенітет України оголошується штучним нонсенсом, а окупація територій сусідніх держав подається як повернення та зміцнення споконвічних земель. Геополітичне планування у Кремлі остаточно змістилося у площину міфологізованої війни з уявним глобальним злом заради порятунку цивілізації, а базові норми міжнародного права та двосторонні договори були проголошені інструментами стримування Росії, якими можна знехтувати заради досягнення цієї сакральної мети.

Абсолютизація волі лідера суттєво деформує внутрішні управлінські процеси. У межах теорії прийняття рішень Дж. Тедескі та Р. Фелсон доводять, що застосування насильства і коерцитивних (примусових) дій на державному рівні розглядається лідерами як інструментальна, цілком раціональна стратегія для відновлення суб’єктивно сприйнятої справедливості або демонстрації статусу [30]. Владний суб'єкт розглядає

агресію не як правове порушення, а як виправданий засіб реалізації своєї політичної волі, що повністю корелює з ідеєю Е. Фромма про нарцисичний характер лідерів, які прагнуть підкорити навколишній світ своїй волі для подолання екзистенційного страху безсилля [18].

Прикладом такої інструменталізації насильства для демонстрації статусу та відновлення суб'єктивно сприйнятої справедливості є рішення Саддама Хусейна про анексію Кувейту у 1990 році. Після виснажливої та фінансово руйнівної війни з Іраном іракський режим опинився у глибокій економічній кризі, «загруженій» внутрішніми протестами. Замість тривалих та складних дипломатичних і правових переговорів щодо квот на видобуток нафти та списання боргів, Хусейн обрав пряму військову силу як найкоротший шлях вирішення внутрішніх проблем та утвердження себе як абсолютного регіонального гегемона. Міжнародне право та суверенітет сусіднього Кувейту розглядалися іракським диктатором лише як формальні перешкоди, що заважали реалізації його політичної волі та подоланню страху перед економічним колапсом і втратою особистої влади.

Аналіз раціональності за Тедескі та Фелсоном демонструє, що агресія зсередини авторитарної системи виглядає логічним кроком: якщо дипломатичні та правові інструменти не приносять бажаного статусу домінування, то коерцитивна сила стає найкоротшим шляхом до мети. Злоякісний нарцисизм лідера за Фроммом вимагає постійного зовнішнього підтвердження своєї грандіозності. Будь-який прояв незалежності чи суверенного вибору сусідніх держав сприймається таким правителем як прямий виклик його всемогутності, що викликає спалахи нарцисичного гніву. На державному рівні цей гнів трансформується у каральні військові операції, economic шантаж та гібридну агресію. Екзистенційний страх безсилля диктатора маскується під демонстрацію абсолютної безкомпромісності та військової могутності, що робить війну головним інструментом підтримки його внутрішньої та зовнішньої психологічної легітурності.

Ця закономірність чітко простежується у військовій кампанії Росії проти Грузії у 2008 році. Прагнення грузинського суспільства інтегруватися до євроатлантичних структур та його суверенний зовнішньополітичний вибір були сприйняті російським керівництвом як пряме посягання на монопольну сферу впливу та публічний виклик грандіозності імперського статусу РФ. Коли дипломатичний тиск не зміг зупинити прозахідний курс Тбілісі, спалах нарцисичного гніву вилився у відкриту військову операцію під цинічним прикриттям примусу до миру. Дана агресія була використана Кремлем для демонстрації сили всьому пострадянському простору з метою подолання страху втрати контролю над регіоном та демонстрації Заходу своєї готовності порушувати встановлені правила.

Аналогічна, але значно масштабніша та руйнівна динаміка проявилася у тривалому російському тиску та подальшому вторгненні в Україну у 2014 та 2022 роках. Перемога Революції Гідності в Україні розцінювалася Кремлем як особиста поразка диктатора та пряма загроза стабільності самого російського автократичного режиму через успішний приклад демократичного транзиту. Оскільки звичні політичні та корупційні інструменти впливу провалилися, Росія миттєво перейшла до коерцитивних дій, анексувавши Крим та розпаливши гібридну війну на Донбасі.

Повномасштабне вторгнення 2022 року стало найвищою точкою цього нарцисичного гніву. Нездатність підкорити Україну за допомогою гібридних методів і зламати її суверенну волю змусила диктатора застосувати тотальне військове насильство. Війна у цій деформованій системі координат перетворилася на головний інструмент підтримки внутрішнього рейтингу через мобілізацію суспільства навколо фігури лідера та демонстрації світові своєї безкомпромісності, яка насправді є лише спробою приховати глибокий екзистенційний страх перед геополітичним безсиллям та історичним небуттям.

Психопатологія та соціокогнітивні деформації вищого політичного керівництва у структурі злочину агресії

Безпосередній момент прийняття рішення про збройне вторгнення актуалізує специфічні мікрогрупові процеси всередині закритого колу вищого керівництва держави. Ключову деструктивну роль тут відіграє феномен «групового мислення» («groupthink»), детально верифікований І. Дженісом [20]. В умовах жорсткої ізоляції та авторитарного тиску у вузькому колі осіб, які приймають доленосні рішення («decision-makers»), виникає патологічна конформна динаміка. Цей синдром супроводжується трьома базовими деформаціями:

(1) *ілюзія невразливості:* колективне переконання у безпомилковості власного стратегічного планування та недооцінка оборонного потенціалу жертви;

(2) *колективна раціоналізація:* свідоме ігнорування будь-яких попереджень, правових застережень або альтернативних аналітичних прогнозів, що суперечать загальному курсу;

(3) *стереотипізація образу ворога:* сприйняття протилежної сторони як «слабкої», «неповноцінної» або «екзистенційно загрозливої».

Це призводить до того, що психологічна готовність до вчинення акту агресії стає непорушним корпоративним стандартом вищого ешелону влади, а будь-яка опозиційна чи критична думка всередині апарату миттєво витісняється, маркується як зрадницька та криміналізується.

Глибока експлікація механізму «groupthink» свідчить, що закрита група радників диктатора починає діяти за законами сектантської свідомості. Ілюзія невразливості підживлюється багаторічним перебуванням у ситуації безконтрольної влади, де будь-яка попередня внутрішня політична чи економічна авантюра завершувалася успіхом завдяки насильству. Це породжує міф про власну геніальність та фатальну слабкість зовнішніх опонентів. Колективна раціоналізація змушує групу відкидати об’єктивні дані про стан армії, готовність суспільства чи силу міжнародної відсічі як «дезінформацію ворожих

спецслужб» або «прояви малодушності». Стереотипізація жертви агресії набуває форми шовіністичних або расистських концепцій, у межах яких суверенна нація оголошується «неіснуючою», «штучною» або «захопленою радикалами». У такому викривленому психологічному полі рішення про напад сприймається групою як легка, безпечна та історично виправдана прогулянка, що повністю засліплює еліту перед загрозою неминучої геополітичної катастрофи.

Паралельно з груповою динамікою розгортаються складні індивідуальні процеси соціокогнітивного захисту. Для того, щоб вище керівництво та залучений державний апарат могли подолати внутрішні психологічні бар'єри перед вчиненням масових убивств і порушенням міжнародного правопорядку, запускаються механізми «морального відключення» («moraldisengagement»), обґрунтовані А. Бандурою [12]. Через ідеологічні маніпуляції та пропаганду відбувається «моральне виправдання» злочину (акт агресії подається як «превентивний самозахист», «спеціальна місія» або «відновлення історичної справедливості»). Завдяки дегуманізації об'єкта нападу та зміщенню/дифузії відповідальності, суб'єкти прийняття рішень повністю звільняють себе від почуття провини чи правової відповідальності, сприймаючи власні дії як виконання «вищого історичного обов'язку».

Феномен морального відключення за А. Бандурою функціонує як скоординована система когнітивної самоізоляції від етичних норм. Лідер і його оточення використовують евфемістичну мову, замінюючи кримінальні терміни на кшталт «війна», «окупація» та «вбивства цивільних» на технократичні або псевдогуманітарні формулювання («демілітаризація», «наведення конституційного порядку», «захист співвітчизників»). Дифузія відповідальності реалізується через розмивання провини у гігантській бюрократичній ієрархії: кожен чиновник і військовий виконавець заспокоює свою совість тим, що він «лише виконує наказ зверху», тоді як вищі керівники вважають, що вони діють

під тиском «непереборних історичних обставин». Найсмертоносніщим механізмом є дегуманізація жертви, коли цілий народ таврується як суб'єкт, позбавлений людських якостей, культури чи права на існування. Це остаточно знімає внутрішнє психологічне табу на насильство, відкриваючи шлях до тотального нищення і воєнних злочинів без жодного натяку на каяття.

Окремої уваги у структурі мотивації злочину агресії заслуговує економічний детермінізм, який тісно переплітається з психопатологією еліт. Авторитарні та диктаторські режими, будучи хронічно неспроможними забезпечити стабільний внутрішній модернізаційний розвиток власної держави, звертаються до зовнішньої військової експансії. Психологічно це пояснюється паразитарною моделлю управління: вищі органи влади використовують образ зовнішнього ворога для штучної консолідації суспільства навколо диктатора, відволікання уваги населення від внутрішніх соціально-економічних провалів та захоплення нових ресурсів для підтримання життєздатності владної вертикалі.

Цей паразитарний алгоритм поєднує раціональний розрахунок еліт із маніпулятивними технологіями масового контролю. Коли економічна система автократії входить у фазу стагнації через корупцію та неефективність управління, внутрішній протестний потенціал громадян стає реальною загрозою для виживання режиму. Військова агресія у цьому розкладі виступає як ідеальний інструмент перенаправлення внутрішньої агресії суспільства назовні. Через тотальний контроль над інформаційним простором соціальне незадоволення мас каналізується у патріотичний чад та ненависть до зовнішнього ворога. Одночасно режим отримує привід для остаточного знищення внутрішньої опозиції під гаслами боротьби зі «шпигунами та зрадниками». Економічна вигода від грабунку захоплених територій та ресурсів слугує для підживлення лояльності силового апарату, замикаючи коло злочинного існування диктатури через експорт насильства.

Констатація такої глибокої, системної деформації мотиваційної та когнітивної сфери владних еліт підводить

дослідження до ключового теоретичного висновку: **якщо коріння міжнародних злочинів криється у глибинних психологічних та соціокогнітивні детермінантах, то й глобальна система протидії не може обмежуватися лише репресивними юридичними санкціями *«expostfacto»*.** Це зумовлює логічну необхідність розробки інтегрованої, міждисциплінарної моделі превенції, спроможної блокувати деструктивні інтенції на етапі їхнього внутрішнього психологічного дозрівання.

Традиційне міжнародне кримінальне право демонструє концептуальне безсилля, оскільки воно починає діяти в точці, де когнітивні деформації еліт уже матеріалізувалися у зруйновані міста та мільйони зламаних доль. Для запобігання катастрофам такого масштабу доктрина потребує інноваційних підходів, здатних виявляти симптоми політичного та групового психозу на ранніх стадіях. Система міжнародної безпеки майбутнього має бути переорієнтована на деконструкцію ментальних скриптів війни, блокування каналів пропагандистського зараження та руйнування механізмів морального відключення ще до того, як вони стануть офіційними наказами про початок бойових дій. Тільки зануривши у витоки соціокогнітивної психопатології еліт, правова наука зможе перетворитися з пасивного реєстратора злочинів на ефективного архітектора глобального миру.

Інтегрована міждисциплінарна модель превенції злочину агресії та загальні висновки дослідження

Усвідомлення того, що класичні міжнародно-правові інструменти реагують на факт збройного нападу переважно expostfacto, актуалізує необхідність зміщення фокуса глобальної безпеки у площину випереджального (превентивного) впливу. Оскільки первинні імпульси та каузальна основа міжнародного злочину агресії закладаються у психологічних деформаціях і когнітивних сценаріях лідерів автократичних режимів, ефективна система протидії має бути спрямована на виявлення та блокування деструктивних воєнних намірів на етапі їхнього внутрішнього психологічного дозрівання.

Перехід від реактивного правосуддя до проактивної архітектури стримування вимагає докорінного переосмислення самого поняття загрози міжнародному миру. У традиційній парадигмі початком злочину вважається матеріальне розгортання військ або перетин державного кордону. Проте з погляду міждисциплінарного підходу, правопорушення починається значно раніше - у момент, коли викривлені когнітивні карти лідерів автократій інтегруються у державну ідеологію та трансформуються у конкретні плани воєнної експансії. Без урахування цієї ментальної прабатьківщини агресії будь-які зусилля міжнародної спільноти приречені на запізнілу констатацію трагедій, що вже відбулися. Превенція повинна набути характеру системної деконструкції потенціалу насильства, проникаючи крізь суверенні кордони закритих політичних режимів за допомогою інструментів комплексного моніторингу та стримування.

Комплексна міждисциплінарна модель превенції злочину агресії: інтеграція правових, соціально-психологічних та освітніх засобів

Розробка інтегрованої моделі превенції вимагає синергетичного поєднання суворих норм міжнародного кримінального права із психологічними та соціокультурними інструментами раннього втручання. Традиційні правові механізми стримування, зафіксовані у Римському статуті [26], мають бути доповнені системою постійного міжнародного моніторингу та верифікації психополітичного стану закритих управлінських систем.

Практична реалізація цього моніторингу передбачає створення спеціалізованих міжнародних інститутів під егідою ООН або незалежних консорціумів правознавців та політичних психологів, які б оцінювали рівень деформації прийняття рішень у державах з високим ризиком авторитаризму. Юридичним підґрунтям для такого втручання має стати розширене тлумачення Глави VII Статуту ООН, де загроза миру кваліфікується не лише за суто військовими показниками, а й за ступенем інституційного руйнування системи стримувань і противаг усередині конкретної держави. Якщо влада концентрується

в руках вузького кола осіб, а внутрішній аудит рішень повністю ліквідується, міжнародне співтовариство отримує правове право застосовувати дипломатичні та економічні обмеження як запобіжний захід, не чекаючи першого артилерійського пострілу.

З позицій соціокогнітивної психології та теорії соціального навчання, ключовим вектором ранньої превенції є деконструкція тих когнітивних схем та ідеологічних міфів, які легітимізують насильство в суспільній свідомості та вищих ешелонах влади. Як було доведено А. Бандурою [12], механізми морального відключення не виникають спонтанно - вони готуються роками через державні інститути пропаганди. Відповідно, першим ешелоном превенції має стати **інформаційно-психологічний моніторинг публічного дискурсу держав**. Поява у риториці вищих посадових осіб та державних медіа ознак дегуманізації сусідніх народів, закликів до «відновлення історичних кордонів» або радикальної стереотипізації образу ворога за І. Дженісом [20] має розглядатися міжнародною спільнотою як прямий маркер підготовки до агресії, що вимагає негайного правового реагування на рівні превентивної дипломатії.

У практичній площині такий інформаційний моніторинг має спиратися на суворі контент-аналітичні та лінгвістичні метрики, здатні фіксувати динаміку мови ворожнечі (hatespeech) та пропаганди війни на державному рівні. Міжнародне право повинно кодифікувати чіткі юридичні критерії, за якими систематична дегуманізація іншого народу у підконтрольних уряду ЗМІ прирівнюється до ідеологічного забезпечення злочину агресії. Це дозволить кваліфікувати подібні дії як самостійний склад міжнародного правопорушення, аналогічний підбурюванню до геноциду. Запуск таких когнітивних скриптів має автоматично тягти за собою санкції щодо пропагандистських інституцій, блокування їхніх фінансових активів за кордоном та відключення від глобальних інформаційних мереж, що суттєво послабить маніпулятивний потенціал режиму.

Другим критично важливим елементом моделі є **соціально-освітній компонент.** Для мінімізації ефекту «психологічного зараження насильством» (за Л. Р. Гюсманом [19]), суспільства потребують формування стійкого імунітету до маніпулятивних воєнних ідеологій. Це досягається через упровадження довгострокових освітніх стратегій, спрямованих на розвиток критичного мислення, емоційної регуляції, емпатії та культури поваги до міжнародного правопорядку. Громадянське суспільство, озброєне знаннями про психологічну природу конфліктів за Л. Берковіцем [14], стає внутрішнім цензором і природним бар'єром, який здатний чинити опір спробам авторитарних еліт мобілізувати маси на підтримку загарбницької війни.

Теоретичні напрацювання Гюсмана щодо медіа-насильства та агресивних скриптів поведінки доводять, що тривале перебування індивіда в агресивному інформаційному середовищі формує стійкі когнітивні структури, які сприймають збройну силу як єдиний легітимний спосіб вирішення суперечок. Освітня превенція покликана зруйнувати ці скрипти ще на етапі їхнього формування в первинних ланках соціалізації. Міжнародні стандарти освіти повинні містити обов'язкові програми з медіаграмотності, деконструкції пропагандистських міфів та вивчення основ міжнародного гуманітарного права. Створення всесвітньої мережі незалежних освітніх платформ, здатних проникати крізь цифрові бар'єри тоталітарних держав, дозволить підтримувати критично мисляче ядро всередині самого суспільства-потенційного агресора, ускладнюючи для диктатора процес тотальної мобілізації людського ресурсу.

Третій рівень передбачає **модернізацію правових інструментів примусу**. Міжнародна спільнота має розробити чіткий алгоритм автоматичного правового та економічного блокування держави-агресора у момент, коли її вище керівництво демонструє стійкі когнітивні деформації та намір застосувати силу. Усунення інституційних вад у структурі ООН, на які звертають увагу вітчизняні дослідники [9], та легітимація Спеціального

трибуналу щодо злочину агресії [4] мають виконувати функцію невідворотного чинника психологічного стримування. Усвідомлення диктатором та його оточенням того факту, що жодне «групове мислення» чи «моральне виправдання» не захистить їх від індивідуального кримінального переслідування за Нюрнберзькими стандартами [13], здатне зруйнувати ілюзію невразливості безпосередньо у момент прийняття фатального політичного рішення.

Синдром безкарності та поведінкова деструкція суб'єкта агресії: деформація міжнародно-правового стримування та індивідуальний психопатологічний генез війни

Розширення аналітичного контуру дослідження вимагає фокусування на каузальному зв’язку між дефектами макросистемного міжнародного регулювання та мікрорівневим персоналізованим когнітивним спотворенням лідера держави-агресора. Війна Росії проти України, що переросла у масштабне руйнування глобальної архітектури безпеки, стала безпосереднім продуктом синергії двох факторів: інституційного паралічу міжнародних інститутів правосуддя та прогресуючої психопатологізації поведінкової моделі В. Путіна, яка розвинулася в умовах абсолютного дефіциту зовнішніх стримувань. Безкарність у цьому контексті виступає соціокогнітивним каталізатором, який у міжнародно-правовому вимірі трансформує потенційну девіантність політичного лідера на реальну стратегію винищення, легітимізовану та масштабовану державним апаратом.

У межах політичної психології та нейрополітології сучасний стан вищого керівника РФ класифікується як рафінований прояв синдрому Гюбріса. Цей синдром, що полягає у гіпертрофованому самолюбстві та пов'язаний із тривалим перебуванням при владі в умовах повної відсутності опозиції, детально описаний у наукових працях Д. Оуена та Дж. Девідсона. Клінічно виражений поведінковий патерн характеризується прогресуючою втратою зв'язку з реальністю, хронічним презирством до

альтернативних думок, звуженням критики та непохитним переконанням у власній історичній месіанській місії.

Дана поведінкова деформація чітко простежується через три базові психологічні маркери.

По-перше, відбулося екзистенційне злиття особистості диктатора з державою, коли власні когнітивні конструкти лідера щодо «історичної Росії» повністю підмінили собою реальні інтереси нації, перетворивши суверенітет України на об'єкт особистої образи.

По-друге, спостерігається тотальна втрата когнітивної гнучкості, зумовлена звуженням кола спілкування до лояльних представників силового блоку, що ізолювало правителя в інформаційному вакуумі й призвело до фатального прорахунку щодо оборонного потенціалу України у лютому 2022 року.

По-третє, нарцисичне месіанство з постійною апеляцією до міфологізованих образів минулого остаточно витіснило прагматичний політичний розрахунок, замінивши його квазірелігійним прагненням перекроювати кордони. У Путіна цей синдром набув злоякісної форми через тривалу деіндівідуалізацію відповідальності, коли автократичний спосіб прийняття рішень нівелював внутрішні механізми стримування, трансформувавши фрустрацію від розпаду імперського простору в імпульс до тотального насильства за класичною теорією фрустрації-агресії Дж. Долларда та Н. Міллера.

Проте поведінкова модель диктатора не формується в ізоляції - вона є прямим наслідком реактивності та пасивності зовнішнього середовища. Російсько-українська війна стала логічним і закономірним фіналом послідовного руйнування стримуючих бар'єрів міжнародного права, оскільки західний світ роками демонстрував політику умиротворення, створюючи у суб'єкта агресії стійку когнітивну ілюзію повної недоторканності. Ця хронологія міжнародного попущення розпочалася ще в період Другої чеченської війни, коли тотальний терор проти цивільного населення був кваліфікований світовою спільнотою як «внутрішня справа РФ», що заклало перші підвалини

впевненості режиму у прийнятності методів випаленої землі.

Наступним рубіконом став 2008 рік, коли після публічного виклику міжнародному правопорядку у Мюнхенській промові Путін здійснив акт агресії проти суверенної Грузії. Оскільки реакція Заходу обмежилася лише тимчасовим дипломатичним занепокоєнням, за яким слідувала спроба «перезавантаження» відносин, у свідомості російського лідера остаточно закріпилася теза про те, що груба сила здатна легітимізувати нові кордони. Військове втручання у Сирії у 2015 році та неселективні бомбардування Алеппо за повної відсутності жорсткої протидії з боку НАТО лише зміцнили уявлення диктатора про слабкість та нерішучість колективного Заходу. Кваліфікаційним піком цієї безкарності стала анексія Криму та розв'язання гібридної війни на Донбасі у 2014 році. М'який санкційний режим та продовження масштабних економічних і енергетичних проєктів з Європою були інтерпретовані Путіним як мовчазна згода світових лідерів на ревізію геополітичного простору, після чого психологічний рубікон вседозволеності було остаточно перейдено.

З точки зору міжнародного права, Путін абсолютно прагматично скористався фундаментальною системною прогалиною в архітектурі безпеки, а саме наявністю права вето у Ради Безпеки ООН. Цей інституційний дефект дозволив державі-агресору повністю блокувати дію Розділу VII Статуту ООН, створивши юридичний парадокс, за якого винуватець міжнародного злочину володіє процесуальною спроможністю паралізувати будь-які примусові заходи проти самого себе. На додаток, обмеження юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії через нератифікацію Росією Кампалійських поправок тривалий час виводили вище керівництво РФ із зони персональної судової загрози. Навіть історичний прецедент видачі МКС ордера на арешт Путіна у 2023 році за незаконну депортацію дітей став актом реагування expostfacto, який відбувся вже тоді, коли маховик масштабної війни було запущено.

Таким чином, сучасна трагедія України є прямим емпіричним доказом того, що тривалий дефіцит правового покарання на макрорівні неминуче руйнує раціональні когнітивні структури управління на мікрорівні. Поведінкова модель Путіна еволюціонувала від прагматичного авторитаризму до деструктивного тиранічного гюбріс-синдрому саме тому, що архітектура міжнародного права дозволяла безкарно конвертувати зовнішню агресію у внутрішній політичний капітал, деблокуючи індивідуальні психопатології еліт та перетворюючи їх на глобальну катастрофу.

Загальні висновки та концептуальні пропозиції дослідження

У результаті здійсненого комплексного, міждисциплінарного теоретико-методологічного аналізу феномену міжнародного злочину агресії, спрямованого на інтеграцію міжнародно-правових інструментів та психологічних детермінант деструктивної поведінки, сформульовано низку наукових узагальнень, що мають фундаментальне значення для сучасної юридичної та психологічної науки:

I. **Концептуальні узагальнення теоретико-методологічного характеру:**

1.1.*Еволюційно-парадигмальна трансформація агресії.* Встановлено, що феномен агресії пройшов складний шлях онтологічного та праксиологічного генезису - від адаптивного біологічного механізму виживання індивіда й первісної групи до високоструктурованого, соціально-детермінованого та політико-інструментального явища на макрорівні. У дослідженні доведено неспроможність суто біологічного чи каузально-фрустраційних підходів пояснити генезу суверенного насильства. Обґрунтовано міждисциплінарну концепцію, згідно з якою міжнародний злочин агресії є системним результатом синергетичного накладання індивідуальних психопатологічних деформацій лідера на специфічні соціокогнітивні сценарії соціального навчання та психологічного зараження насильством, що цілеспрямовано культивуються в масовій свідомості.

1.2. *Юридико-психологічна сутність архітектоніки владної мотивації.* Концептуалізовано психологічний зміст злочину агресії як специфічного «злочину вищого керівництва держави» («leadershipcrime»). Визначено, що його каузальною основою у деформованих, автократичних політичних системах є патологічна трансформація універсального прагнення до влади у деструктивні форми деструктивного нарцисизму, реваншизму та «комплексу месіанства». Замість цивілізованої раціональної взаємодії, еліти тоталітарного типу обирають паразитарну модель управління, за якої зовнішня військова експансія виступає компенсаторним механізмом внутрішньої неспроможності державного апарату та засобом штучної консолідації суспільства навколо диктатора через проєкцію образу екзистенційного ворога.

1.3. *Експлікація мікрогрупових та соціокогнітивних деформацій прийняття рішень.* Систематизовано та теоретично доведено, що безпосередня матеріалізація агресивного наміру у площину збройного конфлікту опосередковується дією синдрому «групового мислення» («groupthink») у закритому колі вищого керівництва («decision-makers»). Цей процес супроводжується стійкою ілюзією невразливості та нівелюванням правових та етичних обмежень. Разом з тим, індивідуальний моральний контроль суб'єктів владного впливу повністю нейтралізується через запуск механізмів морального відключення («moraldisengagement»): через ідеологічну раціоналізацію, дегуманізацію жертви та дифузію відповідальності, злочинні діяння інтерпретуються як виконання «вищого обов'язку», що дозволяє усунути когнітивний дисонанс у виконавців та ініціаторів війни.

1.4. *Криза доктринальних парадигм міжнародного правопорядку*. На основі критичного аналізу сучасної правової архітектури (Міжнародного кримінального суду, ООН, регіональних судів) констатовано глибокий методологічний вакуум: чинні міжнародно-правові інструменти орієнтовані на реагування «expostfacto» («після факту агресії») і виявляються безсилими через юрисдикційні колізії, дефекти статутних документів та

право вето держав-агресорів у Раді Безпеки ООН. Обґрунтовано, що подолання цієї кризи можливе лише через перехід від суто репресивної парадигми міжнародного кримінального права до превентивно-діагностичної парадигми, яка інтегрує юридичні інструменти із соціогуманітарними знаннями.

ІІ. Практичні пропозиції та рекомендації

Спираючись на розроблену інтегровану міждисциплінарну модель превенції, пропонується впровадження таких інноваційних засобів і реформ:

У міжнародно-правовій площині:

2.1. *Реформа юрисдикційного режиму МКС:* Задля подолання юрисдикційного глухого кута, зафіксованого у Кампалійських поправках, запропоновано внести зміни до Римського статуту, які б дозволили Міжнародному кримінальному суду здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії незалежно від ратифікації статуту державою-агресором, якщо ситуація безпосередньо загрожує глобальному миру та безпеці.

2.2. *Легітимізація інституту Спеціального трибуналу:* На основі критичного аналізу сучасного стану правосуддя запропоновано та обґрунтовано оптимальну доктринальну модель Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України. Доведено, що його створення має базуватися на універсальній юрисдикції за підтримки Генеральної Асамблеї ООН, що дозволить подолати імунітети вищого політичного керівництва Російської Федерації («rationepersonae») та створить прецедент невідворотного покарання лідерів-агресорів у майбутньому.

У площині психолого-правового моніторингу та превенції:

2.3. *Впровадження системи раннього інформаційно-психологічного скринінгу:* Пропонується створити під егідою міжнародних інституцій (або незалежних моніторингових місій) постійно діючу систему критеріїв оцінки психополітичного дискурсу держав. Виявлення у риториці вищих посадових осіб або у державних медіа ознак дегуманізації інших народів, системного

використання механізмів морального відключення або культивації ідеологеми «друг-ворог» має офіційно визнаватися ранніми маркерами підготовки до злочину агресії та автоматично запускати превентивні санкційні та дипломатичні протоколи.

У соціально-освітній та соціокультурній площині:

2.4. *Інституціоналізація антивоєнних освітніх стратегій:* На основі аналізу ефектів соціокогнітивного зараження запропоновано концепцію національних та міжнародних освітніх програм, спрямованих на формування когнітивної складності особистості, розвиток критичного мислення, емпатії та навичок медіагігієни. Освіта у сфері міжнародного гуманітарного права та психології маніпуляцій має стати стратегічним інструментом формування суспільного імунітету до деструктивних закликів автократичних еліт.

Таким чином, розроблена інтегрована модель доводить, що блокування міжнародного злочину агресії можливе лише за умови одночасного впливу на всі **три рівні його визрівання**: *індивідуально-психологічний* (деконструкція деструктивних намірів лідерів), *соціально-когнітивний* (підвищення критичності та імунітету мас) та *інституційно-правовий* (створення безкомпромісної системи Спеціальних трибуналів та моніторингу). Такий підхід закладає нові методологічні засади для розвитку науки міжнародного кримінального права та політичної психології у XXI столітті.

Список використаних джерел

1. Базов О. В. Юрисдикція Європейського суду з прав людини. Доктрина та практика : монографія. Київ : Істина, 2017. 422 с.

2. Волощук О. Т. Співпраця органів досудового розслідування України з Міжнародним кримінальним судом в умовах збройної агресії: кримінально-процесуальний та міжнародно-правовий аспекти. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2025. Вип. 4. С. 183-189. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.4.28

3. Волощук О. Т. Філософсько-правова парадигма агресії: генезис ідей від психологічного до міжнародно-правового виміру. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2025. Т. 36 (75). № 5. С. 189-194. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.5/31

4. Волощук О. Т. Доктрина міжнародно-правової відповідальності за злочин агресії та проблеми легітимації спеціального трибуналу для переслідування вищого політичного та військового керівництва рф. *JurisEuropensisScientia*. 2025. Вип. 5. С. 111-117. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v5.2025.21

5. Гнатовський М., Кучер О., Кориневич А. Міжнародний кримінальний суд: ефективність функціонування та переваги для України.*Український часопис міжнародного права*. 2014. № 4. С. 98-108.

6. Гнатовський М. Україна: динаміка трибуналу щодо злочину агресії присутня.*JusticeInfo*. 12.04.2022. URL: https://surl.li/rfmebg

7. Гутник В. Принцип nonbisinidem у практиці діяльності Комітету з прав людини, Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального суду. *Адвокат*. 2009. № 10. С. 34-37.

8. Задорожній О. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права : монографія. Київ : K.I.S., 2015. 712 с.

9. Організація Об'єднаних Націй у спробах протидії агресії Російської Федерації проти України / уклад. П. Рабінович та ін. Львів : ЛОБФ «Медицина і право», 2022. 16 с.

10. Anderson C. A., Bushman B. J. Humanaggression. *AnnualReviewofPsychology*. 2002. Vol. 53. P. 27–51. DOI: 10.1146/annurev.psych.53.100901.135231

11. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. EnglewoodCliffs : Prentice-Hall, 1973. 390 p.

12. Bandura A. Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*. 1999. Vol. 3. No. 3. P. 193–209. DOI: 10.1207/S15327957PSPR0303_3.

13. Bassiouni M. C. *Introduction to International Criminal Law*. 2nd ed. Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2014. 1122 p.
14. Berkowitz L. *Aggression: Its Causes, Consequences, and Control*. New York : McGraw-Hill, 1993. 485 p.
15. Cassese A. et al. (eds.). *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*. Vol. 1. New York : Oxford University Press, 2002.
16. Dollard J., Miller N. E., Doob L. W., Mowrer O. H., Sears R. R. *Frustration and Aggression*. New Haven : Yale University Press, 1939. 207 p.
17. Freud S. *По той бік принципу задоволення*. Відень : Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1920. 97 с.
18. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1973. 521 p.
19. Huesmann L. R. The Contagion of Violence. *Annual Review of Public Health*. 2007. Vol. 28. P. 337–354. DOI: 10.1146/annurev.publhealth.28.021406.144615.
20. Janis I. L. *Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascoes*. Boston : Houghton Mifflin, 1982. 351 p.
21. Lorenz K. *On Aggression*. London : Methuen, 1966. 306 p.
22. Morgenthau H. J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York : Alfred A. Knopf, 1948. 489 p.
23. Orakhelashvili A. The Concept of International Judicial Jurisdiction: A Reappraisal. *The Law and Practice of International Courts and Tribunals*. 2003. Vol. 3. P. 501–550.
24. Raimondo F. *General Principles of Law in the Decisions of International Criminal Courts and Tribunals*. Leiden ; Boston : Brill, 2008. 214 p.
25. Regulations of the Office of the Prosecutor (ICC). ICC-BD/05-01-09. 23 April 2009. URL: http://icc-cpi.int/NR/rdonlyres/FFF97111-ECD6-40B5-9CDA-792BCBE1E695/280253/ICCBD050109ENG.pdf.
26. *Rome Statute of the International Criminal Court*. 1998. URL: https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf.

27. Ryngaert C. *The Effectiveness of International Criminal Justice*. Cambridge : Intersentia, 2009. 278 p.

28. Scharf M. P. Self-Representation versus Assignment of Defence Counsel before International Criminal Tribunals. *Journal of International Criminal Justice*. 2006. Vol. 4. No. 1. P. 31–46.

29. Sunga L. *The Emerging System of International Criminal Law: Developments in Codification and Implementation*. Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1997. 486 p.

30. Tedeschi J. T., Felson R. B. *Violence, Aggression, and Coercive Actions*. Washington : American Psychological Association, 1994. 336 p.

31. Whiting A. In International Criminal Prosecutions, Justice Delayed Can Be Justice Delivered. *Harvard International Law Journal*. 2009. Vol. 50. No. 2. P. 323–364.

САНКЦІЇ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Кіріяк Оксана Василівна
к.ю.н., доцента кафедра приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCIDID: 0000-0001-8850-805X

Сучасний розвиток міжнародного приватного права відбувається в умовах принципової зміни тієї нормативної та геополітичної конфігурації, у межах якої традиційно формувалися його категорії, методи та інструментарій. Транскордонні приватноправові відносини дедалі меншою мірою функціонують у відносно автономному просторі колізійних норм, договірної свободи та процесуальної нейтральності. Натомість на їхню динаміку безпосередньо впливають механізми публічно-правового регулювання, спрямовані на досягнення цілей зовнішньої політики, міжнародної безпеки, захисту суверенітету та протидії порушенням міжнародного правопорядку. Одним із найбільш виразних проявів цієї тенденції стало стрімке поширення санкційних режимів, які з інструмента переважно міжнародно-публічного впливу поступово перетворилися на вагомий чинник організації та трансформації приватноправових відносин із транскордонним елементом.

Особливість санкцій у цьому контексті полягає в тому, що їхня юридична дія не вичерпується відносинами між державами чи іншими суб'єктами публічного права. Санкційні заходи безпосередньо або опосередковано визначають можливість укладення та виконання цивільно-правових договорів, здійснення платежів, переміщення майна та капіталу, реалізації корпоративних прав, доступу до фінансової інфраструктури, здійснення інвестиційної діяльності, використання інтелектуальної власності, а також можливість судового й арбітражного захисту порушених прав. Унаслідок цього приватноправовий суб'єкт, вступаючи у транскордонні відносини, дедалі

частіше змушений враховувати не лише питання застосовного права, компетентної юрисдикції чи можливості виконання майбутнього рішення, а й санкційний статус контрагента, характер відповідної юрисдикції, існування обмежень щодо конкретної операції та потенційний ризик застосування вторинних або екстериторіальних санкцій.

Зазначені процеси зумовлюють необхідність переосмислення традиційної методологічної передумови міжнародного приватного права – його функціональної відмежованості від публічного права. Класична модель колізійного регулювання виходила з необхідності визначити найбільш належний правопорядок для регулювання приватного відношення, залишаючи за межами безпосереднього аналізу політичну мету відповідного правового регулювання. Проте санкції істотно ускладнюють таку модель. Вони привносять у приватноправовий простір імперативні приписи, мета яких може бути принципово відмінною від безпосереднього врегулювання приватного інтересу. Унаслідок цього питання про те, яке право підлягає застосуванню, дедалі частіше не може бути відокремлене від попереднього питання про те, чи допускає правопорядок взагалі здійснення відповідної транскордонної операції.

Саме тому санкції доцільно розглядати не лише як зовнішній нормативний фактор, що впливає на міжнародні приватноправові відносини, а як фактор внутрішньої трансформації міжнародного приватного права. Йдеться про зміну не окремої категорії чи інституту, а поступову модифікацію способу функціонування всієї системи. Санкційні приписи здатні впливати на визначення застосовного права, функціонування імперативних норм, меж договірної автономії сторін, зміст застереження про публічний порядок, реалізацію юрисдикційних правил, а також на можливість визнання та виконання іноземних судових і арбітражних рішень. Тим самим санкційне регулювання створює своєрідний «другий нормативний шар» транскордонного приватного відношення, який

співіснує з традиційним колізійним механізмом і в окремих випадках здатний його коригувати або навіть блокувати.

Особливої складності набуває проблема екстериторіальної дії санкцій. Розширення санкційних режимів за межі території держави або міжнародної організації, яка їх запровадила, породжує ситуації, за яких один і той самий приватноправовий зв'язок може одночасно підпадати під дію кількох, інколи взаємно несумісних нормативних режимів. Суб'єкт господарювання може бути зобов'язаний утримуватися від певної операції відповідно до права однієї держави й водночас нести юридичні ризики за невиконання договірного або іншого приватноправового обов'язку відповідно до права іншої держави. У такій ситуації традиційна колізійна формула *lexlocisolutionis, lexcontractus, lexsocietatis* чи *lexreisitae* вже не завжди забезпечує достатню нормативну відповідь, оскільки проблема переміщується з площини простого вибору права до площини співвідношення конкуруючих імперативних режимів.

Санкції водночас істотно актуалізують категорію надмірно імперативних, або безпосередньо застосовуваних, норм (*overridingmandatoryprovisions*). Їхня специфіка полягає в тому, що вони претендують на застосування незалежно від права, яке визначене відповідно до звичайних колізійних правил. Санкційні приписи за своєю функціональною природою в багатьох випадках демонструють саме таку властивість: їхнє застосування обумовлюється не стільки колізійною прив'язкою, скільки прагненням держави забезпечити ефективність власного публічного регулювання. Це ставить перед міжнародним приватним правом принципово нове питання: де проходить межа між легітимним урахуванням імперативних приписів іншого правопорядку та неприпустимим перенесенням внутрішньої санкційної політики однієї держави на територію іншої?

Не менш суттєві трансформації відбуваються у сфері міжнародної юрисдикції та судового захисту. Санкції можуть впливати не лише на матеріальну можливість виконання приватноправового обов'язку, але й на

практичну здійсненність судового процесу: сплату судових зборів, оплату правничої допомоги, доступ до банківської системи, передачу документів, участь сторін у провадженні, виконання забезпечувальних заходів та подальше виконання судового чи арбітражного рішення. У результаті санкційний фактор дедалі частіше виявляється на всіх стадіях «*життєвого циклу*» транскордонного приватноправового спору – від виникнення матеріального правовідношення до остаточної реалізації судового захисту.

Особливо показовою є трансформація концепції публічного порядку (*ordrepublic/publicpolicy*). Традиційно ця категорія виконувала роль запобіжника, який дозволяв державі відмовити у застосуванні іноземного права або у визнанні та виконанні іноземного рішення, якщо наслідки такого застосування суперечили фундаментальним засадам її правопорядку. Санкційна реальність істотно розширює потенційне функціональне поле цієї категорії. Водночас постає складна дилема: чи може порушення санкційного режиму саме по собі становити загрозу публічному порядку; чи повинні суди враховувати санкційні приписи іноземної держави; і, зрештою, чи може *publicpolicy* стати механізмом взаємного «проникнення» конкуруючих політико-правових цінностей у міжнародний приватноправовий процес. Відповідь на ці питання безпосередньо впливає на ступінь відкритості національного правопорядку до іноземних правових систем.

У ширшій перспективі санкційна практика виявляє фундаментальну тенденцію до політизації та ціннісної переорієнтації міжнародного приватного права. Його класична модель значною мірою ґрунтувалася на ідеї координації правопорядків, передбачуваності та забезпечення стабільності транскордонного приватного обігу. Сучасні санкційні режими демонструють, що приватноправова автономія дедалі частіше співвідноситься з цілями, які виходять далеко за межі індивідуального інтересу сторін. Економічна транзакція може одночасно бути елементом ширшої системи зовнішньополітичного

впливу; приватний договір – об'єктом публічного контролю; а реалізація суб'єктивного права – потенційним джерелом санкційно-правових наслідків. Таким чином, міжнародне приватне право опиняється в точці перетину приватної автономії, державного суверенітету та глобальної політики безпеки.

Для України ця проблематика має особливе теоретичне та практичне значення. Збройна агресія російської федерації, масштабування міжнародних санкційних режимів, запровадження Україною власної системи обмежувальних заходів, а також численні транскордонні приватноправові спори, пов'язані з активами, корпоративними правами, договорами, інвестиціями та виконанням судових рішень, перетворили санкційне регулювання на один із визначальних факторів сучасного правового середовища. У цих умовах українська доктрина міжнародного приватного права має не лише реагувати на вже сформовану практику, а й концептуально осмислити межі та способи взаємодії санкційного права з колізійним регулюванням. Йдеться, зокрема, про пошук такого балансу між ефективністю санкційної політики та принципами правової визначеності, пропорційності, захисту законних очікувань і доступу до правосуддя, який дозволив би уникнути як надмірної ізоляції приватноправового обігу, так і нівелювання публічно-правових механізмів міжнародного реагування на серйозні порушення міжнародного правопорядку.

Отже, санкції слід розглядати не як тимчасове відхилення від нормального функціонування міжнародного приватного права, а як один із ключових проявів його сучасної трансформації. Вони змушують переосмислити співвідношення приватного і публічного, територіального та екстериторіального, колізійного та імперативного, національного та транснаціонального регулювання. Саме в цьому полягає їхнє системне значення: санкції не просто встановлюють заборони для окремих суб'єктів чи операцій, а змінюють нормативні умови, за яких транскордонні приватноправові відносини виникають, реалізуються та припиняються. Дослідження санкцій як фактора

трансформації міжнародного приватного права, відповідно, має бути спрямоване не стільки на каталогізацію окремих обмежувальних заходів, скільки на виявлення глибинних змін у доктрині, методології та механізмах міжнародного приватноправового регулювання.

1.2. Співвідношення санкцій, імперативних норм та публічного порядку

Визначення юридичної природи санкцій у транскордонних приватноправових відносинах закономірно актуалізує питання про їх співвідношення з такими фундаментальними категоріями міжнародного приватного права, як імперативні норми та публічний порядок (*ordrepublic*). Саме через ці категорії міжнародне приватне право традиційно забезпечує можливість коригування наслідків застосування іноземного права або обмеження автономії волі сторін у випадках, коли реалізація звичайних колізійних правил вступає у суперечність із фундаментальними інтересами правопорядку *lexfori*. Водночас санкційне регулювання вносить до цієї конструкції істотну новелу: санкційна норма, будучи за своєю генезою публічно-правовою, може набувати ознак імперативної норми безпосереднього застосування, а в окремих випадках – стати елементом публічного порядку держави. Проте автоматичне ототожнення цих категорій було б методологічно помилковим, оскільки вони виконують різні функції в механізмі міжнародного приватноправового регулювання.

Вихідною для такого розмежування є сама конструкція колізійного методу. Визначення застосовного права має на меті забезпечити найбільш обґрунтований зв’язок конкретного приватноправового відношення з певним правопорядком. Водночас жодна сучасна система міжнародного приватного права не визнає абсолютності такого механізму. Автономія волі сторін та дія звичайних колізійних прив’язок обмежуються тоді, коли відповідний правопорядок вважає певні норми настільки важливими для захисту фундаментальних публічних інтересів, що їх застосування не може бути усунене шляхом вибору іншого права. Саме таку функцію виконують

overridingmandatoryprovisions– норми, які застосовуються незалежно від права, визначеного відповідно до загальних колізійних правил.

Найбільш чітке нормативне вираження ця концепція отримала в Регламенті (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 року про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Rome I). [107] Відповідно до статті 9(1), *overridingmandatoryprovisions* є положеннями, дотримання яких держава вважає критично важливим для захисту своїх публічних інтересів – зокрема політичної, соціальної або економічної організації – настільки, що вони застосовуються до будь-якої ситуації, яка входить до сфери їх дії, незалежно від права, що в іншому випадку застосовувалося б до договору. Стаття 9(2) гарантує застосування таких норм *lexfori*, а стаття 9(3) допускає врахування імперативних норм держави місця виконання договірних зобов'язань, якщо вони роблять виконання договору незаконним. При цьому суд має враховувати природу та мету таких норм, а також наслідки їх застосування або незастосування. Наведена конструкція має безпосереднє значення для санкційного права. Санкційна норма зазвичай має всі передумови для того, щоб претендувати на статус норми безпосереднього застосування: вона спрямована на захист не індивідуального приватного інтересу, а певного фундаментального публічного інтересу; її дія не залежить від волі учасників цивільного обороту; вона може поширюватися на відносини, до яких відповідно до звичайних колізійних правил мало б застосовуватися інше право; а її порушення може мати наслідком неможливість здійснення відповідної транзакції незалежно від її цивільно-правової дійсності. Саме тому санкційне регулювання можна розглядати як один із найбільш виразних сучасних проявів феномена *overridingmandatoryrules*. Водночас вирішальним є не

[107] Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 року про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Rome I) https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

формальне віднесення норми до санкційного законодавства, а встановлення того, чи має конкретна санкційна норма таку інтенсивність публічного інтересу та таку сферу дії, які дозволяють їй функціонувати поза межами звичайної *lexcausae*.

Українське законодавство фактично містить конструкцію, функціонально близьку до цієї моделі. Відповідно до статті 14 Закону України «Про міжнародне приватне право»,[108] правила цього Закону не обмежують дію імперативних норм права України, що регулюють відповідні правовідносини, незалежно від права, яке підлягає застосуванню. Водночас суд може застосувати імперативні норми права іншої держави, якщо вони мають тісний зв'язок із відповідними правовідносинами; при цьому суд повинен врахувати призначення та характер таких норм, а також наслідки їх застосування або незастосування. Ця норма має особливу цінність у санкційних спорах, оскільки створює нормативну підставу для диференційованого підходу до санкційних приписів України та іноземних держав: українські імперативні приписи мають пріоритет у межах визначеної законодавцем сфери, тоді як застосування іноземних імперативних норм потребує додаткового встановлення тісного зв'язку та оцінки їхньої мети, характеру й наслідків.

Проте саме тут проходить принципова межа між імперативною нормою та публічним порядком. Якщо *overridingmandatoryprovision* безпосередньо регулює відповідне правовідношення, витісняючи або доповнюючи право, яке мало б застосовуватися за загальними колізійними правилами, то *ordrepublic* функціонує переважно як негативний механізм контролю. Він не встановлює самостійного позитивного регулювання відносин, а дозволяє суду відмовити у застосуванні іноземної норми або у визнанні певного результату, якщо такий результат є несумісним із фундаментальними

[108]Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text

засадами правопорядку держави суду. Саме ця відмінність має принципове значення для санкційних відносин: суд може застосувати санкційну норму безпосередньо як імперативну, але він також може відмовити у застосуванні іноземного права або у визнанні іноземного рішення через його суперечність фундаментальним цінностям *lexfori*. Це два різні механізми, навіть якщо в основі їхнього функціонування лежить спільна ідея захисту публічного інтересу.

Така диференціація прямо відображена у статті 21 Rome I,[109] яка встановлює застереження про публічний порядок: застосування положення права будь-якої країни, визначеного Регламентом, може бути відмовлено лише тоді, коли таке застосування є явно несумісним (*manifestlyincompatible*) із публічним порядком суду. На відміну від цього, стаття 9 передбачає безпосереднє застосування *overridingmandatoryprovisions*.[110] У практиці та доктрині Європейського Союзу ця різниця сформульована особливо виразно: *publicpolicy* спрямований на виключення небажаного результату застосування іноземного права, тоді як *overridingmandatoryprovisions* безпосередньо впливають на саме правовідношення та визначають його зміст незалежно від права, яке в іншому випадку регулювало б це відношення.

Саме така функціональна різниця дозволяє точніше визначити місце санкцій у відповідній системі. Санкція не є синонімом *overridingmandatoryprovision*, так само як вона не є автоматично складовою *ordrepublic*. Санкція є матеріально-правовим або організаційно-правовим заходом публічного впливу, тоді як імперативність і публічний порядок характеризують спосіб взаємодії відповідної

[109]Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 року про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Rome I) https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

[110]Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 року про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Rome I) https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

норми з іноземним правом. Іншими словами, санкційний характер норми відповідає на питання «яку публічно-правову мету переслідує відповідний припис?», тоді як статус *overridingmandatoryprovision* відповідає на питання «чи повинна ця норма застосовуватися незалежно від права, визначеного колізійними правилами?». Нарешті, *ordrepublic* відповідає на третє питання: «чи настільки неприйнятним є результат застосування іноземного права, що правопорядок суду не може його допустити?».

Така трирівнева конструкція дозволяє уникнути поширеної помилки, за якої будь-яке санкційне обмеження апріорі визнається нормою безпосереднього застосування або елементом публічного порядку. Для міжнародного приватного права така презумпція була б надмірною, оскільки перетворювала б будь-яке внутрішнє публічно-правове регулювання на універсальний механізм екстериторіального впливу. Визнання за кожною санкційною нормою автоматичної екстериторіальної дії фактично нівелювало б саму логіку колізійного методу та породжувало б ситуацію нормативної конкуренції, у якій кожна держава могла б вимагати пріоритету власного санкційного режиму в будь-якому транскордонному відношенні. Тому міжнародне приватне право має виконувати не лише функцію забезпечення ефективності санкцій, але й функцію нормативного фільтра, який визначає межі їхнього допустимого впливу на іноземні приватноправові відносини.

Важливим орієнтиром у цьому питанні є Гаазькі принципи щодо вибору права в міжнародних комерційних договорах 2015 року. [111] Хоча вони не є міжнародним договором та мають рекомендаційний характер, їхня доктринальна цінність полягає у системному розмежуванні *overridingmandatoryprovisions* і *publicpolicy*. Стаття 11 встановлює, що автономія волі сторін може бути обмежена у виняткових випадках застосуванням імперативних норм

[111]Гаазькі принципи щодо вибору права в міжнародних комерційних договорах 2015 рокуhttps://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=135

або застереженням про публічний порядок. При цьому Коментар до Принципів прямо наголошує: у випадку *overridingmandatoryprovisions* обране сторонами право може бути доповнене або витіснене відповідною імперативною нормою, тоді як у випадку *ordrepublic* застосування обраного права обмежується лише тією мірою, якою його результат є явно несумісним із фундаментальними засадами правопорядку суду.

Особливо значущим для санкційної проблематики є встановлений Гаазькими принципами винятковий характер обох механізмів. Обмеження автономії волі має бути обґрунтованим, чітко визначеним та не ширшим, ніж необхідно для досягнення відповідної мети. Коментар до статті 11 підкреслює, що *overridingmandatoryprovisions* мають стосуватися норм фундаментальної важливості для відповідного правопорядку, а *publicpolicy* може бути застосований лише за наявності очевидної несумісності результату із фундаментальними засадами *lexfori*. Для санкційного права це означає, що сама по собі політична значущість санкційного режиму ще не є достатньою підставою для його автоматичного домінування над *lexcausae*. Необхідним є встановлення нормативної мети, предметної та територіальної сфери дії санкційної норми, її зв'язку з відповідною державою та наслідків її застосування.

У цьому аспекті особливо цікавою є стаття 9(3) Rome I,[112] оскільки вона дозволяє надати ефект імперативним нормам держави, де договірне зобов'язання має бути або було виконане, якщо такі норми роблять виконання договору незаконним. При цьому суд повинен врахувати природу та мету відповідних норм і наслідки їх застосування або незастосування. Ця модель надзвичайно близька до типових санкційних ситуацій, коли договір укладено за правом однієї держави, сторони знаходяться в інших державах, а виконання має відбутися в юрисдикції,

[112]Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 року про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Rome I) https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

яка запровадила санкційну заборону. Виникає питання не стільки про недійсність договору за *lexcontractus*, скільки про можливість його фактичного виконання в конкретній юрисдикції. Саме тут санкції виявляють свою трансформаційну силу: вони здатні розділити юридичну чинність зобов'язання та юридичну можливість його виконання.

Однак санкційна проблематика створює і зворотну ситуацію – конфлікт між санкційними режимами різних держав. Уявімо транскордонний договір, щодо якого право держави А не містить жодної заборони, тоді як право держави В, де має відбутися виконання, забороняє відповідну операцію через санкційний статус контрагента. Одночасно право держави С, з якою інша сторона має тісний зв'язок, може встановлювати заборону на дотримання санкцій держави В. У такій ситуації категорія *overridingmandatoryprovisions* перестає бути лише механізмом захисту *lexfori* і перетворюється на інструмент координації конкуруючих імперативних режимів. Для міжнародного приватного права це принципово нова проблема, оскільки традиційний колізійний аналіз має справу переважно з конкуренцією правопорядків, тоді як санкційні спори породжують конкуренцію публічних регуляторних імперативів, кожен із яких претендує на пріоритет.

У цьому контексті особливого значення набуває критерій тісного зв'язку. Стаття 14 Закону України «Про міжнародне приватне право» [113] прямо вимагає такого зв'язку для можливості застосування імперативних норм іноземної держави. Аналогічно сучасний підхід у європейському міжнародному приватному праві виходить із того, що статус overridingmandatoryprovision не може бути визначений виключно абстрактно; необхідно оцінювати конкретні обставини справи, зв'язок правовідносин із відповідною державою, характер норми та її нормативну мету. Такий підхід особливо важливий щодо

[113]Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text

санкцій, оскільки дозволяє відмежувати реальний регуляторний зв'язок від спроби надати внутрішньому санкційному режиму необмежену екстериторіальну дію. У сучасній практиці ЄС Суд Європейського Союзу також наголошує, що класифікація норми як *overridingmandatoryprovision* не може здійснюватися суто абстрактно, без урахування конкретних обставин та достатнього зв'язку з відповідним правопорядком.

Ще складнішою є ситуація, коли санкційний режим набуває значення елемента публічного порядку. На відміну від *overridingmandatoryprovision*, яка безпосередньо регулює відношення, *publicpolicy* може бути задіяний на завершальному етапі колізійного аналізу – для недопущення результату, який суперечить фундаментальним засадам *lexfori*. У санкційних спорах це може проявлятися, зокрема, у відмові від застосування іноземного права, якщо його застосування призвело б до результату, який держава вважає несумісним із фундаментальними принципами її правопорядку, або у відмові у визнанні чи виконанні іноземного судового чи арбітражного рішення. Однак і тут необхідний високий поріг застосування: *ordrepublic* не може перетворюватися на універсальний механізм забезпечення будь-якої зовнішньополітичної або економічної мети держави.

Саме тому в санкційних відносинах доцільно застосовувати принцип функціональної диференціації. Якщо санкційна норма безпосередньо забороняє здійснення певної операції, визначає коло заборонених суб'єктів або встановлює обов'язковий режим заморожування активів, її юридична природа потенційно наближається до *overridingmandatoryprovision*. Якщо ж питання полягає в тому, чи може суд допустити певний результат застосування іноземного права, який суперечить фундаментальним засадам його правопорядку, йдеться про *ordrepublic*. Якщо ж санкція лише опосередковано ускладнює виконання договору, але не встановлює безпосередньої заборони для конкретного приватноправового відношення, її вплив має оцінюватися насамперед у межах *lexcausae*, правил виконання

зобов'язань, неможливості виконання, форс-мажорних обставин або інших відповідних інститутів матеріального права.

Отже, санкції, імперативні норми та публічний порядок перебувають у відносинах не тотожності, а функціонального перетину. Санкція характеризує особливий публічно-правовий захід впливу; імперативна норма визначає обов'язковий характер конкретного правового припису та можливість його застосування незалежно від *lexcausae*; *ordrepublic* встановлює межу допустимості результату застосування іноземного права. Відповідно, санкційний режим може функціонувати як *overridingmandatoryprovision* лише за наявності відповідних критеріїв, а його порушення або наслідки можуть бути кваліфіковані через *publicpolicy* лише за умови досягнення необхідного рівня фундаментальності для *lexfori*.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що санкційна трансформація міжнародного приватного права проявляється саме у зміщенні межі між матеріальним колізійним регулюванням та публічно-правовим імперативом. Якщо класична модель міжнародного приватного права прагнула насамперед визначити право, яке має регулювати приватне відношення, то санкційна реальність дедалі частіше вимагає додаткової відповіді на питання, які імперативні приписи можуть втрутитися у це регулювання незалежно від визначеної *lexcausae* та які результати застосування іноземного права є неприйнятними для *lexfori*. У цьому сенсі санкції не руйнують колізійний метод, а радше демонструють його сучасну межу: міжнародне приватне право вже не може виходити з повної нейтральності щодо публічних інтересів держави, однак воно має забезпечувати юридичні критерії, які не дозволять будь-якому публічному інтересу автоматично перетворитися на універсальний імператив.

Саме ця обставина визначає особливу роль міжнародного приватного права в сучасному санкційному середовищі. Його завдання полягає не лише у забезпеченні ефективності санкційних режимів, але й у встановленні меж їхнього впливу на приватну автономію, стабільність

договірних відносин та законні очікування учасників транскордонного обороту. Такий підхід дозволяє розглядати *overridingmandatoryprovisions* та *ordrepublic* не як засоби автоматичного витіснення іноземного права, а як виняткові та структурно контрольовані механізми узгодження приватноправової автономії з фундаментальними публічними інтересами держави. У цьому полягає їхнє особливе значення для санкційної трансформації міжнародного приватного права: саме через ці категорії санкції переходять із площини зовнішнього публічно-правового впливу у внутрішню структуру колізійного регулювання.

1.3. Екстериторіальна дія санкцій і проблема конфлікту правопорядків

Однією з найбільш складних проблем, породжених сучасним санкційним регулюванням, є питання його територіальної сфери дії. Традиційно юрисдикція держави ґрунтується на принципі територіальності, відповідно до якого держава здійснює нормативну та правозастосовну владу передусім щодо осіб, майна та юридичних фактів, пов'язаних із її територією. У міжнародному приватному праві цей принцип знаходить відображення у самій логіці колізійного регулювання: територіальна локалізація відношення, місце знаходження майна, місце укладення або виконання договору, місце завдання шкоди, місце знаходження сторони чи інші об'єктивні зв'язки використовуються для визначення правопорядку, найбільш тісно пов'язаного з відповідним відношенням. Санкційне право істотно ускладнює цю конструкцію, оскільки сучасні санкційні режими дедалі частіше поширюють свої юридичні наслідки на поведінку, активи та транзакції, які фізично знаходяться за межами території держави-ініціатора.

Екстериторіальність санкцій при цьому не слід розуміти як єдину або однорідну юридичну конструкцію. У широкому розумінні вона охоплює ситуації, коли держава встановлює юридичні обов'язки щодо поведінки власних громадян і юридичних осіб за кордоном, регулює діяльність іноземних суб'єктів у разі наявності певного

зв'язку з її юрисдикцією або встановлює заборони щодо транзакцій, які лише частково пов'язані з її територією чи економічною інфраструктурою. Тому принциповим є розмежування безпосередньої територіальної юрисдикції, персональної юрисдикції та екстериторіального економічного впливу. У першому випадку санкційний припис застосовується до поведінки в межах території держави; у другому – до її громадян або юридичних осіб незалежно від місця їхньої діяльності; у третьому – до іноземних суб'єктів через їхню залежність від фінансової, банківської, технологічної чи іншої інфраструктури відповідної держави.

Саме персональний критерій дозволяє частково пояснити ту ситуацію, яка на перший погляд може видаватися екстериторіальним втручанням у сферу суверенітету іншої держави. Якщо санкційний режим поширюється на громадян або юридичних осіб держави незалежно від того, де вони перебувають, його дія формально ґрунтується не на територіальній, а на персональній юрисдикції. Показовим у цьому відношенні є британський *SanctionsandAnti-Money LaunderingAct 2018*,[114] який дозволяє встановлювати санкційні заборони щодо осіб у Сполученому Королівстві, а також щодо «*UK persons*» у будь-якій державі світу. Офіційні пояснення до законодавства прямо підтверджують можливість застосування санкційних норм до поведінки британських осіб за межами Великої Британії. Аналогічний підхід зберігається і в сучасному британському санкційному регулюванні.

Однак найбільш дискусійною є ситуація, коли санкційний режим претендує на вплив на іноземних суб'єктів, які не мають очевидного персонального зв'язку з державою, що запровадила санкції. Тут екстериторіальний ефект виникає через економічні та інфраструктурні зв'язки: використання певної валюти, банківської системи, платіжної інфраструктури, технологій, товарів,

[114] Sanctions and Anti-Money Laundering Act 2018 https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2018/13/contents

програмного забезпечення, страхових або транспортних послуг. Такий механізм дозволяє державі фактично розширити дію санкційного режиму далеко за межі її територіальної юрисдикції. Суб'єкт, який формально знаходиться поза санкційною юрисдикцією, може опинитися перед необхідністю вибору між дотриманням права держави свого місцезнаходження та санкційнимивимогами іншого правопорядку, невиконання яких загрожує йому втратою доступу до відповідної економічної інфраструктури.

Саме тут виникає фундаментальна проблема конфлікту правопорядків. На відміну від класичної колізійної ситуації, коли два правопорядки претендують на регулювання одного приватноправового відношення, санкційна колізія може мати значно гостріший характер: один правопорядок зобов'язує суб'єкта вчинити певну дію, тоді як інший правопорядок забороняє її вчинення. Таким чином, колізія перестає бути лише питанням вибору права і перетворюється на ситуацію нормативної несумісності. Суб'єкт може одночасно опинитися в стані *doublebind*: виконання одного правового припису автоматично створює ризик порушення іншого. Для міжнародного приватного права це означає необхідність переходу від класичної моделі «яке право застосовується?» до складнішої моделі «які конкуруючі імперативні приписи можуть бути застосовані та який із них має отримати пріоритет?».

Універсальний рівень санкційного регулювання певною мірою пом'якшує цю проблему. Якщо санкційні заходи запроваджуються Радою Безпеки ООН на підставі глави VII Статуту ООН, [115] вони набувають особливого міжнародно-правового статусу. Відповідно до статті 41 Статуту Рада Безпеки може приймати рішення про заходи, що не передбачають застосування збройної сили, включаючи повне або часткове переривання економічних

[115] Статут Організації Об'єднаних Націй (з поправками від 26.06.1945) https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/No%20Volume/Part/un_charter.pdf

відносин та інших засобів комунікації. Держави-члени ООН зобов'язані виконувати рішення Ради Безпеки відповідно до статті 25 Статуту, а стаття 103 встановлює пріоритет зобов'язань за Статутом ООН у разі їхньої колізії з іншими міжнародними зобов'язаннями. Саме тому санкції Ради Безпеки мають принципово іншу природу, ніж односторонні санкційні режими окремих держав або регіональних організацій.

Практика санкційних комітетів Ради Безпеки демонструє, що навіть універсальні санкційні режими можуть безпосередньо втручатися у приватноправову сферу. Наприклад, режими *assetfreeze* передбачають обов'язок держав заморожувати кошти, фінансові активи та економічні ресурси осіб, визначених відповідним санкційним комітетом, якщо такі активи знаходяться на їхній території або перебувають під відповідним контролем. Одночасно санкційні режими передбачають спеціальні винятки, зокрема щодо основних витрат, надзвичайних витрат, судових, адміністративних чи арбітражних обтяжень та рішень, а також у визначених випадках – платежів за договорами, укладеними до включення особи до санкційного переліку. Така конструкція показує, що міжнародне санкційне право саме по собі змушене враховувати стабільність приватноправового обороту та наслідки санкцій для вже існуючих майнових вимог.

Інша модель формується в межах Європейського Союзу, де санкційні заходи щодо третіх держав мають особливу нормативну природу, оскільки поєднують рішення у сфері Спільної зовнішньої та безпекової політики з регламентами, які безпосередньо створюють юридичні наслідки для приватних осіб та суб'єктів господарювання. Водночас ЄС виробив принципово важливий контрмеханізм проти екстериторіального застосування іноземного санкційного права – так званий *BlockingStatute*, закріплений у Регламенті Ради (ЄС) №

2271/96. [116] Його метою є захист осіб, які здійснюють міжнародну торгівлю та рух капіталу між ЄС і третіми державами, від наслідків застосування визначеного іноземного законодавства з екстериторіальною дією. Регламент прямо виходить із того, що таке екстериторіальне застосування може негативно впливати на встановлений правопорядок Союзу та інтереси його фізичних і юридичних осіб, і тому передбачає механізми нейтралізації таких наслідків.

Юридичне значення *BlockingStatute* для міжнародного приватного права важко переоцінити. Він демонструє принципово нову ситуацію, коли один правопорядок не просто відмовляється визнавати екстериторіальний ефект санкцій іншого правопорядку, а встановлює власний імперативний режим, спрямований на блокування такого ефекту. Таким чином, виникає своєрідна «дзеркальна» колізія: держава А встановлює заборону на певну операцію; держава В забороняє своїм суб'єктам виконувати цю заборону; суб'єкт, який перебуває під дією обох режимів, опиняється в ситуації конфлікту взаємовиключних імперативних приписів. З позицій міжнародного приватного права це є одним із найскладніших проявів сучасної нормативної фрагментації, оскільки традиційні колізійні прив'язки не дають автоматичної відповіді на питання про пріоритет таких приписів.

Проблема стає ще гострішою, коли санкційний конфлікт трансформується у приватноправовий спір. Наприклад, сторона договору, яка не виконала зобов'язання через санкційну заборону, може посилатися на неможливість виконання або інший передбачений застосовним правом юридичний механізм. Контрагент, своєю чергою, може стверджувати, що санкційна заборона не має юридичної сили у відповідній юрисдикції або що сторона добровільно обрала санкційний ризик. Перед судом постає подвійне завдання: спочатку визначити, чи є

[116] Регламент Ради (ЄС) № 2271/96 https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/1996/2271/oj/eng

відповідна санкційна норма релевантною до приватноправового відношення, а потім встановити її місце в ієрархії конкуруючих правових режимів. У цьому випадку питання екстериторіальності стає не абстрактною проблемою міжнародного публічного права, а безпосереднім питанням договірної відповідальності.

Особливого значення тут набуває місце виконання зобов'язання. Якщо санкційна заборона діє в державі, де має відбутися виконання, її вплив на договірне відношення може бути істотно сильнішим, ніж вплив санкцій держави, яка має лише опосередкований зв'язок із договором. Саме тому стаття 9(3) Rome I[117] надає можливість врахування overridingmandatoryprovisions держави місця виконання, якщо вони роблять виконання договору незаконним. Така модель дозволяє уникнути спрощеного підходу, за якого будь-яка іноземна санкційна норма автоматично визнається релевантною. Вона водночас визнає реальність ситуації, коли приватноправовий обов'язок юридично існує, але його реалізація у конкретній державі є незаконною.

Проте екстериторіальний ефект санкцій не повинен ототожнюватися з універсальною юридичною дією санкційного припису. Міжнародне приватне право має розрізняти юридичну обов'язковість санкції для суб'єктів, які перебувають у сфері дії відповідного правопорядку, та її можливий фактичний економічний вплив на суб'єктів, що перебувають поза цією сферою. Саме тому необхідно розрізняти *legalextraterritoriality* та *economicextraterritoriality*. У першому випадку іноземна держава прямо встановлює юридичний обов'язок для суб'єкта за межами своєї території. У другому – вона створює такі економічні стимули або ризики, за яких іноземний суб'єкт фактично змушений враховувати санкційний режим, хоча формально безпосередньо йому не підпорядкований.

[117]Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 року про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Rome I) https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

Останній феномен має особливе значення для міжнародного приватного права, оскільки фактична екстериторіальність може бути значно ширшою за юридичну. Банківська установа, страхова компанія, перевізник, технологічна компанія або інвестор можуть добровільно припиняти певні операції не тому, що безпосередньо зобов'язані це робити правом відповідної держави, а через ризик вторинних санкцій, втрати доступу до ринку або фінансової інфраструктури. У результаті санкційний режим змінює поведінку суб'єктів, які формально перебувають поза його прямою юрисдикцією. Для приватного права це породжує феномен санкційногоcompliance як самостійного фактора договірної поведінки, коли сторони включають санкційні застереження, проводять розширений duediligence, встановлюють права на призупинення або припинення договору та розподіляють між собою санкційні ризики.

Українське законодавство демонструє ще одну модель поєднання територіального та персонального підходів. Закон України «Про санкції» [118] передбачає можливість застосування санкцій не лише до іноземних держав, а й до іноземних юридичних осіб, юридичних осіб, які перебувають під контролем іноземної юридичної особи або фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, суден, повітряних суден та інших визначених законом суб'єктів. При цьому законодавча конструкція пов'язує санкційну політику України із захистом національних інтересів, безпеки, суверенітету та територіальної цілісності, а також встановлює принципи законності, прозорості, об'єктивності, відповідності меті та ефективності застосування санкцій. Такий підхід засвідчує, що українське санкційне право також не обмежується суто територіальною моделлю, а охоплює певні категорії іноземних суб'єктів та транскордонних відносин.

Водночас для міжнародного приватного права принципове значення має питання взаємного визнання

[118] Про санкції: Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text

санкційних режимів. Якщо кожна держава виходитиме з автоматичного пріоритету власних санкційних норм, транскордонний приватноправовий оборот ризикує перетворитися на простір множинних та взаємовиключних заборон. Договір, який є законним у державі його укладення, може бути незаконним у державі виконання; платіж, допустимий за правом держави банку-відправника, може бути заблокований банком-кореспондентом; реалізація судового рішення може бути дозволена однією державою та заборонена іншою. Таким чином, санкції створюють не просто колізію матеріальних норм, а колізію правових просторів, у межах яких одна й та сама приватноправова дія набуває різної юридичної оцінки.

У цьому контексті міжнародне приватне право виконує роль своєрідного механізму координації суверенітетів. Його завдання полягає не в тому, щоб автоматично забезпечувати перевагу санкційного режиму *lexfori*, а в тому, щоб встановити критерії, за якими має визначатися релевантність іноземного санкційного припису. До таких критеріїв належать характер і мета санкційної норми, ступінь зв'язку правовідношення з відповідним правопорядком, місце виконання зобов'язання, місцезнаходження активу, статус сторін, можливість застосування норми як *overridingmandatoryprovision*, а також потенційні наслідки її врахування або неврахування. Саме такий диференційований підхід дозволяє уникнути двох крайнощів: повного ігнорування іноземних санкційних режимів та некритичного визнання їх універсальної юридичної дії.

Особливу роль у цьому процесі відіграє принцип міжнародної ввічливості (*comity*), який у санкційних спорах набуває нового змісту. Традиційно *comity* передбачає готовність правопорядку враховувати певні правові наслідки іноземного права з міркувань взаємної поваги та координації юрисдикцій. Однак санкційне право демонструє межі такого підходу: держава не може автоматично визнавати іноземні санкції, якщо це суперечить її власним фундаментальним інтересам або

імперативним нормам. Водночас повне ігнорування іноземного санкційного режиму може мати негативні наслідки для міжнародного співробітництва та створювати ризики взаємної фрагментації правового простору. Відтак *comity* у санкційному контексті повинна розглядатися не як презумпція визнання, а як принцип зваженої координації конкуруючих публічних інтересів.

У цьому сенсі екстериторіальна дія санкцій є одним із найбільш виразних проявів трансформації міжнародного приватного права від колізійного права правопорядків до права координації регуляторних режимів. Якщо класична модель прагнула визначити один правопорядок, який має регулювати відповідне приватне відношення, то сучасна санкційна реальність змушує визнати можливість одночасної дії кількох імперативних режимів. Завдання суду та інших правозастосовних органів полягає вже не лише у виборі *lexcausae*, а й у визначенні меж ефективності кожного конкуруючого імперативу.

Отже, екстериторіальна дія санкцій створює якісно новий вимір конфлікту законів, у якому територіальна прив'язка поступається місцем складній системі персональних, економічних, функціональних та інфраструктурних зв'язків. Саме через санкції стає очевидним, що сучасне міжнародне приватне право більше не може виходити з припущення про ізольованість національних правопорядків. Навпаки, воно має забезпечити механізми їхньої координації в ситуаціях, коли декілька держав одночасно претендують на регулювання одного транскордонного відношення.

У підсумку екстериторіальність санкцій доцільно розглядати як подвійний феномен. З одного боку, вона є проявом розширення регуляторної юрисдикції держав та міжнародних організацій за межі традиційної територіальної сфери. З іншого – вона є каталізатором розвитку міжнародного приватного права, оскільки змушує його виробляти нові критерії координації конкуруючих імперативних режимів. У цьому полягає її трансформаційний потенціал: санкції не просто створюють нові обмеження для приватноправового обороту, а

змінюють саму логіку визначення того, який правопорядок має право регулювати транскордонне відношення і в яких межах один правопорядок повинен враховувати нормативні вимоги іншого.

Для подальшого аналізу принциповим є, таким чином, перехід від питання про сам факт екстериторіальної дії санкцій до питання про механізми правової координації їхніх наслідків. Саме тут виникає необхідність дослідження санкцій через призму застосовного права, норм безпосереднього застосування, публічного порядку, міжнародної юрисдикції та визнання іноземних судових і арбітражних рішень. Екстериторіальність санкцій тим самим постає не як периферійна проблема санкційного права, а як одна з центральних точок сучасної трансформації міжнародного приватного права.

1.4. Санкційне регулювання як новий елемент нормативної структури міжнародного приватного права

Системний аналіз юридичної природи санкцій, їх співвідношення з імперативними нормами та публічним порядком, а також проблеми їх екстериторіальної дії дає підстави для ширшого теоретичного висновку: сучасне санкційне регулювання поступово перетворюється на самостійний і дедалі більш значущий елемент нормативного середовища міжнародного приватного права. Йдеться не про формальне включення санкцій до системи джерел міжнародного приватного права, оскільки за своєю ґенезою санкційні акти переважно належать до міжнародного публічного або національного публічного права. Йдеться про інше – про їхню функціональну інтеграцію у механізм регулювання транскордонних приватноправових відносин. Санкційні приписи безпосередньо визначають межі дозволеної поведінки приватних осіб, впливають на можливість реалізації суб’єктивних прав, змінюють умови виконання договорів, обмежують розпорядження активами та трансформують доступ до судового і арбітражного захисту. Саме тому ігнорування санкційного регулювання в сучасній системі

міжнародного приватного права вже не може вважатися методологічно виправданим.

Класична структура міжнародного приватного права ґрунтувалася на взаємодії декількох основних нормативних масивів: міжнародних договорів, національного законодавства, міжнародних та уніфікованих матеріально-правових норм, а також у відповідних правопорядках – судової практики й доктрини. Їхнім спільним функціональним призначенням було визначення права, компетентного регулювати приватне відношення з іноземним елементом, встановлення міжнародної юрисдикції та забезпечення визнання і виконання іноземних судових та арбітражних рішень. Санкційне право формує додатковий нормативний пласт, який принципово відрізняється від традиційних джерел міжнародного приватного права: його первинною метою є не координація приватних правопорядків, а захист публічних інтересів. Проте фактичним об'єктом його регуляторного впливу дедалі частіше стають саме транскордонні приватноправові відносини.

Ця особливість зумовлює доцільність введення поняття «санкційного нормативного шару» міжнародного приватного права. Під ним слід розуміти сукупність міжнародно-правових, наднаціональних та національних імперативних приписів санкційного характеру, які, незалежно від їх первинної галузевої належності, здатні впливати на виникнення, здійснення, зміну або припинення приватних правовідносин із транскордонним елементом. До цього шару належать, зокрема, рішення Ради Безпеки ООН, акти Європейського Союзу про обмежувальні заходи, національні санкційні закони та підзаконні акти, рішення компетентних органів щодо застосування санкцій, а також пов'язані з ними норми валютного, фінансового, митного, корпоративного та процесуального законодавства. Його особливість полягає в тому, що він функціонує поперечно щодо традиційного галузевого поділу права, проникаючи одночасно в договірні, речові, корпоративні, спадкові, інвестиційні та процесуальні відносини.

Найбільш переконливо зазначена тенденція простежується у санкційному праві Європейського Союзу. На відміну від класичних міжнародно-правових санкцій, які переважно адресуються державам або суб'єктам міжнародного публічного права, обмежувальні заходи ЄС безпосередньо встановлюють юридичні обов'язки для фізичних і юридичних осіб. Стаття 215 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС)[119] створює правову основу для прийняття економічних і фінансових обмежувальних заходів щодо фізичних або юридичних осіб, груп чи недержавних суб'єктів, якщо такі заходи передбачені відповідним рішенням у межах Спільної зовнішньої та безпекової політики. Внаслідок цього санкційне регулювання ЄС поєднує політико-правовий рівень зовнішньої політики з безпосереднім регулюванням приватної економічної поведінки.

Показовим прикладом такого нормативного проникнення є Регламент Ради (ЄС) № 269/2014,[120] який встановлює заморожування коштів та економічних ресурсів осіб, включених до санкційних списків, і забороняє прямо або опосередковано надавати їм кошти чи економічні ресурси. Унаслідок цього приватноправові категорії – власність, володіння, контроль, розпорядження активами, платежі, вимоги та транзакції – стають безпосередніми об'єктами санкційного регулювання. Відтак санкційна норма фактично стає частиною нормативного середовища приватноправового відношення незалежно від того, чи передбачають колізійні правила застосування права держави, яка запровадила відповідний санкційний режим.

Особливо виразно трансформаційна функція санкцій проявляється у сфері договірних відносин. Сучасне

[119]Договір про функціонування Європейського Союзу(ДФЄС)Treaty on the Functioning of the European Union, (TFEU)https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

[120]Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 року про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Rome I) https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

санкційне регулювання може визначати можливість здійснення платежу, передачі товару, надання послуг, фінансування, страхування або іншої операції, хоча всі ці дії за своїм характером належать до класичного приватноправового обороту. При цьому санкція не обов'язково змінює юридичну природу самого договору. Вона може залишати його формально чинним, але створювати юридичну або фактичну перешкоду для виконання конкретного договірного обов'язку. Саме ця обставина породжує принципово важливе для міжнародного приватного права розмежування між чинністю договору, можливістю його виконання та допустимістю його виконання у конкретній юрисдикції. Санкційне право, таким чином, здатне створювати додатковий нормативний рівень над традиційною *lexcontractus*.

Відповідна тенденція знаходить відображення і в європейському колізійному праві. Регламент Rome I визнає особливий статус *overridingmandatoryprovisions*, які можуть застосовуватися незалежно від права, що регулює договір. Стаття 9 фактично створює нормативний механізм, за допомогою якого публічні інтереси держави можуть проникати у приватноправове відношення, не змінюючи формально визначеної *lexcausae*. [121] У санкційному контексті це означає, що відповідний правопорядок може встановлювати обов'язкову заборону щодо операції, навіть якщо договір у цілому регулюється іншим правом. Така конструкція демонструє, що санкційний нормативний шар не обов'язково витісняє традиційну колізійну модель; значно частіше він накладається на неї, коригуючи межі можливого здійснення прав та виконання обов'язків.

У цьому аспекті особливо важливою є стаття 14 Закону України «Про міжнародне приватне право», [122] яка

[121] Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради від 17 червня 2008 року про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Rome I) https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

[122] Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text

встановлює особливий режим імперативних норм України та допускає застосування імперативних норм іноземної держави за наявності тісного зв'язку з відповідними правовідносинами.Ця конструкція дозволяє розглядати санкційні приписи не як зовнішній щодо міжнародного приватного права феномен, а як частину нормативної системи, яку суд має враховувати при вирішенні транскордонного приватноправового спору. Водночас необхідність встановлення зв'язку, мети, характеру та наслідків застосування іноземної імперативної норми забезпечує запобіжник проти автоматичного надання іноземному санкційному режиму універсальної дії.

Важливим елементом нового нормативного шару є також санкційне регулювання активів. Заморожування коштів та економічних ресурсів, заборона розпорядження ними, обмеження корпоративного контролю або можливість спеціального стягнення активів безпосередньо зачіпають базові інститути приватного права. У цьому випадку санкційне право не просто встановлює заборону певної поведінки; воно змінює фактичну можливість здійснення правомочностей власника, кредитора, акціонера чи іншого управомоченого суб'єкта. При цьому питання про те, чи є санкційне блокування тимчасовим обмеженням здійснення права, чи воно може призвести до остаточного припинення майнового права, набуває самостійного значення для міжнародного приватного права. Особливо гостро ця проблема постає щодо активів, які перебувають у державі, відмінній від держави громадянства або місця реєстрації їхнього власника.

Не менш важливим є проникнення санкційного регулювання у корпоративну сферу. Сучасні санкційні режими використовують критерії власності, контролю, бенефіціарного володіння та пов'язаності юридичних осіб. Внаслідок цього визначення санкційного статусу юридичної особи може вимагати застосування норм корпоративного права різних держав. Питання про те, хто є фактичним власником активу, хто контролює юридичну особу, чи може корпоративна структура вважатися пов'язаною із санкційною особою, вже не є виключно

предметом корпоративного права. Воно набуває колізійного виміру, оскільки встановлення відповідного зв'язку може залежати від *lexsocietatis*, права місця знаходження активу, права держави реєстрації відповідної структури та санкційного права держави, яка здійснює контроль.

У цьому проявляється ще одна принципова особливість санкційного нормативного шару – його гібридність. Він не має єдиного джерела, єдиного суб'єкта нормотворення чи єдиного механізму реалізації. До нього одночасно належать норми міжнародного права, право Європейського Союзу, національне законодавство, рішення органів виконавчої влади та адміністративні акти, а їхня дія може бути взаємопов'язаною. Наприклад, рішення Ради ЄС у сфері Спільної зовнішньої та безпекової політики може бути конкретизоване регламентом, який безпосередньо застосовується до приватних осіб, а його реалізація – забезпечуватися національними компетентними органами держав-членів. Така багаторівнева конструкція принципово відрізняється від традиційної моделі, у якій міжнародне приватне право переважно координує два національні правопорядки. Санкційне регулювання водночас демонструє вертикальну та горизонтальну трансформацію міжнародного приватного права. Вертикальна трансформація полягає у проникненні публічно-правових імперативів у приватноправові відносини. Горизонтальна – у необхідності координації одночасно декількох санкційних режимів, які можуть походити від різних держав або міжнародних організацій. У результаті приватноправовий суб'єкт більше не може розглядати свій правовий статус виключно через призму права, яке регулює його відношення. Він повинен враховувати своєрідну санкційну матрицю, яка може включати право держави громадянства, право держави реєстрації, право місця знаходження активу, право місця виконання договору, право держави банку або фінансового посередника, а також санкційні режими міжнародних організацій.

Саме тому сучасний договірний оборот дедалі частіше використовує санкційні застереження (*sanctionsclauses*).

Їхнє поширення є показовим прикладом того, як публічно-правовий санкційний режим трансформується у приватноправовий інструмент розподілу ризиків. Сторони можуть визначати обов'язок дотримуватися застосовних санкцій, проводити санкційний *duediligence*, утримуватися від операцій із санкційними особами, передбачати право на призупинення виконання або дострокове припинення договору в разі зміни санкційного законодавства. Таким чином, санкційне право породжує не лише зовнішні обмеження для приватного обороту, а й нові договірні механізми адаптації приватних відносин до публічно-правового ризику.

При цьому виникає принципова проблема меж договірної автономії. Сторони можуть розподілити між собою санкційний ризик, передбачити відповідні гарантії та встановити механізми припинення договору, але вони не можуть шляхом договірного застереження усунути дію імперативної санкційної норми, яка є обов'язковою для відповідної юрисдикції. Відтак санкційне регулювання створює ще одну межу автономії волі поряд із традиційними обмеженнями, пов'язаними з імперативними нормами, захистом слабкої сторони та публічним порядком. Це означає, що санкційний фактор має враховуватися не лише при визначенні права, але й на етапі конструювання самого приватноправового відношення.

Суттєва трансформація відбувається і в процесуальній сфері. Санкційні режими можуть впливати на можливість сплати судових витрат, отримання юридичної допомоги, здійснення платежів за арбітражними процедурами, доступ до банківських рахунків, передачу документів та виконання судових або арбітражних рішень. У результаті санкційний нормативний шар охоплює не лише матеріальні приватні права, а й інфраструктуру їхнього захисту. Це особливо важливо з огляду на принцип ефективного доступу до правосуддя: формальне існування права на звернення до суду може виявитися недостатнім, якщо санкційні обмеження фактично унеможливлюють оплату процесуальних витрат або виконання прийнятого рішення.

На цьому тлі особливої актуальності набуває проблема правової визначеності. Санкційне законодавство відзначається високою динамічністю: санкційні списки змінюються, нові обмеження вводяться у відповідь на політичні та воєнні події, встановлюються винятки та перехідні періоди, а сфера дії окремих заборон може розширюватися або звужуватися. Для учасника приватноправового обороту це означає, що правова оцінка операції може змінитися навіть після укладення договору. Відповідно, традиційний принцип *pactasuntservanda* стикається з нормативною динамікою санкційного права. Сторона, яка добросовісно уклала договір у момент його правомірності, може опинитися перед необхідністю його призупинення або припинення внаслідок подальшої зміни санкційного режиму. Ця динаміка ставить питання про часову дію санкцій у приватноправових відносинах. Для міжнародного приватного права принциповим стає визначення моменту, на який повинна оцінюватися правомірність відповідної операції: укладення договору, виникнення зобов'язання, строк виконання, фактичне здійснення платежу, звернення до суду чи момент винесення рішення. Санкційний режим може змінитися між кожним із цих етапів. Відповідно, питання *lexcausae* доповнюється питанням *lextemporis* санкційного регулювання – тобто визначенням того, який саме санкційний режим та в якій редакції має бути врахований щодо конкретної юридичної події.

Особливе значення для формування нового нормативного шару має також право Європейського Союзу, де санкційне регулювання дедалі більше деталізує саме приватноправові наслідки обмежувальних заходів. Регламент № 269/2014[123] не обмежується встановленням персональних санкцій, а регулює заморожування коштів та економічних ресурсів, заборону на їх надання, винятки щодо певних платежів і процедури розморожування.

[123]Регламент Ради ЄС № 269/2014 щодо обмежувальних заходів за підрив або загрозу територіальної цілісності, суверенітету та незалежності України https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/269/oj/eng

Регламент № 833/2014[124]встановлює масштабний комплекс секторальних обмежень, які безпосередньо впливають на торгівлю, фінансування, технологічні операції, транспорт, енергетику та інвестиції. Таким чином, право ЄС фактично створює паралельний нормативний контур приватного економічного обороту, у межах якого юридична допустимість транзакції визначається не лише цивільним або торговельним правом, але й санкційними регламентами.

У цьому контексті важливо наголосити, що санкційний нормативний шар не повинен розглядатися як однозначно деструктивний для міжнародного приватного права. Навпаки, він може виконувати і стабілізаційну функцію, оскільки забезпечує єдині правила поведінки щодо санкційних ризиків, визначає винятки, процедури отримання дозволів, механізми розморожування активів та способи захисту добросовісних учасників обороту. Саме нормативна деталізація санкцій здатна зменшувати невизначеність, яка виникає внаслідок широких політичних формулювань. Відтак проблема полягає не у самому існуванні санкційного нормативного шару, а у забезпеченні його системної сумісності з принципами міжнародного приватного права.

До таких принципів належать насамперед правова визначеність, передбачуваність, захист законних очікувань, пропорційність, повага до права власності, доступ до правосуддя та ефективність судового захисту. Санкційне регулювання може обмежувати кожен із цих принципів, однак таке обмеження має бути юридично обґрунтованим і відповідати легітимній публічній меті. Саме тут виникає необхідність постійного балансу між ефективністю санкцій та автономією приватного права. Якщо санкційний режим буде настільки широким, що будь-який транскордонний приватноправовий зв’язок може бути заблокований на підставі опосередкованого зв’язку із санкційною

[124]Регламент Ради ЄС № 833/2014 від 31 липня 2014 року щодо обмежувальних заходів у зв'язку з діями Росії, що дестабілізують ситуацію в Україні https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/833/oj/eng

юрисдикцією, це неминуче призведе до надмірної фрагментації міжнародного приватного обороту. Якщо ж міжнародне приватне право повністю ігноруватиме санкційні приписи, воно втратить здатність адекватно регулювати сучасні транскордонні відносини.

Тому нормативна інтеграція санкцій у міжнародне приватне право повинна ґрунтуватися на принципі функціональної, а не формальної належності. Санкційний припис стає релевантним для міжнародного приватного права не тому, що він формально належить до певного джерела санкційного законодавства, а тому, що його дія здатна змінити юридичну долю приватноправового відношення. Якщо санкція впливає на чинність або виконання договору, здійснення права власності, корпоративний контроль, можливість платежу, юрисдикцію чи виконання рішення, вона повинна бути включена до колізійного та матеріально-правового аналізу незалежно від її формальної галузевої класифікації.

У підсумку санкційне регулювання можна визначити як новий функціональний нормативний шар міжнародного приватного права, який складається з комплексу міжнародних, наднаціональних та національних імперативних приписів, що мають публічно-правове походження, але безпосередньо або опосередковано визначають умови реалізації транскордонних приватних прав та обов'язків. Його поява не означає зникнення класичної колізійної моделі. Навпаки, санкційний шар взаємодіє з *lexcausae*, *lexfori*, *lexlocisolutionis*, *ordrepublic* та *overridingmandatoryprovisions*, створюючи багаторівневу систему правового регулювання.

У цьому сенсі сучасне міжнародне приватне право поступово переходить від двовимірної моделі «приватне відношення – компетентний правопорядок» до багатовимірної моделі, у якій поряд із визначенням застосовного права необхідно встановити санкційне середовище відповідної транзакції. Для кожного значущого транскордонного відношення потенційно релевантними стають не лише право, обране сторонами, або право, визначене колізійною нормою, а й санкційні режими

держави місця виконання, держави громадянства чи реєстрації сторони, держави місцезнаходження активу, держави банку або фінансового посередника, а в окремих випадках – універсальні санкційні заходи Ради Безпеки ООН чи нормативні акти міжнародних інтеграційних об'єднань.

Отже, санкційне регулювання є не тимчасовим «зовнішнім фактором», який періодично втручається у міжнародний приватноправовий оборот, а структурним елементом його сучасної нормативної реальності. Воно змінює межі договірної автономії, актуалізує категорію імперативних норм, розширює функціональне значення публічного порядку, ускладнює визначення застосовного права, створює нові конфлікти юрисдикцій та трансформує механізми судового і арбітражного захисту. Саме тому санкції слід розглядати як один із каталізаторів переходу міжнародного приватного права до нової моделі регуляторної координації, у якій приватна автономія співіснує з множинністю публічних імперативів.

Цей висновок має принципове значення для подальшого дослідження. Якщо санкційне регулювання вже стало частиною нормативного середовища транскордонних приватноправових відносин, закономірно постає питання про те, яким саме чином воно трансформує традиційний колізійний метод. Адже визначення застосовного права більше не може здійснюватися у відриві від питання про те, чи існують імперативні санкційні приписи, які підлягають безпосередньому застосуванню незалежно від обраної сторонами *lexcausae*. Саме ця проблема становить предмет наступного етапу дослідження – аналізу впливу санкцій на визначення застосовного права та трансформацію класичних колізійних прив'язок.

Висновки

Проведене дослідження санкцій як фактора трансформації міжнародного приватного права дає підстави стверджувати, що санкційне регулювання в сучасному правопорядку вже не може розглядатися виключно як сукупність публічно-правових заходів

зовнішньополітичного чи безпекового характеру, вплив яких на приватноправову сферу має випадковий або опосередкований характер. Масштаб, інтенсивність, територіальна протяжність та економічна проникність сучасних санкційних режимів засвідчують формування якісно нового нормативного середовища транскордонного приватного обороту, у межах якого санкції безпосередньо впливають на виникнення, здійснення, зміну та припинення приватних правовідносин, визначення їхньої юрисдикційної належності, можливість реалізації автономії волі сторін, виконання договірних зобов'язань, здійснення права власності та корпоративних прав, доступ до правосуддя і транскордонне виконання судових та арбітражних рішень.

У цьому контексті санкції доцільно характеризувати не просто як зовнішній коректив міжнародного приватного права, а як один із факторів його структурної трансформації. Їхня специфіка полягає у тому, що вони функціонують на перетині декількох нормативних площин – міжнародного публічного права, національного адміністративного та фінансового регулювання, цивільного і господарського права, права міжнародної торгівлі, права прав людини та власне міжнародного приватного права. Саме тому традиційне галузеве розмежування виявляється дедалі менш придатним для адекватного опису санкційних правовідносин. Санкційний припис може бути публічно-правовим за своєю природою, але водночас визначати фактичну можливість реалізації приватного права; може не змінювати *lexcausae*, але унеможливлювати виконання договору; може не позбавляти особу права власності, однак істотно обмежувати його економічний зміст. Така подвійна – публічно-приватна – функціональність санкцій становить одну з визначальних характеристик сучасної нормативної реальності.

Системний аналіз дозволяє дійти висновку, що юридична природа санкцій у транскордонних приватноправових відносинах принципово відрізняється від природи цивільно-правових санкцій. Санкційні заходи не є різновидом цивільно-правової відповідальності,

оскільки їх застосування не обов'язково ґрунтується на порушенні приватноправового обов'язку конкретним суб'єктом і не має на меті відновлення майнового стану потерпілої сторони. Їхня функціональна спрямованість пов'язана насамперед із досягненням публічних цілей – забезпеченням міжнародного миру і безпеки, протидією загрозам суверенітету та територіальній цілісності, запобіганням фінансуванню протиправної діяльності, захистом міжнародного правопорядку тощо. Проте саме через те, що реалізація цих цілей здійснюється шляхом обмеження економічної активності конкретних суб'єктів, санкції дедалі глибше проникають у сферу приватного права, породжуючи нові колізійні, юрисдикційні та матеріально-правові проблеми.

Відтак одним із ключових результатів дослідження є обґрунтування необхідності функціонального, а не формально-галузевого підходу до санкцій. Для міжнародного приватного права принципово важливо не лише встановити, до якої галузі належить конкретний санкційний припис, а й визначити, який юридичний ефект він справляє на конкретне приватноправове відношення. Саме функціональний аналіз дозволяє встановити, чи впливає санкція на дійсність правочину, його виконання, можливість здійснення платежу, розпорядження майном, реалізацію корпоративних прав, доступ до суду або виконання судового рішення. Такий підхід забезпечує більш точне розмежування між санкцією як публічно-правовим регулятором та її приватноправовими наслідками, не допускаючи ані необґрунтованого ігнорування санкцій, ані автоматичного надання їм універсальної дії.

Особливе значення має співвідношення санкцій з імперативними нормами та публічним порядком. Дослідження показало, що санкційні приписи не можуть автоматично кваліфікуватися як *overridingmandatoryprovisions* лише на підставі їхньої імперативності. Категорія надімперативних норм передбачає більш високий рівень нормативної значущості – необхідність захисту таких публічних інтересів держави,

які визнаються фундаментальними для її політичної, соціальної або економічної організації. Водночас санкційне регулювання об'єктивно створює сприятливий простір для розширення сфери застосування цієї категорії, оскільки його ефективність часто передбачає подолання автономії волі сторін та нейтралізацію звичайних колізійних прив'язок. Тому подальший розвиток доктрини має бути спрямований на вироблення чітких критеріїв кваліфікації санкційних норм як надімперативних, що дозволить уникнути їхнього надмірного поширення.

Не менш принциповим є висновок про те, що публічний порядок у санкційних спорах набуває багатовекторного характеру. З одного боку, *ordrepublic* може виступати механізмом захисту правопорядку держави суду від застосування іноземних санкційних норм, якщо їхні наслідки несумісні з фундаментальними принципами *lexfori*. З іншого боку, публічний порядок може вимагати врахування певних міжнародно визнаних санкційних обмежень, якщо їх ігнорування створювало б суперечність із фундаментальними міжнародними зобов'язаннями держави. Отже, *ordrepublic* перестає бути виключно «захисним бар'єром» проти іноземного права і дедалі більше перетворюється на інструмент нормативної селекції, за допомогою якого суд визначає межі допустимого врахування публічно-правових інтересів іноземних та міжнародних правопорядків.

Одним із найбільш суттєвих викликів для міжнародного приватного права є екстериторіальна дія санкцій. Традиційний принцип територіальності, відповідно до якого держава здійснює регулятивну владу переважно в межах власної території, зазнає істотної трансформації в умовах глобалізованої економіки. Сучасні санкційні режими здатні впливати на суб'єктів, операції та активи, які перебувають поза територією держави, що запровадила відповідні обмеження. Така ситуація породжує конфлікт між прагненням забезпечити ефективність санкційної політики та необхідністю поважати суверенітет інших держав. У цьому зв'язку міжнародне приватне право має виконувати роль нормативного координатора

юрисдикційних претензій, визначаючи межі допустимого екстериторіального впливу через критерії територіального, персонального, економічного та функціонального зв'язку.

Дослідження дозволяє також констатувати, що санкційне регулювання істотно трансформує класичну модель визначення застосовного права. У традиційній колізійній парадигмі визначення *lexcausae* покликане забезпечити передбачуваність та юридичну визначеність приватноправового відношення. Проте санкційна ситуація демонструє, що застосовність одного правопорядку не усуває потенційної релевантності імперативних норм інших держав. Виникає множинність нормативно релевантних правопорядків, кожен із яких може претендувати на регулювання окремого аспекту відносин. Тому сучасне міжнародне приватне право має поступово переходити від лінійної моделі «визначення одного застосовного права» до складнішої моделі координації множинних нормативних режимів.

Особливо виразно зазначена проблема проявляється у випадках, коли традиційна колізійна прив'язка формально вказує на одне право, але санкційний режим іншої держави фактично визначає можливість реалізації відповідного права. Так, право, що регулює договір, може допускати певну операцію, однак право держави місця платежу або санкційні приписи держави банку можуть робити її юридично чи фактично неможливою. Аналогічно *lexreisitae* може підтверджувати право власності, тоді як санкційне законодавство обмежує можливість розпорядження відповідним активом. Це свідчить про поступове формування багаторівневої колізійної структури, в якій питання застосовного права більше не може вирішуватися без урахування нормативного середовища виконання відповідного приватного права.

У цьому зв'язку санкції слід розглядати як фактор переходу від нейтрального до ціннісно орієнтованого міжнародного приватного права. Класична колізійна методологія значною мірою виходила з ідеї нейтральності щодо матеріального змісту правопорядків. Проте сучасна глобальна економіка, загострення безпекових конфліктів,

масштабування санкційних режимів та посилення ролі фундаментальних прав людини демонструють неможливість повністю абстрагуватися від ціннісного виміру права. Визначення того, чи може іноземне право бути застосоване, чи повинна іноземна санкція бути визнана, чи допустимо обмежити право власності або договірну свободу, неминуче передбачає оцінку легітимності публічної мети та фундаментальних правових цінностей, які перебувають у стані конкуренції.

Однак ціннісна орієнтація не повинна означати відмову від правової визначеності та передбачуваності. Навпаки, саме в умовах санкційної фрагментації потреба у передбачуваності стає ще більш нагальною. Суб'єкт транскордонного обороту повинен мати можливість *exante* оцінити, чи буде його діяльність правомірною, які правопорядки можуть претендувати на застосування, які санкційні режими потенційно релевантні та які наслідки матиме зміна санкційного статусу контрагента. Непередбачуване розширення санкційної юрисдикції, невизначені критерії пов'язаності або надмірно широке тлумачення заборон створюють структурний дефіцит правової визначеності, який суперечить самій координаційній функції міжнародного приватного права.

Важливим результатом дослідження є також висновок про необхідність диференціації санкційних режимів за інтенсивністю їхнього впливу на приватні права. Персональні санкції, блокування активів, секторальні обмеження, експортний контроль, заборони на інвестиції та фінансові операції не можуть розглядатися як функціонально тотожні явища. Вони по-різному впливають на право власності, договірну свободу, корпоративну автономію та економічну діяльність. Тому універсальна модель їхнього колізійного врахування є непродуктивною. Натомість необхідною є градуйована модель санкційного втручання, у межах якої інтенсивність обмеження приватного права корелює з вимогами до його законності, обґрунтованості та пропорційності.

Центральним методологічним критерієм легітимності такого втручання є принцип пропорційності. Санкційний

захід може переслідувати безумовно легітимну публічну мету, однак це не звільняє державу від необхідності довести, що обраний механізм є придатним, необхідним і співмірним із наслідками для приватних прав. Особливого значення це набуває у випадках заморожування активів, обмеження корпоративних прав, блокування договірних платежів та застосування санкцій до пов'язаних осіб. Пропорційність при цьому має оцінюватися не лише на момент запровадження санкції, а й у динаміці, оскільки тривале обмеження може поступово трансформуватися з тимчасового контролю у фактичне позбавлення права.

Звідси випливає принципово важливий висновок щодо неприпустимості автоматичного ототожнення санкційного блокування з припиненням приватного права. Заморожування активів, наприклад, не обов'язково припиняє право власності; воно може лише тимчасово обмежувати можливість користування або розпорядження майном. Аналогічно санкційна заборона здійснення платежу не обов'язково припиняє договірне право кредитора на отримання належного виконання. У таких випадках необхідно розмежовувати існування суб'єктивного права та можливість його реалізації, що дозволяє зберегти приватноправову структуру відносин навіть за умов суттєвого публічно-правового втручання.

Водночас тривале блокування приватного права без ефективних процедур перегляду, ліцензування або делістингу може призводити до його фактичного нівелювання. Тому процедурні гарантії повинні розглядатися як невід'ємна складова легітимності санкційного режиму. Право на ефективний засіб правового захисту, доступ до суду, можливість оскарження санкційного статусу, право бути поінформованим про підстави обмеження та можливість періодичного перегляду санкції мають принципове значення для збереження балансу між публічним інтересом і приватною автономією. Санкційна ефективність не може досягатися шляхом створення «правового вакууму», у якому особа фактично позбавлена механізмів захисту.

Окремого значення набуває захист прав третіх осіб, які не є безпосередніми адресатами санкцій. Кредитори, працівники, міноритарні акціонери, співвласники, контрагенти, спадкоємці та інші особи можуть зазнавати істотних негативних наслідків санкційного обмеження, хоча їхня власна поведінка не становила підстави для застосування відповідного заходу. Це обумовлює необхідність принципу індивідуалізації санкційного впливу, за якого негативні наслідки для третіх осіб повинні бути мінімізовані до рівня, необхідного для досягнення легітимної публічної мети. У цьому контексті особливого значення набуває трансформація корпоративного права та права власності. Санкції демонструють обмеженість суто формального підходу до визначення власника, контролю та корпоративної пов'язаності. У сучасній глобальній економіці юридичний титул може бути відокремлений від фактичного економічного контролю, що змушує міжнародне приватне право враховувати реальну структуру корпоративних зв'язків. Разом із тим розширення поняття контролю не повинно перетворюватися на довільне поширення санкцій на необмежене коло суб'єктів. Необхідним є встановлення юридично визначених та доказово перевірюваних критеріїв фактичного контролю, здатних одночасно забезпечити ефективність санкцій і правову визначеність.

Санкційна економіка істотно трансформує і договірне право. Вона стимулює включення до транскордонних договорів спеціальних санкційних застережень, положень про комплаєнс, *forcemajeure*, *hardship*, право на призупинення або припинення виконання, а також механізмів перерозподілу санкційного ризику. Це означає поступове переміщення санкційної проблематики із площини виключно публічного регулювання до сфери приватної нормативної автономії. Водночас договірна свобода має функціонувати в межах санкційних заборон і не може бути використана як інструмент їхнього обходу. Тому перспективною видається концепція структурованої автономії волі, у межах якої сторони мають широкі можливості щодо розподілу санкційного ризику, але не

можуть договірно нейтралізувати імперативні санкційні приписи.

Принципово новим елементом приватноправової практики стає санкційний *duediligence*, який поступово перетворюється на складову загальної юридичної обачності. Перевірка контрагента, його бенефіціарних власників, корпоративних зв'язків, джерел фінансування та потенційної санкційної пов'язаності стає необхідною передумовою безпечного транскордонного обороту. Це, своєю чергою, трансформує традиційне розуміння добросовісності: добросовісна поведінка суб'єкта дедалі більше передбачає не лише утримання від свідомого обходу санкцій, а й здійснення розумних і пропорційних заходів з ідентифікації санкційного ризику.

Разом із тим надмірна приватизація санкційного контролю породжує феномен *over-compliance*, коли приватні суб'єкти – передусім банки, страхові компанії, фінансові та логістичні посередники – відмовляються від потенційно правомірних операцій через побоювання санкційного переслідування. Така практика здатна породити «тіньовий» рівень санкційного регулювання, який фактично перевищуватиме обсяг законодавчо встановлених обмежень. Тому міжнародне приватне право майбутнього повинно визначити межі належної обачності та встановити баланс між обов'язком санкційногокомплаєнсу та відповідальністю за необґрунтоване блокування приватноправового обороту.

Важливим напрямом подальшої трансформації є також санкційна юрисдикція та міжнародне судове й арбітражне співробітництво. Санкційні спори демонструють, що визначення юрисдикції вже не може ґрунтуватися виключно на класичних критеріях місця проживання відповідача, місця виконання договору чи знаходження майна. Необхідно враховувати також місце виникнення санкційного ефекту, місцезнаходження фінансового посередника, зв'язок операції із санкційним правопорядком та потенційне місце виконання рішення. Це обумовлює формування багатофакторної моделі санкційної

юрисдикції, яка має поєднувати традиційні колізійні підходи з новими критеріями регуляторної пов'язаності.

Особливої уваги потребує проблема визнання та виконання іноземних судових і арбітражних рішень, якщо їх реалізація вступає у конфлікт із санкційним режимом держави виконання. Наявність юридично чинного рішення не гарантує автоматичної можливості його фактичної реалізації, якщо платіж або передача активу за таким рішенням заборонені санкційним правом. Виникає розрив між юридичною остаточністю рішення та його економічною виконуваністю, який міжнародне приватне право повинно навчитися долати через спеціальні процедури, дозволи, депозитні механізми та інші інструменти. Системний характер санкційної проблематики обумовлює необхідність подальшої міжнародної гармонізації, хоча повна уніфікація санкційних режимів у найближчій перспективі видається малореалістичною. Санкції за своєю природою пов'язані з політичними та безпековими пріоритетами конкретних держав і міжнародних організацій, тому універсальний матеріально-правовий режим навряд чи може бути сформований без істотної зміни самої природи міжнародної політики. Натомість цілком реалістичною є процедурна та методологічна гармонізація: вироблення спільних критеріїв санкційної пов'язаності, стандартів делістингу, процедурного захисту санкційно обмежених осіб, правил щодо третіх осіб, критеріїв пропорційності та підходів до транскордонного визнання санкційних наслідків.

У цьому аспекті особливу роль можуть відіграти *softlaw* та міжнародні модельні інструменти, здатні забезпечити поступову конвергенцію національних правопорядків без необхідності досягнення політично складного консенсусу щодо єдиного санкційного режиму. Розвиток відповідних рекомендацій, модельних положень та принципів може стати важливим напрямом діяльності міжнародних організацій, арбітражних інституцій та професійних об'єднань. Саме через такі механізми може поступово сформуватися транснаціональна санкційна культура, у якій ефективність публічного регулювання

поєднуватиметься з мінімальними гарантіями приватноправової визначеності.

Принциповим є й те, що глобальна санкційна економіка змушує міжнародне приватне право переосмислити власну нейтральність. Традиційна колізійна методологія прагнула, наскільки це можливо, абстрагуватися від матеріальної оцінки правопорядків. Проте сучасна ситуація демонструє, що деякі правові конфлікти мають настільки фундаментальний ціннісний характер, що їх неможливо вирішити виключно технікою колізійних прив'язок. Міжнародне приватне право дедалі більше стає ціннісно чутливою системою координації правопорядків, яка повинна враховувати не тільки інтереси приватних сторін, а й фундаментальні публічні інтереси, права людини та базові принципи міжнародного правопорядку.

Водночас ціннісна орієнтація міжнародного приватного права не повинна перетворювати його на інструмент автоматичного екстериторіального поширення політики однієї держави. Саме тут проявляється необхідність нормативного балансу між ефективністю санкцій та принципом суверенної рівності держав. Суд не може механічно визнавати кожну іноземну санкційну заборону, так само як не може ігнорувати санкційний режим лише через його публічно-правову природу. Вирішення такого конфлікту потребує індивідуальної оцінки характеру санкції, її міжнародно-правової основи, зв'язку зі спором, інтенсивності втручання у приватні права та сумісності з фундаментальними принципами *lexfori*.

Таким чином, одним із фундаментальних висновків проведеного дослідження є теза про необхідність переходу міжнародного приватного права від моделі колізійної нейтральності до моделі нормативної координації. Йдеться не про відмову від класичної колізійної методології, а про її функціональне розширення. Визначення застосовного права, міжнародної юрисдикції та порядку визнання іноземних рішень повинно доповнюватися оцінкою санкційноїрелевантності, імперативних норм, публічного

порядку, фундаментальних прав та меж екстериторіальної дії публічно-правових заходів.

У перспективі це дозволяє говорити про формування нової архітектоніки міжнародного приватного права, в якій санкційні режими становитимуть самостійний функціонально значущий компонент нормативного середовища. Йдеться не про створення «санкційного міжнародного приватного права» як окремої галузі, а про інтеграцію санкційної проблематики до основних інститутів міжнародного приватного права: колізійного регулювання, міжнародної юрисдикції, договірного права, речового права, корпоративних відносин, міжнародного арбітражу, визнання та виконання судових рішень, публічного порядку та прав людини.

Узагальнюючи результати дослідження, можна сформулювати систему засад санкційної трансформації міжнародного приватного права:

1. принцип нормативної координації– санкційні приписи повинні враховуватися у взаємозв'язку із застосовним правом, *lexfori, lexreisitae*, правом місця виконання та іншими релевантними правопорядками;

2. принцип функціональної диференціації санкцій– різні за природою та інтенсивністю санкційні заходи не можуть мати однакові приватноправові наслідки;

3. принцип законності та правової визначеності – санкційне обмеження приватного права повинно мати чітку, доступну та передбачувану нормативну основу;

4. принцип пропорційності – інтенсивність втручання у приватні права має відповідати значущості публічної мети, а захід повинен бути необхідним та найменш обтяжливим із доступних;

5. принцип індивідуалізації санкційного впливу – негативні наслідки не повинні автоматично поширюватися на осіб, які не є належними адресатами санкції;

6. принцип захисту третіх осіб –санкційний режим має враховувати легітимні приватні інтереси суб'єктів, які зазнають опосередкованого впливу;

7. принцип ефективного правового захисту – санкційне обмеження повинно супроводжуватися реальною

можливістю його оскарження, перегляду та, за наявності підстав, припинення;

8. принцип територіальної та юрисдикційної обґрунтованості – екстериторіальна дія санкцій повинна спиратися на достатній і юридично релевантний зв'язок із державою, яка застосовує відповідний режим;

9. принцип збереження ядра приватної автономії– навіть за умов значного публічного інтересу санкційне регулювання не повинно необґрунтовано нівелювати саму можливість здійснення приватних прав;

10. принцип міжнародної правової кооперації– конфлікти санкційних режимів мають вирішуватися через механізми координації правопорядків, а не шляхом одностороннього домінування одного з них.

У кінцевому підсумку санкції постають як своєрідний тест на функціональну зрілість сучасного міжнародного приватного права. Вони змушують цю галузь вийти за межі традиційного уявлення про себе як сукупність технічних правил вибору права та юрисдикції й продемонструвати здатність забезпечувати нормативну стабільність приватноправових відносин у середовищі конфлікту публічних інтересів, множинності правопорядків та зростаючої екстериторіальності економічного регулювання. Саме тому трансформація міжнародного приватного права під впливом санкцій не повинна сприйматися виключно як вимушена реакція на політичну нестабільність або воєнно-політичні конфлікти. Її значення є значно ширшим: санкційна економіка прискорює формування нового типу транскордонної правової взаємодії, у межах якого приватні права реалізуються не в ізольованому просторі автономії волі, а в складному нормативному середовищі, де одночасно діють національні, міжнародні, наднаціональні, імперативні та транснаціональні правила.

У цьому середовищі майбутнє міжнародного приватного права, на нашу думку, полягає не у виборі між «приватним» і «публічним», а у формуванні юридично вивіреної моделі їхньої взаємодії. Публічний інтерес повинен мати можливість ефективно захищатися через

санкційні механізми, але приватне право має забезпечувати межі, в яких такий захист не перетворюється на необмежене втручання у власність, договірну свободу, корпоративну автономію та доступ до правосуддя. Саме баланс ефективності, легітимності та правової визначеності повинен стати фундаментальним критерієм подальшого розвитку санкційного регулювання у міжнародному приватному праві.

Отже, санкції є не лише фактором обмеження приватноправової автономії, а й фактором її структурного переосмислення. Вони змінюють уявлення про межі застосовного права, актуалізують доктрину надімперативних норм, трансформують функцію публічного порядку, загострюють проблему екстериторіальності, модифікують підходи до міжнародної юрисдикції, створюють нові стандарти договірної обачності та стимулюють розвиток транснаціонального комплаєнсу. Унаслідок цього міжнародне приватне право поступово формується як динамічна система нормативної координації, здатна одночасно враховувати приватні інтереси, публічні цінності та множинність правопорядків.

Саме в цьому і полягає фундаментальне значення санкційної трансформації: вона демонструє, що сучасне міжнародне приватне право вже не може бути побудоване виключно навколо питання «право якої держави застосовується?». Дедалі більшого значення набувають питання іншого порядку: *які імперативні приписи повинні бути враховані; які публічні інтереси заслуговують на захист; чи має відповідна санкція достатній юрисдикційний зв'язок; наскільки пропорційним є втручання у приватне право; чи може його наслідок бути визнаний іншим правопорядком; і, зрештою, де проходить межа між легітимним публічним регулюванням та непропорційним обмеженням приватної автономії*. Саме відповіді на ці питання визначатимуть подальшу доктринальну та нормативну еволюцію міжнародного приватного права в умовах глобальної санкційної економіки.

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ НАРОДЖЕННЯ ТА СМЕРТІ

Факас І.Б.
к.ю.н., доц., доцент кафедри
цивільного, господарського права та
приватно-правових дисциплін
Чернівецького інституту «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-4408-7668

Вступ

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, тимчасова окупація частини території держави, ведення активних бойових дій, масове переміщення населення та порушення нормального функціонування органів державної влади істотно ускладнили реалізацію громадянами особистих немайнових, майнових, сімейних, спадкових і соціальних прав. Однією з найбільш чутливих проблем стало належне документальне підтвердження фактів народження та смерті, які відбулися на тимчасово окупованих територіях України, територіях активних бойових дій або в інших місцевостях, де органи державної реєстрації актів цивільного стану не мають можливості повноцінно виконувати свої повноваження.

Народження і смерть є основоположними актами цивільного стану, з якими законодавство пов'язує виникнення, зміну або припинення значного кола правовідносин. Державна реєстрація таких фактів забезпечує офіційне визнання державою відповідних юридичних подій і створює необхідні передумови для реалізації прав та законних інтересів фізичних осіб. Відповідно до Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні така реєстрація здійснюється саме з метою забезпечення реалізації прав фізичної особи та офіційного визнання і підтвердження державою фактів народження, смерті та інших актів цивільного стану.

Належна реєстрація народження є передумовою юридичного визнання дитини, підтвердження її походження, громадянства, родинних зв'язків, отримання свідоцтва про народження, паспорта, соціальної допомоги, медичних та освітніх послуг. Відсутність державної реєстрації народження може призвести до неможливості належної ідентифікації особи державою та суттєвого обмеження можливостей реалізувати передбачені законом права. Особливо гостро ця проблема постає щодо дітей, народжених на тимчасово окупованих територіях, де документи часто видаються незаконно створеними органами та не визнаються Україною як офіційні документи.

Не менш важливе юридичне значення має державна реєстрація смерті. Офіційне підтвердження смерті особи є необхідним для припинення її правоздатності, відкриття спадщини, оформлення пенсій та інших соціальних виплат у зв'язку з втратою годувальника, припинення шлюбу, вирішення питань щодо майна, зобов'язань та інших правових наслідків. За відсутності свідоцтва про смерть члени сім'ї померлого можуть бути позбавлені можливості своєчасно оформити спадкові права, отримати соціальні виплати або належним чином урегулювати інші правовідносини.

В умовах воєнного стану можливість здійснення державної реєстрації народження та смерті в адміністративному порядку істотно обмежується. Органи державної реєстрації актів цивільного стану на тимчасово окупованих територіях не функціонують відповідно до законодавства України, державні реєстри можуть бути недоступними, а медичні заклади не завжди мають змогу видати документи встановленого українським законодавством зразка. Додаткові труднощі пов'язані з небезпекою виїзду з окупованої території, втратою або знищенням документів, неможливістю отримання належних медичних доказів, перебуванням родичів за кордоном чи в різних регіонах України.

З метою забезпечення функціонування системи державної реєстрації актів цивільного стану в умовах

воєнного стану Кабінетом Міністрів України було прийнято спеціальні рішення щодо функціонування державних реєстрів та проведення реєстраційних дій в умовах війни. Зокрема, постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 року № 209[125] спрямована на врегулювання питань державної реєстрації та роботи єдиних і державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, у період воєнного стану. Водночас адміністративні механізми не завжди дають змогу підтвердити факт народження або смерті, особливо коли подія відбулася на території, непідконтрольній органам державної влади України.

За таких обставин особливого значення набуває судовий порядок встановлення фактів, що мають юридичне значення. Він виконує не лише правовстановлюючу, а й правозахисну функцію, оскільки дає можливість усунути перешкоди в реалізації основоположних прав особи.

Актуальність дослідження процесуальних особливостей установлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану зумовлюється необхідністю пошуку справедливого балансу між формальними вимогами процесуального законодавства та потребою забезпечити ефективний захист осіб, які через війну й окупацію опинилися у винятково складних життєвих обставинах. Суд у таких справах має діяти не лише як орган, що формально встановлює юридичний факт, а як ключовий суб'єкт правозахисного механізму, покликаний забезпечити практичну й реальну можливість користування правами, а не лише їх декларативне визнання.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз процесуальних особливостей розгляду справ про встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану, визначення значення відповідної судової

[125]Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2022 № 209 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF/ed20230523#Text

процедури як гарантії захисту прав людини, виявлення проблем її правового регулювання та практичного застосування, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства і судової практики.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: розкрити правову природу фактів народження та смерті й визначити їх значення для реалізації правосуб'єктності фізичної особи; охарактеризувати міжнародні та національні гарантії державної реєстрації актів цивільного стану; проаналізувати особливості підсудності, суб'єктного складу, строків розгляду та виконання судових рішень у справах цієї категорії; дослідити специфіку доказування фактів, що відбулися на тимчасово окупованих територіях або територіях бойових дій; узагальнити актуальні підходи судової практики; виявити недоліки чинного процесуального механізму та запропонувати напрями його подальшого вдосконалення.

Таким чином, судове встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану слід розглядати як важливу процесуальну гарантію захисту прав людини, що забезпечує юридичний зв'язок особи з державою, створює умови для реалізації її цивільних, сімейних, спадкових і соціальних прав та сприяє подоланню правової невизначеності, спричиненої війною і тимчасовою окупацією частини території України.

1. Правова природа встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану та міжнародно-правові гарантії захисту прав людини

Народження і смерть належать до фундаментальних подій у житті людини, з якими законодавство пов'язує виникнення, зміну та припинення її правового статусу. Вони мають не лише біологічне або соціальне, а й юридичне значення, оскільки є підставою для виникнення, реалізації або припинення широкого кола особистих немайнових, майнових, сімейних, спадкових і соціальних правовідносин. Саме тому офіційне визнання державою фактів народження та смерті є необхідною складовою механізму забезпечення прав людини.

Відповідно до статті 49 Цивільного кодексу України[далі– ЦК України][126] актами цивільного стану є події та дії, нерозривно пов'язані з фізичною особою, які започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. До актів цивільного стану належать, зокрема, народження фізичної особи та її смерть, які підлягають державній реєстрації у встановленому законом порядку.

Схоже визначення закріплене у Законі України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [127] . Законодавець розглядає державну реєстрацію не лише як форму обліку населення, а як офіційне визнання і підтвердження державою відповідних юридичних фактів. Відомості про народження та смерть вносяться до Державного реєстру актів цивільного стану громадян, а складений актовий запис є офіційним підтвердженням настання відповідної події.

У науковій літературі акти цивільного стану обґрунтовано характеризуються як юридичні факти особливого виду, що безпосередньо визначають цивільний стан особи. Так, В.О. Єгоров зазначає, що такими актами є події та дії, які започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють нерозривно пов'язану з фізичною особою можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Науковець наголошує, що відомості про народження і смерть обов'язково вносяться до державного реєстру актів цивільного стану.[128]

Розвиваючи теоретичні положення щодо юридичної природи актів цивільного стану, Т.О. Карабін звертає увагу на те, що окремі юридичні факти існують незалежно від їх

---

[126] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356)

[127] Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI.*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2010, № 38, ст.509.

[128] Єгоров В.О. Проблематика реєстрації актів цивільного стану українців за кордоном, які виїхали на час дії воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. С.181.

державної реєстрації, однак водночас потребують її здійснення. До таких фактів авторка відносить народження та смерть особи[129].

Правова природа державної реєстрації актів цивільного стану має комплексний характер. З одного боку, вона є видом публічно-владної діяльності держави, яка здійснюється уповноваженими органами відповідно до встановленої адміністративної процедури. З іншого боку, така реєстрація безпосередньо пов'язана з реалізацією приватних прав та інтересів конкретної фізичної особи. У сучасних дослідженнях державна реєстрація актів цивільного стану характеризується як інститут подвійної, публічно-приватної природи: держава веде офіційний облік юридично значущих подій, водночас забезпечуючи особі можливість набувати та реалізовувати належні їй права.У цьому контексті Т.О. Карабін розглядає реєстрацію юридичних фактів як діяльність спеціально уповноваженого органу державної влади або місцевого самоврядування, результатом якої є видання адміністративного акта індивідуальної дії.[130]

І.О. Дубиківська також визначає державну реєстрацію актів цивільного стану як невід'ємну частину системи захисту прав людини. Кожен акт, зареєстрований органами ДРАЦС, є юридичним підтвердженням важливої події в житті людини, яка має безпосередній вплив на її правовий статус.[131]

Право на державну реєстрацію народження передусім пов'язане з правом людини на визнання її правосуб'єктності. Біологічне народження саме по собі є об'єктивною подією, однак державна реєстрація забезпечує її офіційне юридичне підтвердження. Внесення відомостей

---

[129] Карабін Т.О., Правовідносини у сфері реєстрації актів цивільного стану: аналіз юридичних фактів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023 Серія ПРАВО Випуск 80: частина 1. С.474.

[130] Там само

[131] Дубиківська І. О. Правові засади діяльності органів державної реєстрації актів цивільного стану в Україні. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 650. DOI: 10.32842/2078-3736/2024.5.94.

про дитину до державного реєстру та видача свідоцтва про народження створюють документальну основу для підтвердження її імені, походження, дати і місця народження, родинних зв'язків та громадянства.

У міжнародному праві вимога щодо реєстрації дитини одразу після народження має характер основоположної гарантії. Стаття 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права[132] передбачає, що кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після народження, мати ім'я та право на набуття громадянства. Аналогічне положення закріплено у статті 7 Конвенції ООН про права дитини[133], відповідно до якої дитина має бути зареєстрована одразу після народження і з моменту народження має право на ім'я та набуття громадянства.

Особливе значення в умовах збройного конфлікту мають положення міжнародного гуманітарного права. Так, відповідно до статті 50 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни[134] окупаційна влада зобов'язана сприяти ідентифікації дітей та реєстрації їхнього походження, не допускаючи зміни їхнього особистого статусу. Таким чином, міжнародне гуманітарне право розглядає документальне підтвердження походження дитини як один із базових елементів забезпечення її правового статусу навіть в умовах окупації та воєнних дій. Це свідчить про те, що обов'язок держави забезпечити реєстрацію народження не припиняється внаслідок війни, а набуває особливої ваги для гарантування прав дитини.

Отже, державна реєстрація народження є не суто технічною або адміністративною дією. Вона становить первинний юридичний механізм визнання існування особи

---

[132] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

[133] Конвенція про права дитини ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[134] Конвенція про захист цивільного населення під час війни ООН; Конвенція, Проект, Угода [...] від 12.08.1949 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

державою. У Стратегії ООН щодо забезпечення правової ідентичності для всіх [135] наголошується, що цивільна реєстрація створює офіційний запис про існування людини та традиційно є фундаментальним засобом надання їй правової ідентичності.

Поняття правової ідентичності охоплює юридично визнані характеристики особи, зокрема її ім'я, дату і місце народження, походження та громадянство. Відсутність реєстрації народження може призвести до ситуації, коли дитина фактично існує, однак не має належного юридичного підтвердження свого існування. Така особа стає «невидимою» для державних органів і може зіткнутися з перешкодами під час отримання документа, що посвідчує особу, оформлення громадянства, доступу до освіти, медичної допомоги, соціального захисту та інших публічних послуг.

UNICEF пов'язує реєстрацію народження із забезпеченням права дитини на ім'я, громадянство та визнання перед законом. Відсутність документального підтвердження віку й особи дитини підвищує ризики торгівлі людьми, дитячої праці, примусових шлюбів, незаконного залучення до збройних формувань та інших форм експлуатації.

Комітет ООН з прав людини у своїй практиці також розглядає тривалу відсутність реєстрації народження як можливе порушення прав, гарантованих Міжнародним пактом про громадянські і політичні права. У справі, що стосувалася відмови в реєстрації народження дітей через неможливість подати документи визначеної державою форми, заявники вказували, що залишалися юридично невидимими, не могли належним чином підтвердити громадянство та перебували під ризиком безгромадянства. Комітет розглядав ці обставини крізь призму статей 16, 24 і

[135] Стратегія ООН щодо правової ідентичності (UN Legal Identity Agenda 2020–2030) https://unstats.un.org/legal-identity-agenda/documents/UN-Strategy-for-LIA-draft.pdf.

26 Пакту, тобто права на визнання правосуб'єктності, спеціальний захист дитини та рівність перед законом[136].

Практика захисту прав дітей, які повертаються з тимчасово окупованих територій України або після депортації, засвідчує, що однією з поширених проблем є відсутність документів українського зразка, зокрема свідоцтв про народження[137]. У таких випадках питання підтвердження юридичних фактів набуває не лише процесуального, а й правозахисного значення, оскільки без встановлення особи та походження дитини істотно обмежується доступ до освіти, медичної допомоги, соціального захисту та інших державних сервісів.Саме тому в умовах воєнного стану судова процедура встановлення факту народження набуває особливого значення як ефективний механізм відновлення правового статусу дитини та забезпечення реалізації її основоположних прав.

Право на реєстрацію народження має тісний зв'язок із принципом найкращого забезпечення інтересів дитини. Держава повинна створити доступну, оперативну і недискримінаційну процедуру реєстрації, яка не ставить можливість юридичного визнання дитини в залежність від складних формальностей, соціального статусу батьків, їхнього місця проживання, наявності документів або інших обставин, за які дитина не може нести відповідальність. Особливого значення ця вимога набуває в умовах збройного конфлікту, окупації, вимушеного переміщення та руйнування системи надання адміністративних і медичних послуг.Р.Р. Бігунець наголошує, що реєстрація народження забезпечує офіційний облік існування особи, її визнання перед законом і правову визначеність, тоді як

[136] Daniel Faslliu, Marjeldo Rexha and Hajrije Rexha v. Albania, Communication No. 3602/2019, CCPR/C/142/D/3602/2019, Views adopted on 29 October 2024.

[137]Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2025 році.С.131.

окупація, бойові дії та обмеження доступу до органів ДРАЦС ускладнюють реалізацію цього права[138].

У Цілях сталого розвитку ООН забезпечення правової ідентичності для всіх [139], включаючи реєстрацію народження, визначено окремим завданням 16.9. При цьому міжнародний підхід до правової ідентичності ґрунтується на безперервності цивільної реєстрації протягом усього життя людини – від народження до смерті. Показники досягнення відповідної цілі охоплюють не лише повноту реєстрації народжень, а й належний рівень реєстрації смертей.

На відміну від права на реєстрацію народження, право на державну реєстрацію смерті рідше формулюється в міжнародних актах як окреме суб'єктивне право. Проте це не применшує його правозахисного значення. Державна реєстрація смерті забезпечує офіційне визнання припинення цивільної правоздатності фізичної особи та є необхідною умовою виникнення або реалізації прав інших осіб, передусім членів сім'ї померлого, спадкоємців, утриманців та інших заінтересованих суб'єктів.

Факт смерті тягне за собою значний комплекс правових наслідків. З ним пов'язуються відкриття спадщини, припинення шлюбу, припинення окремих зобов'язань, оформлення пенсії у зв'язку з втратою годувальника, отримання допомоги на поховання, припинення соціальних виплат, внесення змін до державних реєстрів та вирішення питань щодо майна померлого. За відсутності належної державної реєстрації смерті ці правовідносини залишаються невизначеними, а права заінтересованих осіб не можуть бути реалізовані або реалізуються зі значними перешкодами.

---

[138] Бігунець Р.Р. Встановлення фактів народження в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 92: частина 1. С.315.

[139] Стратегія ООН щодо правової ідентичності (UN Legal Identity Agenda 2020–2030) https://unstats.un.org/legal-identity-agenda/documents/UN-Strategy-for-LIA-draft.pdf.

Державна реєстрація смерті виконує одночасно індивідуальну і публічну функції. Її індивідуальне значення полягає в забезпеченні правової визначеності для родичів та інших осіб, права яких залежать від факту смерті. Публічна функція виявляється у веденні достовірного обліку населення, формуванні демографічної та медичної статистики, плануванні державної соціальної політики, охорони здоров'я та інших напрямів публічного управління. Організація Об'єднаних Націй розглядає систему цивільної реєстрації як основне джерело повної, постійної та достовірної статистики природного руху населення[140].

Водночас реєстрація смерті має бути організована з дотриманням права на повагу до приватного і сімейного життя, людської гідності та права родини знати долю близької людини. Особливо гостро це питання постає під час збройних конфліктів, коли смерть може відбутися на окупованій території, у зоні бойових дій, у місцях масового поховання або за обставин, що унеможливлюють отримання стандартного медичного документа.

У таких випадках неможливість адміністративної реєстрації смерті не повинна призводити до тривалої правової невизначеності. Держава зобов'язана передбачити альтернативні процедури підтвердження відповідного факту, зокрема шляхом звернення до суду. Судове встановлення факту смерті в цьому контексті є не заміною самої смерті як юридичної події, а спеціальним правозахисним механізмом її офіційного підтвердження у випадку, коли здійснити державну реєстрацію у звичайному порядку неможливо.

Отже, право на державну реєстрацію народження і смерті слід розглядати в широкому правозахисному значенні. Реєстрація народження забезпечує первинне юридичне визнання особи, формування її правової

[140] Принципи та рекомендації для системи статистики природного руху населення. Третій перегляд. Нью-Йорк : Організація Об'єднаних Націй, 2014. 238 с. (Серія M, Методологічні дослідження ; № 19/Rev.3).

ідентичності та доступ до комплексу прав і публічних послуг. Реєстрація смерті гарантує правову визначеність щодо припинення правового статусу померлого та створює необхідні передумови для реалізації прав членів його сім'ї й інших заінтересованих осіб. В умовах воєнного стану обов'язок держави забезпечити доступність цих процедур не припиняється, а, навпаки, набуває особливого значення, оскільки звичайні адміністративні механізми часто є недоступними або неефективними.

Міжнародні стандарти у сфері державної реєстрації народження та смерті покладають на держави позитивний обов'язок забезпечити безперервність функціонування механізмів документування актів цивільного стану навіть за надзвичайних обставин. Водночас повномасштабне вторгнення Російської Федерації створило для України безпрецедентні виклики, пов'язані з тимчасовою окупацією окремих територій, припиненням діяльності органів державної влади, руйнуванням закладів охорони здоров'я, вимушеним переміщенням населення та неможливістю здійснення державної реєстрації актів цивільного стану в загальному порядку. За таких умов особливого значення набуло формування спеціального правового механізму, покликаного забезпечити реалізацію міжнародних гарантій на національному рівні та мінімізувати негативні наслідки війни для реалізації прав людини.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року істотно вплинуло на функціонування системи державної реєстрації актів цивільного стану. Значна кількість органів державної реєстрації актів цивільного стану опинилася на тимчасово окупованих територіях або в районах активних бойових дій, що унеможливило здійснення державної реєстрації народження та смерті у звичайному адміністративному порядку. Крім цього, доступ до Державного реєстру актів цивільного стану громадян був тимчасово обмежений з міркувань кібербезпеки, а окремі медичні заклади не могли видавати документи встановленого законодавством зразка. За таких обставин виникла необхідність невідкладної

адаптації національного законодавства до умов воєнного стану.

Одним із перших нормативних актів, спрямованих на забезпечення безперервності функціонування системи державної реєстрації, стала постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 року № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних і державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» [141] . Її прийняття забезпечило можливість поступового відновлення роботи державних реєстрів, визначило особливості доступу до них та створило правові передумови для продовження здійснення реєстраційних дій навіть в умовах збройної агресії.

Водночас адміністративні механізми не могли забезпечити вирішення всіх практичних проблем. Особливо гостро це стосувалося випадків народження або смерті на тимчасово окупованих територіях, де документи видавалися незаконно створеними органами окупаційної влади або взагалі були відсутні. У зв'язку з цим ключове значення набув судовий порядок встановлення фактів народження та смерті, який дозволив компенсувати неможливість проведення державної реєстрації у звичайному порядку.

Законодавець також удосконалив процесуальний механізм розгляду відповідної категорії справ. Зокрема, Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України)[142] передбачає спеціальні правила територіальної підсудності, скорочені строки розгляду заяв, можливість негайного виконання судових рішень та спрощений порядок звернення до суду. Такі процесуальні особливості

[141]Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2022 № 209.

[142] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

спрямовані насамперед на забезпечення оперативного захисту прав людини та мінімізацію негативних наслідків втрати можливості адміністративної реєстрації актів цивільного стану.

Подальший розвиток правового регулювання відбувався також через формування сталої судової практики Верховного Суду, який виробив підходи щодо оцінки доказів, виданих на тимчасово окупованих територіях, застосування так званого «намібійського винятку», а також забезпечення балансу між принципом невизнання окупаційної влади та необхідністю ефективного захисту прав людини. Саме практика судів стала одним із ключових інструментів реалізації міжнародних стандартів у сфері права на державну реєстрацію народження та смерті.

Отже, проведене дослідження свідчить, що державна реєстрація народження та смерті виходить далеко за межі адміністративної процедури обліку актів цивільного стану. Вона є необхідною передумовою реалізації широкого комплексу особистих немайнових, сімейних, спадкових, соціальних та інших прав, а також важливою складовою права людини на правову ідентичність і юридичне визнання державою. Міжнародні універсальні та регіональні стандарти, норми міжнародного гуманітарного права, практика міжнародних судових і квазісудових органів виходять із того, що навіть в умовах збройного конфлікту держава не звільняється від обов'язку забезпечити ефективний механізм підтвердження фактів народження та смерті, оскільки саме від цього залежить можливість особи користуватися гарантованими правами і свободами.

Наведені теоретико-правові положення та міжнародні стандарти стали підґрунтям для формування в Україні спеціального процесуального механізму встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану. Саме тому подальший аналіз доцільно зосередити на особливостях судового розгляду цієї категорії справ, специфіці доказування та практиці застосування

відповідних норм цивільного процесуального законодавства.

2. Процесуальні особливості встановлення судомфактів народження та смерті в умовах воєнного стану

Розгляд справ про встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану має низку процесуальних особливостей, зумовлених необхідністю забезпечення оперативного та ефективного захисту прав людини за відсутності можливості здійснення державної реєстрації актів цивільного стану в адміністративному порядку. Специфіка цієї категорії справ проявляється у визначенні правил підсудності, кола суб'єктів звернення до суду, особливостях доказування юридичних фактів, оцінці документів, виданих на тимчасово окупованих територіях, скорочених строках розгляду, негайному виконанні судових рішень, а також у формуванні сталої практики Верховного Суду. Дослідження зазначених процесуальних особливостей дає змогу оцінити ефективність чинного механізму судового захисту та визначити напрями його подальшого вдосконалення.

Справи про встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану розглядаються судами в порядку окремого провадження. Такий процесуальний порядок обрано законодавцем невипадково, оскільки у відповідній категорії справ відсутній спір про право між сторонами, а предметом судової діяльності є підтвердження юридичного факту, від наявності якого залежить виникнення, зміна або реалізація суб'єктивних прав особи. Саме тому процесуальна форма окремого провадження найбільшою мірою відповідає природі цих правовідносин та забезпечує можливість оперативного захисту прав людини.

Загальне поняття окремого провадження закріплено у частині першій статті 293 ЦПК України[143], відповідно до якої воно є видом непозовного цивільного судочинства, в

[143] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

порядку якого суд підтверджує наявність або відсутність юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав. Однією із категорій справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, відповідно до пункту 5 частини другої статті 293 ЦПК України [144] є справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення.Особливості їх процесуальної природи та правозахисного призначення найбільш повно розкриваються у працях вітчизняних процесуалістів.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Л. Марусяк, яка розглядає юридичні факти у цивільному процесуальному праві як передбачені процесуальними нормами життєві обставини, з якими пов'язується виникнення, зміна або припинення цивільних процесуальних правовідносин. Авторка підкреслює їх значення для забезпечення ефективності судового захисту та належного рівня правової захищеності особи[145].

У процесуальній доктрині одним із визначальних аспектів окремого провадження визнається його правозахисна спрямованість. Особливо виразно вона проявляється у справах про встановлення фактів народження та смерті, оскільки державна реєстрація цих актів цивільного стану є необхідною передумовою реалізації широкого кола особистих, сімейних, спадкових та соціальних прав фізичної особи. Як зазначають В.В. Комаров, Г.О. Світлична та І.В. Удальцова, державна реєстрація актів цивільного стану проводиться зметою забезпечення реалізації прав фізичної особи, офіційного визнання і підтвердження державою певних юридичних фактів[146].

---

[144] Там само

[145]Марусяк Л. Юридичні факти у цивільному процесі. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки. С.18.

[146] Комаров В.В. Окреме провадження : монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. С.196.

Сучасні дослідження окремого провадження підтверджують посилення його правозахисного значення в умовах воєнного стану. Зокрема, у науковій літературі воно характеризується як гнучкий процесуальний механізм підтвердження юридичних фактів за відсутності спору про право, застосування якого створює необхідні умови для подальшої реалізації суб'єктивних прав особи[147].

Отже, судовий порядок встановлення факту народження або смерті має субсидіарний характер і застосовується передусім тоді, коли одержання документа встановленої форми чи підтвердження відповідного факту в адміністративному порядку є неможливим.Субсидіарний характер судового порядку безпосередньо пов'язаний із предметом судової діяльності у цій категорії справ. Саме тому важливо визначити, яке значення має судове встановлення відповідного юридичного факту.

Особливість справ про встановлення фактів народження та смерті полягає в тому, що суд не створює відповідний юридичний факт, адже народження чи смерть є подіями об'єктивної дійсності, які вже відбулися незалежно від волі суду. Завдання суду полягає у встановленні достовірності відповідної події та створенні належної процесуальної підстави для її подальшої державної реєстрації органами державної реєстрації актів цивільного стану. Саме тому рішення суду у справах цієї категорії має підтверджувальний, а не правовстановлюючий характер.

Наведені особливості характеризують загальну природу справ про встановлення фактів народження та смерті. Проте запровадження воєнного стану істотно вплинуло на процесуальний механізм їх розгляду, що зумовило появу спеціальних процесуальних правил. Якщо до початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації звернення до суду із заявою про встановлення факту народження або смерті мало винятковий характер і

[147]Яніцька І. А. Судове встановлення фактів, що мають юридичне значення: правова природа та процесуальні особливості.Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 91: частина 1. С.480.

застосовувалося переважно у випадках втрати документів або неможливості їх отримання, то після 2022 року судова процедура фактично стала одним із основних механізмів забезпечення права особи на державну реєстрацію актів цивільного стану у випадках, коли адміністративний порядок є недоступним.

Про масштабність застосування судового механізму встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану свідчать статистичні дані судової практики. Якщо до початку повномасштабної збройної агресії такі справи мали поодинокий характер, то після 2022 року вони набули масового поширення. При цьому переважна більшість заяв стосувалася народження та смерті осіб саме на тимчасово окупованих територіях України (табл. 2.1, 2.2; рис. 2.1, 2.2).

Таблиця 2.1. Динаміка задоволення судами першої інстанції заяв про встановлення фактународження у 2022-2025 роках

Рік	Кількість задоволених заяв	Із них на ТОТ (тимчасово окупованій території)	Частка фактів, пов'язаних із ТОТ, %
2022	4 447	4 124	92,7
2023	4 227	3 861	91,3
2024	1 596	1 406	88,1
2025	976	804	82,4

Таблиця 2.2. Динаміка задоволення судами першої інстанції заяв про встановлення факту смерті у 2022-2025 роках

Рік	Кількість задоволених заяв	Із них на ТОТ (тимчасово окупованій території)	Частка фактів, пов'язаних із ТОТ, %
2022	5 891	4 968	84,3
2023	7 519	6 702	89,1
2024	6 029	5 417	89,8

2025	5 438	4 816	88,6

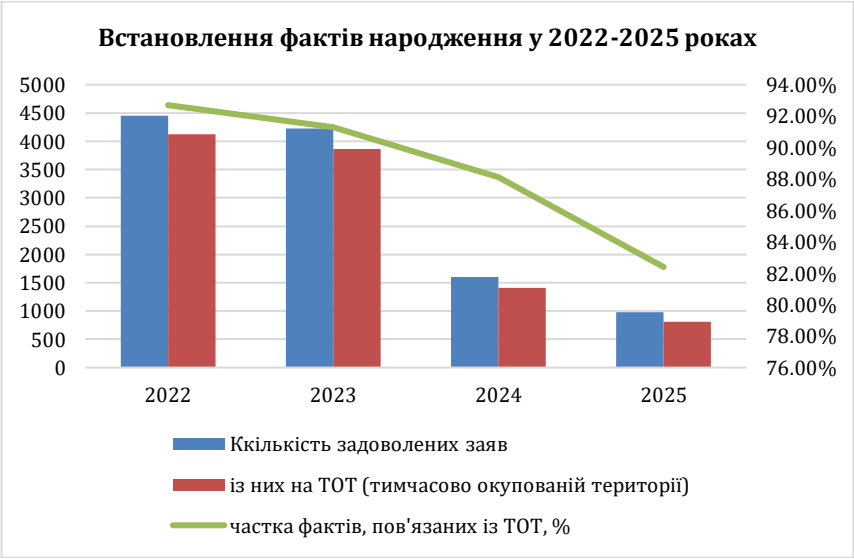

2.1 Динаміка кількості задоволених заяв про встановлення факту народженняв 2022-2025 роках

Рис. 2.2 Динаміка кількості задоволених заяв про встановлення факту смерті в 2022-2025 роках Рис.

Протягом 2022-2025 років судами першої інстанції України було задоволено 11 246 заяв про встановлення факту народження та 24 877 заяв про встановлення факту смерті. Із них відповідно 10 195 (90,7 %) та 21 903 (88,0 %) стосувалися подій, що відбулися на тимчасово окупованих територіях України[148]. Отже, статистичні дані свідчать про декілька тенденцій. По-перше, спостерігається стале скорочення кількості задоволених заяв про встановлення факту народження. По-друге, кількість задоволених заявпро встановлення факту смерті упродовж усього досліджуваного періоду більш ніж удвічі перевищувала

[148] Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік;
Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2023 рік;
Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2024 рік;
Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинствоза 2025 рік

кількість задоволених заяв про встановлення факту народження, досягнувши пікового значення у 2023 році[149]. По-третє, переважна більшість задоволених заяв (від 82,4 % до 92,7 %щодо народження та від 84,3 % до 89,8 % щодо смерті) [150] стосувалася саме тимчасово окупованих територій України, що підтверджує визначальний вплив збройної агресії Російської Федерації та тимчасової окупації частини території України на необхідність застосування судового порядку встановлення юридичних фактів народження і смерті.

Наведені статистичні дані переконливо свідчать, що після початку повномасштабної збройної агресії судовий порядок встановлення фактів народження та смерті втратив свій винятковий характері фактично перетворився на один із основних механізмів реалізації права на державну реєстрацію актів цивільного стануу випадках, коли здійснення державної реєстрації в адміністративному порядку було об'єктивно неможливим.

Саме зазначені обставини зумовили необхідність запровадження спеціального процесуального регулювання, закріпленого у статті 317 ЦПК України, яка після внесення змін Законом України від 1 липня 2022 року № 2345-IX[151] отримала нову редакцію та поширила особливий процесуальний порядок не лише на тимчасово окуповані території, а й на території, на яких введено воєнний чи надзвичайний стан. Законодавець істотно розширив коло осіб, які мають право звернутися до суду, передбачив можливість подання заяви до будь-якого місцевого суду України незалежно від місця проживання заявника, встановив обов'язок невідкладного розгляду таких справ та

[149] Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2023 рік

[150] Там само

[151]Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях: Закон України від 01.07.2022 № 2345-IX

визначив, що ухвалене рішення підлягає негайному виконанню.

Однією із ключових процесуальних гарантій, запроваджених статтею 317 ЦПК України[152], є обов'язок суду невідкладно розглядати заяви про встановлення фактів народження та смерті. На відміну від загального порядку окремого провадження, законодавець встановив спеціальний режим розгляду цієї категорії справ, поклавши на суд обов'язок їх невідкладного розгляду. Такий підхід обумовлений тим, що дотримання загальних процесуальних строків могло б призвести до тривалого обмеження можливості особи реалізувати свої права.

Невідкладний розгляд таких справ обумовлений не лише необхідністю оперативного вирішення питання, а насамперед правозахисною метою – забезпечити якнайшвидше отримання судового рішення, необхідного для державної реєстрації народження або смерті.

Саме оперативність судового розгляду у справах цієї категорії є необхідною передумовою своєчасної державної реєстрації народження чи смерті, а відтак – реалізації особою сімейних, спадкових, соціальних та інших прав, виникнення або здійснення яких пов'язане з відповідним актом цивільного стану.

Водночас ефективність такого механізму залежить не лише від особливостей процесуальної форми, а й від належного визначення кола осіб, які вправі ініціювати відповідне судове провадження. Саме тому одним із ключових елементів спеціального процесуального регулювання є визначення суб'єктів звернення до суду у справах цієї категорії.

Однією із процесуальних особливостей розгляду справ про встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану є спеціальне визначення кола суб'єктів, наділених правом звернення до суду. На відміну від більшості справ окремого провадження, у яких заявником є

[152] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

особа, щодо прав чи інтересів якої встановлюється відповідний юридичний факт, стаття 317 ЦПК України[153] передбачає розширене коло осіб, уповноважених ініціювати судове провадження. Такий підхід обумовлений необхідністю гарантувати ефективний доступ до правосуддя в умовах воєнних дій, тимчасової окупації територій, вимушеного переміщення населення та інших обставин, що можуть об'єктивно перешкоджати особі самостійно реалізувати право на звернення до суду.

Первісна редакція статті 317 ЦПК України була спрямована насамперед на врегулювання порядку встановлення фактів народження та смерті на тимчасово окупованій території України. Проте після початку повномасштабної збройної агресії законодавець істотно переглянув концепцію відповідної норми. Законом України від 1 липня 2022 року № 2345-IX[154] особливий порядок поширено також на території, на яких введено воєнний чи надзвичайний стан, а коло суб'єктів звернення до суду було значно розширено. Таким чином, законодавець адаптував процесуальне регулювання до нових умов, за яких неможливість державної реєстрації народження чи смерті виникає не лише внаслідок окупації, а й у зв'язку з активними бойовими діями або тимчасовим припиненням діяльності органів державної влади.

Відповідно до частини першої статті 317 ЦПК України із заявою про встановлення факту народження можуть звернутися батьки, один із них, їхні представники, члени сім'ї, опікун, піклувальник, особа, яка утримує та виховує дитину, а також інші законні представники дитини. Щодо встановлення факту смерті законодавець визначає право на звернення для членів сім'ї померлого, їхніх представників

---

[153] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

[154] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях: Закон України від 01.07.2022 № 2345-IX

та інших заінтересованих осіб, якщо встановлення відповідного факту впливає на їхні права, обов'язки чи законні інтереси.

Аналіз наведених положень дає підстави стверджувати, що законодавець застосував диференційований підхід до визначення суб'єктів звернення залежно від характеру юридичного факту, який підлягає встановленню. Якщо у справах про народження пріоритетним є забезпечення якнайшвидшої державної реєстрації дитини та реалізація принципу найкращих інтересів дитини, то у справах про смерть визначальним критерієм виступає наявність юридичної заінтересованості особи у встановленні відповідного факту. Такий підхід є цілком обґрунтованим, оскільки саме смерть особи породжує широкий комплекс спадкових, сімейних, соціальних та інших правовідносин, учасниками яких можуть бути різні суб'єкти.

Звертає на себе увагу й використання законодавцем оціночної категорії «інші заінтересовані особи». На відміну від чітко визначеного переліку близьких родичів або законних представників, це поняття не має законодавчого визначення, що забезпечує необхідну гнучкість правового регулювання. У кожній конкретній справі суд повинен встановити, чи існує безпосередній юридичний зв'язок між встановленням факту смерті та можливістю реалізації заявником своїх суб'єктивних прав або законних інтересів. Саме наявність такого юридичного інтересу, а не формальний ступінь спорідненості, повинна бути вирішальним критерієм допуску особи до участі у справі як заявника.

На нашу думку, суб'єктів звернення до суду у справах цієї категорії доцільно класифікувати на три групи. Першу групу становлять безпосередньо пов'язані з відповідним юридичним фактом особи – батьки дитини, один із них, члени сім'ї померлого. До другої групи належать особи, які здійснюють представництво або забезпечують захист прав інших осіб, зокрема законні представники, опікуни, піклувальники, особи, які утримують і виховують дитину, а також представники заявників. Третю групу утворюють інші заінтересовані особи (у справах про встановлення

факту смерті), права чи законні інтереси яких безпосередньо залежать від встановлення факту народження або смерті. До цієї категорії можуть бути віднесені, зокрема, спадкоємці померлого, особи, які мають право на отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника, страхових чи інших соціальних виплат, виконавець заповіту, кредитори спадкодавця у випадках, коли відкриття спадщини впливає на реалізацію їхніх прав, а також інші особи, які доведуть наявність безпосереднього юридичного інтересу у встановленні факту смерті. Перелік таких осіб не є вичерпним, а питання про наявність належного юридичного інтересу повинно вирішуватися судом з урахуванням конкретних обставин кожної справи. Така класифікація, на відміну від простого законодавчого переліку, дозволяє розкрити функціональне призначення кожної категорії заявників та пояснити логіку законодавчого регулювання.

Отже, особливістю процесуального регулювання справ про встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану є не лише розширення кола осіб, які можуть звернутися до суду, а й орієнтація законодавця на забезпечення максимальної доступності судового захисту. Відхід від вузького формального підходу до визначення заявника спрямований на недопущення ситуацій, за яких об'єктивні наслідки війни могли б унеможливити державну реєстрацію народження чи смерті та, як наслідок, реалізацію пов'язаних із цими юридичними фактами прав. Водночас ефективність судового захисту у зазначеній категорії справ значною мірою залежить не лише від належного визначення суб'єктного складу, а й від особливостей встановлення та оцінки доказів, що підтверджують відповідні юридичні факти, які потребують окремого дослідження.

Ухвалення рішення про встановлення факту народження або смерті залежить від того, чи зможе суд на підставі наявних матеріалів дійти обґрунтованого висновку про те, що відповідна подія дійсно відбулася у зазначений час і в певному місці. Тому наступною визначальною складовою

спеціального процесуального механізму є доказування обставин, які підтверджують відповідний юридичний факт.

Доказування у справах про встановлення фактів народження та смерті здійснюється за загальними правилами цивільного процесуального законодавства з урахуванням природи окремого провадження та спеціальних умов, у яких відбулися події, що підлягають підтвердженню. Відповідно до статті 76 ЦПК України[155] доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги учасників справи, а також інших обставин, які мають значення для її вирішення. Такі дані встановлюються письмовими, речовими й електронними доказами, висновками експертів та показаннями свідків.

Предмет доказування у цій категорії справ визначається змістом юридичного факту, який заявник просить встановити. У справах про народження підлягають з'ясуванню насамперед сам факт народження живої дитини, дата і місце її народження, а також відомості про матір і батька, якщо питання про походження дитини може бути вирішене в межах такого провадження. У справах про смерть суд повинен встановити факт смерті конкретної фізичної особи, час і місце її настання, а за необхідності – обставини, за яких вона настала. Крім того, заявник має обґрунтувати неможливість державної реєстрації відповідного акта цивільного стану у звичайному адміністративному порядку та юридичну мету встановлення факту.

У науковій літературі доказування у справах окремого провадження пов'язується не з вирішенням спору між протилежними сторонами, а з підтвердженням юридично значущої обставини. О.Я. Рогач зазначає, що у справах про встановлення фактів, які мають юридичне значення, суд встановлює не будь-які юридичні факти, а лише ключові, тоді як у процесі доказування відбувається систематизація

[155] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

доказів, необхідних для підтвердження відповідних обставин.[156]

Науковиця також звертає увагу на варіативність системи доказів у справах окремого провадження: навіть в однорідних за предметом справах вона може відрізнятися за кількістю доказів, їх інформаційним змістом та послідовністю, а їх сукупність має забезпечувати формування обґрунтованого висновку суду. [157] Таке розуміння має особливе значення в умовах воєнного стану. Народження або смерть можуть відбутися під час окупації, активних бойових дій, евакуації населення, руйнування медичних закладів або припинення роботи державних органів. Через це заявник нерідко об'єктивно позбавлений можливості надати первинний медичний документ, отримати його оригінал, звернутися до архіву чи забезпечити прибуття свідків до суду.

Отже, доказування в таких справах не може будуватися виключно на вимозі подати документ встановленого українським законодавством зразка, адже саме відсутність можливості отримати такий документ і зумовлює необхідність судового звернення.

Водночас особливі обставини воєнного стану не означають звільнення заявника від обов'язку обґрунтувати подану заяву. До неї мають бути додані всі наявні докази, які прямо або опосередковано підтверджують факт народження чи смерті. До доказів народження можуть належати медичні довідки та їх копії, виписки з медичної документації, обмінна карта породіллі, результати медичних оглядів матері й дитини, фотозображення, електронне листування, документи про перебування матері у відповідному населеному пункті, показання осіб,

[156]РогачО.Я. Особливості доказування та системи доказів у справах щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2018. С.24.

[157]Рогач О.Я. Особливості доказування та системи доказів у справах щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2018. С.24.

присутніх під час народження або обізнаних із відповідними обставинами.

У справах про встановлення факту смерті доказове значення можуть мати письмові та речові докази, зокрема звуко- і відеозаписи, висновки експертів, копії лікарського свідоцтва або довідки про смерть, показання свідків, довідки територіального центру комплектування та соціальної підтримки або командира військової частини у разі загибелі військовослужбовця, заяви до правоохоронних органів про зникнення особи, у тому числі за обставин, що загрожували їй смертю. Верховний Суд наголошує, що перелік відповідних доказів не є вичерпним і може конкретизуватися у кожній справі залежно від установлених у ній обставин.Особливістю доказування є те, що окремо взятий непрямий доказ зазвичай не може вважатися достатнім для підтвердження факту народження або смерті. Наприклад, повідомлення родичів про смерть, фотографія місця поховання або відомості про тривалу відсутність особи самі по собі не завжди дають можливість достовірно встановити смерть конкретної людини у визначений час. Однак у поєднанні з медичними документами, показаннями очевидців, відомостями військової частини, матеріалами правоохоронних органів та іншими даними такі докази можуть утворювати узгоджену сукупність, достатню для висновку суду.[158]

Отже, ключовим підходом до оцінювання доказів у цій категорії справ є їх дослідження у взаємному зв'язку. Суд має оцінювати належність, допустимість і достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у сукупності. При цьому відсутність одного формально визначеного документа не повинна автоматично спричиняти відмову в задоволенні заяви, якщо інші матеріали переконливо і несуперечливо підтверджують настання відповідної події.

Окрема процесуальна риса доказування пов'язана з активною роллю суду. Відповідно до загальних положень

[158]Постанова Верховного Суду від 25 жовтня 2023 року у справі № 607/1612/23 (провадження № 61-6323св23).

окремого провадження суд має право за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Це відрізняє таке провадження від класичної позовної моделі, в якій доказова діяльність переважно покладається на сторони. В.В. Комаров, Г.О. Світлична та І.В. Удальцова пов'язують специфіку окремого провадження з необхідністю охорони прав та законних інтересів особи за відсутності спору про право. За таких умов активність суду спрямовується не на підтримку заявника, а на повне й достовірне встановлення обставин, необхідних для підтвердження юридичного факту[159].

У справах, пов'язаних із воєнними діями або окупацією, така активність може виявлятися у витребуванні інформації з державних реєстрів, органів ДРАЦС, закладів охорони здоров'я, військових частин, правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування, а також у виклику та допиті свідків. Разом із тим можливості суду щодо отримання доказів з окупованої території залишаються об'єктивно обмеженими. Тому процесуальна активність суду має поєднуватися з реалістичною оцінкою того, які саме докази могли бути отримані заявником за конкретних обставин.

У практиці Верховного Суду послідовно наголошується на неприпустимості надмірно формального підходу до оцінювання доказів у цій категорії справ. Суди повинні враховувати виняткове юридичне значення фактів народження і смерті, особливу роль суду в окремому провадженні та об'єктивні складнощі, з якими стикаються заявники під час отримання доказів на тимчасово окупованих територіях. Водночас спрощення процесуальних вимог не може означати встановлення юридичного факту на підставі припущень або лише суб'єктивних переконань заявника. Висновок суду повинен ґрунтуватися на доказах, які у своїй сукупності дають можливість достовірно встановити відповідну подію.

---

[159]Комаров В.В. Окреме провадження : монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. С.119.

Таким чином, особливості доказування у справах про встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану полягають у розширеному колі потенційних джерел доказової інформації, переважному використанні сукупності прямих і непрямих доказів, посиленій активній ролі суду та необхідності враховувати об'єктивну обмеженість можливостей заявника щодо одержання документів. Оптимальним у таких справах є не зниження вимог до достовірності встановленого факту, а адаптація способів його підтвердження до реальних умов війни. Саме такий підхід забезпечує баланс між правовою визначеністю та ефективним захистом прав людини.

Особливе місце серед доказів у справах про встановлення фактів народження та смерті посідають документи, видані органами та установами, що фактично діють на тимчасово окупованій території України. Їх оцінка пов'язана з необхідністю забезпечення балансу між принципом невизнання окупаційної влади та обов'язком держави гарантувати ефективний захист прав людини. Повне ігнорування таких документів могло б призвести до позбавлення осіб можливості підтвердити юридичні факти, від яких залежить реалізація особистих, сімейних, спадкових та соціальних прав.

Правовою основою такого підходу є сформований у міжнародному праві «намібійський виняток». Його витоки пов'язані з Консультативним висновком Міжнародного Суду ООН від 21 червня 1971 року щодо правових наслідків триваючої присутності Південної Африки в Намібії. Суд зазначив, що загальний обов'язок держав не визнавати незаконну окупаційну владу не повинен призводити до порушення прав цивільного населення. Саме тому недійсність актів de facto влади не поширюється безумовно на документи, що підтверджують народження, смерть чи шлюб, оскільки їх повне невизнання істотно обмежувало б права людини.[160]

[160]Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council

Надалі цей підхід був підтриманий Європейським судом з прав людини, який неодноразово наголошував, що життя населення на території, яка перебуває під фактичним контролем невизнаної влади, не припиняється, а тому окремі документи, видані такими органами, можуть враховуватися виключно в інтересах осіб, які проживають на відповідній території. Водночас таке врахування не означає легітимації окупаційної адміністрації чи визнання законності її діяльності.

Зазначений міжнародно-правовий підхід знайшов відображення і в законодавстві України. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»від 15.04.2014 № 1207-VII[161] органи та посадові особи, створені не відповідно до законодавства України, є незаконними, а видані ними акти за загальним правилом не створюють правових наслідків. Водночас законодавець передбачив спеціальний виняток щодо документів, які підтверджують факти народження, смерті, реєстрації або розірвання шлюбу на тимчасово окупованій території. Такі документи можуть бути використані під час вирішення питання про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану.

У зв'язку з цим принципове значення має правильне розуміння доказового значення зазначених документів. Вони не набувають статусу офіційних документів України та не породжують самостійних юридичних наслідків. Проте відомості, які в них містяться, можуть використовуватися судом як джерело доказової інформації. Правове значення має не сам документ як акт незаконно створеного органу, а зафіксовані в ньому фактичні дані про народження чи смерть особи.

Resolution 276 (1970) : Advisory Opinion of 21 June 1971. *I.C.J. Reports 1971*. P. 16–66.

[161]Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII.

Саме такого підходу дотримується Верховний Суд, наголошуючи, що документи, видані органами та установами, які фактично функціонують на тимчасово окупованій території, хоча й не є юридично дійсними на території України, можуть містити відомості про відповідний юридичний факт та підлягають оцінці судом у сукупності з іншими доказами. Висновок суду при цьому має ґрунтуватися на повному та всебічному з'ясуванні обставин справи на підставі всієї сукупності досліджених. [162] На нашу думку, застосування «намібійського винятку» у справах про встановлення фактів народження та смерті не є відступом від принципу невизнання окупаційної влади. Суд не легітимізує діяльність незаконно створених органів, а лише використовує відомості, що містяться у виданих ними документах, як один із можливих засобів доказування. Правове значення має не сам документ, а інформація про юридичний факт, достовірність якої перевіряється та оцінюється судом у сукупності з іншими доказами. Саме такий підхід забезпечує баланс між принципом територіальної цілісності України та необхідністю ефективного захисту фундаментальних прав людини.

Особливого значення у справах про встановлення фактів народження та смерті набуває правова природа судового рішення. На відміну від рішень, ухвалених у позовному провадженні, рішення суду у справах цієї категорії не породжує, не змінює і не припиняє матеріальних правовідносин між сторонами та не замінює собою адміністративну процедуру державної реєстрації актів цивільного стану. Його функціональне призначення полягає у підтвердженні існування юридичного факту, який уже відбувся, та створенні належної правової підстави для подальшої державної реєстрації такого факту компетентним органом.

Народження та смерть є юридичними подіями, що виникають незалежно від волі учасників правовідносин і

[162]Постанова Верховного Суду від 15 травня 2025 року у справі № 201/8142/24 (провадження № 61-2098св25)

суду. Відповідно, судове рішення не створює сам факт народження чи смерті, а лише підтверджує його існування на підставі досліджених доказів. Саме тому рішення суду у справах про встановлення відповідних фактів має підтверджувальний (декларативний), а не правовстановлюючий чи правопороджувальний характер.

Юридичне значення такого рішення полягає у тому, що воно є процесуальною підставою для проведення державної реєстрації акта цивільного стану органами державної реєстрації актів цивільного стану. Після набрання рішенням законної сили або у випадках, прямо передбачених законом, після його ухвалення орган ДРАЦС здійснює відповідну державну реєстрацію та видає свідоцтво про народження або свідоцтво про смерть встановленого державою зразка. Отже, саме свідоцтво, видане органом державної реєстрації актів цивільного стану, є офіційним документом, який посвідчує відповідний акт цивільного стану, тоді як рішення суду лише відкриває можливість для його отримання.

Такий підхід повністю узгоджується із розмежуванням компетенції суду та органів державної реєстрації актів цивільного стану. Завдання суду полягає у здійсненні правосуддя шляхом встановлення юридичного факту у разі неможливості підтвердження його в адміністративному порядку. Натомість здійснення державної реєстрації актів цивільного стану, внесення відповідного актового запису до Державного реєстру актів цивільного стану громадян та видача свідоцтва належать до виключної компетенції органів ДРАЦС. Таким чином, судове рішення не підміняє діяльність органу державної реєстрації, а забезпечує правові передумови для реалізації його повноважень.

Саме функціональним призначенням рішення суду пояснюється і встановлений законодавцем режим його негайного виконання. Загальне правило цивільного процесу полягає у тому, що судове рішення підлягає виконанню після набрання ним законної сили. Однак у справах про встановлення фактів народження та смерті законодавець свідомо відступив від цього підходу. Відкладення виконання рішення до завершення строків

апеляційного оскарження могло б істотно обмежити можливість своєчасної реалізації особою своїх конституційних і цивільних прав.

Саме тому негайне виконання рішення суду у цій категорії справ має не стільки процесуальне, скільки виразне правозахисне значення. Воно спрямоване на максимально швидке усунення правової невизначеності, що виникла внаслідок воєнних дій або тимчасової окупації, та забезпечення безперервності реалізації прав фізичних осіб. При цьому негайне виконання не позбавляє учасників справи права на апеляційне оскарження рішення, а лише забезпечує пріоритетність захисту фундаментальних прав людини над формальними процесуальними процедурами.

Отже, рішення суду у справах про встановлення фактів народження та смерті має спеціальну правову природу. Воно не посвідчує відповідний акт цивільного стану і не замінює свідоцтва про народження чи смерть, а є самостійною процесуальною підставою для здійснення державної реєстрації компетентним органом. Саме таким функціональним призначенням рішення обумовлені спеціальні процесуальні правила, передбачені статтею 317 ЦПК України [163], зокрема його негайне виконання, яке забезпечує оперативне поновлення можливості реалізації прав осіб в умовах воєнного стану.

Отже, окреме провадження у справах про встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану, зберігаючи загальні ознаки непозовної форми цивільного судочинства, набуло комплексу спеціальних процесуальних рис.

Зазначені особливості мають комплексний характер і проявляються як у загальних засадах здійснення окремого провадження, так і в спеціальних процесуальних механізмах, запроваджених законодавцем у період воєнного стану. Їх системний аналіз дає підстави виокремити такі спеціальні процесуальні риси:

---

[163] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

- по-перше, правозахисну спрямованість провадження, оскільки встановлення відповідного факту є необхідною передумовою реалізації особистих немайнових, сімейних, спадкових і соціальних прав;

- по-друге, субсидіарний характер судового порядку, який застосовується у разі неможливості одержання документа встановленої форми або проведення державної реєстрації в адміністративному порядку;

- по-третє, розширену територіальну доступність правосуддя, що виявляється у можливості звернення до будь-якого місцевого суду України у випадках, передбачених статтею 317 ЦПК України;

- по-четверте, розширене коло заявників, до якого належать не лише батьки чи родичі, а й інші законні представники та заінтересовані особи;

- по-п'яте, невідкладність судового розгляду, зумовлену необхідністю якнайшвидшого усунення правової невизначеності;

- по-шосте, негайне виконання судового рішення, що забезпечує оперативну державну реєстрацію народження або смерті;

- по-сьоме, адаптований стандарт доказування, який передбачає оцінку доказів з урахуванням об'єктивної неможливості отримання документів українського зразка;

- по-восьме, допустимість використання документів, виданих на тимчасово окупованих територіях, не як актів, що визнаються державою, а як джерел фактичних даних у сукупності з іншими доказами;

- по-дев'яте, посилену активність суду у з'ясуванні обставин справи;

- по-десяте, функціональну спрямованість рішення суду, яке не замінює державну реєстрацію акта цивільного стану, а є правовою підставою для її проведення.

Наведені риси дають підстави розглядати зазначену категорію справ як спеціальну модель окремого провадження, сформовану під впливом воєнного стану та необхідності забезпечення ефективного доступу до правосуддя. Її особливість полягає у поєднанні непозовної природи судочинства, спрощеного процесуального

порядку, підвищеної активності суду та виразної правозахисної функції. Такий підхід дозволяє не лише охарактеризувати чинне правове регулювання, а й виокремити самостійний комплекс процесуальних ознак, притаманних саме встановленню фактів народження та смерті в умовах війни.

Таким чином, процесуальні особливості судового встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану свідчать про істотну трансформацію класичної моделі окремого провадження. Запроваджені законодавцем спеціальні процесуальні механізми спрямовані на забезпечення максимально доступного, оперативного та ефективного судового захисту осіб, які через воєнні дії або тимчасову окупацію позбавлені можливості реалізувати право на державну реєстрацію народження чи смерті в адміністративному порядку.

3. Напрями вдосконалення процесуального механізму за результатами аналізу судової практики

Дослідження нормативного регулювання та особливостей процесуального механізму встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану не може бути повним без аналізу практики його застосування судами. Саме судова практика дозволяє оцінити ефективність запроваджених процесуальних механізмів, виявити проблеми, що виникають під час розгляду цієї категорії справ, а також визначити напрями подальшого вдосконалення процесуального законодавства. При цьому аналіз судових рішень свідчить, що поряд із формуванням сталої практики застосування статті 317 ЦПК України [164] окремі питання й надалі залишаються дискусійними та вирішуються судами неоднаково.

Вивчення відповідної категорії справ свідчить, що переважна більшість справ про встановлення фактів народження та смерті на тимчасово окупованих територіях

[164] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

не викликає істотних труднощів у правозастосуванні. Як правило, за наявності медичного документа, що підтверджує факт народження чи смерті, документів, виданих на тимчасово окупованій території, а також інших належних доказів суди послідовно застосовують положення статті 317 ЦПК України та задовольняють відповідні заяви. Так, у рішенні Чугуївського міського суду Харківської області від 22 жовтня 2025 року [165] суд, дослідивши медичне свідоцтво про народження, видане закладом охорони здоров'я м. Маріуполя, свідоцтво про народження, видане органом окупаційної адміністрації, а також інші подані заявником документи, дійшов висновку про доведеність факту народження дитини на тимчасово окупованій території та задовольнив заяву, зазначивши про необхідність негайного виконання рішення. Наведений приклад відображає типовий підхід судів до розгляду цієї категорії справ за відсутності спірних процесуальних питань.

У судовій практиці простежується підхід, за якого попереднє звернення до органу ДРАЦС та отримання письмової відмови фактично розглядаються судами як необхідна передумова відкриття провадження у справах про встановлення факту народження. Ухвали Новоселицького районного суду Чернівецької області [166], Виноградівського районного суду Закарпатської області [167] та Печерського районного суду м. Києва [168] свідчать, що за відсутності такої відмови заяви залишаються без руху. Такий підхід потребує окремої оцінки з огляду на спеціальну правозахисну спрямованість статті 317 ЦПК

[165] Рішення Чугуївського міського суду Харківської області у цивільній справі № 636/9045/25.

[166] Ухвала Новоселицького районного суду Чернівецької області у цивільній справі № 720/1146/23. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/110747135.

[167] Ухвала Виноградівського районного суду Закарпатської області від 05.02.2024 у цивільній справі № 299/604/24.

[168] Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 12.08.2022 у цивільній справі № 757/20200/22-ц.

України [169] та необхідність недопущення надмірної формалізації доступу до суду в умовах воєнного стану.

Наведена судова практика виявляє проблему, яка полягає у фактичному формуванні додаткової передумови звернення до суду із заявою про встановлення факту народження або смерті, прямо не передбаченої статтею 317 ЦПК України. Положення цієї статті визначають коло осіб, уповноважених на звернення до суду, територіальну підсудність таких справ, невідкладність їх розгляду та негайне виконання ухвалених рішень, однак не встановлюють обов'язку заявника попередньо звернутися до органу державної реєстрації актів цивільного стану та надати суду письмову відмову у проведенні державної реєстрації. Тому залишення заяви без руху виключно через відсутність такого документа фактично покладає на заявника додатковий процесуальний обов'язок, який безпосередньо із закону не випливає.

Необхідність критичної оцінки такого підходу зумовлена також спеціальною метою процедури, передбаченої статтею 317 ЦПК України. [170] Законодавець свідомо спростив доступ до суду в цій категорії справ, передбачивши можливість звернення до будь-якого місцевого суду України незалежно від місця проживання заявника, невідкладний розгляд справи та негайне виконання рішення. Вимога обов'язкового попереднього проходження адміністративної процедури в органі ДРАЦС, а особливо отримання письмової відмови, створює додатковий процедурний етап, здатний нівелювати переваги запровадженого законодавцем спрощеного механізму. Це набуває особливого значення в умовах воєнного стану, коли заявники можуть перебувати за кордоном, бути внутрішньо переміщеними особами або мати інші об'єктивні труднощі у взаємодії з державними органами.

---

[169] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

[170] Там само

Водночас повністю заперечувати значення звернення до органу ДРАЦС також було б необґрунтовано. Відмова у проведенні державної реєстрації може підтверджувати необхідність судового встановлення юридичного факту та свідчити про неможливість здійснення відповідної реєстрації в адміністративному порядку. Проте слід розмежовувати доказове значення такого документа та його перетворення на обов'язкову процесуальну передумову відкриття провадження. За відсутності прямої законодавчої вимоги письмова відмова органу ДРАЦС може бути одним із доказів, що обґрунтовують необхідність звернення до суду, але її неподання саме по собі не повинно автоматично перешкоджати відкриттю провадження у справі.

Виявлена неоднозначність судової практики свідчить про доцільність нормативної конкретизації цього питання. У статті 317 ЦПК України[171] доцільно прямо визначити, що попереднє звернення до органу державної реєстрації актів цивільного стану та отримання письмової відмови не є обов'язковою передумовою звернення до суду із заявою про встановлення факту народження або смерті на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України. Така конкретизація сприятиме уніфікації судової практики, усуне можливість встановлення додаткових, не передбачених законом процесуальних бар'єрів та відповідатиме правозахисній спрямованості спеціальної процедури, закріпленої статтею 317 ЦПК України.[172]

Водночас проблеми застосування статті 317 ЦПК України[173] виникають не лише на етапі вирішення питання про наявність передумов для звернення до суду. Судова практика виявляє труднощі й у правильному визначенні

---

[171] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

[172] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

[173] Там само

меж застосування спеціальної процедури, зокрема у відмежуванні встановлення юридичного факту від вимог, пов'язаних зі зміною вже зареєстрованих відомостей про цивільний стан.

У судовій практиці трапляються випадки помилкового використання окремого провадження для вирішення питань, які фактично стосуються не встановлення юридичного факту, а внесення змін до вже існуючого актового запису цивільного стану. Так, Голосіївський районний суд м. Києва [174] та Старокостянтинівський районний суд Хмельницької області [175] відмовили у відкритті провадження у справах, у яких заявники формально просили встановити факт народження, однак фактично прагнули виправити або змінити відомості в уже складених актових записах. Така практика свідчить про необхідність чіткого розмежування предмета окремого провадження та інших способів захисту, пов'язаних із коригуванням актів цивільного стану.

Необхідність чіткого визначення меж окремого провадження відзначається й у сучасних наукових дослідженнях, зокрема наголошується на принциповому значенні розмежування юридичних фактів, що можуть бути встановлені в непозовному порядку, та обставин, пов'язаних зі спірними матеріально-правовими вимогами [176].

Наведені справи засвідчують необхідність чіткого розмежування встановлення факту народження як юридичного факту та вирішення питань, пов'язаних зі зміною, доповненням чи виправленням уже існуючого актового запису про народження. Звернення до суду в порядку окремого провадження є виправданим тоді, коли

---

[174] Рішення Голосіївського районного суду м. Києва у цивільній справі 752/3490/23

[175] Рішення Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області у цивільній справі № 683/3178/23

[176] Яніцька І. А. Судове встановлення фактів, що мають юридичне значення: правова природа та процесуальні особливості.Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 91: частина 1.С.480.

юридичний факт не може бути підтверджений документом установленої форми і судове рішення необхідне саме для проведення державної реєстрації відповідного акту цивільного стану. Натомість якщо актовий запис уже складений, а заявник фактично не погоджується з окремими внесеними до нього відомостями або прагне їх змінити, предметом звернення є не встановлення факту народження як такого, а коригування відомостей державної реєстрації. Формальне викладення такої вимоги як заяви про встановлення факту народження не змінює її правової природи та не створює підстав для застосування спеціальної процедури, передбаченої статтею 317 ЦПК України.[177]

Водночас така практика виявляє ширшу проблему правильного визначення меж застосування спеціального процесуального механізму. Спрощений порядок встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану запроваджений для подолання об'єктивної неможливості державної реєстрації відповідного факту на підставі документів, передбачених законодавством України, а не як альтернативний спосіб внесення бажаних заявником змін до вже проведеної державної реєстрації. Неврахування цієї відмінності призводить до звернення до неналежної процесуальної форми, відмови у відкритті провадження та, як наслідок, втрати часу заявником на пошук належного способу захисту свого права.

У цьому аспекті вдосконалення процесуального механізму має бути спрямоване насамперед на забезпечення однозначного розмежування зазначених правових ситуацій. Доцільним видається формування уніфікованого підходу, відповідно до якого процедура, передбачена статтею 317 ЦПК України[178], застосовується у

[177] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

[178] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

випадках, коли необхідним є первинне юридичне підтвердження факту народження або смерті для його державної реєстрації в Україні, тоді як спори щодо правильності відомостей уже існуючого актового запису повинні вирішуватися із застосуванням передбачених законодавством процедур внесення змін, доповнень або виправлень до актів цивільного стану. Такий підхід сприятиме правильному вибору процесуальної форми захисту та запобігатиме необґрунтованому використанню окремого провадження для вирішення правових питань, які за своєю природою виходять за межі встановлення юридичного факту.

Однак правильне визначення процесуальної форми звернення до суду саме по собі не гарантує ефективності судового захисту. Після відкриття провадження ключового значення набуває доказування відповідного юридичного факту, а судова практика свідчить, що саме на цій стадії найбільш виразно проявляється проблема надмірного процесуального формалізму.

Особливий інтерес становить постанова Верховного Суду від 15 травня 2025 року у справі № 201/8142/24[179], у якій було сформульовано важливі підходи до оцінки доказів у справах про встановлення факту народження на тимчасово окупованій території України. Обставини справи були зумовлені повномасштабною збройною агресією: вагітна жінка, яка перебувала в м. Мелітополі, через окупацію території та неможливість безпечного повернення була змушена народжувати дитину в м. Джанкой Автономної Республіки Крим. Після повернення на підконтрольну Україні територію батьки звернулися до суду із заявою про встановлення факту народження, оскільки документи, видані окупаційними органами, не могли бути використані як самостійна підстава для державної реєстрації народження.

Суд першої інстанції заяву задовольнив, однак апеляційний суд скасував це рішення, мотивуючи свою

[179]Постанова Верховного Суду від 15 травня 2025 року у справі № 201/8142/24 (провадження № 61-2098св25)

позицію недостатністю доказової бази. На думку апеляційного суду, одного виписного епікризу, виданого медичним закладом на тимчасово окупованій території, було недостатньо для встановлення факту народження, оскільки заявники не надали інших медичних документів, які б підтверджували перебіг вагітності, пологи та подальше медичне спостереження за новонародженою дитиною.

Переглядаючи справу, Верховний Суд звернув увагу, що під час розгляду цієї категорії справ суди повинні враховувати виняткові умови, у яких опинилися заявники внаслідок повномасштабної війни. Суд наголосив, що оцінка доказів у цій категорії справ не може здійснюватися із застосуванням надмірно формального підходу без урахування об'єктивних обставин, спричинених тимчасовою окупацією території України.Документи, видані установами, що фактично функціонують на тимчасово окупованій території, хоча й не породжують юридичних наслідків самі по собі, можуть використовуватися як докази у сукупності з іншими матеріалами справи. [180] Такий підхід ґрунтується на положеннях статті 317 ЦПК України, частини третьої статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»від 15.04.2014 № 1207-VII[181], а також на міжнародно-правовій доктрині «намібійських винятків», сформульованій у Консультативному висновку Міжнародного суду ООН [182] та практиці Європейського суду з прав людини.

---

[180]Постанова Верховного Суду від 15 травня 2025 року у справі № 201/8142/24 (провадження № 61-2098св25)

[181]Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII.*Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2014, № 26, ст.892.

[182]Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970) : Advisory Opinion of 21 June 1971. *I.C.J. Reports 1971*. P. 16-66.

Водночас найбільш вагомим висновком цієї постанови є фактичне засудження Верховним Судом надмірного процесуального формалізму. Суд дійшов висновку, що апеляційний суд передчасно відмовив у задоволенні заяви, не забезпечивши повного та всебічного з'ясування обставин справи. Така правова позиція свідчить про те, що в умовах воєнного стану пріоритетом судового розгляду має залишатися ефективний захист прав людини, а процес доказування повинен здійснюватися з урахуванням об'єктивних труднощів, спричинених окупацією частини території України та неможливістю отримання повного комплекту документів.[183]

Проаналізована практика виявляє одну з ключових проблем застосування статті 317 ЦПК України – відсутність чітко визначених особливостей доказування факту народження в умовах тимчасової окупації. Запровадивши спеціальний спрощений порядок розгляду цієї категорії справ, законодавець водночас не конкретизував особливостей доказування юридичного факту за обставин, коли отримання документів установленого законодавством України зразка є об'єктивно неможливим.Наслідком цього стає застосування судами загальних підходів до доказування без належного врахування специфіки правовідносин, що в окремих випадках призводить до надмірного процесуального формалізму.

Правова позиція Верховного Суду у справі № 201/8142/24[184] засвідчує необхідність зміщення акценту з формальної відповідності окремого доказу встановленим вимогам на оцінку всієї сукупності відомостей, які дозволяють достовірно встановити факт народження дитини. Відсутність додаткової медичної документації не повинна автоматично зумовлювати висновок про

[183]Постанова Верховного Суду від 15 травня 2025 року у справі № 201/8142/24 (провадження № 61-2098св25)

[184]Постанова Верховного Суду від 15 травня 2025 року у справі № 201/8142/24 (провадження № 61-2098св25) Єдиний державний реєстр судових рішень.

недоведеність факту народження, якщо неможливість її отримання об'єктивно пов'язана з окупацією території, а наявні матеріали у своїй сукупності підтверджують відповідну подію.

При цьому врахування особливих умов доказування не означає відмови від вимог належності, допустимості, достовірності та достатності доказів або автоматичного визнання будь-якого документа, виданого на тимчасово окупованій території. Йдеться про адаптацію процесу доказування до об'єктивних обставин, у яких перебуває заявник. Документи, отримані на тимчасово окупованій території, мають оцінюватися не ізольовано та не як такі, що самостійно породжують юридичні наслідки, а у взаємозв'язку з іншими матеріалами справи.

Виявлена проблема свідчить про доцільність подальшої конкретизації процесуальних засад доказування у цій категорії справ. Водночас видається недоцільним закріплювати у статті 317 ЦПК України вичерпний перелік доказів, якими може підтверджуватися факт народження, оскільки різноманітність життєвих обставин, спричинених війною та окупацією, потребує збереження гнучкості судової оцінки. Більш обґрунтованим є нормативне закріплення загального положення про можливість підтвердження факту народження будь-якими належними доказами, які у своїй сукупності дають можливість встановити відповідну подію, з обов’язковим урахуванням судом об’єктивної можливості заявника отримати та подати документи. Така конкретизація сприяла б уніфікації судової практики та запобігала б ситуаціям, коли відсутність певного документа або його оригіналу фактично перетворюється на нездоланну перешкоду для державної реєстрації народження.

Таким чином, напрям удосконалення процесуального механізму в цій частині має полягати не у зниженні стандартів доказування, а у формуванні спеціального, адаптованого до умов воєнного стану підходу до їх застосування. Його основою повинні бути оцінка доказів у сукупності, врахування об'єктивної неможливості отримання окремих документів, недопустимість висунення

до заявника явно нездійсненних доказових вимог та орієнтація суду на встановлення юридично значущої обставини з достатнім ступенем достовірності. Саме такий підхід найбільшою мірою відповідає правозахисній меті спеціальної процедури, передбаченої статтею 317 ЦПК України.

Проблема надмірного формалізму в доказуванні не обмежується справами про встановлення факту народження. Аналогічні труднощі виникають і під час встановлення факту смерті на тимчасово окупованій території, однак у цій категорії справ особливого значення набуває ще один аспект – належна реалізація судом активної ролі, передбаченої правилами окремого провадження.

Показовою для формування сучасної практики є постанова Верховного Суду від 26 листопада 2025 року у справі № 233/5109/21.[185] Заявник просив встановити факт смерті матері, яка померла в м. Макіївка Донецької області, для подальшої державної реєстрації смерті в Україні. Суди першої та апеляційної інстанцій відмовили у задоволенні заяви, вважаючи, що заявником не надано належних доказів, оскільки подані копії документів не були підтверджені їх оригіналами. Верховний Суд не погодився з таким підходом, наголосивши, що у справах про встановлення факту смерті на тимчасово окупованій території оцінка доказів має здійснюватися з урахуванням особливостей воєнного стану, а факт смерті може підтверджуватися сукупністю різних доказів, зокрема копіями лікарського свідоцтва про смерть, документами про поховання, показаннями свідків, фото- та відеоматеріалами, іншими письмовими доказами, які в сукупності дають можливість встановити юридично значущі обставини.

Не менш важливим є процесуальний висновок Верховного Суду щодо активної ролі суду в окремому провадженні. Посилаючись на положення статті 294 ЦПК

[185]Постанова Верховного Судувід 26 листопада 2025 року у справі № 233/5109/21

України, Верховний Суд наголосив на активній ролі суду в окремому провадженні, яка полягає у сприянні всебічному й повному з'ясуванню обставин справи та можливості з власної ініціативи витребувати необхідні докази.А такожвизнав передчасним висновок апеляційного суду про недоведеність факту смерті, зазначивши, що суди повинні уникати надмірного процесуального формалізму, який може перешкоджати ефективному судовому захисту. Такий підхід забезпечує баланс між вимогами процесуального закону та необхідністю гарантувати реалізацію прав осіб, які постраждали внаслідок тимчасової окупації частини території України.

На відміну від позовного провадження, побудованого на змагальності сторін та покладенні на них основного тягаря доказування обставин, на які вони посилаються, окреме провадження передбачає інший ступінь процесуальної активності суду. Відповідно до частини другої статті 294 ЦПК України[186] суд з метою з'ясування обставин справи може за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Особливого значення це положення набуває у справах про встановлення факту смерті на тимчасово окупованій території, де можливості заявника щодо формування повної доказової бази об'єктивно обмежені.

У цьому контексті недостатність поданих заявником доказів не в усіх випадках повинна безпосередньо зумовлювати відмову в задоволенні заяви. Якщо надані матеріали містять відомості, які вказують на ймовірність настання смерті, однак суд вважає їх недостатніми для достовірного встановлення юридичного факту, специфіка окремого провадження вимагає використання доступних процесуальних засобів для повнішого з'ясування обставин справи. Суд може витребувати додаткові документи, запропонувати заявникові надати інші наявні докази, дослідити відомості щодо поховання, фото- та відеоматеріали, електронні докази та інші джерела

[186] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

інформації, здатні підтвердити або спростувати обставини, на які посилається заявник. Відмова у встановленні факту лише з тієї підстави, що подані копії документів не підтверджені оригіналами, без використання передбачених процесуальним законом можливостей для з'ясування відповідних обставин, створює ризик перетворення судової процедури на формальну перевірку комплектності документів.

Необхідність такого підходу підтверджується і положеннями процесуальної доктрини щодо використання непрямих доказів. Так, В.П. Феннич звертає увагу, що один непрямий доказ не забезпечує достовірного встановлення факту предмета доказування, а тому доведення потребує такої сукупності взаємопов'язаних непрямих доказів, яка дозволяє сформувати однозначний висновок про існування відповідного факту. Показовим у цьому контексті є наведений автором приклад судової справи про встановлення факту смерті на тимчасово окупованій території, у якій подані заявницею повідомлення про смерть, фотоматеріали з поховання, витяг з ЄРДР та її пояснення були визнані недостатніми для достовірного встановлення факту смерті.[187]

Водночас активна роль суду не означає покладення на нього обов'язку самостійно формувати всю доказову базу замість заявника або встановлювати юридичний факт за відсутності переконливих доказів. Її зміст полягає у сприянні повному з'ясуванню обставин справи тоді, коли заявник через об'єктивні причини не може самостійно отримати окремі докази, а наявні матеріали дають підстави для подальшої перевірки відповідних обставин. Таким чином забезпечується баланс між необхідністю достовірного встановлення факту смерті та недопущенням покладення на заявника надмірного доказового тягаря, виконати який в умовах тимчасової окупації може бути фактично неможливо.

---

[187]Феннич В. П. Непрямі докази в цивільному судочинстві. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2026. Вип. 94. Ч. 1. С.425

Правова позиція Верховного Суду у справі № 233/5109/21[188] у цьому аспекті має значення, що виходить за межі конкретного спору. Вона демонструє взаємозв'язок спеціальних положень статті 317 ЦПК України із загальними правилами окремого провадження, передбаченими статтею 294 ЦПК України.[189] Спрощення територіальної підсудності, невідкладність розгляду та негайне виконання рішення не забезпечують ефективності спеціального процесуального механізму самі по собі, якщо на стадії доказування суд застосовує переважно пасивну модель поведінки та обмежується констатацією недостатності поданих заявником матеріалів.

У зв'язку з цим одним із напрямів удосконалення процесуального механізму має стати забезпечення послідовного застосування судами положень частини другої статті 294 ЦПК України у взаємозв'язку зі статтею 317 ЦПК України.[190] При цьому потреба полягає не стільки у розширенні вже наявних повноважень суду, скільки у конкретизації особливостей їх реалізації саме у справах про встановлення фактів народження та смерті в умовах воєнного стану і тимчасової окупації. Доцільним видається формування підходу, за якого суд повинен оцінити можливість одержання додаткових доказів та врахувати результати вжитих заходів під час вирішення питання про доведеність відповідного юридичного факту.

Отже, удосконалення процесуального механізму встановлення факту смерті має передбачати не лише подолання надмірного формалізму в оцінці доказів, а й використання потенціалу окремого провадження як особливої форми цивільного судочинствав повному обсязі. Активна процесуальна роль суду в таких справах є однією з гарантій ефективності судового захисту осіб, можливості

[188]Постанова Верховного Судувід 26 листопада 2025 року у справі № 233/5109/21

[189]Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

[190] Там само

доказування яких істотно обмежені внаслідок війни та тимчасової окупації території України.

Проведений аналіз судової практики дає підстави стверджувати, що запроваджений законодавцем спеціальний механізм встановлення фактів народження та смерті загалом забезпечує можливість державної реєстрації цих фактів та подальшої реалізації пов'язаних із ними прав в умовах воєнного стану, однак окремі аспекти його застосування потребують подальшого вдосконалення. Виявлені проблеми стосуються не стільки необхідності докорінної зміни існуючої моделі, скільки усунення надмірного процесуального формалізму, конкретизації окремих положень та забезпечення їх однакового застосування судами. Узагальнення результатів проведеного дослідження дозволяє сформулювати відповідні висновки та пропозиції.

Висновки.

Проведене дослідження дає підстави розглядати встановлення фактів народження та смерті судом в умовах воєнного стану як спеціальний процесуальний механізм захисту прав людини, значення якого виходить за межі формального підтвердження юридичного факту. Офіційне визнання державою народження та смерті є необхідною передумовою правової визначеності та реалізації особистих, сімейних, спадкових, соціальних та інших прав. В умовах війни й тимчасової окупації, коли адміністративний порядок державної реєстрації є недоступним або істотно ускладненим, судова процедура забезпечує альтернативний механізм підтвердження відповідних юридичних фактів та подолання спричиненої війною правової невизначеності.

Спеціальний порядок, передбачений статтею 317 ЦПК України, характеризується розширеною територіальною доступністю правосуддя, особливим колом заявників, невідкладністю розгляду справ, негайним виконанням судових рішень та специфічними підходами до доказування. Сукупність цих рис свідчить про адаптацію класичної моделі окремого провадження до потреб захисту прав людини в умовах війни. Масштаб практичного

застосування цього механізму підтверджується тим, що протягом 2022-2025 років судами першої інстанції України задоволено 11 246 заяв про встановлення факту народження та 24 877 заяв про встановлення факту смерті, з яких відповідно 10 195 (90,7 %) та 21 903 (88,0 %) стосувалися подій на тимчасово окупованих територіях. Це засвідчує, що після початку повномасштабної збройної агресії такий судовий порядок фактично втратив винятковий характер і став важливим засобом забезпечення державної реєстрації актів цивільного стану.

Визначено правову природу судового рішення у цій категорії справ: суд не створює факт народження або смерті, а підтверджує подію, яка вже відбулася, з метою її подальшої державної реєстрації. Таке рішення не посвідчує акт цивільного стану і не замінює свідоцтва про народження чи смерть, а є самостійною процесуальною підставою для здійснення державної реєстрації компетентним органом. Його негайне виконання спрямоване на якнайшвидше усунення правової невизначеності та забезпечення реалізації пов'язаних із відповідним фактом прав.

Особливості доказування зумовлені об'єктивною обмеженістю можливостей заявників отримати документи встановленого законодавством України зразка. Документи, видані органами та установами, що фактично функціонують на тимчасово окупованій території, не набувають статусу офіційних документів України, однак можуть використовуватися як джерела фактичних даних та оцінюватися у сукупності з іншими доказами. Такий підхід забезпечує баланс між принципом невизнання незаконно створених органів окупаційної влади та необхідністю ефективного захисту прав осіб, які перебували або перебувають на тимчасово окупованих територіях.

Аналіз судової практики засвідчив дієвість передбаченого статтею 317 ЦПК України механізму, водночас виявив окремі проблеми його застосування: вимогу деяких судів щодо попереднього звернення до органу ДРАЦС та отримання письмової відмови; використання окремого провадження для вирішення

питань, які фактично стосуються внесення змін до існуючого актового запису; надмірно формальний підхід до доказування фактів народження та смерті; недостатню реалізацію активної ролі суду, передбаченої правилами окремого провадження.

Удосконалення процесуального механізму має передбачати нормативне уточнення значення попереднього звернення до органу ДРАЦС: письмова відмова може підтверджувати неможливість адміністративної реєстрації, однак не повинна перетворюватися на обов'язкову передумову доступу до суду, прямо не передбачену статтею 317 ЦПК України. Необхідним є також чітке розмежування встановлення юридичного факту та процедур внесення змін, доповнень чи виправлень до вже існуючих актових записів цивільного стану.

Подальшого вдосконалення потребують підходи до доказування. Суд має оцінювати всю сукупність належних доказів з урахуванням об'єктивних можливостей заявника щодо їх отримання, а відсутність окремого документа чи його оригіналу не повинна автоматично зумовлювати висновок про недоведеність юридичного факту. При недостатності поданих матеріалів суду належить використовувати передбачені ЦПК України можливості для повного з'ясування обставин справи, не перебираючи при цьому на себе обов'язок заявника щодо формування доказової бази. Такий підхід означає не зниження стандарту доказування, а його адаптацію до виняткових обставин війни та тимчасової окупації.

Отже, сформована модель судового встановлення фактів народження та смерті не потребує докорінної зміни. Основними напрямами її вдосконалення мають стати усунення надмірного процесуального формалізму, конкретизація окремих положень статті 317 ЦПК України, забезпечення єдності судової практики та вдосконалення підходів до оцінки доказів. Доцільним є збереження спрощеного механізму і протягом перехідного періоду після припинення воєнного стану, оскільки необхідність державної реєстрації подій, що відбулися в період окупації та бойових дій, об'єктивно існуватиме й надалі.

РОЗДІЛ ІІІ. БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ

Попович О. В.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції та прав людини
Чернівецький інститут «Одеська юридична академія»

ВСТУП

Кримінально-правова кваліфікація традиційно належить до базових категорій кримінального права, оскільки саме через неї забезпечується юридична оцінка вчиненого та визначається належний спосіб застосування кримінального закону. Її значення виходить за межі суто технічного встановлення відповідності між фактичними обставинами та ознаками певного складу кримінального правопорушення. Кримінально-правова кваліфікація безпосередньо пов'язана із визначенням меж кримінальної протиправності, змісту кримінально-правових приписів, співвідношення суміжних кримінально-правових норм та забезпеченням однакового підходу до юридично однорідних ситуацій.

Сучасний стан кримінального законодавства засвідчує ускладнення нормативного середовища, у межах якого здійснюється кримінально-правова оцінка. Інтенсивність законодавчих змін, поява нових форм суспільно небезпечної поведінки, розширення міжгалузевих і міжнародно-правових зв'язків кримінального права зумовлюють підвищені вимоги до чіткості, системності та внутрішньої узгодженості кримінально-правових приписів. За таких умов правильність кримінально-правової кваліфікації дедалі очевидніше залежить не лише від рівня

професійної діяльності суб'єкта, який застосовує кримінальний закон, а й від того, наскільки послідовно та якісно сформульована сама кримінально-правова заборона.

У зв'язку з цим кримінально-правова кваліфікація потребує розгляду у ширшому контексті функціонування кримінально-правового регулювання. Встановлення кримінально-правових заборон, визначення їх змісту та місця у системі кримінального законодавства створюють нормативне підґрунтя для подальшої юридичної оцінки конкретних діянь. Водночас саме практика кримінально-правової кваліфікації виявляє, наскільки відповідні законодавчі конструкції є придатними до послідовного застосування, чи забезпечують вони належне розмежування суміжних форм поведінки та чи не породжують невиправданої конкуренції або суперечностей.

Така постановка проблеми зумовлює необхідність звернення до методологічних засад формування кримінально-правових заборон, передусім до тих принципів, які визначають обґрунтованість криміналізації, межі кримінально-правового впливу, ступінь визначеності нормативних приписів та їх системну узгодженість. Саме через ці характеристики законодавчої конструкції формується той нормативний простір, у межах якого надалі здійснюється кримінально-правова кваліфікація.

Поряд із цим розвиток інформаційного суспільства та цифрових технологій актуалізує питання про подальшу еволюцію засобів кримінально-правової оцінки. Йдеться не лише про використання нових технічних інструментів, а й про з'ясування меж формалізації юридично значущої інформації та можливостей технологічної підтримки окремих елементів кваліфікаційної діяльності без спрощення її змісту. У сукупності зазначені обставини зумовлюють необхідність комплексного осмислення кримінально-правової кваліфікації як явища, що перебуває на перетині законодавчого конструювання, практики застосування кримінального закону та сучасних трансформацій юридичної діяльності.

1. Кримінально-правова кваліфікація в системі кримінально-правової політики держави

Після проголошення незалежності України та формування національної політики у сфері протидії злочинності закономірно постало питання про місце кримінально-правової кваліфікації в механізмі правового регулювання. Ухвалення Кримінального кодексу України 2001 року[191] стало не лише етапом системного оновлення кримінального законодавства, а й створило нормативні передумови для подальшого розвитку доктринальних уявлень про механізм його реалізації. Адже зміна нормативної основи кримінально-правового регулювання неминуче актуалізувала питання про способи та закономірності застосування кримінально-правових приписів до конкретних життєвих ситуацій. Саме в цій площині особливого значення набула кримінально-правова кваліфікація, покликана забезпечити юридично обґрунтоване співвіднесення фактичних обставин вчиненого з нормативною моделлю поведінки, закріпленою у законі про кримінальну відповідальність. Водночас її зміст не вичерпується встановленням формальної відповідності між ознаками конкретного діяння та законодавчо визначеними ознаками складу кримінального правопорушення. Кримінально-правова кваліфікація становить складний інтелектуально-правовий процес, у межах якого здійснюються встановлення юридично значущих обставин, їх правова оцінка, вибір належної кримінально-правової норми та обґрунтування можливості її застосування до конкретного випадку. Саме через таку діяльність нормативний припис переходить із площини абстрактного законодавчого регулювання у площину його практичної реалізації.

Розкриття функціонального призначення кримінально-правової кваліфікації потребує визначення її місця та ролі в

[191] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 28.05.2026).

механізмі реалізації державної політики у сфері протидії злочинності. Так наприклад, В. Борисов та П. Фріс розглядають кримінально-правову політику як програму державного реагування на злочинність, яка знаходить свій вияв як у змісті кримінального законодавства, так і в практиці його застосування[192]. У межах такого підходу криміналізація, пеналізація та кримінально-правова кваліфікація постають як взаємопов'язані, але різні за своїм функціональним призначенням форми реалізації відповідної кримінально-правової політики. Перші дві визначають нормативні параметри кримінально-правового реагування: криміналізація окреслює коло кримінально караної поведінки, а пеналізація – передбачені законом межі та засоби кримінально-правового впливу. Натомість кримінально-правова кваліфікація належить до правозастосовного рівня, на якому нормативно визначені положення співвідносяться з обставинами конкретного діяння. Саме під час такої кваліфікації закладені у кримінально-правовій політиці нормативні орієнтири набувають конкретизованого змісту в процесі застосування кримінально-правових норм.

У сучасній кримінально-правовій доктрині простежується послідовний відхід від сприйняття кримінально-правової кваліфікації виключно як техніко-юридичного засобу. В. Навроцький, характеризуючи правильну кваліфікацію як своєрідний індикатор життєздатності кримінально-правових приписів, фактично звертає увагу на її зв'язок з ефективністю реалізації кримінально-правової заборони[193]. Це дозволяє виявити ще один аспект взаємозв'язку кваліфікації та кримінально-правової політики: такий зв'язок має не односторонній, а двосторонній характер. З одного боку, зміст кримінально-

[192] Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 15. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6112 (дата звернення: 28.05.2026).

[193] Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Київ: Юрінком Інтер, 2009. С. 47.

правової політики та якість її нормативного оформлення визначають межі правозастосовної діяльності; з іншого – саме практика кваліфікації виявляє нормативні прогалини, колізії, надмірну конкуренцію кримінально-правових норм та інші дефекти законодавчого регулювання. Тому системні труднощі у кваліфікації можуть свідчити не лише про проблеми практичної реалізації кримінально-правових норм, а й про недоліки нормативного конструювання відповідних кримінально-правових заборон. У цьому контексті слушною є позиція М. Хавронюка щодо впливу чіткості кримінально-правової оцінки на стан правової визначеності та стабільність правопорядку[194].

Особливо виразно діалектичний характер взаємозв'язку кримінально-правової політики та кримінально-правової кваліфікації наглядно проявляється в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Необхідність оперативного кримінально-правового реагування на нові форми суспільно небезпечної поведінки зумовила істотну трансформацію законодавства про кримінальну відповідальність. Одним із найбільш показових прикладів стало доповнення КК України статтею 111-1, якою встановлено відповідальність за колабораційну діяльність. Водночас практика застосування цієї кримінально-правової норми виявила низку проблем, пов'язаних із визначеністю окремих положень її диспозиції та розмежуванням колабораційної діяльності із суміжними складами кримінальних правопорушень, насамперед державною зрадою (ст. 111 КК України) та пособництвом державі-агресору (ст. 111-2 КК України). Як слушно зазначають О. Дудоров і Р. Мовчан, схожість окремих проявів відповідної поведінки із суміжними кримінально-правовими заборонами істотно ускладнює

[194] Хавронюк М. І. Колабораційна діяльність: нова стаття Кримінального кодексу. Центр політико-правових реформ, 28.04.2022. URL: https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/ (дата звернення: 28.05.2026).

правозастосування та зумовлює необхідність удосконалення законодавства[195].

Зазначена проблема виходить за межі суто технікo-юридичної площини розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень. За даними правозахисних організацій та Єдиного державного реєстру судових рішень, упродовж 2022 року судами було ухвалено близько 180 вироків за ст. 111-1 КК України, у 2023 році їх кількість перевищила 350, а станом на середину 2024 року – понад 500 [196] .Поширеність такої правозастосовної практики посилює вимоги до визначеності критеріїв кримінально-правової кваліфікації,оскільки неоднакове тлумачення ознак відповідного складу кримінального правопорушення за значної кількості кримінальних проваджень здатне трансформувати локальну проблему кваліфікації у системну проблему реалізації кримінально-правової політики у сфері охорони основ національної безпеки.

Водночас кваліфікаційна невизначеність не є виключною ознакою новел кримінального законодавства, прийнятих у відповідь на воєнні виклики. Аналогічні проблеми виникають і під час застосування усталених кримінально-правових заборон, що особливо наочно простежується на прикладі кримінальних правопорушень проти власності. Упродовж тривалого часу в судовій практиці були відсутні єдині підходи до кримінально-правової кваліфікації відкритих форм заволодіння чужим майном: в одних випадках такі діяння визнавалися крадіжкою, в інших –

---

[195] Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Відповідальність за пособництво державі-агресору: проблеми класифікації та вдосконалення кримінального закону. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2 (18). С. 96–97. URL: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.266927 (дата звернення: 29.05.2026).

[196] Виживання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт / Синюк О., Депутат Д., Вишневська І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ: Центр прав людини ZMINA, 2024. 104 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/07/colaboratz_print_ukr.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

грабежем. Лише у 2024 році Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду, аналізуючи сформовану практику, зокрема у справах № 204/2070/22 від 23 травня 2024 року та № 344/2803/23 від 2 травня 2024 року, дійшов висновку про необхідність кваліфікації будь-якого відкритого викрадення чужого майна саме як грабежу[197]. Цей приклад демонструє компенсаторну роль судового тлумачення у забезпеченні єдності кримінально-правової оцінки за умов неоднакового розуміння змісту кримінально-правової норми.

Подібна тенденція простежується і в практиці розмежування шахрайства та привласнення. Так, у постановах Верховного Суду у справах № 295/17062/15-к, № 643/8436/18 та № 753/10540/22 було сформульовано правову позицію, відповідно до якої ключовим критерієм розмежування зазначених складів є момент виникнення умислу[198].У цьому випадку значення судового тлумачення полягає вже не лише в усуненні розбіжностей у юридичній оцінці відповідних діянь, а й у конкретизації юридично значущого критерію, за допомогою якого встановлюються межі суміжних кримінально-правових заборон. Отже, судова практика, не підміняючи законодавця, забезпечує функціональну визначеність кримінального закону шляхом конкретизації його змісту в процесі правозастосування.

---

[197]Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за травень 2024 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи; заст. голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду к.ю.н. Н. О. Антонюк. Київ, 2024. С. 20–21.URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_05_2024_1.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

[198]Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР, за І півріччя 2024 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи. Київ, 2024. С. 24. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_I_pivr_2024.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

Наведені приклади дозволяють розглядати єдність підходів до кримінально-правової кваліфікації не лише як умову послідовної юридичної оцінки кримінально протиправних діянь, а й як складову реалізації принципу правової визначеності. Такий висновок кореспондує зі сформованими у практиці Європейського суду з прав людини вимогами щодо якості та передбачуваності закону. Так, у рішенні у справі The Sunday Times v. United Kingdom (1979) Європейський суд з прав людини наголосив, що закон повинен бути сформульований із достатнім ступенем чіткості для того, щоб особа могла узгоджувати свою поведінку з його вимогами[199]. Водночас у справі Jorgic v. Germany (2007) Суд підкреслив, що хоча національні суди наділені правом тлумачити кримінально-правові норми, таке тлумачення не повинно виходити за межі розумної передбачуваності [200] . У площині кримінально-правової кваліфікації це означає, що передбачуваності потребує не лише текст кримінально-правової заборони, а й практика встановлення її змісту та меж застосування.

Окремого методологічного виміру проблема кримінально-правової кваліфікації набуває у випадках, коли встановлення змісту кримінально-правової заборони потребує звернення до норм міжнародного права. Найбільш показовим у цьому аспекті є практика застосування ст. 438 КК України, яка встановлює відповідальність за порушення законів та звичаїв війни. Кваліфікація таких діянь фактично неможлива без урахування положень Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них 1977 року, а також без звернення до правових позицій, вироблених міжнародними кримінальними трибуналами щодо колишньої Югославії та Руанди. За цих умов кримінально-правова кваліфікація

[199]The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1), Judgment of 26 April 1979, Series A no. 30. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584 (дата звернення: 28.05.2026).

[200]Jorgic v. Germany, no. 74613/01, Judgment of 12 July 2007, ECHR 2007-III. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608 (дата звернення: 28.05.2026).

воєнних злочинів набуває не лише юридичного, а й виразного політичного змісту, оскільки від правильності правової оцінки залежить не тільки справедливе вирішення конкретного кримінального провадження, а й міжнародний авторитет України як держави, що дотримується загальновизнаних гуманітарних стандартів. У зв'язку з цим Верховний Суд в оглядах судової практики за 2023–2024 роки окремо наголошував на необхідності гармонізації національних підходів до кваліфікації з положеннями міжнародного права, що має запобігти виникненню суперечностей у вирішенні однотипних кримінально-правових питань[201]. Отже, кваліфікація воєнних злочинів характеризується багаторівневою нормативною природою: встановлення ознак кримінально протиправного діяння відбувається в результаті системного співвіднесення положень національного кримінального законодавства з відповідними нормами міжнародного гуманітарного права та релевантною міжнародною практикою.

Появу нових викликів у сфері кримінально-правової кваліфікації обумовлює розвиток цифрових технологій. Насамперед це стосується кримінальних правопорушень у сфері використання електронно-обчислювальної техніки та інформаційних систем. Практика застосування статей 361, 361-1 та 362 КК України свідчить про наявність труднощів у відмежуванні кримінально караних діянь від суміжних адміністративних правопорушень, визначенні кримінально-правового змісту окремих форм технологічно опосередкованої поведінки та встановленні юридично значущих критеріїв суспільної небезпечності відповідних посягань. Відсутність усталених підходів до кваліфікації окремих категорій кіберзлочинів негативно позначається на стабільності та передбачуваності судової практики та

[201] Марчук Н. Судова практика ККС ВС у справах, пов'язаних з війною: презентація, 20.09.2024. Верховний Суд. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_sud_prakt_KKS_spravu_Viina_20_09_2024.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

ускладнює формування послідовної державної політики у сфері кібербезпеки[202].

Особливість таких кримінальних правопорушень полягає в тому, що динаміка технологічних змін нерідко випереджає темпи нормативного реагування, унаслідок чого суб'єкти кримінально-правової кваліфікації змушені здійснювати кримінально-правову оцінку нових форм поведінки за допомогою конструкцій, сформованих щодо якісно іншого соціального та технологічного середовища. За таких умов кримінально-правова кваліфікація виконує не лише практичну, а й своєрідну діагностичну функцію, оскільки саме судова практика дозволяє виявляти випадки невідповідності між нормативною моделлю кримінально протиправного діяння та фактичними формами суспільно небезпечної поведінки.

Водночас системність та передбачуваність рішень у сфері кримінально-правової кваліфікації мають значення не лише для належного застосування кримінального закону, а й для сприйняття кримінально-правової політики як послідовної та легітимної. Різна кримінально-правова оцінка юридично однорідних або істотно подібних діянь здатна формувати у суспільстві уявлення про вибірковість державного реагування, негативно впливати на довіру до судової влади та ставити під сумнів послідовність реалізації кримінально-правової політики [203] . У цьому аспекті єдність кваліфікаційних підходів слід розглядати не лише як необхідну умову належного функціонування кримінально-

[202]Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР, за І півріччя 2024 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи. Київ, 2024. С. 24. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_I_pivr_2024.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

[203]Глущенко М. І. Відмежування державної зради від пособництва державі-агресору. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. 11. URL: https://zenodo.org/records/15616853(дата звернення: 30.05.2026).

правової системи, а і як одну з передумов інституційної довіри до механізму кримінальної юстиції.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що взаємозв'язок кримінально-правової кваліфікації та кримінально-правової політики має двосторонній характер. З одного боку, зміст кримінально-правової політики визначає нормативні межі кваліфікації через систему встановлених кримінально-правових заборон, принципи їх побудови та способи законодавчої диференціації кримінальної відповідальності. З іншого боку, саме практика кваліфікації виявляє ступінь функціональної придатності відповідних нормативних конструкцій, їх здатність забезпечувати однозначне відмежування кримінально протиправної поведінки від правомірної та суміжних правопорушень, а також узгоджене застосування кримінального закону. У цьому сенсі кримінально-правова кваліфікація виступає не лише формою реалізації кримінально-правової політики, а й механізмом зворотного зв'язку, через який виявляються дефекти її нормативного втілення.

Можливості тлумачення кримінально-правових приписів у забезпеченні належної кримінально-правової кваліфікації не є безмежними. Передумови її точності, передбачуваності та внутрішньої несуперечливості закладаються ще на етапі формування кримінально-правової заборони. Саме якість законодавчого визначення підстав, меж і змісту кримінальної протиправності значною мірою зумовлює подальшу можливість однозначного співвіднесення фактичних обставин вчиненого діяння з відповідною кримінально-правовою нормою. З огляду на це, подальшого дослідження потребують методологічні засади формування кримінально-правових заборон, передусім принципи криміналізації, дотримання яких безпосередньо впливає на якість нормативної основи кримінально-правової кваліфікації.

2. Методологічні засади кримінально-правової кваліфікації: значення принципів криміналізації

Постановка питання про методологічні засади кримінально-правової кваліфікації закономірно виводить дослідження за межі питань, пов'язаних безпосередньо з кримінально-правовою кваліфікацією конкретних діянь, та потребує звернення до тих вихідних положень, на основі яких конструюється сама кримінально-правова заборона. Правильність кримінально-правової кваліфікації не може забезпечуватися лише професійністю уповноваженого суб'єкта, досконалістю прийомів тлумачення чи усталеністю судової практики, якщо нормативна модель кримінально протиправного діяння від початку сформована хибно, містить внутрішні суперечності або не дозволяє достатньо чітко встановити межі кримінально караної поведінки. Саме тому принципи криміналізації доцільно розглядати не тільки як фундаментальні засади кримінально-правової нормотворчості, а й як методологічні передумови істинностіподальшої кримінально-правової кваліфікації.

У кримінально-правовій доктрині принципи криміналізації належать до найвищого рівня узагальнення закономірностей встановлення кримінально-правових заборон. Вони визначають межі допустимого використання державою кримінально-правового примусу, задають критерії відбору діянь, щодо яких застосування кримінально-правових засобів може бути визнане соціально та юридично виправданим, і водночас встановлюють вимоги до нормативної форми закріплення відповідної заборони. У цьому розумінні йдеться не про сукупність абстрактних рекомендацій законодавцеві, а про систему взаємопов'язаних критеріїв, дотримання яких має забезпечити обґрунтованість криміналізації, внутрішню несуперечливість кримінального законодавства та його придатність до подальшого практичного застосування[204].

[204] Попович О. В. Принципи криміналізації: поняття, зміст та дотримання (на прикладі ст. 110-2 КК України). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 202. URL:http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/4_2018.pdf#page=209 (дата звернення 13.06.2026)

Саме остання обставина має принципове значення для теорії кримінально-правової кваліфікації. Криміналізація і кримінально-правова кваліфікація є функціонально різними етапами реалізації кримінально-правової політики: перша пов'язана з нормативним визначенням кримінально протиправної поведінки, друга – із встановленням того, чи відповідає конкретне фактично вчинене діяння нормативно визначеній моделі. Проте така відмінність не означає їх методологічної відокремленості. Навпаки, можливістьчіткої кваліфікації значною мірою закладається вже в момент законодавчого конструювання кримінально-правової заборони. Чим чіткіше визначено її соціальні підстави, предметні межі, об'єктивні та суб'єктивні ознаки, співвідношення із суміжними заборонами та іншими засобами правового реагування, тим менший простір залишається для неоднозначної інтерпретації відповідних кримінально-правових приписів.

У вітчизняній кримінально-правовій доктринітрадиційно виокремлюють соціально-психологічні (соціальні) та системно-правові принципи криміналізації. Перші характеризують передусім соціальну обумовленість кримінально-правової заборони та вимагають урахування характеру і ступеня суспільної небезпечності відповідної поведінки, реальних потреб суспільства, стану суспільної свідомості, історичних передумов і можливостей держави реагувати на певні негативні соціальні явища кримінально-правовими засобами. Системно-правові принципи стосуються насамперед юридичної якості нормативного рішення та його місця у правовій системі. У їх межах виокремлюються загальноправові та спеціально-правові принципи, серед яких особливої уваги потребують пропорційність кримінально-правового впливу, визначеність ознак кримінально протиправного діяння, економія кримінально-правової репресії, а також узгодженість нової кримінально-правової заборони з уже

існуючими положеннями Загальної та Особливої частин КК України[205].

Поділ на загальноправові та спеціально-правові принципи має істотну методологічну цінність саме тому, що дозволяє простежити різні рівні формування передумов належної кримінально-правової кваліфікації. Соціальні принципи відповідають передусім на питання, чи існує достатньо обґрунтована потреба у кримінально-правовій забороні певної поведінки, тоді як системно-правові – яким чином така заборона повинна бути інтегрована до системи кримінального права та нормативно сформульована. Відповідно, дефект на першому рівні може призвести до криміналізації поведінки, яка не потребує кримінально-правового реагування, а дефект на другому –до створення такої конструкції складу кримінального правопорушення, застосування якої породжуватиме колізії, конкуренцію норм та нестабільність кваліфікаційних рішень.

Отже, зв'язок принципів криміналізації із кримінально-правовою кваліфікацією не слід спрощувати до твердження про їх безпосереднє використання при вирішенні кожного конкретного кримінального провадження. Принципи криміналізації адресовані насамперед процесу формування кримінально-правової заборони і не можуть виступати самостійною підставою для відступу від змісту чинної кримінально-правової норми. Їх вплив на кримінально-правову кваліфікацію має переважно нормативно-

---

[205] Попович О. В. Принципи криміналізації: поняття, зміст та дотримання (на прикладі ст. 110-2 КК України). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 202 URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/4_2018.pdf#page=209 (дата звернення 13.06.2026);Ясінь І. М. Кримінально-правовий потенціал криміналізації незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або благодійної допомоги. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 2. С. 646. URL: https://appjournal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/109.pdf (дата звернення 13.06.2026)

опосередкований характер: дотримані на етапі криміналізації, вони забезпечують таку якість кримінально-правової конструкції, яка забезпечує належне встановлення меж її дії без довільного розширення або звуження змісту кримінального закону.

З цієї позиції найбільш вагомими для кримінально-правової кваліфікації є принципи соціальної обумовленості, пропорційності, економії кримінально-правової репресії, правової визначеності та системної узгодженості. Кожен із них впливає на кваліфікацію по-різному. Соціальна обумовленість формує матеріальну виправданість кримінально-правової заборони [206]; пропорційність визначає адекватність диференціації кримінально-правового реагування [207]; принцип економії кримінально-правової репресії окреслює зовнішню межу кримінального права стосовно інших галузевих засобів; правова визначеність забезпечує нормативну розпізнаваність ознак кримінального правопорушення [208]; системна узгодженість визначає його місце серед інших кримінально-правових заборон. Саме така диференціація дозволяє уникнути механічного повторення однієї тези про «значення принципів для кримінально-правової кваліфікації» та розкрити специфічний механізм впливу кожного з них.

1. Принцип соціальної обумовленості (суспільної небезпечності)

---

[206] Пилипенко Є.В. Урахування принципів криміналізації під час установлення кримінальної відповідальності за перешкоджання законній діяльності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 248.

[207] Шевченко С.В. Місце принципу пропорційності у системі принципів криміналізації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Том 31 (70). Ч. 3 № 2. С. 74-82. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_3/14.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 13.06.2026)

[208] Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 134-136.

Принцип соціальної обумовленості криміналізації ґрунтується на вихідній вимозі, відповідно до якої встановлення кримінальної відповідальності має бути реакцією не на ситуативний політичний запит, резонанс окремої події або саме по собі негативне ставлення до певної форми поведінки, а на існування об'єктивно підтвердженої потреби у кримінально-правовій охороні відповідних суспільних відносин. Рішення щодо криміналізації потребує врахування характеру та поширеності суспільно небезпечної поведінки, її здатності заподіювати істотну шкоду, тенденцій розвитку відповідних суспільних відносин, результатів практичної реалізації кримінально-правових приписів, а також можливостей належного реагування засобами інших галузей права[209].

Методологічна сутність цього принципу полягає у вимозі встановити матеріальну підставу кримінально-правового втручання ще до нормативного конструювання складу кримінального правопорушення. Якщо така підстава є недостатньо переконливою або взагалі не встановлена, законодавець ризикує сформувати кримінально-правову заборону, яка не відповідає реальному характеру та ступеню суспільної небезпеки. У подальшому цей первинний дефект неминучепозначається на кримінально-правовій кваліфікації конкретних діянь: формально ознаки складу можуть бути наявні, однак фактичний характер поведінки та ступінь її небезпечності не відповідатимуть тій моделі кримінально-правового реагування, яку закріпив законодавець.

Саме в цій площині доцільно розглядати явище так званої «псевдокриміналізації», коли кримінально-правове

---

[209] Попович О. В. Принципи криміналізації: поняття, зміст та дотримання (на прикладі ст. 110-2 КК України). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 202. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/4_2018.pdf#page=209 (дата звернення 13.06.2026); Тананакін О. В. Соціальна обумовленість криміналізації правопорушень, що кваліфікуються як колабораційна діяльність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2024. Випуск 81: частина 2. С. 337.

регулювання використовується без достатньої соціальної необхідності або коли нова норма фактично дублює вже існуючий правовий механізм. Проблема таких рішень полягає не лише у необґрунтованому розширенні кримінально-правової репресії. Вони деформують саму систему критеріїв кримінально-правової оцінки: перед суб'єктом кваліфікації постає декілька нормативних моделейздатних претендувати на охоплення фактично однорідної поведінки, абовиникає необхідність поширювати дію кримінально-правової норми до випадків, суспільна небезпечність яких є сумнівною.

Одним із наслідків недостатньої соціальної обумовленості можуть стати і так звані «мертві норми» – кримінально-правові приписи, які практично не знаходять застосування або використовуються епізодично та непослідовно. Проте для кримінально-правової кваліфікації показовим є не сам факт малої кількості відповідних кримінальних проваджень, а причина такої ситуації. Якщо кримінально-правова норма не застосовується внаслідок відсутності поведінки, на протидію якій вона була спрямована, це ставить під сумнів соціальну потребу в її існуванні. Якщо ж причиною є неможливість відмежувати передбачене нею діяння від суміжних форм поведінки, йдеться вже про поєднання дефектів соціального обґрунтування та нормативного конструювання[210].

Тому принцип соціальної обумовленості має для кримінально-правової кваліфікаціїпередусім фундаментальний характер. Він не дає готової відповіді щодо вибору конкретної кримінально-правової норми, але визначає матеріальну основу тієї нормативної моделі, з якою надалі співвідноситимуться фактичні обставини вчиненого. У цьому сенсі помилка законодавця на стадії визначення соціальної потреби у криміналізації не може

[210] Попович О. В. Принципи криміналізації: поняття, зміст та дотримання (на прикладі ст. 110-2 КК України). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 202. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/4_2018.pdf#page=209 (дата звернення 13.06.2026).

бути повною мірою компенсована ані судовим тлумаченням, ані формуванням сталої практики.

Звідси випливає певна послідовність належного рішення щодо криміналізації. Спочатку має бути доведена реальна потреба у кримінально-правовому реагуванні та недостатність альтернативних правових засобів. Наступним етапом є визначення сутнісних ознак тієї поведінки, що потребує кримінально-правової заборони. Лише після цього можливе нормативне моделювання складу кримінального правопорушення та перевірка його співвідношення із суміжними нормами. Завершальною ж стадією своєрідного «тестування» законодавчої конструкції повинна стати оцінка її придатності до стабільного й передбачуваного застосування. Дослідження процесів криміналізації протягом дії КК України 2001 року підтверджують актуальність саме комплексного підходу до оцінки кримінально-правових новел [211] .Таким чином, соціальна обумовленість пов'язує кримінально-правову кваліфікацію з матеріальними підставами криміналізації: якість подальшої правової оцінки значною мірою залежить від того, наскільки правильно на попередній стадії було визначено саме коло поведінки, що об'єктивно потребує кримінально-правового реагування.

2. Принцип пропорційності

Принцип пропорційності займає особливе місце серед засад криміналізації, оскільки стосується не лише самого рішення про встановлення кримінальної відповідальності, а й внутрішньої диференціації кримінально-правового реагування. Його зміст передбачає співмірність між характером і ступенем суспільної небезпечності поведінки, масштабом заподіяної або потенційної шкоди та інтенсивністю встановленого державою кримінально-правового впливу. Саме через пропорційність кримінально-правова політика повинна уникати як надмірної

[211]Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ : ВАІТЕ, 2021.С. 4-6.

репресивності, так і невиправданого заниження рівня охорони суспільних відносин[212].

Водночас зв'язок принципу пропорційності із кримінально-правовою кваліфікацією потребує більш ґрунтовного пояснення, ніж просте співвіднесення суспільної небезпечності діяння із суворістю санкції. Санкція сама по собі, як правило, не є критерієм вибору кримінально-правової норми. Значно важливішим для кримінально-правової кваліфікації є те, як принцип пропорційності реалізований у структурі диференціації складів кримінальних правопорушень: у визначенні основного, кваліфікованого чи особливо кваліфікованого складу, встановленні юридично значущих наслідків, розміру шкоди, способу вчинення діяння та інших ознак, із якими законодавець пов'язує зміну рівня кримінально-правової оцінки.

Якщо така диференціація є внутрішньо непослідовною, близькі за небезпечністю форми поведінки можуть отримувати істотно різну кримінально-правову оцінку, тоді як суттєво відмінні – охоплюватися однією юридичною конструкцією. За таких умов проблема пропорційності трансформується у проблему кваліфікації:виникає необхідність розмежування складів, законодавча конструкція яких не завжди належним чином відображає реальні відмінності у характері й ступені суспільної небезпечності.

Отже, методологічна функція пропорційності для кримінально-правової кваліфікації полягає передусім у забезпеченні раціональної нормативної диференціації. Правильно побудована система кримінально-правових заборон повинна передбачати юридично розпізнавані критерії, за допомогою яких зміна соціального змісту або

[212] Шевченко С.В. Місце принципу пропорційності у системі принципів криміналізації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Том 31 (70). Ч. 3 № 2. С. 74-82. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_3/14.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 13.06.2026)

небезпечності поведінки отримує відповідне нормативне відображення. Саме за такої умови кримінально-правова кваліфікація не перетворюється на пошук найбільш прийнятного з точки зору справедливості результату, а залишається процесом юридично обґрунтованого співвіднесення факту і норми.

Сучасні прикладні дослідження підтверджують необхідність оцінювати пропорційність кримінально-правових новел не ізольовано, а з урахуванням їх місця в системі чинного кримінального законодавства, соціальних витрат криміналізації та очікуваного результату кримінально-правового впливу[213]. Для теорії кримінально-правової кваліфікації це означає, що передбачуваність результату кваліфікації залежить не тільки від буквальної чіткості диспозиції, а й від логічно виправданої диференціації суміжних кримінально-правових конструкцій.

3. Принцип економії кримінально-правової репресії (ultima ratio)

Принцип економії кримінально-правової репресії, який у сучасній кримінально-правовій доктрині нерідко позначається формулою *ultima ratio*, виражає ідею субсидіарного характеру кримінально-правового впливу. Кримінальна відповідальність не повинна використовуватися як універсальний засіб реагування на будь-яку соціально небажану поведінку. Відповідно, кримінальне право повинно розглядатися як крайній засіб державного реагування, застосування якого є виправданим лише за умови неефективності адміністративно-правових, цивільно-правових чи інших засобів правового регулювання.Її запровадження є виправданим лише тоді, коли характер і ступінь небезпечності відповідного діяння, а також неспроможність менш репресивних правових механізмів забезпечити належний захист суспільних

[213]Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ : ВАІТЕ, 2021. 228 с.

відносин об'єктивно зумовлюють необхідність саме кримінально-правового втручання.

У науковій літературі принцип економії кримінально-правової репресії традиційно пов'язується не лише з процесами криміналізації та декриміналізації, а й із питаннями законодавчої техніки та формування послідовної кримінально-правової політики. У цьому аспекті *ultima ratio* визначає не внутрішню межу між окремими складами кримінальних правопорушень, а передусім зовнішню межу сфери кримінального права. Саме це надає принципу особливого методологічного значення для кримінально-правової кваліфікації. Перед тим як вирішувати питання про те, за якою кримінально-правовою нормою має оцінюватися вчинена поведінка, нормативна система повинна достатньо чітко відповісти на більш фундаментальне питання: чи належить така поведінка до сфери кримінальнопротиправної взагалі. Відповідно, недотримання принципу економії кримінально-правової репресії здатне породжувати надмірність кримінально-правового регулювання, за якої кримінально-правові засоби починають дублювати адміністративно-правові, цивільно-правові або інші юридичної заборони. Необхідність обмеження такого розширення кримінально-правового впливу закономірно пов'язується з формуванням послідовної кримінально-правової політики та належною якістю законодавчої техніки[214].

Наслідком ігнорування цієї вимоги стає явище, яке доречно характеризувати як «інфляцію кримінально-правових заборон». Воно проявляється не лише у формальному збільшенні кількості складів кримінальних правопорушень, а передусім у розмиванні меж між

[214]Остроглядо О. В. Сучасне розуміння способів (методів) реалізації кримінально-правової політики. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 8. С. 182–183. URL: https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/8-28-13.pdf (дата звернення: 14.06.2026).

кримінальною та іншими видами юридичної відповідальності. Якщо одна й та сама або істотно подібна за характером поведінка одночасно охоплюється різними галузевими режимами регулювання без достатньо чітких критеріїв їх розмежування, проблема законодавчої надмірності неминучепороджує невизначеність у виборі належної нормативної підстави кримінально-правової кваліфікації.

Для кримінально-правової кваліфікації принцип ultima ratio важливий передусім як методологічна передумова встановлення зовнішніх меж кримінальної протиправності. Його належне дотримання повинно забезпечувати нормативно визначену межу між поведінкою, яка потребує найбільш інтенсивної форми державного правового реагування, та діяннями, щодо яких достатніми є інші юридичні засоби впливу. При цьому принцип економії кримінально-правової репресії не може перетворюватися на самостійний критерій відмови від реалізації чинної кримінально-правової норми лише з мотивів надмірності криміналізації. Це знову підтверджує опосередкований характер взаємозв'язку принципів криміналізації та кримінально-правової кваліфікації: законодавець зобов'язаний забезпечити належні межі кримінального права на етапі формування заборони, тоді як кваліфікація конкретного діяння здійснюється в межах нормативної системи, сформованої внаслідок такого законодавчого рішення.Отже, на відміну від принципу пропорційності, який забезпечує адекватну внутрішню диференціацію кримінально-правового реагування, ultima ratio визначає виправданість самого включення певної поведінки до сфери кримінально-правового регулювання. Взаємодія цих принципів дозволяє сформувати два послідовні методологічні рівні: спочатку – встановлення необхідності кримінально-правового втручання, потім – визначення його належної інтенсивності.

4. Принцип правової визначеності (чіткості та передбачуваності формулювань)

Якщо соціальна обумовленість, пропорційність та ultima ratio переважно формують змістовні передумови

криміналізації, то принцип правової визначеності безпосередньо характеризує якість нормативного вираження кримінально-правової заборони. Саме тому його зв'язок із кримінально-правовою кваліфікацією є найбільш очевидним і водночас найбільш складним.

Правова визначеність вимагає, щоб законодавча конструкція дозволяла встановити юридично значущі ознаки кримінально протиправної поведінки, відмежувати її від суміжних кримінальних правопорушень та від поведінки, що не тягне кримінальної відповідальності. Йдеться не про абсолютну філологічну однозначність кожного поняття – досягнення такого стану в кримінальному законодавстві навряд чи є можливим, – а про достатній рівень нормативної конкретизації, за якого межі застосування кримінально-правової заборони можуть бути встановлені за допомогою визнаних юридичних способів тлумачення без довільного доповнення її змісту новими ознаками кримінальної протиправності.

Для кримінально-правової кваліфікації це має принципове значення. Кваліфікувати діяння означає не лише знайти норму, текст якої формально подібний до встановлених обставин, а й визначити нормативні межі ознак відповідного складу, встановити їх зміст і перевірити наявність у конкретній поведінці. Чим вищим є рівень законодавчої невизначеності, тим більша частина змісту кримінально-правової заборони формується вже на стадії її тлумачення, а отже, тим вищим стає ризик відмінностей у прийнятих на підставі цього рішеннях.

Особливо помітною ця залежність стає за умов інтенсивного оновлення кримінального законодавства. Надмірно оціночні поняття, необґрунтовано широкі диспозиції, невиправдане використання бланкетності, термінологічна непослідовність або повторення близьких за змістом ознак у суміжних складахкримінальних правопорушень створюють ситуацію, коли проблема нормативного конструювання безпосередньо переноситься на рівень кримінально-правової кваліфікації. У таких випадках судова практика змушена поступово виробляти

критерії, яких законодавча конструкція не містить у достатньо визначеному вигляді.

Аналіз кримінально-правових новел і практики їх застосування підтверджує, що дефекти законодавчої визначеності нерідко компенсуються судовим тлумаченням та формуванням правових позицій касаційної інстанції[215]. Проте така компенсаторна функція судової практики має об'єктивні межі. Тлумачення здатне конкретизувати зміст кримінально-правового припису, але не повинно перетворюватися на створення нової кримінально-правової заборони або істотне розширення нормативно встановлених меж кримінальної відповідальності.

Саме тут проявляється принципова відмінність між визначеністю кримінально-правової норми та визначеністю практики її правозастосування. Перша є властивістю нормативної конструкції; друга формується в результаті послідовного тлумачення та застосування цієї юридичної конструкції. Вони взаємопов'язані, однак не можуть підміняти одна одну. Стабільна судова практика здатна конкретизувати певні оціночні поняття, проте не може повністю виправити структурно дефектну кримінально-правову норму без ризику виходу судового тлумачення за допустимі межі.

Звідси для теорії кримінально-правової кваліфікації випливає суттєвий методологічний висновок: якість кваліфікації має нормативну межу. Навіть за умови правильного встановлення фактичних обставин, використання належних способів тлумачення та врахування сформованих судових підходів системна невизначеність самої кримінально-правової конструкції об'єктивно зменшує можливість отримання однакового результату в юридично однорідних ситуаціях.

---

[215]Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 5-6.

У цьому розумінні принцип правової визначеності виконує зв'язувальну функцію між криміналізацією та кримінально-правовою кваліфікацією. На стадії криміналізації він вимагає нормативно окреслити межі забороненої поведінки; на стадії застосування належна реалізація цієї вимоги створює можливість передбачувано встановлювати належність конкретного діяння до відповідної кримінально-правової моделі. Саме тому передбачуваність кримінального закону охоплює не лише можливість особи орієнтувати власну поведінку, а й принципову можливість прогнозувати критерії її подальшої кримінально-правової оцінки.

5. Принцип системної узгодженості (внутрішньої несуперечливості)

Правова визначеність окремої кримінально-правової норми сама по собі ще не гарантує належної кримінально-правової кваліфікації, якщо ця норма неузгоджена з іншими елементами кримінального законодавства. Саме тому принцип системної узгодженості логічно завершує аналіз основних засад криміналізації, пов'язаних із кримінально-правовою кваліфікацією.

Будь-яка нова кримінально-правова заборона включається не у нормативний вакуум, а в уже сформовану систему кримінально-правового регулювання. Вона повинна узгоджуватися із поняттями та інститутами Загальної частини КК України, не дублювати без достатніх підстав існуючі положення Особливої частини, враховувати співвідношення загальних і спеціальних кримінально-правових норм та забезпечувати можливість встановлення зрозумілих критеріїв відмежування від суміжних складів кримінальних правопорушень.

У цьому сенсі системна узгодженість є не просто вимогою законодавчої техніки. Вона визначає внутрішню організацію кримінально-правової матерії. Кримінально-правова кваліфікація майже ніколи не здійснюється шляхом ізольованого зіставлення фактичних обставин лише з однією статтею Особливої частини. Юридична оцінка конкретного діяння здійснюється в координатах усієї системи кримінального права: зміст положень Особливої

частини встановлюється з урахуванням приписів Загальної частини, правил про стадії кримінального правопорушення, співучасть, множинність, конкуренцію норм, а також критеріїв розмежування суміжних складів. Тому системний дефект однієї законодавчої конструкції здатний виходити далеко за межі її буквального змісту й порушувати логіку застосування інших кримінально-правових приписів[216].

Порушення принципу системної узгодженості може проявлятися на різних рівнях. На горизонтальному рівні вона проявляється у частковому або істотному збігу ознак кількох норм Особливої частини, коли одна й та сама поведінка формально відповідає декільком законодавчим моделям і водночас відсутній достатньо чіткий критерій їх розмежування. На вертикальному рівні йдеться про суперечності між конструкціями окремих складів та положеннями Загальної частини, а також про таке співвідношення загальної і спеціальної норм, яке не дозволяє однозначно визначити пріоритет однієї з них.

Водночас сам факт конкуренції кримінально-правових норм не слід ототожнювати з дефектом законодавства. Конкуренція може бути закономірним наслідком диференціації кримінальної відповідальності та існування загальних і спеціальних приписів. Проблема виникає тоді, коли система не містить достатніх юридичних підстав для встановлення їх співвідношення, а вибір між декількома нормами починає залежати не від об'єктивних критеріїв, а від способу інтерпретації одних і тих самих фактичних обставин. У такому разі системна неузгодженість трансформується у джерело неоднакової кримінально-правової оцінки.

---

[216]Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 3-6; Остроглядо О. В. Сучасне розуміння способів (методів) реалізації кримінально-правової політики. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 8. С. 182–186. URL: https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/8-28-13.pdf (дата звернення: 14.06.2026).

Саме тому системна узгодженість має розглядатися як самостійна нормативна передумова правильної кримінально-правової кваліфікації. Якщо принцип правової визначеності відповідає передусім на питання, наскільки чітко сформульована конкретна заборона, то принцип системності – наскільки однозначно може бути визначене її місце серед інших кримінально-правових приписів. Лише сукупна реалізація цих вимог створює передумови для однакового застосування кримінального закону.

Таким чином, принципи криміналізації доцільно сприймати не як перелік самодостатніх вимог, а як взаємопов'язану систему перевірки обґрунтованості та нормативної якості кримінально-правової заборони. Соціальна обумовленість відповідає на питання про наявність матеріальних підстав криміналізації; *ultima ratio*– про відсутність достатніх менш репресивних альтернатив; пропорційність – про співмірність та внутрішню диференціацію такого впливу; правова визначеність – про достатню конкретизацію ознак забороненої поведінки; системна узгодженість – пронесуперечливе місце нової конструкції в системі кримінального законодавства.

У цьому контексті ставлення до принципів криміналізації як «подвійного методологічного фільтра»потребує певного уточнення. Їх функція не зводиться до двох ізольованих стадій – законотворення і правозастосування. Коректніше вести мову про послідовний нормативно-правозастосовний зв'язок: принципи криміналізації визначають властивості нормативного матеріалу, з яким надалі співвідносяться встановлені фактичні обставини. Саме через якість сформованої законодавчої конструкції їх дотримання або порушення набуває практичного прояву. Саме в цьому опосередкованому механізмі проявляється їх методологічна роль для правозастосування[217].

[217] Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 3-6.

Звідси випливає принципово важливий висновок: однаковість судової практики не може розглядатися як самодостатній засіб подолання дефектів кримінального закону. Судове тлумачення здатне конкретизувати зміст норми, виявити її системні зв'язки та сформувати орієнтири для однакового застосування, однак воно не повинно підміняти собою відсутню законодавчу визначеність або усувати суперечності шляхом фактичного конструювання нового змісту заборони. Чим істотнішим є первинний нормативний дефект, тим вужчими стають можливості його корекції засобами тлумачення без ризику виходу за межі принципу законності.

Таким чином, принципи криміналізації становлять методологічну основу формування нормативних передумов кримінально-правової кваліфікації. Криміналізація задає межі та структуру кримінально протиправної поведінки, тоді як практика застосування закону виявляє, наскільки послідовно, чітко й системно ці межі були сконструйовані. У цьому проявляється взаємозалежність двох рівнів кримінально-правового регулювання: нормативне конструювання визначає можливості правильної кримінально-правової оцінки, а практика застосування виявляє ступінь придатності створеної законодавчої конструкції до реального регулювання суспільних відносин.

Цей висновок набуває додаткової актуальності в умовах інтенсивного оновлення кримінального законодавства та цифрової трансформації кримінальної юстиції. Поява нових форм суспільно небезпечної поведінки, ускладнення кримінально-правових конструкцій і зростання обсягів нормативної та судово-практичної інформації посилюють вимоги до визначеності, системної узгодженості та внутрішньої логічності кримінально-правових заборон. За таких умов дефекти, допущені на стадії криміналізації, здатні не лише ускладнювати кримінально-правову оцінку конкретних діянь, а й істотно обмежувати можливості використання сучасних цифрових засобів у процесі застосування кримінального закону.

Відтак цифровізація кримінальної юстиції формує новий напрям методологічного осмислення кримінально-правової кваліфікації. Його предметом стають можливості та межі формалізації окремих елементів кваліфікаційної діяльності, допустимість використання алгоритмічних систем і технологій штучного інтелекту, а також гарантії збереження юридичної обґрунтованості та індивідуального характеру кримінально-правової оцінки.

3. Цифрова трансформація кримінально-правової кваліфікації: можливості та ризики алгоритмізації

Постановка питання про можливості цифрової трансформації кримінально-правової кваліфікації потребує насамперед визначення того обсягу юридичної діяльності, який потенційно може бути предметом формалізації та алгоритмізації. Така постановка проблеми має принциповий характер, оскільки технологічна підтримка окремої інтелектуальної операції та алгоритмізація кримінально-правової кваліфікації як цілісного процесу є методологічно різними завданнями. Відповідно, перш ніж оцінювати можливості використання цифрових інструментів, необхідно встановити зміст, межі та внутрішню структуру самої кваліфікаційної діяльності.

У кримінально-правовій доктрині кваліфікація традиційно пов’язується із встановленням юридично значущого співвідношення між фактичними обставинами вчиненого діяння та кримінально-правовою нормою. Водночас єдності щодо змістовного наповнення цього процесу немає. Доктрина кримінального права пропонує значну кількість визначень поняття «кваліфікація кримінальних правопорушень». Як зазначають Т. Ніколаєнко та В. Омельчук, одні науковці формулюють власні, оригінальні визначення цього поняття, тоді як інші переосмислюють або уточнюють уже існуючі дефініції,

запропоновані у науковій літературі [218] . Найчастіше кваліфікація розуміється як: встановлення відповідності конкретного діяння ознакам кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом; вибір і застосування відповідної кримінально-правової норми; встановлення та юридичне закріплення точної відповідності між фактичними обставинами та ознаками складу кримінального правопорушення; самостійний логічний процес визначення юридичної оцінки діяння, результатом якого є прийняття процесуального рішення, що тягне визначені правові наслідки [219].

Для проблематики алгоритмізації ця доктринальна неоднорідність має не лише термінологічне значення. Залежно від того, який зміст вкладається у поняття кримінально-правової кваліфікації, змінюється і потенційний обсяг операцій, що можуть бути формалізовані. Якщо кваліфікацію зводити переважно до встановлення відповідності між фактичними ознаками поведінки та ознаками конкретного складу кримінального правопорушення, предмет алгоритмізації може бути представлений як відносно визначена послідовність логічних операцій. Натомість ширше її розуміння передбачає включення до цього процесу значно складніших елементів юридичної оцінки, частина яких пов'язана з тлумаченням, оцінюванням контексту та вирішенням нормативної невизначеності.

Особливо виразно ця проблема виявляється у дискусії щодо меж кримінально-правової кваліфікації. Так, В. Навроцький вважає, що кримінально-правова кваліфікація охоплює не лише оцінку суспільно небезпечних діянь, які містять склад кримінального правопорушення, а й дії осіб, визнаних неосудними, поведінку в умовах необхідної

[218] Ніколаєнко Т. Б., Омельчук В. А. Кваліфікація кримінальних правопорушень : актуальні проблеми : підручник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2022. С.22.
[219] Ніколаєнко Т. Б., Омельчук В. А. Кваліфікація кримінальних правопорушень : актуальні проблеми : підручник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2022.С. 21

оборони, затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а також інші обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння[220]. За такого підходу кримінально-правової кваліфікації фактично охоплює встановлення не лише позитивної, а й негативної відповідності фактичних обставин вимогам кримінального закону.

Іншу позицію займає М. Панов,який пов'язує межі кримінально-правової кваліфікації саме з діяннями, визначеними законом як кримінально протиправні. З цієї точки зору поведінка осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, неосудних осіб, а також діяння, вчинені за обставин, що виключають кримінальну протиправність, не утворюють самостійного об'єкта кримінально-правової кваліфікації[221].Відмінність зазначених підходів є істотною саме для цифрової проблематики: у першому випадку потенційна алгоритмічна модель повинна охоплювати значно ширший спектр юридичних станів і можливих висновків, у другому – її предмет може бути обмежений встановленням наявності та юридичної характеристики кримінального правопорушення.

Проміжну, але методологічно важливу позицію представляють В. В. Антипов та В. І. Антипов, які вважають, що кримінально-правова кваліфікація може завершуватися не лише висновком про наявність у діянні складу кримінального правопорушення, а й констатацією його відсутності. Так, результатом кваліфікаційної діяльності може бути як визнання вчиненого діяння крадіжкою, шахрайством чи іншим кримінальним правопорушенням, так і встановлення того факту, що відповідна поведінка утворює адміністративний проступок

[220] Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. С. 6-12.
[221] Основи кваліфікації кримінальних правопорушень : навчальний посібник / М.І. Панов, С.О. Харитонов, О.О. Володіна та ін. ; за ред. М.І. Панова та С. О. Харитонова. Київ: Норма права, 2023. С.15.

або взагалі не тягне юридичної відповідальності[222]. Такий підхід особливо показовий для алгоритмізації, оскільки демонструє, що її потенційним результатом не обов'язково має бути вибір конкретної статті КК України: коректно побудована модель повинна передбачати також можливість негативного висновку щодо наявності підстав кримінально-правової оцінки.

Отже, доктринальна дискусія щодо меж кримінально-правової кваліфікації набуває в умовах цифровізації нового методологічного змісту. Йдеться вже не тільки про співвідношення широкого і вузького розуміння відповідного поняття. Від обраної концепції безпосередньо залежить архітектура потенційної алгоритмічної моделі: коло фактичних даних, які вона повинна враховувати, перелік кримінально-правових норм та інститутів, між якими мають установлюватися системні зв'язки, а також спектр можливих результатів юридичного аналізу.

У цьому контексті особливий інтерес становить проєкт Кримінального кодексу України від 25.06.2026 р., який уперше на нормативному рівні пропонує визначення поняття кримінально-правової кваліфікації. Відповідно до положень розділу 2.9 проєкту, кримінально-правова кваліфікація визначається як встановлення статті, її частини або пункту цього Кодексу, що передбачає вчинене діяння та визначає його як кримінальне правопорушення або як діяння, що не є кримінальним правопорушенням.[223]. Водночас проєкт закріплює поняття формули кваліфікації, яка повинна містити посилання на відповідні положення Спеціальної частини Кодексу, а за необхідності – на норми, що визначають стадію вчинення кримінального правопорушення, форму співучасті та інші юридично значущі обставини.

---

[222] Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації :навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Топчія, наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 6.

[223]Проєкт Кримінального кодексу України станом на 25.06.2026 року. URL: https://surl.li/rgkkoc (дата звернення:25.06.2026).

Зазначені положення становлять інтерес не лише з погляду нормативного закріплення вироблених доктриною підходів до кримінально-правової кваліфікації. Важливим є й те, що запропонована у проєкті конструкція певною мірою впорядковує її зміст, виокремлюючи юридично значущі елементи, які повинні бути відображені у формулі кваліфікації. Така нормативна структуризація створює передумови для формалізації окремих операцій, пов'язаних із кримінально-правовою оцінкою діяння. Водночас можливість формалізованого представлення результату кваліфікації ще не означає можливості формалізації всього процесу його отримання.

Останнє має принципове значення для визначення перспектив цифрової трансформації кримінально-правової кваліфікації. Аналіз доктринальних підходів свідчить, що вона поєднує як операції, які ґрунтуються на достатньо чітких нормативних критеріях, так і елементи, що потребують тлумачення кримінального закону, оцінки фактичних обставин, встановлення змісту суб'єктивних ознак та вирішення питань співвідношення кримінально-правових норм. Тому проблема полягає не стільки у принциповій можливості цифровізації кримінально-правової кваліфікації як такої, скільки у визначенні тих її елементів, які допускають формалізацію без спрощення юридичного змісту кримінально-правової оцінки та втрати її індивідуального характеру.Це, своєю чергою, зумовлює необхідність розмежування понять «алгоритмізація» та «автоматизація», які характеризують різні рівні використання формалізованих процедур у цифровій трансформації кримінально-правової діяльності.

Алгоритмізація являє собою процес формалізації певної діяльності шляхом побудови чіткої та послідовної системи дій, виконання яких дає змогу досягти визначеного результату. У сфері права алгоритмізація пов'язана із прагненням трансформувати юридичні норми, правові конструкції та оціночні поняття у структуровані правила, придатні для використання як людиною, так і автоматизованими системами. Водночас автоматизація є технологічним процесом, у межах якого виконання певних

функцій передається технічним засобам або програмному забезпеченню, що дозволяє мінімізувати участь людини у виконанні рутинних або технічно складних операцій.

У правовій сфері автоматизація охоплює широкий спектр явищ – від електронного документообігу та автоматичного формування процесуальних документів до використання спеціалізованих програмних комплексів для попереднього аналізу інформації та підтримки ухвалення юридично значущих рішень. Однак на відміну від автоматизації, алгоритмізація передбачає насамперед створення внутрішньо узгодженої моделі юридичного мислення, здатної забезпечити послідовне застосування кримінально-правових норм до конкретних життєвих ситуацій.

Подальше дослідження проблем алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації потребує відповіді на принципове питання: якою мірою складні правові категорії, оціночні поняття та дискреційні повноваження правозастосувача можуть бути формалізовані без втрати тих гарантій законності, правової визначеності та справедливості, які традиційно розглядаються як основа кримінального права.

Взаємозв'язок між алгоритмізацією та автоматизацією полягає насамперед у тому, що алгоритмізація виступає необхідною передумовою подальшої автоматизації правових процедур. Будь-який процес може бути автоматизований лише за умови його попередньої формалізації, тобто опису у вигляді чіткої послідовності дій, правил та критеріїв, які уможливлюють досягнення визначеного результату. За відсутності такої алгоритмічної основи автоматизація є або технічно неможливою, або ж пов'язана зі значними ризиками помилок і прийняття необґрунтованих рішень. Особливої актуальності зазначене набуває у сфері кримінально-правової кваліфікації, де значна частина юридичних конструкцій містить оціночні поняття та потребує індивідуальної правової оцінки конкретних фактичних обставин.

Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту та алгоритмічної обробки даних зумовив їх поступове

проникнення у сферу кримінального судочинства. У різних країнах світу вже реалізуються проєкти, спрямовані на створення експертних систем та аналітичних інструментів, які покликані допомагати учасникам кримінального провадження, насамперед прокурорам і суддям, у процесі аналізу матеріалів справи, оцінки доказів чи прогнозування ризиків повторного вчинення кримінального правопорушення. Зокрема, у Сполучених Штатах Америки тестуються системи підтримки прийняття рішень у кримінальному провадженні, однак навіть найбільш технологічно розвинені з них поки що не здійснюють повноцінної кримінально-правової кваліфікації діянь.Це пояснюється тим, що сучасні алгоритмічні системи здатні ефективно опрацьовувати лише ті дані та обставини, які піддаються формалізації й можуть бути виражені у вигляді чітких логічних правил, математичних моделей або статистичних залежностей. Натомість вони залишаються неспроможними повною мірою враховувати психологічні мотиви поведінки, індивідуальні переживання особи, особливості соціального контексту чи інші обставини, які нерідко мають вирішальне значення для встановлення правової природи діяння та його правильної кримінально-правової оцінки.

В Україні процес упровадження автоматизованих систем у сфері кримінальної юстиції наразі перебуває лише на початковому етапі розвитку. Наявні проєкти Державної судової адміністрації України переважно пов’язані з цифровізацією адміністративних процедур, удосконаленням електронного документообігу та забезпеченням функціонування підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, зокрема сервісу «Електронний суд» [224]. Так, у Звіті Державної судової адміністрації України за 2021 рік основну увагу приділено питанням розвитку електронної інфраструктури судової системи, тоді як проблематика використання

[224] Звіт Державної судової адміністрації України за 2021 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/2021.pdf (дата звернення: 07.06.2026).

алгоритмічних інструментів безпосередньо для кримінально-правової кваліфікації поки що фактично не порушується [225]. Така ситуація обумовлена не лише технічними обмеженнями, а й складними правовими та методологічними викликами.

Однією з ключових проблем у цій сфері залишається формалізація ознак складу кримінального правопорушення. Значна частина понять, які використовуються у кримінальному законодавстві, має оціночний характер і не піддається однозначному кількісному визначенню. До таких понять належать, зокрема, «особлива жорстокість» (ч. 2 ст. 115 КК України), «значна шкода» (ст. 191 КК України), «злісне невиконання обов'язків» (ст. 389 КК України) та низка інших категорій, зміст яких встановлюється лише з урахуванням конкретних обставин кримінального провадження.

Незважаючи на суттєвий прогрес у розвитку технологій штучного інтелекту, сучасні алгоритмічні системи поки що не здатні належним чином інтерпретувати подібні оціночні категорії без ризику їх спрощення або спотворення. Крім того, навіть найбільш складні алгоритми залишаються інструментами обробки формалізованих даних і не можуть повною мірою враховувати психологічні мотиви, соціальний контекст, особливості правосвідомості суб'єктів правозастосування чи інші чинники, які нерідко відіграють визначальну роль у процесі кримінально-правової кваліфікації. Як наслідок, виникає небезпека надмірної схематизації юридичної оцінки, що потенційно суперечить принципам справедливості, диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання.

Ще одним серйозним викликом є проблема алгоритмічної упередженості (*algorithmic bias*). Алгоритми, навчені на масивах даних, сформованих у процесі

[225] Звіт Державної судової адміністрації України за 2021 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/2021.pdf (дата звернення: 07.06.2026).

правозастосовної діяльності, здатні не лише відтворювати вже існуючі системні помилки, а й закріплювати соціальні стереотипи та інституційні упередження, притаманні кримінальній юстиції. Наслідком цього може стати прийняття дискримінаційних або несправедливих рішень, що підтверджується сучасними дослідженнями у сфері цифрового права та етики штучного інтелекту[226].

Окремої уваги потребує проблема правової визначеності алгоритмічних систем. Як слушно зазначає R. Binns, однією з найбільш суттєвих загроз у цій сфері є феномен так званого «чорного ящика», коли навіть розробники програмного забезпечення не здатні пояснити механізм формування алгоритмом того чи іншого висновку [227]. Подібна непрозорість є особливо небезпечною саме у сфері кримінального права, де кожне рішення повинно бути належним чином мотивоване та піддаватися перевірці.

Використання алгоритмічних систем, логіка функціонування яких залишається незрозумілою для учасників кримінального провадження, може створювати серйозні ризики для забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Система, яка не здатна пояснити підстави прийнятого рішення, фактично унеможливлює повноцінну реалізацію принципу змагальності, оскільки особа позбавляється ефективної можливості спростувати аргументи, покладені в основу алгоритмічного висновку.

Водночас повне ігнорування потенціалу цифрових технологій у сфері кримінально-правової кваліфікації видається недоцільним. Використання алгоритмічних інструментів може суттєво підвищити швидкість опрацювання великих масивів інформації, сприяти виявленню типових схем злочинної діяльності, забезпечувати більшу уніфікацію правозастосовної практики та мінімізувати ризик людських помилок на етапі

[226]Binns R. Algorithmic Accountability and Public Reason. *Philosophy & Technology*. 2018. Vol. 31, № 4. P. 548. DOI: 10.1007/s13347-017-0263-5.
[227]Binns R. Algorithmic Accountability and Public Reason. *Philosophy & Technology*. 2018. Vol. 31, № 4. P. 550. DOI: 10.1007/s13347-017-0263-5.

попереднього аналізу матеріалів кримінального провадження. Однак, як справедливо зазначає більшість сучасних дослідників, цифрові технології повинні виконувати допоміжну функцію і не можуть повністю замінити професійну діяльність правника.

У цьому контексті особливої актуальності набуває розроблення комплексної методології формалізації кримінально-правових понять, яка передбачала б чітке розмежування між ознаками, що можуть бути об'єктивно визначені та підлягають алгоритмізації, і категоріями, які за своєю природою потребують індивідуальної оцінки. Не менш важливим є законодавче врегулювання стандартів прозорості алгоритмів, створення ефективних механізмів їх незалежного аудиту, визначення меж допустимого використання цифрових технологій у кримінальному провадженні та закріплення додаткових гарантій захисту прав його учасників. Особливої уваги потребує формування нормативних запобіжників, здатних забезпечити дотримання презумпції невинуватості, права на захист та інших фундаментальних засад кримінального судочинства.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави розглядати кримінально-правову кваліфікацію не як відокремлену техніко-юридичну операцію, а як складову механізму реалізації кримінально-правової політики, у межах якої виявляється практична спроможність кримінально-правових приписів забезпечувати належну юридичну оцінку вчиненого. Її правильність залежить не лише від повноти встановлення фактичних обставин і належного тлумачення закону, а й від того, наскільки послідовно законодавець окреслив межі кримінальної протиправності, сформулював ознаки складу кримінального правопорушення та визначив співвідношення відповідної норми із суміжними приписами. Тому неоднаковість підходів до кваліфікації юридично однорідних діянь може мати своїм джерелом не лише помилки у застосуванні кримінального закону, а й недостатню визначеність або

системну неузгодженість самої кримінально-правової заборони.

З огляду на викладене, зв'язок між принципами криміналізації та подальшою кримінально-правовою оцінкою має нормативно-опосередкований характер. Ці принципи не виступають безпосередніми правилами кваліфікації конкретного діяння, однак визначають властивості кримінально-правової заборони, від яких залежить можливість її послідовного, передбачуваного та несуперечливого застосування. Соціальна обумовленість, *економія кримінально-правової репресії* (*ultima ratio)*та пропорційність окреслюють матеріальні підстави, межі й допустиму інтенсивність кримінально-правового впливу; правова визначеність і системна узгодженістьзабезпечують належну нормативну конкретизацію кримінально-правової заборони та її несуперечливе включення до системи кримінального законодавства. У своїй сукупності ці принципи формують взаємопов'язану систему нормативних передумов належної кримінально-правової кваліфікації.

Водночас найбільш безпосередньо можливість однозначної кваліфікації залежить від реалізації вимог правової визначеності та системної узгодженості. Перша дає змогу встановити зміст і межі конкретної кримінально-правової заборони, друга – визначити її місце серед інших кримінально-правових приписів та критерії їх розмежування. Недостатність будь-якої з цих властивостей не може бути повною мірою компенсована усталеністю судової практики: тлумачення здатне конкретизувати зміст закону та виявити його системні зв'язки, однак не повинно перетворюватися на засіб фактичного конструювання відсутніх у ньому ознак кримінальної протиправності.

Така постановка питання дає підстави для ширшого методологічного висновку: якість кримінально-правової кваліфікації має нормативну межу. Законодавець формує нормативну модель, у межах якої здійснюється подальша юридична оцінка, а практика її застосування виявляє ступінь придатності цієї моделі допослідовного й однозначного застосування.Відтак стійкі розбіжності у

кримінально-правовій оцінці однакових або істотно подібних ситуацій мають розглядатися не лише як проблема правозастосування, а й як індикатор можливої недостатньої визначеності, неузгодженості чи надмірної конкуренції кримінально-правових норм. У цьому проявляється зворотний зв'язок між кримінально-правовою кваліфікацією та кримінально-правовою політикою: практика не лише реалізує сформоване законодавцем нормативне рішення, а й виявляє його здатність забезпечувати належну юридичну оцінку конкретних діянь.

Виявлена залежність закономірно набуває нового змісту в умовах цифрової трансформації кримінальної юстиції. Можливість формалізації та алгоритмізації окремих елементів кримінально-правової кваліфікації безпосередньо пов'язана зі ступенем визначеності тих юридично значущих ознак і нормативних зв'язків, які становлять основу кримінально-правової оцінки. Чим точніше вони окреслені у кримінальному законі, тим ширшими є можливості використання цифрових засобів для підтримки окремих етапів кваліфікації. Натомість оціночні поняття, суб'єктивні ознаки, урахування конкретних обставин вчиненого та складні випадки співвідношення норм об'єктивно зберігають простір для індивідуальної юридичної оцінки. Звідси випливає принципова відмінність між алгоритмізацією окремих операцій та автоматизацією кримінально-правової кваліфікації як цілісного процесу: технічна можливість формалізації певного елементу ще не означає допустимості передання остаточної кримінально-правової оцінки алгоритмічній системі.

Отже, проведене дослідження засвідчує внутрішній взаємозв'язок між якістю нормативного конструювання кримінально-правової заборони, можливістю її належної реалізації та перспективами цифрової трансформації кримінально-правової кваліфікації. Передумови послідовної та обґрунтованої юридичної оцінки закладаються вже на стадії криміналізації, тоді як практика застосування кримінального закону виявляє функціональну спроможність сформованої законодавчої конструкції забезпечувати

належну кримінально-правову оцінку конкретних діянь. Цифрова трансформація надає цій залежності нового виміру, оскільки межі формалізації кваліфікаційної діяльності значною мірою визначаються властивостями нормативного матеріалу. Відтак перспективи розвитку кримінально-правової кваліфікації слід пов'язувати не з її максимальною автоматизацією, а з удосконаленням нормативних передумов її здійснення та визначенням допустимих меж технологічної підтримки, за яких остаточна кримінально-правова оцінка залишається результатом професійної юридичної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Топчія, наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2017. 896 с.
2. Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. *ВісникАсоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 15–31. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6112 (дата звернення: 28.05.2026).
3. Виживання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт / Синюк О., Депутат Д., Вишневська І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ: Центр прав людини ZMINA, 2024. 104 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/07/colaboratz_print_ukr.pdf (дата звернення: 28.05.2026).
4. Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ : BAITE, 2021. 228 с.
5. Глущенко М. І. Відмежування державної зради від пособництва державі-агресору. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. 11. URL: https://zenodo.org/records/15616853(дата звернення: 30.05.2026).

6. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Відповідальність за пособництво державі-агресору: проблеми класифікації та вдосконалення кримінального закону. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2 (18). С. 95–117. URL: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.266927 (дата звернення: 29.05.2026).

7. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.

8. Звіт Державної судової адміністрації України за 2021 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/2021.pdf (дата звернення: 07.06.2026).

9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 28.05.2026).

10. Марчук Н. Судова практика ККС ВС у справах, пов'язаних з війною: презентація, 20.09.2024. Верховний Суд. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_sud_prakt_KKS_spravu_Viina_20_09_2024.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

11.Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 512 с.

12.Ніколаєнко Т. Б., Омельчук В. А. Кваліфікація кримінальних правопорушень : актуальні проблеми : підручник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2022. 504 с.

13. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за травень 2024 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи; заст. голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду к.ю.н. Н. О. Антонюк. Київ, 2024. 65 с.

URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_05_2024_1.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

14. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР, за І півріччя 2024 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи. Київ, 2024. 67 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_I_pivr_2024.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

15.Основи кваліфікації кримінальних правопорушень : навчальний посібник / М.І. Панов, С.О. Харитонов, О.О. Володіна та ін. ; за ред. М.І. Панова та С. О. Харитонова. Київ: Норма права, 2023. 460 с.

16. Остроглядо О. В. Сучасне розуміння способів (методів) реалізації кримінально-правової політики. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 8. С. 182–186.URL: https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/8-28-13.pdf (дата звернення: 14.06.2026).

17. Пилипенко Є.В. Урахування принципів криміналізації під час установлення кримінальної відповідальності за перешкоджання законній діяльності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 247–250.

18. Попович О. В. Принципи криміналізації: поняття, зміст та дотримання (на прикладі ст. 110-2 КК України). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 201-206.URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/4_2018.pdf#page=209 (дата звернення 13.06.2026)

19. Проєкт Кримінального кодексу Україністаном на 25.06.2026 року. URL: https://surl.li/rgkkoc (дата звернення: 25.06.2026).

20. Тананакін О. В. Соціальна обумовленість криміналізації правопорушень, що кваліфікуються як колабораційна діяльність. *Науковий вісник Ужгородського*

Національного Університету. Серія Право. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 335–340. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/54-3.pdf

21. Хавронюк М. І. Колабораційна діяльність: нова стаття Кримінального кодексу. Центр політико-правових реформ, 28.04.2022. URL: https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/ (дата звернення: 28.05.2026).

22. Шевченко С.В. Місце принципу пропорційності у системі принципів криміналізації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Том 31 (70). Ч. 3 № 2. С. 74-82. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_3/14.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 13.06.2026)

23. Ясінь І. М. Кримінально-правовий потенціал криміналізації незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або благодійної допомоги. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 2. С. 644–648. URL: https://appjournal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/109.pdf (дата звернення 13.06.2026)

24. Binns R. Algorithmic Accountability and Public Reason. *Philosophy & Technology*. 2018. Vol. 31, № 4. P. 543–556. DOI: 10.1007/s13347-017-0263-5.

25. The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1), Judgment of 26 April 1979, Series A no. 30. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584 (дата звернення: 28.05.2026).

26. Jorgic v. Germany, no. 74613/01, Judgment of 12 July 2007, ECHR 2007-III. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608 (дата звернення: 28.05.2026).

Попович О.В. Кримінально-правова кваліфікація: методологічні засади, сучасні виклики та цифрова трансформація.

Анотація. Розділ присвячено комплексному теоретико-прикладному дослідженню кримінально-правової

кваліфікації, її методологічних засад, сучасних викликів та цифрової трансформації. Встановлено, що кримінально-правова кваліфікація є складною інтелектуально-правовою діяльністю, зміст якої не вичерпується формальним співвіднесенням фактичних обставин із ознаками складу кримінального правопорушення, а охоплює встановлення юридично значущих обставин, з'ясування змісту кримінально-правових приписів, вибір належної нормативної підстави та обґрунтування кримінально-правової оцінки. Розкрито взаємозв'язок криміналізації та кримінально-правової кваліфікації й обґрунтовано, що якість нормативного конструювання кримінально-правової заборони визначає не лише межі кримінальної протиправності, а й нормативні можливості однозначної та послідовної кваліфікації вчиненого. Проаналізовано проблеми кримінально-правової кваліфікації, пов'язані з інтенсивним оновленням кримінального законодавства, розмежуванням суміжних кримінальних правопорушень, кримінально-правовою оцінкою колабораційної діяльності, воєнних злочинів та діянь, учинених із використанням цифрових технологій. Особливу увагу приділено принципам криміналізації. Встановлено, що соціальна обумовленість, пропорційність, ultima ratio, правова визначеність і системна узгодженість утворюють взаємопов'язану систему вимог до обґрунтованості та нормативної якості кримінально-правової заборони. Наголошено, що порушення цих вимог здатне ускладнювати розмежування суміжних складів, породжувати конкуренцію норм та неоднаковість правозастосовної практики, а дефекти нормативного матеріалу не можуть повною мірою компенсуватися його тлумаченням. Досліджено можливості цифрової трансформації кримінально-правової кваліфікації. Розмежовано алгоритмізацію та автоматизацію, визначено межі формалізації кваліфікаційної діяльності. Обґрунтовано, що потенціал алгоритмізації безпосередньо залежить від визначеності, структурованості та системної узгодженості кримінально-правових приписів, а цифрові технології мають виконувати функцію підтримки

професійної юридичної діяльності, не підміняючи остаточного кваліфікаційного рішення.

Ключові слова: кримінально-правова кваліфікація, кримінально-правова політика, криміналізація, принципи криміналізації, правова визначеність, системна узгодженість, цифрова трансформація, алгоритмізація, автоматизація.

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО ВРЯДУВАННЯ

Цуркан-Сайфуліна Ю. В.
доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини Чернівецького інституту «Одеська юридична академія»
ORCIDID:0000-0003-3125-4655

Вступ. Інформаційно-комунікаційні технології дедалі глибше проникають у сферу організації публічної влади, перетворюючи цифрові рішення з допоміжного інструмента адміністрування на системотвірний чинник функціонування держави. В умовах повномасштабної війнирф та євроінтеграційних процесів питання цифрової трансформації держави набуває особливої актуальності. Так, цифрові сервіси забезпечують безперебійність державного управління в кризових умовах, а гармонізація національного законодавства з правом ЄС у сфері електронного врядування, захисту персональних даних і штучного інтелекту стає одним із критеріїв євроінтеграційного поступу.

Водночас понятійний апарат, яким послуговуються законодавець, наукова доктрина та практика державного управління («цифровізація», «цифрова трансформація», «електронне врядування», «електронна демократія», «цифрова держава»), досі не набув термінологічної усталеності, що ускладнює як теоретичне осмислення відповідних процесів, так і їх нормативно-правове регулювання. Це зумовлює потребу в послідовному розмежуванні зазначених категорій та виявленні їхнього взаємозв'язку.

Метою цього розділу монографії є комплексний аналіз цифрової трансформації держави та перспектив розвитку електронного врядування в Україні через розкриття змісту ключових понять цієї сфери, детальний розгляд електронної петиції як практичного інструменту електронної демократії, визначення сутнісних ознак і

значення цифрової держави, а також окреслення перспективних напрямів і системних викликів подальшого розвитку електронного врядування в контексті євроінтеграційних процесів.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: розкрити співвідношення понять «цифровізація», «цифрова трансформація», «електронне врядування», «електронна демократія» та «цифрова держава»; на прикладі електронної петиції показати механізм практичної реалізації інструментів електронної демократії та межі їхньої юридичної сили; систематизувати ознаки цифрової держави на основі вітчизняного й зарубіжного досвіду; охарактеризувати перспективні напрями розвитку електронного врядування, пов'язані з упровадженням штучного інтелекту, та виявити виклики, що супроводжують цей процес.

Виклад основного матеріалу. Дослідження цифрова трансформація держави та перспективи розвитку електронного врядування в Україні потребує насамперед певної термінологічної визначеності, оскільки категорії «цифровізація», «цифрова трансформація», «електронне врядування», «електронна демократі» та «цифрова держава» широко вживаються в чинному законодавстві, доктринальних джерелах і практиці державного управління при цьому ця термінологія не має усталеного, загальновизнаного тлумачення, а співвідношення термінів залишається предметом наукової дискусії. З огляду на зауважене видається доцільним послідовно розкрити зміст кожного з названих понять керуючись нормативно-правовими та науковими підходами.

Термін «digitalization» (в транскрипції «діджиталізація») походить від англійського «digital», який у відкритому термінологічному словнику міжнародної дослідницько-колсантингової компанії Gartnerрозуміється як «Oforrelatedtotherepresentation, transmissionorstorageofinformationintheformofstringsofbinarydigits, orprocess/equipmentthatoriginates, processesortransmitssuchsignals (asopposedto a continuouslyvaryingsignal (i.e., analogform))» («цифровий –

це те, що стосується або пов'язане з представленням, передаванням чи збереженнями інформації у вигляді послідовностей бінарних (двійкових) розрядів, а також процес або обладнання, що генерують, обробляють чи передають такі сигнали (на противагу сигналу з безперервною зміною значень, тобто в аналоговій формі)) [228] . Українським офіційним відповідником «digitalization» є термін «цифровізація», який широко застосується у національному законодавстві України. Зокрема, Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 рр. (Розпорядження Кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації» від 17.01.2018 № 67-р) закріплює наступне визначення «цифровізація – це «насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливлює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір»[229]. Такі НПА, як: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 № 1317 «Деякі питання цифровізації діяльності державних органів» [230] , Закон України «Про ратифікацію Гарантійної угоди «Логістична мережа (Модернізація та цифровізація Укрпошти)» між Україною та Європейським інвестиційним банком» від 17.11.2021 №

[228] Gartner IT Glossary. Scribd. 2004. URL: https://scribd.com/doc/111538472/Gartner-IT-Glossary

[229] Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p#Text (дата звернення: 04.07.2026)

[230] Деякі питання цифровізації діяльності державних органів: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 № 1317. URL: https://kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-tsyfrovizatsii-diialnosti-derzhavnykh-orhaniv-i011223-1317 (дата звернення: 22.06.2026)

1891-IX[231], Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»» від 14.09.2020 № 392/2020[232] та ін.

В наукових працях використовують широкий та вузький підхід до тлумачення терміну «цифровізація». Так, О.С. Савченко у своїх дослідженнях наукових підходів до поняття «цифровізація у публічному управлінні» визначає, що цифровізація у широкому розумінні – «це процес покращення процедур, механізмів, методів діяльності через запровадження інформаційно-комунікативних технологій (далі – ІКТ) у діяльність та комунікацію»[233] (більш широке розуміння), натомість як зауважують А.М. Івановська, Р.О. Гаврік, О.О. Галус, «цифровізація має вужче значення (*у порівнянні із діджиталізацією–Ю.В.*)– передусім як інтеграція цифрових технологій у повсякденне життя суспільства ...»[234] та трансформації діяльності публічної адміністрації.

---

[231] Про ратифікацію Гарантійної угоди «Логістична мережа (Модернізація та цифровізація Укрпошти)» між Україною та Європейським інвестиційним банком: Закон України від 17.11.2021 № 1891-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1891-IX#Text (дата звернення: 11.07.2026)

[232]Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 28.06.2026)

[233] Савченко О.С. Систематизація наукових підходів до поняття «цифровізація у публічному управлінні». Держава та регіони. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. № 2. С. 74. DOI https://doi.org/10.32840/1813-3401.2022.2.12 URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2022/12.pdf (дата звернення: 16.06.2026)

[234] Івановська А.М., Гаврік Р.О., Галус О.О. Теоретико-правові питання визначення понять «діджиталізація», «цифровізація» та «цифрова трансформація» та їх роль у діяльності 461. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.67 URL: http://irlykhuml.univer.km.ua/server/api/core/bitstreams/a644fbdb-31a7-44cf-8946-91e52efe9c02/content (дата звернення: 02.07.2026)

Важливим, на нашу думку, є розмежування термінів «цифровізація» та «оцифрування», оскільки «оцифрування» – це виключно технічний процес переведення аналогової інформації у цифровий формат, який не змінює змісту і порядку здійснення певних процесів («digitizationistheprocessofchangingfromanalogtodigitalform» [235]). Оцифрування створює лише первинний цифровий фундамент у вигляді масиву цифрових даних, тоді як цифровізація використовує цей фундамент для автоматизації та змістовного перетворення самих процесів, у які ці дані залучені. Наприклад, у контексті забезпечення безперервності державного управління в умовах воєнного стану практичною реалізацією процесів цифровізації та цифровізації є ініціатива Міністерства юстиції України щодо оцифрування понад 3 млн. архівних актів цивільного стану, які були вивезені із Донецької та Луганської областей. У даному процесі цифровізація виражається у безпосередньому скануванні паперових носіїв інформації та переведення їх у цифровий формат для збереження даних. Водночас цифровізація виступає більш масштабним системним кроком, оскільки передбачає завантаження цих даних до Державного реєстру актів цивільного стану громадян, що кардинально трансформує публічні процедури, прискорює верифікацію осіб та спрощує надання державних послуг для внутрішньо переміщених осіб без бюрократичних перепон[236].

На відмінну від цифровізації цифрова трансформація охоплює змістову, системну складову технологічного процесу та спрямована на наскрізну перебудову моделей діяльності, управління і надання послуг на основі

---

[235] Gartner IT Glossary. Scribd. 2004. URL: https://scribd.com/doc/111538472/Gartner-IT-Glossary (дата звернення: 18.06.2026)

[236]Мін'юст розпочав оцифрування актів цивільного стану громадян із Донецької та Луганської областей. Урядовий портал. 04.04.2024. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/miniust-rozpochav-otsyfruvannia-aktiv-tsyvilnoho-stanu-hromadian-iz-donetskoi-ta-luhanskoi-oblastei (дата звернення: 08.07.2026)

цифрових технологій. Цифрова трансформація охоплює комплексні та стратегічні зміни в культурі, структурі лідерства та моделях функціонування всієї системи з метою вирішення традиційних проблем інноваційними методами. Наприклад, «цифрова трансформація уряду означає подальшу модернізацію державного управління, безперешкодну транскордонну мобільність та посилення цифрової взаємодії. … Це включає в себе різноманітні цифрові сервіси, платформи електронного урядування, мобільні додатки та інші інноваційні технології, які спрощують процедури, забезпечують доступ до інформації та послуг уряду, а також підвищують рівень відкритості та прозорості в урядовому секторі»[237].

Нормативно-правове закріплення терміну «цифрова трансформація» знайшло своє відображення у Наказі Державного агентства з питань електронного урядування України «Про забезпечення реалізації деяких питань цифрового розвитку» від 09.04.2019 № 24 цифрова трансформація «діяльність, що має на меті використання цифрових технологій для вирішення традиційних проблем інноваційними способами» [238]. Дана теза знайшла своє продовження у стратегії «Україна – 2030. Стратегія зміни майбутнього» (далі – Стратегія) цифрова трансформація знайшла своє відображення у кількох цілях, що є показником її значущості для Стратегії. Так, Ціль 1 «Структурна модернізація»визначає, що цифрова трансформація виступає одним із джерел нового зростання,

---

[237] Саприкін В. Оцифровування, цифровізація та цифрова трансформація публічного управління в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. 2024. № 1 (19). С. 116–121. DOI: https://doi.org/10.17721/2616-9193.2024/19-19/22 URL: https://gov.bulletin.knu.ua/uk/article/view/3022/2548 (дата звернення: 19.06.2026)

[238] Про забезпечення реалізації деяких питань цифрового розвитку: Наказ Державного агентства з питань електронного урядування України від 09.04.2019 № 24. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0024883-19#Text (дата звернення: 19.06.2026)

яка впливає на прискорену інтеграцію цифрових технологій у виробничі процеси, розбудовуінфраструктури «розумного» розвитку громад, секторальні цифрові інфраструктури в енергетиці, транспорті, охороні здоров'я та освіті, розгортання 5 G і хмарних технологій, фінансові стимулицифровізації бізнесу (стратегічне завдання 1.4. «Формування нових руШЇв зростання на підґрунті цифрової трансформації економіки» [239]). Важливим аспектом цифрової трансформації в межах Стратегії є сфера надання публічних послуг та соціального захисту (Ціль 5) в межах яких цифровізація та автоматизація адміністративних послуг виступають передумовами змін, а «прискорення цифрових трансформацій у ключових інфраструктурних сферах та впровадження концепції «розумних громад» для оптимізації надання публічних послуг» – прямим стратегічним завданням (5.2.) [240] . У фіскальній сфері (Ціль 4) цифрові інструменти є засобом боротьби з ухиленням від оподаткування та розвитку онлайн-сервісів [241] . Отже, Стратегія розглядає цифрову трансформацію інструментально – як наскрізний фактор економічного зростання та підвищення ефективності публічних послуг, що знаходить своє детальне відображення у відповідних концепціях та стратегіях. Так, метою Стратегії реформування державного управління України на 2022-2025 роки «є побудова в Україні спроможної сервісної та цифрової держави, яка забезпечує захист інтересів громадян на основі європейських стандартів та досвіду» [242] , що на відміну від Стратегії «Україна – 2030», де цифрова трансформація фігурувала

[239] Україна – 2030. Стратегія зміни майбутнього. Національний інститут стратегічних досліджень. 2020. С.6. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/ukraine-2030-1.pdf (дата звернення: 27.06.2026)

[240]Там само. С.21.

[241]Там само. С. 17-18.

[242] Деякі питання реформування державного управління України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-р?find=1&text=цифро#w1_1 (дата звернення: 30.06.2026)

лише як інструмент економічного зростання, засвідчує якісно інший підхід у відповідності до якого цифрова держава постає безпосередньою метою реформи публічного управління, невіддільною від сервісної трансформації взаємодії держави з громадянином. Практична реалізація цього підходу підтверджується конкретними інституційними здобутками, зокрема, такими як: переведення адміністративних послуг у цифровий формат через портал «Дія» (понад 200 послуг) [243] , функціонування системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта» (охоплює 85% державних електронних інформаційних ресурсів[244]) та розбудовою мережі центрів надання адміністративних послуг як інтегрованих точок доступу до електронних сервісів.

Отже, цифрова трансформація держави – це комплексний, безперервний і стратегічно керований процес системної перебудови моделей діяльності, управління та надання публічних послуг на основі наскрізного впровадження цифрових технологій, який на відміну від цифровізації не обмежується технологічним оснащенням окремих процесу, а охоплює змістовне оновлення організаційної культури, структури лідерства та інституційного дизайну публічної влади в цілому, і спрямований на вирішення традиційних проблем державного управління інноваційними методами задля побудови спроможної, сервісних та відкритої цифрової держави, здатної забезпечувати ефективний захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб на основі європейських стандартів урядування.

Термін «електронне врядування» (e-governance) є ключовою категорією для позначення практичної реалізації цифрової трансформації в сфері публічного управління, оскільки саме електронне врядування є новітньою

[243] Державні послуги онлайн. Дія. URL: https://diia.gov.ua (дата звернення: 03.07.2026)

[244] Система електронної взаємодії «Трембіта». URL: https://trembita.gov.ua (дата звернення: 14.06.2026)

інтерактивною системою публічного управління, побудованою на принципах відкритості, прозорості та підзвітності [245] . Практичне підтвердження цієї тези демонструють дані рейтингу UN E-GovernmentSurvey 2024, згідно з яким посіла 1 місце у світі за Індексом електронної участі (E-ParticipationIndex – EPART: 1.0000) та 30 місце серед 193 країн за загальним Індексом розвитку електронного урядування (EGDI: 0,8841)[246], що свідчить про успішне перетворення електронного врядування на дієву інтерактивну систему, де максимальний показник електронної участі громадян підтверджує реалізацію принципів відкритості та прозорості через надійну інституційну та цифрову взаємодію суспільства з органами влади.

Згідно із Концепцією розвитку електронного урядування в Україні (Розпорядження Кабінету міністрів України від 20.09.2017 №649-р) електронне урядування – це «форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян» [247] . У зарубіжній практиці усталеним є дещо вужче поняття «електронний уряд» (e-government), яке розуміється як «використання інформаційно-комунікаційних технологій

---

[245] Медвідь В.Ю., Дорофєєв О.В., Марченко О.М. Електронна демократія як інструмент відновлення влади в умовах суспільних трансформацій. Актуальні проблеми інноваційної економіки та права. 2026. № 1. С. 162–167. DOI: https://doi.org/10.36887/2524-0455-2026-1-36. URL: https://apie.org.ua/uk/elektronna-demokratiia-iak-instrument/ (дата звернення: 11.07.2026)

[246] Ukraine. *UN E-GovernmentKnowledgebase*. 2024. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine (дата звернення: 04.07.2026)

[247] Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p#Text (дата звернення: 17.06.2026)

(ІКТ) для розширення спектра та підвищення якості публічних послуг для громадян і бізнесу, одночасно роблячи уряд більш ефективним, підзвітним та прозорим»[248]. Принципова відмінність між «електронним урядом» та «електронним врядуванням» полягає у тому, що «електронний уряд» акцентує увагу на технологічному забезпеченні надання публічних послуг, тоді як «електронне врядування» охоплює ширше коло управлінських відносин, включно з процесами вироблення публічної політики, координації між органами влади та залучення громадськості. На думку Ю.В. Орловської, О.О. Каховича та О.О. Квактуна основним призначенням електронного врядування є діджиталізація сервісної функції публічного управління, а метою – надання публічних послуг в електронному форматі та максимальне спрощення адміністративних процедур (наприклад, можливість подати заяву на послугу через вебпортал чи електронну пошту замість особистого візиту до установи)[249].

Наприклад, одним із елементів інституційно-правового рівня електронного врядування є мережа Центрів надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП), створена на виконання Закону України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 №5203-VI, який встановив обов'язковийпоетапний її розвиток у кожній громаді[250] та

---

[248] Hanna N. K., Qiang C. Z. National E-GovernmentInstitutions: Functions, Models, andTrends. InformationandCommunicationsforDevelopment 2009: ExtendingReachandIncreasingImpact. Washington, DC : WorldBank, 2009. Ch. 6. P. 83. URL: https://thedocs.worldbank.org/en/doc/772321434619064657-0190022009/render/IC4D2009Chapter6.pdf (дата звернення: 11.06.2026)

[249] Орловська Ю.В., Кахович О.О., Квактун О.О. Електронна демократія як інструмент публічного управління та адміністрування: теоретичний базис. Економіка та суспільство. 2021. Вип. 28. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-53

[250]Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text (дата звернення: 25.06.2026)

перевів е-врядування з декларативного принципу в обов'язкову інституційну вимогу. Функціонування ЦНАП в т.ч. ґрунтується на принципі «єдиного вікна», який дозволяє отримати весь набір послуг в одній фізичній точці, реалізовуючи таким чином базову філософію е-врядування – «уряд орієнтований на громадянина».

Одним із ключових складників електронного врядування є електронна демократія, яка виражається в кількох конкретних інституційних механізмах, що дозволяють громадянам не просто отримувати послуги, а безпосередньо виливати на вироблення і контроль публічної політики. Поняття «електронна демократія» характеризується використання інформаційно-комунікативних технологій для розширення участі громадян у публічному управлінні та державотворенні. Комітет міністрів Ради Європи в Рекомендаціях CM/Rec(2009)1 визначає електронну демократію, як «supportandenhancementofdemocracy, democraticinstitutionsanddemocraticprocessesbymeansof ICT, andlinkedtotheengagementandre-engagementofcitizensindemocracy» («…підтримка та здійснення демократії, демократичних інститутів і демократичних процесів за допомогою ІКТ, що пов'язані із залученням та повторним залучення громадян до демократії») [251] . В українському законодавстві спостерігається чітка динаміка від первинної концептуалізації терміна в підзаконних актах (2013, 2017 рр.) до його повної кодифікації на імперативному законодавчому рівні в Законі України «Про Національну програму інформатизації» (2022 р.), що свідчить про формування сталого понятійно-категоріального апарату в сфері інформаційного права та публічного управління. Зокрема, Стратегія розвитку інформаційного суспільства в

[251] Recommendation CM/Rec(2009)1 oftheCommitteeofMinisterstomemberstatesonelectronicdemocracy (e-democracy): CouncilofEuropefrom 18.02.2009. URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016805d1b01 (дата звернення: 04.07.2026)

Україні заклала узагальнений концептуальний підхід, визначивши е-демократію як форму суспільних відносин залучення громадян і організацій до державотворення, державного управління та місцевого самоврядування за допомогою ІКТ [252] . Концепція розвитку електронної демократії в Україні розширила змістовне наповнення терміна, додавши цільові орієнтири використання ІКТ у демократичних процесах (посилення участі та ініціативності громадян, підвищення прозорості прийняття рішень, підзвітність інститутів, поліпшення зворотного зв'язку, сприяння публічним дискусіям)[253]. Закон України «Про Національну програму інформатизації» закріпив дефініцію на найвищому законодавчому рівні повність зберігши та нормативно верифікувавши змістовні елементи, сформульовані в Концепції [254] . Отже, законодавець визначає електронну демократію як специфічну форму суспільних відносин, ключовим елементом якої є суб'єкт-суб'єктна взаємодія (громадяни, інститути громадянського суспільства та суб'єкти владних повноважень), яка опосередковується застосування ІКТ. Сучасна нормативна модель е-демократії орієнтована на вирішення трьох основних завдань – інклюзивності (залучення громадян до публічного життя на всіх рівнях), транспарентності (забезпечення прозорості прийняття рішень та підзвітності влади) та комунікативності

[252]Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-р#Text (дата звернення: 11.06.2026)

[253] Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-р#Text (дата звернення: 22.06.2026)

[254] Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20 (дата звернення: 02.07.2026)

(налагодження ефективного зворотного зв'язку і стимулювання публічного дискурсу).

Узагальнюючі наукові підходи до розуміння категорії «електронна демократія» Ю.В. Орловська, О.О.Кахович, Квактун О.О. підкреслюють, що її слід розуміти як «участь громадянського суспільства в процесах прийняття управлінських рішень через мережу Інтернет, завдяки якій здійснюється розповсюдження необхідної для прийняття цих рішень інформації, проводяться дискусії між громадянами навколо цих відомостей, відбувається об'єднання громадян у групи відповідно до загальних інтересів та, врешті-решт, ухвалюються рішення шляхом комунікацій та голосування»[255].

Партисипаторний вимір електронної демократії виражається в кількох інституційних механізмах, які дозволяють громадянам безпосередньо впливати на вироблення і контроль публічної політики: електроні петиції, електронні консультації з громадськістю, бюджет участі, відкриті дані та громадський контроль. Більш детально розглянемо такий інструмент е-демократії, як електронні петиції. Електронна петиція є одним із ключових прикладних інструментів електронної демократії та електронної участі (e-participation), зокрема в системі публічного управління вона визначається як особлива форма колективного звернення громадян, яка створюється, реєструється та підписується за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (через спеціалізовані вебплатформи).Концепція розвитку електронної демократії в Україні, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р, закріплює значення електронної петиції, відносячи її до найбільш поширених інструментів електронної демократії, що застосовуються сьогодні в Україні як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, поряд з електронними консультаціями з

[255] Орловська Ю.В., Кахович О.О., Квактун О.О. Електронна демократія як інструмент публічного управління та адміністрування: теоретичний базис. Економіка та суспільство. 2021. Вип. 28. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-53

громадськістю, електронними зверненнями та бюджетами участі (громадськими бюджетами)[256].

Розвиток інструментів е-демократії в Україні вимагає чіткого законодавчого врегулювання та стандартизації для забезпечення однакового розуміння і легітимності процедур, оскільки, як слушно зауважує В. Саприкін «нормативне врегулювання та стандартизація визначень є основоположними кроками для успішної цифрової трансформації публічного управління в Україні»[257]. Так, до ключових нормативно-правових актів в сфері правового регулювання електронних петицій можна відмітити такі: Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР[258], Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 № 393/96-ВР[259], Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції» від 02.07.2015 № 577-VIII[260], Указ Президента України «Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України»

---

[256] Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-р#Text (дата звернення: 04.07.2026)

[257] Саприкін В. Оцифровування, цифровізація та цифрова трансформація публічного управління в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. 2024. № 1 (19). С. 116–121. DOI: https://doi.org/10.17721/2616-9193.2024/19-19/22

[258]Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 22.06.2026)

[259]Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр (дата звернення: 11.06.2026)

[260]) Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text (дата звернення: 18.06.2026)

від 28.08.2015 № 523/2015[261], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України» від 22.07.2016 № 457[262], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації» від 08.11.2017 № 797-р[263].

Конституційною основою цього інституту є ст. 40 Конституції України, яка гарантує – «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» [264]. Електронна петиція є похідною, технологічно модернізованою формою реалізації цього конституційного права, розрахованою саме на колективне звернення, яке подається та розглядається із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій. Ключовим кроком у нормативному закріпленні цього інструменту стало прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції» № 577-

[261] Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України: Указ Президента України від 28.08.2015 № 523/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/523/2015 (дата звернення: 25.06.2026

[262] Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2016 № 457. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/457-2016-п (дата звернення: 02.07.2026)

[263] Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-р#Text (дата звернення: 04.07.2026)

[264]Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 22.06.2026)

VIII від 02.07.2015 р.[265], який офіційно закріпив статус електронної петиції як особливої форми колективного звернення громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування – «Громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції»[266]. Зокрема, закон визначив чіткі правові вимоги до створення петицій, порядку збору підписів, реєстрації авторів та користувачі, строки збору необхідної кількості підписів у визначений строк, а також вимогу щодо публікації офіційної відповіді та оприлюднення результатів розгляду[267]. Концепція розвитку електронної демократії в Україні розкриває зміст електронної петиції дещо ширше, ніж законодавство про звернення громадян. Так, у відповідності до положень концепції електронна петиція визначається як колективне звернення в електронній формі у вигляді тексту скарги (протесту) та/або пропозиції, на яку адресат (суб'єкт владних повноважень) публічно оголошує про свою позицію щодо згоди чи незгоди по суті петиції, інформує про аргументи у разі незгоди та організовує спільну з авторами та їх прихильниками роботу з розроблення та втілення плану реалізації петиції у разі згоди[268].

---

[265]Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text (дата звернення: 18.06.2026)

[266]Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text (дата звернення: 18.06.2026)

[267]Там само.

[268] Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р. URL:

Зауважимо, що нормативно-правове закріплення статусу електронної петиції як інструменту публічного управління стало частиною масштабної цифрової трансформації державного сектору, спрямованої на підвищення прозорості, інклюзивності та підзвітності влади, а також на запобігання й мінімізацію корупційних ризиків.

Аналіз законодавчого визначення та практики застосування електронних петицій дає підстави виокремити кілька сутнісних ознак, які відрізняють цей інститут від класичного індивідуального звернення громадянина:

- виключно колективна форма звернення, оскільки петиція набуває юридичного значення, тобто породжує обов'язок її розгляду найвищою посадовою особою або колегіальним органом, лише за умови збору визначеної законодавством або локальним актом кількості підписів протягом установленого строку;

- стимулювання народовладдя шляхом розширення залученності громадян до управління суспільними справами без обов'язкового посередництва політиків чи чиновників;

- електронна форма подання та збору підписів є конститутивною ознакою (петиція, подана в паперовій формі поза відповідним порталом, електронною петицією в розумінні статті 23-1 Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції» № 577-VIII від 02.07.2015 р. не виступає);

- електронній петиції притаманна підвищена публічність, адже текст петиції, хід збору підписів, а також офіційна відповідь на неї підлягають обов'язковому оприлюдненню на відповідному веб-ресурсі, що робить процедуру прозорою та відкритою для громадського контролю;

- електронна петиція спрямована на забезпечення підзвітності влади, формування політичного дискурсу як майданчик для суспільного обговорення та акцентування уваги на актуальних проблемах;

---

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p#Text (дата звернення: 04.07.2026)

- на відміну від звичайного звернення, розгляд якого завершується наданням відповіді автору, розгляд електронної петиції, що набрала необхідну кількість підписів, є обов'язком, кореспондуючим не так конкретному заявнику, як невизначеному колу осіб, які її підписали, а сама відповідь набуває ознак офіційного політико-правового документа.

Водночас необхідно наголосити на суттєвому обмеженні юридичної природи електронної петиції, оскільки чинне законодавство не наділяє її розгляд наслідками у вигляді обов'язкового ухвалення нормативно-правового акта, зміст якого вимагають автори петиції. Обов'язковим є лише розгляд петиції по суті та надання вмотивованої публічної відповіді компетентним суб'єктом (Президентом України, комітетом Верховної Ради України, Кабінетом Міністрів України чи відповідною місцевою радою) у визначений строк[269]. Відтак електронна петиція за своєю юридичною природою є інструментом ініціювання публічного діалогу та порядку денного (agenda-setting), а не інструментом прямого нормотворення, що зближує її з класичними формами громадянської ініціативи та водночас відрізняє від інститутів імперативного характеру, як-от референдум.

Ієрархія електронних інструментів публічного управління передбачає такі рівні: 1) інструменти інформування та консультування громадян (офіційні веб-портали органів влади, відкриті дані, електронні консультації з громадськістю) використання яких не породжує для суб'єкта владних повноважень жодного юридичного обов'язку врахувати позицію громадян чи навіть надати на неї формалізовану відповідь; 2) інструменти дорадчої, ініціативної демократії (в т.ч. електронна петиція), які визначають обов'язок компетентного суб'єкта розглянути звернення по суті та

[269]Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text (дата звернення: 18.06.2026)

оприлюднити вмотивовану відповідь у визначений законом строк, однак, на відміну від інструментів вищого рівня, не тягне обов'язку задовольнити викладену в ній вимогу; 3) інструменти імперативної, безпосередньо-демократичної дії (електронне голосування та електронний референдум) результати застосування яких мають самостійну юридичну силу і в разі дотримання встановленої процедури є обов'язковими для органів публічної влади без потреби в додатковому правозастосовному акті. Отже, за ієрархічним розмежування електронних інструментів в сфері публічного управління електронна петиція займає вищий ступінь за рівнем юридичної сили, системності та впливу на прийняття управлінських рішень порівняно з електронним зверненням громадян, оскільки передбачає колективне ініціювання, обов'язкове публічне розгляд та надання офіційної відповіді органами публічної влади [270].

На нашу думку, найбільш репрезентативним та детально описаним прикладом практичної реалізації електронної петиції як інструменту е-демократії є функціонування інструменту «Місцеві петиції» на Єдиній платформі місцевої електронної демократії (e-DEM)[271], яка виникла і розвивається за підтримки програми EGAP (Електронне врядування для підзвітності та участі громадян) та реалізується Фондом Східна Європа у партнерстві з Міністерством цифрової трансформації України за підтримки уряду Швейцарії (через Швейцарську агенцію розвитку та співробітництва – SDC). З 2021 року e-DEM підтримує інструмент «Місцеві петиції», який дає змогу громадянам безпосередньо співпрацювати з органами місцевого самоврядування для розв'язання суспільних питань на рівні територіальних громад. Будь-який житель громади може створити петицію з локальної проблеми

[270] Орловська Ю.В., Кахович О.О., Квактун О.О. Електронна демократія як інструмент публічного управління та адміністрування: теоретичний базис. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 28. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-53

[271] E-DEM: платформа електронної демократії: вебсайт. URL: https://e-dem.ua(дата звернення: 29.06.2026)

(наприклад, благоустрій, транспорт, охорона здоров'я), розпочати збір підписів онлайн, а у разі досягнення встановленого ліміту підписів місцева рада зобов'язана розглянути звернення та надати офіційну відповідь [272] .Інструмент продемонстрував високий рівень залучення громадян і став важливою частиною української «мікродемократії». Так, станом на період 2025/2026 років, через платформу було подано понад 25 000 місцевих петицій. Загалом завдяки використанню всього спектра цифрових інструментів місцевої демократії на платформі e-DEM (е-петиції, громадський бюджет тощо) громадянами було успішно вирішено понад 31 000 питань та підтримано близько 2 000 проєктів. Цей приклад доводить, що за умови зручного технологічного забезпечення електронні петиції стають ефективним механізмом безпосередньої взаємодії громадян із місцевою владою, усувають бюрократичні бар'єри та посилюють стійкість громади.

Отже, значення електронної петиції в контексті цифрової трансформації держави та розвитку електронного врядування полягає в тому, що вона є одним із найбільш доступних і практично апробованих механізмів, через який модель «цифрової держави» реалізується як інструмент реального залучення громадянина до формування порядку денного публічної влади. Електронна петиція перетворює е-урядування з односторонньої моделі «держава надає послугу» на двосторонню модель «держава зобов'язана реагувати на ініціативу знизу», і саме завдяки гарантованій процедурі розгляду та публічній, юридично аргументованій відповіді вона слугує індикатором того, наскільки задекларована в концепціях цифрової трансформації відкритість влади реалізується на практиці, а не залишається лише технологічною оболонкою традиційного управління.

Дослідження термінів «цифровізація», «цифрова трансформація», «електронне врядування», та «електронна демократі» дозволяє нам зробити наступний висновок –

[272] E-DEM: платформа електронної демократії: вебсайт. URL: https://e-dem.ua(дата звернення: 29.06.2026)

цифровізація як технологічне впровадження цифрових рішень в окремі процеси переростає у цифрову трансформацію, яка в державному секторі втілюється в електронному врядуванні і електронній демократії, а їх сукупна інституціоналізація на рівні переосмислення державного суверенітету, публічної влади та права формує якісно нову теоретико-правову модель – цифрову державу.

Цифрова держава як категорія сучасної теорії держави і права та державного управління відображає якісно новий етап трансформації публічної влади, за якого інформаційно-комунікаційні технології перестають бути допоміжним інструментом а стають системоутворюючим чинником організації державної влади, взаємодії держави з громадянами та бізнесом.

У сучасному науковому середовищі поняття «цифрова держава» (або цифрова державність) є складним і багатогранним концептом, щодо якого досі триває теоретичний дискурс. Найбільш поширене базове визначення описує її як трансформаційну діяльність у всіх сферах державного управління, яка спирається на використання цифрових технологій [273]. У науковій літературі поняття «цифрова держава» здебільшого розкривається через поєднання ширшого (концептуального) та вужчого (функціонального) підходів. Так, дослідники Г. Муляр, Я. Фур'яка та Д. Галка визначають цифрову державу як системний і багатовимірний процес, що виходить за межі простого впровадження технологій і зумовлює трансформацію взаємодії держави з громадянами, появу нових вимог до правового регулювання та структури влади, а також потребу забезпечення цифрових прав людини[274]. Автори

[273]Атаманова Н.В., Котиш П.О. Концепції цифрової держави. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0fe1e10f-1e8e-433f-8ddc-a3a5a1ff0100/content дата звернення: 16.06.2026)

[274]Муляр Г. В., Фур'яка Я. А., Галка Д. І. Концепція «цифрової держави» в сучасній теорії держави і права: від електронного врядування до цифрового суверенітету. Вісник ОНДІСЕ. 2025. Вип. 17. DOI https://doi.org/10.32782/2522-9656/2025-17-7 URL:

зауважують, що «цифрова держава поступово еволюціонує від концепції електронного урядування, тобто автоматизації державних послуг і процесів, до складнішої моделі, яка передбачає цифровий суверенітет, кібербезпеку, інформаційну незалежність та здатність держави повноцінно реалізовувати свої функції в кіберпросторі»[275]. У вужчому, функціональному розумінні С. Сунєгін характеризує споріднене поняття «електронна держава» як особливий спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних інтернет-мереж і сегментів глобальної інформаційної мережі, за якого управління державою здійснюється через максимальне використання сучасних інформаційних технологій[276]. У межах більш глибоких методологічних підходів цифрова державність розглядається як транзитивна модель, тобто динамічний перехід від класичних ієрархічних та бюрократичних форм управління до складних, відкритих, адаптивних і гнучких цифрових архітектур. У цій моделі відбувається переосмислення традиційної ролі держави, оскільки вона перестає бути виключно монополістом на владні функції та трансформується у когнітивного інтегратора даних, платформ та суспільних смислів[277].

Загалом дослідники пропонують різні підходи до розуміння феномену «цифрова держава». У своїх працях М.Сікало обґрунтовує транзитивну модель цифрової державності через субстанціональну роль технологій

---

https://journals.ondise.in.ua/index.php/herald/article/view/82/76 (дата звернення: 02.07.2026)

[275]Там само. С.68.

[276] Сунегін С. О. Концепти «інформаційне суспільство» та «електронна держава»: питання правового забезпечення. Альманах права. 2020. Вип. 11. С. 224-238. URL: https://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001139055 (дата звернення: 02.07.2026)

[277] Сікало М. В. Цифрова державність: транзитивна модель та еволюція методологічних парадигм публічного управління. Теорія та практика державного управління. 2025. Вип. 1. URL: http://doi.org/10.26565/1727-6667-2025-1-04

(насамперед ШІ та блокчейн), які перестають бути просто зовнішніми інструментами автоматизації процесів, а стають внутрішньою інтегрованою частиною самої архітектури прийняття державних рішень, що веде до формування гібридної людино-машинної системи управління з емерджентними властивостями [278]. І. Г. Яненкова та Н. О. Руденко концептуалізують цифрову державу через призму «Індустрії 4.0» у відповідності до якої цифрова державність вимагає побудови цілісної цифрової екосистеми (мережі цифрових хабів, модернізації освіти), яка здатна збирати дані в реальному часі, інтегрувати повні ланцюги створення цінності та ефективно вирішувати проблеми кібербезпеки й аналізу великих даних[279]. Також автори виділяють три ключові матеріальні компоненти цифрової держави: підтримуючу інфраструктуру (апаратне/програмне забезпечення, мережі), електронний бізнес (процеси через комп'ютерні мережі) та електронну комерцію[280]. М. Федоров визначає ідеал цифрової держави як «найзручніший сервіс у світі» в межах якого технології мають забезпечувати громадянам та бізнесу максимальну мобільність, свободу, рівний доступ до ресурсів та ліквідацію застарілих бюрократичних ланок, а сучасним етапом розвитку цієї концепції в Україні є перехід до «агентивної держави» (AgenticState), де технології стають проактивними сервісами [281]. К.Ю.

---

[278] Сікало М.В. Цифрова державність: транзитивна модель та еволюція методологічних парадигм публічного управління. Теорія та практика державного управління. 2025. Вип. 1. DOI: http://doi.org/10.26565/1727-6667-2025-1-04 URL: https://periodicals.karazin.ua/tpdu/article/view/27026/24059

[279] Яненкова І. Г., Руденко Н. О. Концептуальні засади цифрової трансформації економіки. Наукові праці. Економіка. Випуск 300. Том 312. 2018. С.37-39.

[280] Там само.

[281] WINWIN: Україна затвердила Стратегію цифрового розвитку інновацій до 2030 року. Міністерство цифрової трансформації України. 2025. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/winwin-ukraina-zatverdila-strategiyu-tsifrovogo-rozvitku-innovatsiy-do-2030-roku(дата звернення: 03.07.2026)

Завражний фокусується на технологічному аспекті цифрової трансформації бізнес-процесів держави, вказуючи на неминуче людинозаміщення, за якого працівники держустанов поступово переходитимуть виключно на роль контролерів автоматизованих систем у нестандартних ситуаціях[282].

Практичне втілення концепції цифрової держави в Україні підтверджує тезу про її системний характер, який включає не тільки технологічний аспект, але і докорінну перебудову моделі публічного управління – від оцифрування окремих процесів через комплексну цифровізацію всіх сфер суспільної діяльності до цифрової трансформації як докорінного перетворення управлінської діяльності органів публічної влади за допомогою цифрових технологій. Також слід відмітити організаційно-правовий та комунікативний виміри цифрової держави які ґрунтуються на формуванні нової моделі взаємодії держави з громадянами через цифрові платформи, що слугують інструментом легітимізації управлінських рішень і водночас потребують врахування супутніх ризиків. За визначенням В.С. Куйбіди, О.В. Карпенко та В.В. Наместніка цифрова трансформація є «докорінним перетворенням управлінської діяльності органів публічної влади за допомогою застосування цифрових технологій», тоді як цифровізація розуміється як комплексний процес переходу суспільства до використання цифрових технологій, що охоплює всі сфери суспільної діяльності[283].

---

[282]Завражний К. Ю. Основи цифрової трансформації бізнес-процесів промислових підприємств. Стратегія бізнесу: футурологічні виклики: Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Київ, 20–22 листопада 2019 року). К.: КНЕУ, 2019. С. 285–288. URL: https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/31932(дата звернення: 03.07.2026)

[283] Цифрове врядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату / В.С. Куйбіда, О.В. Карпенко, В.В. Наместнік. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. Серія : Державне управління. 2018. № 1. С. 5-10. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2018_1_3 (дата звернення: 16.06.2026)

У своїх дослідженнях В. Саприкін, узагальнюючи ці підходи, розмежовує поняття «оцифровування», «цифровізація» та «цифрова трансформація» як послідовні елементи одного процесу – від технічного переведення даних у цифровий формат до докорінної перебудови моделі публічного управління [284]. Показовим прикладом такої трансформації на практиці є екосистема «Дія», яку дослідники прямо називають «символом цифрової держави» та каналом матеріалізації політичних рішень у зручні для громадян послуги, підкреслюючи, що цифрові платформи підвищують суспільну готовність сприймати навіть складні чи непопулярні управлінські рішення завдяки демонстрації результативності й адміністративної стабільності держави, зокрема в кризових умовах [285]; водночас ті самі автори звертають увагу на системні ризики цифровізації держави – цифровий розрив, інформаційну монополію та вразливість до кібератак, які потребують врахування поряд із визначеними раніше ознаками цифрової держави[286].

Ознаками цифрової держави є:

1. Мережево-платформна логіка у відповідності до якої держава функціонує за принципом «держава як платформа», тобто замість монолітних ієрархічних структур з вертикальною координацією впроваджується горизонтальна інтеграція, де державні інститути виступають провайдерами базових цифрових стандартів та

---

[284] Саприкін В. Оцифровування, цифровізація та цифрова трансформація публічного управління в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. 2024. № 1 (19). С. 116–121. DOI: https://doi.org/10.17721/2616-9193.2024/19-19/22 URL: https://gov.bulletin.knu.ua/uk/article/view/3022/2548 (дата звернення: 19.06.2026)

[285] Медведська В. Ю., Бадер А. В., Меженська О. В. Державні комунікації як інструмент легітимізації політичних рішень. Політикус. 2025. Вип. 5. URL: http://www.dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/2025 (дата звернення: 08.07.2026)

[286] Там само.

інфраструктури для багатосторонньої взаємодії громадян, бізнесу та суспільства. Класичним прикладом «держави як платформи», на нашу думку, можна назвати естонську X-Road (X-tee) – децентралізовану інфраструктуру обміну даними, яка не централізує реєстри в одній системі, а з'єднує сотні державних і приватних баз даних як єдину платформу для багатосторонньої взаємодії громадян, бізнесу та органів влади. Теоретичне обґрунтування цієї моделі належить Тіму О'Райлі, який ще у 2010 р. сформулював концепцію «уряд як платформа», за якою державні інститути мають надавати не готові сервіси, а базові стандарти й API для сторонніх розробників[287]. Автор зауважує, що «Designingsimplesystemsisoneofthegreatchallengesof Government 2.0. Itmeanstheendofgrand, feature-filledprograms, andtheirreplacementbyminimalservicesextensiblebyothers… Thefirststepisgetting a philosophyofsimplicityintoyourwork, understandingthatdesigningfoundationsthatotherscanbuildonisa nimportantpartofplatformthinking.
It'saboutcreatingthestartingpoint, somethingthatotherscanreuseandextend» [288] (Проєктування простих систем – це один із найбільших викликів «Уряду 2.0». Це означає кінець грандіозних, перевантажених функціями програм та їх заміну мінімальними сервісами, які інші можуть розширювати… Перший крок –привнести у свою роботу філософію простоти, усвідомивши, що проєктування основ (фундаменту), на яких інші можуть будувати, є важливою складовою платформного мислення. Ідеться про створення відправної точки того, що інші можуть повторно використати й розвинути» – *переклад наш Ю. В.*).

2. Когнітивне розширення державних функцій, яке передбачає інтеграцію систем штучного інтелекту в

[287] O'Reilly T. Governmentas a Platform. Innovations: Technology, Governance, Globalization. 2011. Vol. 6, № 1. P. 13–40. URL: https://watermark02.silverchair.com/inov_a_00056.pdf (дата звернення: 21.06.2026

[288] Там само.

процеси управління де ШІрозглядається не як допоміжний софт, а як частина розширеної когнітивної системи держави, що веде до створення колективного державного інтелекту з алгоритмами машинного навчання. Наприклад, естонська національна система віртуальних асистентівBürokrattінтегрує послуги десятків державних органів через єдиний ШІ-інтерфейс (голосовий/чатовий), що проактивно пропонує громадянину послуги на основі аналізу життєвої ситуації без очікування на його звернення[289].

3. Нелінійна рекурсивна каузальність в умовах якої технологічні інновації не просто адаптуються під існуючі закони та процеси, а докорінно трансформують інституційні структури, які створюють нові правила та норми, що визначають подальший напрям розвитку технологій. Наприклад, ухвалення GeneralDataProtectionRegulation/Загальний регламент про захист даних у ЄС (2016) [290] (далі – GDPR)не просто врегулювало наявні технологічні практики обробки даних, а спричинило зворотний вплив на подальший розвиток технологій і законодавства по всьому світу (компанії й держави поза ЄС почали проєктувати свої продукти та закони під стандарт GDPR), що отримало назву «ефект Брюсселя» й є хрестоматійним прикладом того, як інституційне регулювання технологій саме починає визначати напрям їх подальшого розвитку[291].

---

[289] Bürokratt. RepublicofEstoniaInformationSystemAuthority: website. URL: https://ria.ee/en/state-information-system/artificial-intelligence/burokratt (дата звернення: 12.06.2026)

[290]Regulation (EU) 2016/679 oftheEuropeanParliamentandoftheCouncilof 27 April 2016 ontheprotectionofnaturalpersonswithregardtotheprocessingofpersonaldata andonthefreemovementofsuchdata, andrepealingDirective 95/46/EC (GeneralDataProtectionRegulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (дата звернення: 02.07.2026)

[291]Bradford A. TheBrusselsEffect: HowtheEuropeanUnionRulestheWorld. OxfordUniversityPress, 2020. URL: https://academic.oup.com/book/36491 (дата звернення: 02.09.2026).

4. Алгоритмічне врядування та автоматизована підзвітність з використанням розподілених реєстрів (блокчейну) та смарт-контрактів як нових інституційних одиниць, що забезпечує автоматизоване, незворотне та умовне виконання рішень, прозорість розподілу публічних фінансів і усунення суб'єктивного чинника чиновника. Наприклад, державний земельний реєстр Грузії (Національне агентство публічного реєстру, NAPR)[292], з 2016 р. у партнерстві з компанією Bitfury фіксує записи про право власності на землю в блокчейніBitcoin, що унеможливлює зворотне втручання чиновника в реєстр і забезпечує незалежну верифікацію прав власності[293].

5. Мінімізація внутрішньої бюрократії шляхом скорочення ієрархічних рівнів управління та перехід від традиційного паперового документообігу до повністю цифрових автоматизованих даних. Наприклад, українська комплексна послуга «єМалятко» на порталі/у застосунку «Дія», яка одним зверненням батьків автоматично ініціює одразу кілька адміністративних процедур (реєстрація народження, присвоєння РНОКПП, реєстрація місця проживання, призначення допомоги при народженні дитини) без паперового документообігу та без необхідності особисто звертатися до кількох різних установ[294].

6. Забезпечення рівного доступу до публічних послуг через багатоканальні цифрові інтерфейси, орієнтовані на потреби людини (людиноцентричність).Практичним утіленням цього принципу є розгалужена мережа Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) та їх модернізованого формату –Дія.Центрів, розвиток якої

---

[292] NationalAgencyofPublicRegistry : officialwebsite. URL: https://napr.gov.ge/en (дата звернення: 17.06.2026)

[293] Shin L. TheFirstGovernmentToSecureLandTitlesOnTheBitcoinBlockchainExpands Project. Forbes. 2017; TheBitfuryGroupandGovernmentofGeorgiaExpandHistoricBlockchainLand-Titling Project. Bitfury, 2016. URL: https://bitfury.com (дата звернення: 02.06.2026)

[294] єМалятко. Дія. URL: https://diia.gov.ua/services/yemalyatko (дата звернення: 02.06.2026)

координує Міністерство цифрової трансформації України. ЦНАП виконує роль фронт-офісу адміністративних послуг і своєрідного маркетплейсу електронних сервісів громади, надаючи як обов'язкові послуги, перелік яких затверджує Кабінет Міністрів (реєстраційні, паспортні, соціальні), так і послуги, які самостійно впроваджує орган місцевого самоврядування[295]. Дія.Центр, своєю чергою, є ЦНАПом, модернізованим відповідно до дванадцяти обов'язкових критеріїв якості – зручне розташування, безбар'єрність простору, електронна черга, система моніторингу відгуків громадян, єдина візуальна айдентика, і поєднує офлайн-обслуговування з можливостями онлайн-сервісів, навчаючи відвідувачів користуватися цифровими інструментами безпосередньо на місці[296]. Показово, що станом на перше півріччя 2025 року в Україні функціонувало понад 1300 ЦНАПів, 14 Дія.Центрів, 138 територіальних підрозділів та 3058 віддалених робочих місць, що забезпечує фізичну доступність публічних послуг навіть у громадах з обмеженою інтернет-інфраструктурою. Водночас, як засвідчило спільне дослідження Міністерства цифрової трансформації та Програми USAID/EGAP, понад 80% українців обізнані про можливість отримання послуг онлайн, проте значна частина свідомо обирає особистий візит – через потребу в консультації, недовіру до самостійного оформлення документів, технічні труднощі або звичку отримувати документи «по-старому». Це підтверджує, що офлайн-канал у моделі багатоканального людиноцентричного доступу є не тимчасовим перехідним інструментом, а рівноправним елементом цифрової держави, який компенсує цифрові нерівність і зберігає довіру громадян до державних інституцій[297].

---

[295] Чим Дія.Центр відрізняється від ЦНАПу та як модернізувати державні сервіси у громадах. Міністерство цифрової трансформації України. URL: https://thedigital.gov.ua/news/progress/chim-diyatsentr-vidriznyaetsya-vid-tsnapu-ta-yak-modernizuvati-derzhavni-servisi-u-gromadakh (дата звернення: 05.06.2026)

[296] Там само.

[297] Чим Дія.Центр відрізняється від ЦНАПу та як модернізувати державні сервіси у громадах. Міністерство цифрової трансформації

В контексті цифрової трансформації держави та перспектив розвитку електронного врядування значення розбудови цифрової держави полягає у наступному:

- цифрова держава сприяє запобіганню «парадоксу цифрової трансформації», оскільки лінійне впровадження ІТ без зміни організаційної культури не дає результатів, саме концепція цифрової держави вимагаєпереходу до системно-об'єднувального підходу, який враховує зворотні зв'язки між технологіями та інституціями, забезпечуючи реальну гнучкість державного управління;

- цифрова держава передбачає докорінні зміні взаємовідносин держави та громадянина за яких держава перетворюється з контролюючого ієрархічного органу на прозорий сервісний хаб з використанням людиноцентричної моделі дотримання прав і свобод людини та швидкісним і максимально комфортним отримання послуг;

- цифровізація державного управління усуває безпосередній контакт громадянина чи бізнесу з посадовцем, автоматизує адміністративні процедури та забезпечує повну відкритість даних, що руйнує традиційні корупційні осередки;

- забезпечення національної стійкості, оскільки в умовах кризи, пандемії чи збройної агресії саме цифрова держава та її хмарна інфраструктура даних стають критично важливими складовими національної безпеки й стійкості, що дозволяє органам влади безперебійно функціонувати, оперативно ухвалювати рішення та підтримувати зв'язок із громадянами незалежно від їхнього фізичного перебування.

Розглянуті концептуальні засади та ознаки цифрової держави створюють теоретичне підґрунтя для аналізу подальшої еволюції її сервісно-адміністративного механізму – електронного врядування, розвиток якого в найближчій перспективі визначатиметься не поступовим

України. URL: https://thedigital.gov.ua/news/progress/chim-diyatsentr-vidriznyaetsya-vid-tsnapu-ta-yak-modernizuvati-derzhavni-servisi-u-gromadakh (дата звернення: 05.06.2026)

удосконаленням наявних цифрових сервісів, а якісною зміною самої моделі взаємодії держави з громадянином.

Слід підкреслити, що цифрова трансформація держави і перспективи розвитку електронного врядуваннядемонструє пришвидшений перехід до проактивних та інтелектуальних моделей серед яких можна виділити такі:

І. *Перехід до концепції «Агентивної держави» (AgenticState)*.Концептуально поняття «агентивної держави» (AgenticState) вперше було введено в науково-експертний обіг у програмному документі дослідників BerlinGlobalGovTechCentre Л. Ілвеса, М. Кіліана, Т. К. Пейшото та О. Вельсберга, які визначили його як всеохопну трансформацію публічного адміністрування, за якої автономні системи беруть на себе складність і масштаб рутинних процесів, тоді як посадовці зосереджуються на стратегічному керівництві, політичній відповідальності та рішеннях, що потребують оцінного судження[298]. Попри те, що це концептуальний програмний документ (policypaper), саме він є першоджерелом цього терміна, на яке спираються подальШІ публікації, зокрема й ті, що аналізують застосування концепції у практиці «Дії» в Україні. Так, Міністерство цифрової трансформації України публічно озвучує перехід від моделі «громадянин шукає послугу» до моделі «система сама пропонує рішення» [299] . Тобто, замість самостійного пошуку потрібного реєстру чи адміністративної послуги ШІ-агент за єдиним запитом (наприклад, «дитина йде до школи») аналізує життєву ситуацію користувача, підбирає весь необхідний перелік послуг і самостійно готує та подає відповідні форми [300] . Зокрема, Україна за п'ять років

[298] Ilves L., Kilian M., Parazzoli S. M., Peixoto T. C., Velsberg O. TheAgenticState: VisionPaper. 9 жовтня 2025. URL: https://agenticstate.org/paper.html (дата звернення: 17.07.2026)

[299] Мінцифра розповідає про AgenticState та LLM «Сяйво». Expert.com.ua. URL: https://expert.com.ua/217523-mincifra-rozpovidae-pro-agentic-state-ta-llm-syayvo.html (дата звернення: 02.06.2026)

[300] Коваль В. Агентивна держава в Дії: як ШІ-асистенти замінюють бюрократію персональним сервісом. LIGA.net. URL: https://www.liga.net/ua/economics/opinion/ahentyvna-derzhava-v-dii-iak-

піднялася зі 102-го на 5-те місце саме за індексом онлайн-сервісів (OSI) у глобальному рейтингу ООН UN E-GovernmentSurvey 2024(дані оприлюднено 20.09.2024 р.)[301][302].

II. *Інтеграція ШІ-помічників та мультимодальність.* 27.09.2025 р. на форумі IT Arena Міністерство цифрової трансформації оголосило про партнерство зі стартапом ElevenLabs для впровадження голосового штучного інтелекту в державні сервіси – спершу на гарячій лінії підтримки в режимі 24/7, а згодом і в застосунку «Дія» та на порталі [303] [304]. Це дає змогу громадянам озвучувати запити у голосовому форматі і отримувати послугу без введення тексту, що суттєво підвищує доступність сервісів для людей з вадами зору, порушеннями дрібної моторики та обмеженими цифровими навичками.

III. *Розвиток суверенної ШІ-інфраструктури.* У листопаді 2025 року відбувся запуск спільної з компанією NVIDIA ініціативи Мінцифри зі створення суверенної ШІ-інфраструктури України, у межах якої NVIDIA надає доступ до спеціалізованого програмного стеку, консультації з архітектури обчислювальних систем і технічну підтримку для прискореного навчання

---

shi-asystenty-zaminiuiut-biurokratiiu-personalnym-servisom (дата звернення: 12.06.2026)

[301] Україна посіла 5-те місце за індексом онлайн-сервісів у глобальному рейтингу ООН. Мінцифра. URL: https://thedigital.gov.ua/news/ukraina-posila-5-te-mistse-za-indeksom-onlayn-servisiv-u-globalnomu-reytingu-oon (дата звернення: 01.07.2026)

[302] UN E-GovernmentSurvey 2024 (UN DESA), OnlineServiceIndex. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index (дата звернення: 12.07.2026)

[303] Українські державні сервіси «говоритимуть» завдяки ШІ: починаємо партнерство з ElevenLabs. Мінцифра. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/ukrainski-derzhavni-servisi-govoritimut-zavdyaki-shi-pochinaemo-partnerstvo-z-elevenlabs (дата звернення: 11.07.2026)

[304] ШІ-асистент «Дія.AI» отримав голос від стартапу ElevenLabs. Dev.ua. URL: https://dev.ua/news/holos-diiaai-1784118579 (дата звернення: 12.06.2026)

національної мовної моделі. Першим спільним проєктом визначено Diia AI LLM – мовну модель, адаптовану до українського законодавства та специфіки державних послуг, яка надає відповідну інформаціюШІ-асистенту на порталі й у мобільному застосунку «Дія», а також внутрішні рішення органів влади[305][306].

IV. **Локалізація через мовні моделі**. Практичним втіленням цього напряму є національна мовна модель «Сяйво», розробку якої Мінцифри розпочало у березні 2025 р. у співпраці з «Київстар». Станом на середину 2026 р. модель перебуває на етапі бета-тестування в закритому режимі, а публічний доступ заплановано на січень 2027 р.[307][308]. Щодо власне малих мовних моделей (далі – SLM) для автономної роботи на локальних пристроях (наприклад, у судовій системі чи безпілотних комплексах) – це загальносвітовий тренд розвитку ШІ 2025–2026 рр., перспективність застосування якого в українському електронному врядуванні вбачається насамперед у можливості створення дистильованих (полегшених) версій вже розроблюваної національної мовної моделі «Сяйво»

[305]Починаємо працювати з NVIDIA для розбудови суверенного ШІ в Україні. Мінцифра. URL: https://thedigital.gov.ua/news/progress/pochynayemo-pratsiuvaty-z-nvidia-dlia-rozbudovy-suverennoho-shi-v-ukrayini (дата звернення: 11.07.2026)

[306] Україна й Nvidia працюватимуть над Diia AI LLM та національною інфраструктурою ШІ. Forbes.ua. URL: https://forbes.ua/news/mintsifri-ta-nvidia-zapuskayut-spilnu-initsiativu-u-sferi-shi-shcho-tse-dast-ukraini-17112025-34157 (дата звернення: 11.07.2026)

[307]Національна LLM «Сяйво» вже проходить бета-тестування: що вона вміє та коли її чекати. ITC.ua. URL: https://itc.ua/ua/novini/natsionalna-llm-syajvo-vzhe-prohodyt-beta-testuvannya-shho-vona-vmiye-ta-koly-yiyi-chekaty/ (дата звернення: 12.07.2026)

[308] Мінцифри планує відкрити публічний доступ до національної LLM «Сяйво» у січні 2027 року. Економічна правда. URL: https://epravda.com.ua/tehnologiji/mincifri-vidkriye-dostup-do-movnoji-modeli-syayvo-u-sichni-2027-824523/ дата звернення: 12.07.2026)

для роботи в умовах обмеженого чи відсутнього доступу до інтернету – зокрема в деокупованих і прифронтових громадах, у польових підрозділах Державної прикордонної служби чи Державної служби з надзвичайних ситуацій, а також у судових інстанціях для автоматизованої попередньої класифікації документів і формування проєктів процесуальних рішень без передавання чутливих персональних даних до хмарних сервісів третіх сторін. Такий підхід узгоджується із загальною логікою забезпечення цифрового суверенітету та кібербезпеки, оскільки локальне (edge-based) функціонування SLM мінімізує ризики витоку даних і зберігає працездатність державних сервісів навіть у разі втрати централізованого зв'язку, що є особливо актуальним в умовах війни та вразливості критичної інфраструктури.

V. *Реалізація Стратегії WINWIN 2030*. В січня 2025 року Уряд затвердив Стратегію цифрового розвитку інновацій України (далі – WINWIN) до 2030 року, яка визначила 14 пріоритетних інноваційних напрямів, серед яких GovTechофіційно закріплено як окремий напрям, орієнтований на побудову «найкращої у світі системи цифрового врядування» [309] . У межах цього напряму передбачено повну автоматизацію процесів державного управління, розбудову систем аналізу великих даних, а також упровадження індустріальних цифрових двійників та цифрових моделей міст (SmartCities) у межах ширшої XR-складової стратегії. Так, Стратегічна ціль 12, визначена у WINWIN, передбачає комплекс завдань, спрямованих на інституційне закріплення і міжнародний експорт українського досвіду цифровізації [310] . А саме: створення

[309]Уряд затвердив Стратегію цифрового розвитку інновацій України (WINWIN) до 2030 року. Мінцифра. URL: https://thedigital.gov.ua/news/winwin-ukraina-zatverdila-strategiyu-tsifrovogo-rozvitku-innovatsiy-do-2030-roku (дата звернення: 07.07.2026)

[310] Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1351-р.

інтегрованої платформи з ресурсами, найкращими практиками та методологіями у сфері govtech; активне просування українських govtech-рішень і експертизи на міжнародному рівні; затвердження єдиних процедурних стандартів підготовки, закупівлі, реалізації та впровадження цифрових продуктів, а також уніфікованих підходів до всього циклу розробки програмного забезпечення – від проєктування до підтримки; запуск незалежних публічних досліджень цифровізації для оцінювання задоволеності громадян державними сервісами та кількості цифровізованих послуг; вироблення єдиних підходів до збору, інтеграції та аналізу даних із різних джерел із застосуванням сучасних аналітичних інструментів (зокрема даних, дезагрегованих за статтю та іншими соціальними показниками); регулярне навчання державних службовців роботі з даними та аналітичними інструментами для ухвалення рішень; створення govtech-інкубаторів для розроблення і тестування інноваційних рішень у контрольованих тестових середовищах із реальними даними; а також просування експорту успішних українських govtech-рішень як інструменту «м'якої сили» шляхом посилення технологічного бренду держави і залучення дипломатичних представництв України за кордоном[311].

VI. *Посилення кібербезпеки через блокчейн*. Референтним прикладом тут є естонська технологія KSI Blockchain (KeylessSignatureInfrastructure), розроблена компанією Guardtime і застосовувана на державному рівні з 2007-2008 рр. для захисту цілісності записів у державних реєстрах (зокрема реєстрів охорони здоров'я та судових даних). Технологія математично гарантує, що жоден запис не може бути непомітно змінений заднім числом, що робить її ефективним інструментом захисту від масштабних кібератак і від спроб знищення чи

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p (дата звернення: 13.07.2026

[311]Там само.

фальсифікації інфраструктури даних [312] .Для України ця технологія становить не лише теоретичний орієнтир, а й напрям із уже наявним практичним підґрунтям. Так, ще у 2017 р. Державний земельний кадастр було переведено на технологію блокчейн (за технічної реалізації компанії BitFury та громадського аудиту з боку TransparencyInternational Україна), що унеможливило приховану підміну записів про понад 18 млн земельних ділянок і забезпечило зовнішній контроль цілісності реєстру[313]. Спираючись на цей досвід, Мінцифри визначило розширення застосування блокчейн-технологій одним із напрямів розвитку державних реєстрів, зокрема для їх захисту від несанкціонованого втручання, підвищення прозорості, зниження корупційних ризиків в установах, що адмініструють такі реєстри, а також для фіксації доказів воєнних злочинів (проєкт Dokaz) [314] . Отже, перспектива впровадження блокчейн-рішень за естонською моделлю KSI Blockchain для України полягає не у запозиченні принципово нової технології, а у масштабуванні вже випробуваного вітчизняного підходу на ширше коло критично важливих державних реєстрів (наприклад, реєстрів актів цивільного стану, судових рішень та об'єктів критичної інфраструктури) цілісність яких набуває особливого значення в умовах повномасштабної війни та систематичних кібератак на державні інформаційні системи.

VII. *Гармонізація з цифровим простором ЄС*. З січня 2026 року Україна приєдналася до єдиної роумінгової зони Європейського Союзу «Roamlikeathome», ставши першою країною поза межами ЄС і Європейської економічної зони,

---

[312]KSI blockchain. e-Estonia. URL: https://e-estonia.com/solutions/cyber-security/ksi-blockchain/ (дата звернення: 22.07.2026)

[313] Державний земельний кадастр перейшов на технологію Blockchain. Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/250316597 (дата звернення: 14.07.2026)

[314]Блокчейн в Україні застосують на державному рівні: названо 4 головні напрями. Hub.obozrevatel.com. URL: https://hub.obozrevatel.com/ukr/blokchejn-dlya-ukraintsiv-yak-zastosue-kriptotehnologiyu-mintsifru.htm (дата звернення: 02.07.2026)

яка отримала такий статус, що дає змогу українським абонентам користуватися мобільним зв'язком у всіх 27 державах-членах ЄС за внутрішньо-українськими тарифами [315] . Паралельно триває гармонізація національного законодавства про захист персональних даних із Регламентом (ЄС) 2016/679 (GDPR). Зокрема, Верховна Рада ухвалила в першому читанні («за основу») законопроєкт №8153 «Про захист персональних даних», який запроваджує в українське право ключові інститути GDPR – правові підстави обробки даних, права суб'єкта даних, вимоги до контролерів і процесорів персональних даних та відповідні санкції[316].Взаємодія законодавства про захист персональних даних і регулювання штучного інтелекту в Україні наочно демонструє перехідний, фрагментарний характер чинної нормативної бази. Як зазначає Д. Бойко, спираючись на Білу книгу з регулювання ШІ в Україні, наявний Закон «Про захист персональних даних» лише частково застосовний до технологій ШІ і не встановлює чітких стандартів відповідальності за порушення конфіденційності при їх використанні, тоді як прийнятий у першому читанні законопроєкт №8153 «Про захист персональних даних» (2022 р.) [317] покликаний усунути цю прогалину, гармонізуючи українське регулювання із Загальним регламентом про захист даних ЄС (GDPR, чинний з 25.05.2018) [318] . Зокрема через запровадження понять

---

[315] У ЄС як удома: Україна офіційно приєднується до зони Roamlikeathome. Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/u-ies-iak-udoma-ukraina-ofitsiino-pryiednuietsia-do-zony-roam-like-at-home (дата звернення: 29.06.2026)

[316] Верховна Рада прийняла за основу у першому читанні законопроєкт про захист персональних даних. URL: https://comeuroint.rada.gov.ua/news/main_news/75033.html (дата звернення: 29.06.2026)

[317]Про проект Закону про захист персональних даних : проект Закону України від 25.10.2022 № 8153. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707 (дата звернення: 28.06.2026)

[318]Бойко Д. Захист персональних даних і ШІ: Законопроєкт №8153, GDPR та Закон ЄС про ШІ у контексті технологій штучного

«профілювання», права на захист від виключно автоматизованого прийняття рішень (ст. 25 законопроєкту) та обов'язку контролера проводити оцінку впливу такої обробки на права людини (ст. 39). Проте законопроєкт залишає ці положення недостатньо деталізованими саме для потреб систем ШІ. Ситуацію ускладнює те, що чинний з 1 серпня 2024 р. Закон ЄС про штучний інтелект (AI Act), формально не змінюючи дію GDPR, установлює додаткові, ризик-орієнтовані вимоги до розробників, постачальників і користувачів систем ШІ– заборону маніпулятивних практик, соціального скорингу, біометричної категоризації та прогнозування злочинності на основі профілювання, а також підвищені стандарти людського нагляду й прозорості для систем високого ризику, яких законопроєкт №8153 не відтворює. З огляду на це, обраний Україною відповідно до Білої книги «bottom-up» підхід до регулювання ШІ (саморегулювання галузі протягом найближчих 2-3 років на основі чинного законодавства про захист даних) визнається недостатнім для повноцінного захисту прав суб'єктів персональних даних. В свою чергу Д.Бойкорекомендує вдосконалити положення законопроєкту №8153 щодо автоматизованого прийняття рішень, розробити окремі етичні й правові принципи для сфери ШІ (прозорість, неупередженість, недискримінація, безпека та анонімізація даних) і поглиблювати міжнародну співпрацю з ЄС для узгодженої імплементації майбутнього національного регулювання штучного інтелекту[319].

Слід зауважити, що попри окреслені перспективи та вже досягнуті результати, процес цифрової трансформації держави та розвитку електронного врядування в Україні супроводжується низкою системних викликів, які

інтелекту. Центр Дністрянського. URL: https://dc.org.ua/news/zahyst-personalnyh-danyh-i-shi-zakonoproekt-8153-gdpr-ta-zakon-es-pro-shi-u-konteksti-tehnologiy-shtuchnogo-intelektu (дата звернення: 16.07.2026)

[319]Бойко Д. Захист персональних даних і ШІ: Законопроєкт №8153, GDPR та Закон ЄС про ШІ у контексті технологій штучного інтелекту. Центр Дністрянського. URL: https://dc.org.ua/news/zahyst-personalnyh-danyh-i-shi-zakonoproekt-8153-gdpr-ta-zakon-es-pro-shi-u-konteksti-tehnologiy-shtuchnogo-intelektu (дата звернення: 16.07.2026)

потребують окремого наукового осмислення та подальшого нормативно-правового врегулювання. До ключових викликів у цій сфері зокрема можна віднести такі:термінологічна невизначеність і відсутність уніфікованого понятійно-категоріального апарату («цифровізація», «цифрова трансформація», «цифрова держава», «електронне врядування»), що ускладнює єдність нормативного регулювання та правозастосування;обмежена юридична сила інструментів електронної демократії (зокрема електронна петиція не визначає обов'язку нормотворчого реагування, що створює розрив між процедурною гарантованістю розгляду й реальним впливом на законодавчий процес);цифровий розрив (digitaldivide) за якого відмічається нерівний доступ громадян до цифрових послуг через відмінності в розвитку інтернет-інфраструктури, цифрових навичок і рівня довіри до онлайн-сервісів;уразливість критичної інфраструктури та державних реєстрів до кібератак, що особливо загострюється в умовах повномасштабної війнирф;недостатність нормативного регулювання штучного інтелекту, оскільки чинний Закон «Про захист персональних даних» і законопроєкт №8153 не враховують специфіки автоматизованого прийняття рішень і профілювання системами ШІ, а гармонізація з Актом ЄС про ШІ (AI Act) перебуває на початковому етапі; наявність ризику «парадоксу цифрової трансформації» – впровадження технологій без відповідної зміни організаційної культури та інституційного дизайну публічного управління, що знижує результативність реформ;ризики інформаційної монополії та надмірної концентрації даних і повноважень у державних цифрових платформах;залежність розбудови суверенної ШІ-інфраструктури від технологічних партнерів (NVIDIA, ElevenLabs), що актуалізує питання цифрового суверенітету;збереження стійкого попиту на офлайн-канали отримання послуг навіть за високого рівня обізнаності громадян про цифрові сервіси, що свідчить про недостатній рівень довіри до автоматизованих процедур;нерівномірність розвитку мережі ЦНАП і

Дія.Центрів між громадами через відмінності в ресурсній спроможності та управлінській мотивації до модернізації;відсутність достатніх гарантій людського нагляду при автоматизованому прийнятті рішень із застосуванням ШІ, що підвищує ризики порушення прав суб'єктів персональних даних;виклик синхронізації темпів національного цифрового законодавства з динамікою права ЄС (GDPR, AI Act) у контексті євроінтеграційних зобов'язань України.

Проведене дослідження не вичерпує проблематики цифрової трансформації держави та розвитку електронного врядування, а окреслює водночас перспективні напрями для подальших наукових розвідок. Зокрема, потребує поглибленого вивчення процес гармонізації національного законодавства про захист персональних даних і регулювання штучного інтелекту з відповідними актами права Європейського Союзу (GDPR, AI Act), включно з розробкою галузевих стандартів прозорості та підзвітності алгоритмічних систем у публічному секторі. Окремого емпіричного дослідження потребує практична реалізація концепції «агентивної держави» в Україні – оцінка ефективності, ризиків та етичних меж застосування ШІ-агентів у наданні адміністративних послуг, а також вплив дистильованих мовних моделей на функціонування державних сервісів в умовах обмеженого доступу до інтернету. Перспективним є також порівняльно-правовий аналіз механізмів забезпечення цифрового суверенітету та кібербезпеки державних реєстрів (зокрема технологій розподілених реєстрів) на прикладі України та держав-членів ЄС, а також дослідження довготривалого впливу цифровізації на довіру громадян до публічної влади й ефективність інструментів електронної демократії, включно з інституційним механізмом трансформації електронних петицій у зобов'язальні для влади рішення. Здійснення таких досліджень сприятиме не лише розвитку доктрини цифрового права та державного управління, а й формуванню науково обґрунтованих рекомендацій для вдосконалення нормативно-правового забезпечення цифрової трансформації держави в Україні.

Висновки. Цифрова трансформація держави та розвиток електронного врядування становлять поетапний процес, у якому цифровізація, цифрова трансформація, електронне врядування, електронна демократія та цифрова держава не підмінюють, а послідовно вбудовують одна одну в дедалі складнішу модель організації публічної влади. Цифровізація утворює лише технологічний фундамент переведення інформації у цифровий формат, тоді як цифрова трансформація охоплює змістовну перебудову організаційної культури та інституційного дизайну публічної влади для вирішення управлінських проблем інноваційними методами. У державному секторі вона втілюється в електронному врядуванні як інтерактивній, відкритій і підзвітній системі управління та в електронній демократії як формі суб'єкт-суб'єктної взаємодії громадян і влади засобами інформаційно-комунікаційних технологій. Поєднання цих практик на рівні переосмислення державного суверенітету і права формує цифрову державу, у якій технології стають системо утворюючим чинником організації владних відносин.

Електронна петиція є показовим прикладом практичної реалізації моделі цифрової держави: посідаючи проміжне місце в ієрархії інструментів публічного управління, вона гарантовано зобов'язує компетентний суб'єкт розглянути звернення й оприлюднити вмотивовану відповідь у визначений строк, але, на відміну від інструментів прямої демократії, не має обов'язкового нормотворчого ефекту. Ця подвійна природа робить петицію інструментом ініціювання порядку денного, здатним запускати законотворчий процес навіть тоді, коли пряма вимога заявників об'єктивно не може бути задоволена. Досвід платформи e-DEM та мережі «Місцеві петиції» підтверджує практичну життєздатність цього механізму на рівні територіальних громад, перетворюючи односторонню модель держави, яка «надає послугу», на двосторонню модель держави, «зобов'язаної реагувати на ініціативу знизу».

Феномен цифрової держави розкривається через сукупність ознак, що виходять за межі технологічного

переоснащення органів влади: мережево-платформну логіку, яка перетворює державні інститути на провайдерів базових стандартів для горизонтальної взаємодії громадян і бізнесу; когнітивне розширення державних функцій через інтеграцію штучного інтелекту в процеси управління; нелінійну рекурсивну каузальність, за якої технологічні інновації самі провокують зворотний вплив на розвиток законодавства; алгоритмічне врядування на основі розподілених реєстрів і смарт-контрактів, що усувають суб'єктивний чинник посадовця; мінімізацію внутрішньої бюрократії через комплексні цифрові послуги; та багатоканальний людиноцентричний доступ, що зберігає офлайн-канал як рівноправний елемент моделі. Ці ознаки надають концепції цифрової держави як теоретичне значення інструмента осмислення переходу до сервісно орієнтованого управління, так і прикладне значення критерію оцінювання реформ електронного врядування і фактора національної стійкості.

Перспективи розвитку електронного врядування окреслюють перехід до проактивної, інтелектуальної моделі взаємодії держави з громадянином: концепцію «агентивної держави», що самостійно формує перелік необхідних послуг за єдиним запитом; інтеграцію мультимодальних голосових ШІ-помічників; розбудову суверенної обчислювальної інфраструктури та локалізованих мовних моделей; закріплення напряму govtech як окремої інноваційної галузі; розширення застосування розподілених реєстрів для захисту державних даних; і поглиблення гармонізації національного регулювання персональних даних та штучного інтелекту з правом Європейського Союзу.

Водночас розвиток цієї сфери має суттєві обмеження: розмитість понятійного апарату, що ускладнює єдність правозастосування; обмежену юридичну силу інструментів електронної демократії; цифровий розрив і вразливість критичної інфраструктури до кібератак; недостатньо деталізоване регулювання автоматизованого прийняття рішень системами штучного інтелекту; ризик парадоксу цифрової трансформації за відсутності зміни організаційної

культури; залежність суверенної ШІ-інфраструктури від іноземних партнерів; та стійкий попит частини громадян на офлайн-звернення, що свідчить про недостатній рівень довіри до автоматизованих процедур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bradford A. TheBrusselsEffect: HowtheEuropeanUnionRulestheWorld. OxfordUniversityPress, 2020. URL: https://academic.oup.com/book/36491(дата звернення: 02.06.2026)
2. Bürokratt. RepublicofEstoniaInformationSystemAuthority: website. URL: https://ria.ee/en/state-information-system/artificial-intelligence/burokratt (дата звернення: 12.06.2026)
3. E-DEM: платформа електронної демократії: вебсайт. URL: https://e-dem.ua (дата звернення: 29.06.2026)
4. Gartner IT Glossary. Scribd. 2004. URL: https://scribd.com/doc/111538472/Gartner-IT-Glossary (дата звернення: 18.06.2026)
5. Hanna N. K., Qiang C. Z. National E-GovernmentInstitutions: Functions, Models, andTrends. InformationandCommunicationsforDevelopment 2009: ExtendingReachandIncreasingImpact. Washington, DC : WorldBank, 2009. Ch. 6. P. 83–102. URL: https://thedocs.worldbank.org/en/doc/772321434619064657-0190022009/render/IC4D2009Chapter6.pdf (дата звернення: 11.06.2026)
6. Ilves L., Kilian M., Parazzoli S. M., Peixoto T. C., Velsberg O. TheAgenticState: VisionPaper. 9 жовтня 2025. URL: https://agenticstate.org/paper.html
7. KSI blockchain. e-Estonia. URL: https://e-estonia.com/solutions/cyber-security/ksi-blockchain/
8. NationalAgencyofPublicRegistry : officialwebsite. URL: https://napr.gov.ge/en (дата звернення: 17.06.2026)
9. O'Reilly T. Governmentas a Platform. Innovations: Technology, Governance, Globalization. 2011. Vol. 6, № 1. P. 13–40. URL: https://watermark02.silverchair.com/inov_a_00056.pdf(

10. Recommendation CM/Rec(2009)1 oftheCommitteeofMinisterstomemberstatesonelectronicdemocracy (e-democracy): CouncilofEuropefrom 18.02.2009. URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016805d1b01

11. Regulation (EU) 2016/679 oftheEuropeanParliamentandoftheCouncilof 27 April 2016 ontheprotectionofnaturalpersonswithregardtotheprocessingofpersonaldataandonthefreemovementofsuchdata, andrepealingDirective 95/46/EC (GeneralDataProtectionRegulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj(дата звернення: 02.07.2026)

12. Shin L. TheFirstGovernmentToSecureLandTitlesOnTheBitcoinBlockchainExpands Project. Forbes. 2017; TheBitfuryGroupandGovernmentofGeorgiaExpandHistoricBlockchainLand-Titling Project. Bitfury, 2016. URL: https://bitfury.com (дата звернення: 02.06.2026)

13. Ukraine. UN E-GovernmentKnowledgebase. 2024. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine

14. UN E-GovernmentSurvey 2024 (UN DESA), OnlineServiceIndex. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index

15. WINWIN: Україна затвердила Стратегію цифрового розвитку інновацій до 2030 року. Міністерство цифрової трансформації України. 2025. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/winwin-ukraina-zatverdila-strategiyu-tsifrovogo-rozvitku-innovatsiy-do-2030-roku

16. Атаманова Н.В., Котиш П.О. Концепції цифрової держави. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0fe1e10f-1e8e-433f-8ddc-a3a5a1ff0100/content (дата звернення: 16.06.2026)

17. Блокчейн в Україні застосують на державному рівні: названо 4 головні напрями. Hub.obozrevatel.com. URL: https://hub.obozrevatel.com/ukr/blokchejn-dlya-

ukraintsiv-yak-zastosue-kriptotehnologiyu-mintsifru.htm(дата звернення: 02.07.2026)

18. Бойко Д. Захист персональних даних і ШІ: Законопроєкт №8153, GDPR та Закон ЄС про ШІ у контексті технологій штучного інтелекту. Центр Дністрянського. URL: https://dc.org.ua/news/zahyst-personalnyh-danyh-i-shi-zakonoproekt-8153-gdpr-ta-zakon-es-pro-shi-u-konteksti-tehnologiy-shtuchnogo-intelektu (дата звернення: 16.07.2026)

19. Верховна Рада прийняла за основу у першому читанні законопроєкт про захист персональних даних. URL: https://comeuroint.rada.gov.ua/news/main_news/75033.html (дата звернення: 29.06.2026)

20. Державний земельний кадастр перейшов на технологію Blockchain. Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/250316597 (дата звернення: 14.07.2026)

21. Державні послуги онлайн. Дія. URL: https://diia.gov.ua (дата звернення: 03.07.2026)

22. Деякі питання реформування державного управління України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-p?find=1&text=цифро#w1_1 (дата звернення: 30.06.2026)

23. Деякі питання цифровізації діяльності державних органів: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 № 1317. URL: https://kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-tsyfrovizatsii-diialnosti-derzhavnykh-orhaniv-i011223-1317 (дата звернення: 22.06.2026)

24. єМалятко. Дія. URL: https://diia.gov.ua/services/yemalyatko (дата звернення: 02.06.2026)

25. Завражний К. Ю. Основи цифрової трансформації бізнес-процесів промислових підприємств. *Стратегія бізнесу: футурологічні виклики*: Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Київ, 20–22 листопада 2019 року). К.: КНЕУ, 2019. С. 285–288.URL:

https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/31932(дата звернення: 03.07.2026)

26. Івановська А. М., Гаврік Р. О., Галус О. О. Теоретико-правові питання визначення понять «діджиталізація», «цифровізація» та «цифрова трансформація» та їх роль у діяльності органів публічної адміністрації, що надають адміністративні послуги. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 457–463. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.67 URL: http://irlykhuml.univer.km.ua/server/api/core/bitstreams/a644fbdb-31a7-44cf-8946-91e52efe9c02/content (дата звернення: 02.07.2026)

27. Коваль В. Агентивна держава в Дії: як ШІ-асистенти замінюють бюрократію персональним сервісом. LIGA.net. URL: https://www.liga.net/ua/economics/opinion/ahentyvna-derzhava-v-dii-iak-shi-asystenty-zaminiuiut-biurokratiiu-personalnym-servisom (дата звернення: 12.06.2026)

28. Медведська В. Ю., Бадер А. В., Меженська О. В. Державні комунікації як інструмент легітимізації політичних рішень. Політикус. 2025. Вип. 5. URL: http://www.dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/2025 (дата звернення: 08.07.2026)

29. Медвідь В.Ю., Дорофєєв О.В., Марченко О.М. Електронна демократія як інструмент відновлення влади в умовах суспільних трансформацій. Актуальні проблеми інноваційної економіки та права. 2026. № 1. С. 162–167. DOI: https://doi.org/10.36887/2524-0455-2026-1-36. URL: https://apie.org.ua/uk/elektronna-demokratiia-iak-instrument/ (дата звернення: 11.07.2026)

30. Мін'юст розпочав оцифрування актів цивільного стану громадян із Донецької та Луганської областей. Урядовий портал. 04.04.2024. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/miniust-rozpochav-otsyfruvannia-aktiv-tsyvilnoho-stanu-hromadian-iz-donetskoi-ta-luhanskoi-oblastei (дата звернення: 08.07.2026)

31. Мінцифра розповідає про AgenticState та LLM «Сяйво». Expert.com.ua. URL: https://expert.com.ua/217523-

mincifra-rozpovidae-pro-agentic-state-ta-llm-syayvo.html (дата звернення: 02.06.2026)

32. Мінцифри планує відкрити публічний доступ до національної LLM «Сяйво» у січні 2027 року. Економічна правда. URL: https://epravda.com.ua/tehnologiji/mincifri-vidkriye-dostup-do-movnoji-modeli-syayvo-u-sichni-2027-824523/ (дата звернення: 12.07.2026)

33. Муляр Г. В., Фур'яка Я. А., Галка Д. І. Концепція «цифрової держави» в сучасній теорії держави і права: від електронного врядування до цифрового суверенітету. *Вісник ОНДІСЕ*. 2025. Вип. 17. С. 63-70. DOI: https://doi.org/10.32782/2522-9656/2025-17-7 URL: https://journals.ondise.in.ua/index.php/herald/article/view/82/76 (дата звернення: 02.07.2026)

34. Національна LLM «Сяйво» вже проходить бета-тестування: що вона вміє та коли її чекати. ITC.ua. URL: https://itc.ua/ua/novini/natsionalna-llm-syajvo-vzhe-prohodyt-beta-testuvannya-shho-vona-vmiye-ta-koly-yiyi-chekaty/ (дата звернення: 12.07.2026)

35. Орловська Ю.В., Кахович О.О., Квактун О.О. Електронна демократія як інструмент публічного управління та адміністрування: теоретичний базис. Економіка та суспільство. 2021. Вип. 28. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-53

36. Починаємо працювати з NVIDIA для розбудови суверенного ІІІІ в Україні. Мінцифра. URL: https://thedigital.gov.ua/news/progress/pochynayemo-pratsiuvaty-z-nvidia-dlia-rozbudovy-suverennoho-shi-v-ukrayini (дата звернення: 11.07.2026)

37. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text (дата звернення: 25.06.2026)

38. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text (дата звернення: 18.06.2026)

39. Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2016 № 457. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/457-2016-п (дата звернення: 02.07.2026)

40. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр (дата звернення: 11.06.2026)

41. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20 (дата звернення: 02.07.2026)

42. Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України: Указ Президента України від 28.08.2015 № 523/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/523/2015 (дата звернення: 25.06.2026)

43. Про проект Закону про захист персональних даних : проект Закону України від 25.10.2022 № 8153. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707(дата звернення: 28.06.2026)

44. Про ратифікацію Гарантійної угоди «Логістична мережа (Модернізація та цифровізація Укрпошти)» між Україною та Європейським інвестиційним банком: Закон України від 17.11.2021 № 1891-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1891-IX#Text (дата звернення: 11.07.2026)

45. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 28.06.2026)

46. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p#Text (дата звернення: 17.06.2026)

47. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p#Text (дата звернення: 22.06.2026)

48. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p#Text (дата звернення: 04.07.2026)

49. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p#Text (дата звернення: 11.06.2026)

50. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1351-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p(дата звернення: 13.07.2026)

51. Савченко О.С. Систематизація наукових підходів до поняття «цифровізація у публічному управлінні». *Держава та регіони. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2022. № 2. С. 72–76. DOI:https://doi.org/10.32840/1813-3401.2022.2.12 URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2022/12.pdf (дата звернення: 16.06.2026)

52. Саприкін В. Оцифровування, цифровізація та цифрова трансформація публічного управління в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*. 2024. № 1 (19). С. 116–121. DOI: https://doi.org/10.17721/2616-9193.2024/19-19/22 URL:

https://gov.bulletin.knu.ua/uk/article/view/3022/2548 (дата звернення: 19.06.2026)

53. Система електронної взаємодії «Трембіта». URL: https://trembita.gov.ua (дата звернення: 14.06.2026)

54. Сікало М.В. Цифрова державність: транзитивна модель та еволюція методологічних парадигм публічного управління. Теорія та практика державного управління. 2025. Вип. 1. DOI: http://doi.org/10.26565/1727-6667-2025-1-04 URL: https://periodicals.karazin.ua/tpdu/article/view/27026/24059

55. Сунегін С. О. Концепти «інформаційне суспільство» та «електронна держава»: питання правового забезпечення. *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 224-238. URL: https://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001139055(дата звернення: 02.07.2026)

56. У ЄС як удома: Україна офіційно приєднується до зони Roamlikeathome. Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/u-ies-iak-udoma-ukraina-ofitsiino-pryiednuietsia-do-zony-roam-like-at-home (дата звернення: 29.06.2026)

57. Україна – 2030. Стратегія зміни майбутнього. Національний інститут стратегічних досліджень. 2020. 24 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/ukraine-2030-1.pdf (дата звернення: 27.06.2026)

58. Україна й Nvidia працюватимуть над Diia AI LLM та національною інфраструктурою ШІ. Forbes.ua. URL: https://forbes.ua/news/mintsifri-ta-nvidia-zapuskayut-spilnu-initsiativu-u-sferi-shi-shcho-tse-dast-ukraini-17112025-34157 (дата звернення: 11.07.2026)

59. Україна посіла 5-те місце за індексом онлайн-сервісів у глобальному рейтингу ООН. Мінцифра. URL: https://thedigital.gov.ua/news/ukraina-posila-5-te-mistse-za-indeksom-onlayn-servisiv-u-globalnomu-reytingu-oon

60. Українські державні сервіси «говоритимуть» завдяки ШІ: починаємо партнерство з ElevenLabs. Мінцифра. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/ukrainski-derzhavni-servisi-govoritimut-zavdyaki-shi-pochinaemo-partnerstvo-z-elevenlabs

61. Уряд затвердив Стратегію цифрового розвитку інновацій України (WINWIN) до 2030 року. Мінцифра. URL: https://thedigital.gov.ua/news/winwin-ukraina-zatverdila-strategiyu-tsifrovogo-rozvitku-innovatsiy-do-2030-roku

62. Цифрове врядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату / В.С. Куйбіда, О.В. Карпенко, В.В. Наместнік. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : *Державне управління.* 2018. № 1. С. 5-10. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2018_1_3

63. Чим Дія.Центр відрізняється від ЦНАПу та як модернізувати державні сервіси у громадах. Міністерство цифрової трансформації України. URL: https://thedigital.gov.ua/news/progress/chim-diyatsentr-vidriznyaetsya-vid-tsnapu-ta-yak-modernizuvati-derzhavni-servisi-u-gromadakh (дата звернення: 05.06.2026)

64. ШІ-асистент «Дія.AI» отримав голос від стартапу ElevenLabs. Dev.ua. URL: https://dev.ua/news/holos-diiaai-1784118579

65. Яненкова І. Г., Руденко Н. О. Концептуальні засади цифрової трансформації економіки. *Наукові праці. Економіка.* Випуск 300. Том 312. 2018. С.37-39.

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЦИФРОВИХ АКТИВІВ: ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ США, ЄС ТА УКРАЇНИ

Петрюк Денис Андріянович
магістр права
(Юридичний факультет Фордгемського університету, Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, США)
https://orcid.org/0009-0002-4958-8151

Анотація.

У дослідженні здійснено порівняльно-правовий аналіз формування сучасних моделей державного регулювання ринку цифрових активів у Сполучених Штатах Америки, Європейському Союзі та Україні. Розкрито трансформацію регуляторної функції держави в умовах цифровізації фінансових відносин, транскордонного характеру операцій із цифровими активами та поширення технологій розподіленого реєстру. Проаналізовано основні підходи до визначення правової природи цифрових і віртуальних активів та обґрунтовано тенденцію переходу від універсальної термінологічної кваліфікації до функціональної диференціації їх правових режимів. Досліджено особливості американської моделі, сформованої на основі застосування традиційних інститутів фінансового права, діяльності декількох регуляторів, судової практики та поступового розвитку спеціального законодавства. Розкрито зміст європейської моделі, основу якої становлять MiCA та взаємопов'язані з ним механізми регулювання ринку криптоактивів, фінансового моніторингу, операційної стійкості й використання технологій розподіленого реєстру. Охарактеризовано еволюцію українського законодавства від перших законодавчих ініціатив щодо криптовалют до формування спеціального правового режиму віртуальних активів. Особливу увагу приділено проблемам оподаткування, AML/CFT, регуляторного арбітражу,

захисту прав учасників ринку, правового режиму стейблкоїнів, DeFi, кібернетичної та операційної стійкості. Визначено значення стандартів FATF та OECD для формування глобального регуляторного середовища. Обґрунтовано, що перспективна модель державного регулювання ринку цифрових активів в Україні має формуватися на засадах правової визначеності, функціональної диференціації цифрових активів, пропорційності державного втручання, ефективного нагляду, податкової прозорості, технологічної нейтральності та сумісності з правом Європейського Союзу. Зроблено висновок про необхідність поєднання європейського інтеграційного вектора з урахуванням позитивного досвіду США та глобальних стандартів регулювання цифрового фінансового ринку.

Ключові слова: цифрові активи, віртуальні активи, криптоактиви, криптовалюта, державне регулювання, фінансовий ринок, MiCA, стейблкоїни, DeFi, AML/CFT, FATF, цифровізація, Європейський Союз, Сполучені Штати Америки, Україна, правове регулювання.

Вступ

Цифровізація економічних відносин упродовж останніх десятиліть поступово перетворилася з технологічного чинника розвитку фінансового сектору на один із ключових факторів трансформації механізмів державного регулювання. Поширення технологій розподіленого реєстру, виникнення криптовалют, стейблкоїнів, токенізованих фінансових інструментів та інших різновидів цифрових активів сформували принципово новий сегмент економічного обороту, функціонування якого не завжди може бути належним чином врегульоване за допомогою традиційних правових конструкцій. Особливого значення ця проблема набуває в умовах транскордонності цифрових операцій, коли технологічні можливості переміщення активів фактично випереджають здатність національних правопорядків забезпечувати їх належну юридичну кваліфікацію, контроль та захист прав учасників відповідних відносин [22].

Цифрові активи в цьому контексті слід розглядати не лише як новий об'єкт майнового обороту або інвестиційної діяльності. Їх поширення актуалізує значно ширше питання про спроможність держави адаптувати традиційні регуляторні функції до децентралізованого цифрового середовища. На відміну від класичних фінансових інструментів, обіг яких здебільшого здійснюється за участю банків, фондових бірж, депозитаріїв, платіжних установ та інших інституційно визначених посередників, технології розподіленого реєстру дозволяють створювати й передавати економічну цінність із використанням інфраструктури, яка може не мати єдиного центру управління. Це змінює не лише технічний спосіб здійснення операцій, а й традиційне співвідношення між приватною автономією учасників фінансового ринку та державним контролем за відповідними процесами [32].

Водночас децентралізований характер окремих цифрових технологій не означає усунення потреби у правовому регулюванні. Навпаки, зі збільшенням економічної вартості цифрових активів, кількості їх власників та масштабів використання посилюється необхідність визначення правил доступу професійних учасників до ринку, вимог до зберігання клієнтських активів, механізмів розкриття інформації, протидії маніпулюванню ринком, оподаткування отриманих доходів, фінансового моніторингу та юридичної відповідальності. Саме тому сучасна дискусія поступово зміщується від питання про доцільність державного втручання до визначення його оптимальної форми та меж [31].

Однією з вихідних проблем формування такої моделі залишається відсутність уніфікованого розуміння самого об'єкта регулювання. У міжнародних документах, національному законодавстві та науковій літературі одночасно використовуються поняття «digital asset», «virtual asset», «crypto-asset», «cryptocurrency», «token», а в окремих юрисдикціях — також категорії, пов'язані з цифровими товарами або інвестиційними контрактами. Відмінність термінології має не лише теоретичний

характер. Від юридичної кваліфікації конкретного цифрового інструменту залежить визначення компетентного регулятора, необхідність отримання дозволу або ліцензії, застосування законодавства про цінні папери, правила оподаткування та обсяг правового захисту власника.

Як слушно зазначає С. С. Мохнєв, «вивчення підходів провідних держав світу дозволяє дійти висновку про відсутність єдиного універсального визначення «віртуального активу». Наявна практика свідчить про усталеність певних функціональних критеріїв: економічна цінність, цифрова форма, можливість обігу та відсутність централізованого емітента. Саме з урахуванням цих критеріїв формується і національна доктрина, зокрема в Україні» [9, С. 8].

Можна простежити одну з ключових тенденцій сучасного правового регулювання: поступовий перехід від спроб надати універсальне визначення всім цифровим активам до їх функціональної диференціації. Такий підхід обумовлений тим, що однакова технологічна основа не означає однакового економічного або юридичного призначення відповідних інструментів. Одні цифрові активи можуть виконувати переважно платіжну функцію, інші - бути пов'язаними з правами на певні активи, треті - використовуватися як інвестиційні інструменти або забезпечувати доступ до певного продукту чи послуги. Саме тому правовий режим дедалі частіше пов'язується не з технологічною назвою активу, а з його економічною функцією та ризиками, які виникають у процесі його випуску й обігу [32].

Такий підхід особливо виразно простежується в Європейському Союзі. Regulation (EU) 2023/1114 on markets in crypto-assets (MiCA) сформував спеціальну систему регулювання криптоактивів, які не охоплюються окремими режимами традиційного фінансового законодавства ЄС. Регламент установлює диференційовані правила для asset-referenced tokens, electronic money tokens та інших crypto-assets, а також спеціальні вимоги до crypto-asset service providers [13]. Водночас європейська модель не

передбачає автоматичного поширення MiCA на будь-який актив, створений із використанням технології розподіленого реєстру. Визначальним залишається юридичний та економічний зміст відповідного інструменту.

Цю логіку додатково розвиває European Securities and Markets Authority у Guidelines on the conditions and criteria for the qualification of crypto-assets as financial instruments. Відмежування криптоактивів, які регулюються MiCA, від фінансових інструментів має здійснюватися з урахуванням сутності прав, пов'язаних із конкретним активом, а не лише технології його створення чи передачі [18]. Європейська модель демонструє прагнення поєднати спеціальне регулювання нового цифрового ринку з принципом технологічної нейтральності фінансового права.

Інший шлях історично сформувався у Сполучених Штатах Америки. Замість первинного створення єдиного спеціального правового режиму американські регулятори тривалий час застосовували до цифрових активів уже існуючі конструкції securities law, commodities regulation, banking law та законодавства про грошові перекази. Особливе значення при цьому отримало визначення того, чи становить конкретна операція з цифровим активом investment contract. Відповідний підхід ґрунтується на критеріях, сформованих Верховним Судом США у справі *SEC v. W. J. Howey Co.*[26].

У результаті одна й та сама технологічна категорія активів у США потенційно могла потрапляти до різних регуляторних режимів залежно від економічної сутності операції та обставин його пропозиції чи продажу. Такий механізм забезпечував певну гнучкість, але водночас породив значний рівень правової невизначеності для учасників ринку. Саме ця проблема стала однією з причин тривалої дискусії щодо необхідності чіткішого законодавчого розмежування компетенції федеральних регуляторів та створення спеціальних правил для окремих категорій цифрових активів [31].

Вже на рівні визначення предмета регулювання проявляється принципова відмінність двох впливових

моделей. Європейський Союз рухається шляхом нормативної систематизації та попереднього встановлення спеціальних правил для визначених категорій криптоактивів [13], тоді як американська модель значною мірою формувалася через функціональну кваліфікацію конкретних операцій і застосування до них традиційних інститутів фінансового права [26; 31]. Саме співвідношення цих двох підходів має принципове значення для України, яка перебуває на етапі формування власної комплексної моделі державного регулювання ринку цифрових активів.

Державний нагляд, ліцензування, оподаткування, фінансовий моніторинг і застосування юридичної відповідальності продовжують ґрунтуватися переважно на територіальних або персональних критеріях юрисдикції. Внаслідок цього виникає об'єктивна суперечність між глобальним характером цифрового ринку та територіально обмеженими можливостями окремої держави щодо його регулювання [22; 32].

Ця суперечність безпосередньо пов'язана з проблемою регуляторного арбітражу. Як зазначає Я. О. Редченко, «однією з основних проблем є відсутність гармонізованих підходів у різних країнах. Кожна держава розробляє власні правила регулювання криптовалют, що часто призводить до суперечностей між юрисдикціями. Це ускладнює діяльність бірж, що функціонують на міжнародному рівні, оскільки їм необхідно відповідати різним вимогам у кожній країні, де вони здійснюють операції. Відсутність єдиних стандартів також сприяє регуляторному арбітражу, коли компанії переміщують свої активності до юрисдикцій із менш суворими правилами. Транснаціональна природа криптовалют створює додаткові виклики для міжнародного регулювання. Криптовалютні транзакції можуть здійснюватися між користувачами з різних країн, що ускладнює національним регуляторам відстеження та контроль таких операцій. Відсутність узгоджених міжнародних стандартів погіршує співпрацю між державами та знижує ефективність протидії фінансовим злочинам, таким як відмивання грошей і фінансування тероризму» [11, С. 71].

Таким чином, регуляторна конкуренція у сфері цифрових активів має неоднозначний характер. З одного боку, можливість держав формувати власні моделі правового регулювання створює умови для апробації різних юридичних механізмів, стимулює пошук оптимального співвідношення між інноваційністю та державним контролем і може сприяти залученню технологічного бізнесу та інвестицій. З іншого боку, суттєва різниця між обсягом регуляторних вимог створює ризик переміщення діяльності не до найбільш ефективної, а до найменш контрольованої юрисдикції. Особливо небезпечним такий ефект стає у випадках, коли йдеться про вимоги до ідентифікації клієнтів, походження активів, зберігання клієнтських коштів, достатності резервів, розкриття інформації та запобігання конфліктам інтересів [22].

У зв'язку із цим формування сучасної моделі державного регулювання цифрових активів неможливо розглядати виключно в межах національного законодавства. Дедалі більшого значення набувають міжнародні стандарти, спрямовані не стільки на повну уніфікацію матеріального права держав, скільки на встановлення мінімального рівня регуляторних вимог. Особливу роль у цьому процесі відіграють стандарти Financial Action Task Force, які поширюють ризик-орієнтований підхід у сфері AML/CFT на virtual assets та virtual asset service providers [22].

Рекомендації FATF виходять із необхідності застосування до діяльності VASP комплексу заходів, співмірних із ризиками, характерними для традиційного фінансового сектору. До таких заходів належать ідентифікація та оцінювання ризиків, ліцензування або реєстрація постачальників послуг, належна перевірка клієнтів, збереження інформації про операції, повідомлення про підозрілі транзакції та забезпечення передачі визначених відомостей про відправника й одержувача під час переказів віртуальних активів [22]. Внаслідок цього поступово формується міжнародний стандарт, за якого технологічна специфіка цифрового

активу не повинна сама по собі створювати можливість уникнення механізмів фінансового моніторингу.

Показово, що проблема практичної імплементації цих стандартів залишається актуальною і після формування значного масиву національного законодавства. У Seventh Targeted Update on Implementation of the FATF Standards on Virtual Assets/VASPs 2026 року FATF продовжує оцінювати стан упровадження відповідних вимог, звертаючи увагу на необхідність ефективного ліцензування та нагляду за VASP, реалізації Travel Rule, а також реагування на ризики, пов'язані з транскордонною діяльністю та новими формами децентралізованих фінансових сервісів [23].

Європейський Союз у цьому аспекті демонструє поступове формування комплексної системи, в якій регулювання ринку криптоактивів поєднується з механізмами фінансового моніторингу. Regulation (EU) 2023/1113 поширює вимоги щодо інформації, яка супроводжує перекази, на певні перекази crypto-assets, забезпечуючи нормативне підґрунтя для реалізації відповідного підходу в межах європейського ринку [14]. У свою чергу, Regulation (EU) 2024/1624 включає crypto-asset service providers до ширшої системи запобігання використанню фінансового сектору для відмивання коштів і фінансування тероризму [17]. У такий спосіб MiCA функціонує не ізольовано, а як складова ширшої архітектури фінансового права ЄС.

Це має принципове методологічне значення для оцінювання європейської моделі. Її особливість полягає не лише у прийнятті окремого спеціального регламенту про ринки криптоактивів, а у включенні нового ринку до вже існуючої системи фінансового регулювання. Правила допуску до ринку та діяльності CASP за MiCA [13] доповнюються вимогами щодо переказів crypto-assets [14], AML/CFT [17] та цифрової операційної стійкості фінансових суб'єктів [16]. Внаслідок цього формується багаторівнева модель, у межах якої правовий статус активу, статус професійного учасника, характер транзакції та

пов'язані з нею ризики регулюються взаємопов'язаними нормативними актами.

Поряд із захистом фінансової системи важливим напрямом міжнародної координації стає податкова прозорість. Висока мобільність цифрових активів та можливість користування послугами постачальників, які перебувають за межами держави податкової резидентності власника, створюють об'єктивні труднощі для традиційних механізмів податкового адміністрування. Відповіддю на цей виклик стало формування OECD Crypto-Asset Reporting Framework, спрямованого на стандартизацію збору та автоматичного обміну податковою інформацією щодо визначених операцій із crypto-assets [21].

Спільність основних напрямів регуляторної політики простежується також у правовому регулюванні платіжних систем, яке історично розвивалося раніше за спеціальне регулювання цифрових активів. М. О. Шмигов зазначає, що, попри різницю юридичних систем, досліджувані ним юрисдикції мають спільну мету - забезпечення надійності та ефективності платіжних систем в умовах розвитку цифрових технологій. Автор виокремлює захист прав споживачів, ліцензування та нагляд, виконання вимог AML/CFT і технологічну нейтральність нормативного регулювання як характерні напрями розвитку відповідних моделей [10, С. 358].

До ядра доцільно віднести, по-перше, правову визначеність щодо об'єкта регулювання; по-друге, встановлення прозорих умов доступу професійних учасників до ринку; по-третє, розмежування компетенції державних регуляторів; по-четверте, захист майнових та інформаційних прав користувачів; по-п'яте, механізми AML/CFT та податкової прозорості; по-шосте, забезпечення операційної і кібернетичної стійкості; по-сьоме, транскордонну взаємодію компетентних органів. Конкретне нормативне втілення цих елементів може суттєво відрізнятися, однак саме їх сукупність дозволяє відмежувати системну модель державного регулювання від фрагментарного реагування на окремі ризики [13; 21; 22].

При цьому завдання держави не може зводитися до максимального обмеження ризиків. Надмірно жорсткий режим здатний підвищувати витрати на входження на ринок, стимулювати перенесення інноваційної діяльності в інші юрисдикції та фактично консервувати традиційну структуру фінансового сектору. [31; 32].

Вимоги до емітента стейблкоїна, який претендує на підтримання стабільної вартості та може використовуватися у значному масштабі для розрахунків, об'єктивно не повинні повністю збігатися з вимогами до емітента іншого виду токена або до постачальника окремої технологічної послуги. Саме диференціація регуляторних режимів стає одним із ключових інструментів досягнення балансу між інноваційністю та безпекою [13; 33].

Показовим є те, що необхідність спеціального підходу до стейблкоїнів поступово визнається як у Європейському Союзі, так і у Сполучених Штатах Америки, хоча нормативні механізми суттєво різняться. MiCA встановлює окремі режими для asset-referenced tokens та e-money tokens [13]. У США прийняття GENIUS Act у 2025 році сформувало спеціальну федеральну нормативну основу для payment stablecoins [24].

Американська модель регулювання цифрових активів формувалася в умовах інституційної фрагментарності, характерної для фінансової системи США загалом. На відміну від Європейського Союзу, де прийняття MiCA стало результатом створення єдиного спеціального нормативного режиму для значної частини ринку криптоактивів [13], у США протягом тривалого часу не існувало єдиного федерального акта, який комплексно визначав би правовий статус усіх основних категорій цифрових активів, правила їх випуску й обігу та компетенцію регуляторів. Натомість регуляторна система розвивалася шляхом застосування до нових технологічних інструментів уже сформованих інститутів законодавства про цінні папери, товари, банківську діяльність та грошові перекази [31].

Центральне місце в американській дискусії про юридичну природу цифрових активів протягом тривалого

часу посідало законодавство про цінні папери. Для визначення того, чи становить певна схема залучення коштів investment contract і, відповідно, security, застосовується правова конструкція, сформована Верховним Судом США у справі *SEC v. W. J. Howey Co.* ще у 1946 році [26]. Історичне походження цього тесту задовго до виникнення цифрових активів не перешкодило його подальшому застосуванню до операцій, заснованих на принципово нових технологіях.

Значення *Howey* для ринку цифрових активів полягає передусім у функціональному характері сформованого підходу.Особливо виразно ця проблема проявилася у справі *Securities and Exchange Commission v. Ripple Labs, Inc.* [27]. Спір набув принципового значення для американського ринку, оскільки стосувався застосування федерального законодавства про цінні папери до різних способів реалізації XRP.

Саме ця обставина має принципове значення для порівняльного аналізу американської та європейської моделей. У європейській системі законодавець намагається заздалегідь окреслити категорії crypto-assets та встановити для них нормативний режим [13; 18]. Американська практика, навпаки, історично демонструвала значно більшу залежність від індивідуальної юридичної кваліфікації конкретних схем поширення цифрових активів. Такий підхід є гнучкішим щодо появи нових технологічних продуктів, однак потенційно створює більшу правову невизначеність для суб'єктів, які планують діяльність на ринку [31; 34].

Ще більш показовою для розуміння меж застосування *Howey* стала справа *SEC v. Terraform Labs Pte. Ltd. and Do Kwon*. Порівняння підходів, що сформувалися у справах *Ripple* та *Terraform*, водночас засвідчило, наскільки істотно правова кваліфікація залежить від фактичної структури пропозиції, характеру очікувань інвесторів та поведінки суб'єктів, які організовують відповідний проєкт [27; 28].

Для державного регулювання це має подвійне значення. З одного боку, судова практика забезпечує адаптивність права: загальні правові конструкції можуть

застосовуватися до нових економічних явищ без очікування прийняття спеціального законодавства. З іншого боку, значна залежність правового режиму від судового тлумачення переносить частину регуляторної визначеності з етапу попереднього встановлення правил на етап вирішення спору. Для суб'єкта ринку це означає, що остаточна юридична оцінка його бізнес-моделі в окремих випадках може формуватися вже після початку діяльності [31].

Ця проблема особливо гостро проявилася у взаємовідносинах SEC із великими криптовалютними платформами. У справі *SEC v. Coinbase, Inc.* предметом регуляторного конфлікту стали питання, пов'язані із застосуванням федерального securities law до діяльності однієї з найбільших американських криптовалютних платформ. Однак у 2025 році SEC припинила відповідний civil enforcement action [29].

Показовою контексті стала справа *Commodity Futures Trading Commission v. Ooki DAO* [30]. Вона продемонструвала прагнення американського правозастосування не допустити ситуації, за якої використання децентралізованої організаційної форми саме по собі створювало б можливість уникнення вимог фінансового законодавства та юридичної відповідальності.

Це питання зберігає актуальність і на міжнародному рівні. FATF продовжує звертати увагу на ризики, пов'язані з новими формами децентралізованих фінансових сервісів, та необхідність фактичної оцінки того, чи існують особи, які здійснюють контроль або достатній вплив на відповідні механізми [22; 23]. Отже, децентралізація не усуває регуляторної функції держави, але змушує змінювати традиційні критерії визначення суб'єкта, до якого можуть бути адресовані публічно-правові обов'язки.

Паралельно з розвитком правозастосовної практики у США поступово посилюється законодавчий компонент регулювання. Одним із найбільш значущих етапів стало прийняття у 2025 році Guiding and Establishing National Innovation for U.S. Stablecoins Act - GENIUS Act [24]. На відміну від попереднього переважно фрагментарного

підходу, цей федеральний акт формує спеціальний нормативний режим для payment stablecoins, що свідчить про поступовий перехід американської системи до секторного законодавчого регулювання окремих категорій цифрових активів [24; 33].

Виділення стейблкоїнів у самостійний напрям регуляторної політики має об'єктивні економічні підстави. На відміну від цифрових активів, вартість яких може характеризуватися значною ринковою волатильністю, стейблкоїни орієнтовані на підтримання відносно стабільної вартості щодо визначеного референтного активу. Це розширює потенціал їх використання не лише як інвестиційного інструменту, але й у платіжній інфраструктурі та розрахунках. Відповідно, регуляторний ризик зміщується від питання лише про захист інвестора до забезпечення резервів, можливості погашення, прозорості емітента та потенційного впливу масштабного використання таких активів на фінансову систему [24; 33].

Для порівняльного дослідження CLARITY Act важливий передусім як показник напряму еволюції американської регуляторної політики [25]. Якщо історично значна частина правової визначеності формувалася через застосування до цифрових активів уже існуючих законів і подальше судове тлумачення [26–29], то нові законодавчі ініціативи спрямовані на попереднє встановлення спеціальних правил та чіткіше розмежування регуляторних повноважень. Американська модель поступово набуває ознак переходу від суто адаптаційної до спеціалізованої нормативної конструкції [25; 31].

Особливої уваги в американській системі заслуговує проблема співвідношення правової визначеності та технологічної нейтральності. Застосування традиційного *Howey test* до цифрових активів демонструє перевагу технологічно нейтрального права: правова норма може залишатися функціонально придатною через десятиліття після її формування [26].

Європейський Союз здійснив значно більш системний перехід до попередньо визначеної нормативної моделі. Прийняття MiCA, його взаємозв'язок із DLT Pilot Regime,

DORA, AML/CFT-регулюванням та правилами переказу crypto-assets сформували комплексну регуляторну архітектуру [13–17]. Саме тому наступним етапом порівняльного аналізу має стати дослідження європейської моделі як потенційно найбільш значущого орієнтира для подальшої трансформації українського законодавства.

Європейська модель регулювання цифрових активів формувалася в іншій інституційній та правовій логіці, ніж американська. Якщо у США протягом тривалого часу ключове значення мали функціональна кваліфікація конкретної операції, діяльність декількох регуляторів і судове тлумачення традиційного фінансового законодавства [26–31], то Європейський Союз поступово обрав шлях нормативної гармонізації правил на рівні внутрішнього ринку. Центральним елементом цієї системи став Regulation (EU) 2023/1114 on markets in crypto-assets (MiCA), який сформував спеціальну нормативну основу для випуску, публічної пропозиції та допуску до торгівлі визначених категорій криптоактивів, а також діяльності постачальників відповідних послуг [13].

Формування такого режиму необхідно розглядати в ширшому контексті цифрової трансформації фінансового сектору ЄС. Європейський підхід полягає не у створенні ізольованого «криптовалютного права», а у поступовому включенні відносин, пов'язаних із цифровими активами, до загальної архітектури фінансового регулювання. Саме тому MiCA взаємодіє з іншими актами ЄС, які регулюють використання технології розподіленого реєстру на фінансових ринках, операційну стійкість фінансових установ, перекази криптоактивів та AML/CFT [14–17]. Така нормативна взаємопов'язаність є однією з ключових відмінностей європейської моделі.

Важливою характеристикою MiCA є його предметна обмеженість. Регламент не претендує на охоплення будь-якого цифрового об'єкта або будь-якого використання технології distributed ledger. Його сфера застосування визначається через поняття crypto-asset та одночасно обмежується щодо активів, які вже підпадають під інші сегменти фінансового законодавства ЄС [13]. Саме це

дозволяє уникнути створення паралельного режиму для фінансових інструментів лише на тій підставі, що вони існують або передаються в цифровій формі.

Практичне значення такого розмежування додатково конкретизується у підходах European Securities and Markets Authority. У Guidelines on the conditions and criteria for the qualification of crypto-assets as financial instruments ESMA виходить із необхідності аналізувати характеристики конкретного активу та пов'язаних із ним прав для визначення того, чи відповідає він критеріям фінансового інструменту [18].

Саме в цій частині європейська модель особливо цікава для порівняння з американським GENIUS Act [24]. Обидва правопорядки визнають необхідність спеціального регулювання цифрових активів, призначених для підтримання стабільної вартості, хоча застосовують різну юридичну класифікацію та інституційні механізми [13; 24; 33]. Відповідна тенденція свідчить про поступову конвергенцію не стільки конкретних правових норм, скільки регуляторних цілей: забезпечення резервів, можливості належного погашення, прозорості діяльності емітента та зменшення системних ризиків.

Запровадження авторизаційного режиму для CASP виконує декілька функцій. По-перше, воно дозволяє державі ідентифікувати професійних учасників ринку та встановлювати вимоги до їх організаційної спроможності. По-друге, створює основу для пруденційних та поведінкових вимог. По-третє, забезпечує механізми нагляду та застосування заходів впливу. По-четверте, дозволяє поєднати свободу транскордонного надання послуг у межах внутрішнього ринку з єдиним мінімальним рівнем захисту клієнтів [13; 19].

Гармонізація не означає повного усунення ролі національних компетентних органів. Європейська модель поєднує єдині матеріальні правила із багаторівневою системою нагляду, в якій взаємодіють національні органи та європейські наглядові інституції [13; 19]. Така конструкція дозволяє зберігати практичну спроможність

нагляду на національному рівні та водночас забезпечувати узгоджене застосування права ЄС.

Поряд із MiCA важливе місце в європейській архітектурі посідає Regulation (EU) 2022/858, який установив pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology [15]. Значення цього акта полягає в іншому напрямі регуляторної політики: якщо MiCA переважно стосується криптоактивів, що не підпадають під визначені традиційні категорії фінансових інструментів, DLT Pilot Regime створює правове середовище для використання distributed ledger technology у ринковій інфраструктурі щодо фінансових інструментів [15; 18].

Співіснування MiCA та DLT Pilot Regime демонструє принципову рису європейського підходу - відокремлення технології від юридичної природи активу. Той факт, що фінансовий інструмент випускається, реєструється, передається або зберігається із застосуванням DLT, не перетворює його автоматично на криптоактив у значенні MiCA [15; 18]. Для України такий підхід має особливе методологічне значення, оскільки дозволяє уникнути надмірно широкої категоризації будь-якого токенізованого об'єкта як «віртуального активу».

Ще одним структурним компонентом європейської моделі є Regulation (EU) 2022/2554 (DORA) [16]. Цифровий характер діяльності CASP та інших фінансових суб'єктів обумовлює залежність їх функціонування від інформаційно-комунікаційних технологій. Відтак фінансова стабільність дедалі більше залежить не лише від достатності капіталу або ліквідності, але й від здатності протистояти ІСТ-інцидентам, забезпечувати безперервність критичних систем та управляти ризиками, пов'язаними зі сторонніми технологічними постачальниками [16].

Паралельно Європейський Союз послідовно інтегрує ринок crypto-assets до AML/CFT-системи. Regulation (EU) 2023/1113 передбачає правила щодо інформації, яка супроводжує певні перекази crypto-assets [14]. Такий механізм має забезпечувати можливість ідентифікації сторін операції та простежуваність переказів, зменшуючи

ризик використання цифрової інфраструктури для приховування походження або напрямку руху активів [14; 22].

Відповідний напрям посилюється Regulation (EU) 2024/1624, який формує новий компонент європейської AML/CFT-архітектури та охоплює crypto-asset service providers [17]. У результаті професійний учасник цифрового ринку одночасно перебуває в декількох взаємопов'язаних нормативних площинах: правила допуску та діяльності встановлюються MiCA [13], операційна стійкість забезпечується з урахуванням DORA [16], а виконання функцій фінансового моніторингу — відповідними AML/CFT-актами [14; 17].

Саме комплексність цієї системи дозволяє говорити про формування в Європейському Союзі не просто режиму регулювання криптовалют, а ширшої моделі державного управління цифровим фінансовим ринком. Вона поєднує регулювання доступу до ринку, захист клієнтів, забезпечення market integrity, фінансовий моніторинг, операційну стійкість та механізми транскордонного нагляду [13–17]. Для порівняння зі США це принципова характеристика, оскільки значна частина відповідних функцій у американській системі історично розподілена між різними нормативними режимами та регуляторами [31; 34].

Європейська модель не повинна оцінюватися виключно як результат прийняття MiCA у 2023 році. Правові підходи ЄС до цифрових валют формувалися раніше, зокрема через судову практику Суду Європейського Союзу. Важливе значення в цьому контексті має рішення у справі *Skatteverket v David Hedqvist* 2015 року [20].

Ранній етап розвитку європейського регулювання мав певну подібність до американського: нове технологічне явище спочатку оцінювалося через наявні правові категорії, а спеціальний комплексний режим сформувався пізніше [20; 26].

Для оцінки європейської моделі необхідно враховувати і потенційні ризики надмірного нормативного навантаження. Єдина система авторизації, організаційних вимог, правил

розкриття інформації, AML/CFT та операційної стійкості підвищує рівень захисту ринку, але одночасно збільшує compliance costs для його професійних учасників [13; 16; 32]. Особливо відчутним такий вплив може бути для невеликих інноваційних компаній, для яких витрати на виконання регуляторних вимог становлять значно більшу частку ресурсів, ніж для великих фінансових установ.

Для України європейська модель має, однак, додаткове значення, яке виходить за межі звичайного порівняльного правознавства. Європейський напрям розвитку української правової системи обумовлює необхідність врахування acquis ЄС під час подальшого формування національного законодавства у сфері цифрових фінансів. Тому MiCA та пов'язані з ним акти становлять не просто один із можливих зарубіжних прикладів, а нормативний орієнтир, із яким має співвідноситися майбутня українська модель [13–18].

Таке зближення не повинно здійснюватися шляхом механічного перенесення окремих положень європейських регламентів. Український ринок цифрових активів формувався в іншому інституційному середовищі, а його правове регулювання має власну історію розвитку - від перших законопроєктів щодо криптовалют 2017 року до прийняття Закону України «Про віртуальні активи» та подальших спроб сформувати податкові правила відповідного ринку [1; 4–8]. Тому наступним етапом дослідження має стати аналіз еволюції української моделі, її сучасного стану та ступеня готовності до системного зближення з європейською регуляторною архітектурою.

Особливістю української ситуації є суттєвий часовий розрив між фактичним розвитком ринку та завершенням формування його спеціального правового режиму. Використання цифрових активів стало економічною реальністю значно раніше, ніж була створена цілісна нормативна конструкція їх випуску, обігу та професійного обслуговування. Внаслідок цього протягом тривалого періоду окремі правовідносини доводилося оцінювати через загальні положення цивільного, фінансового,

податкового та іншого законодавства, тоді як спеціальні правила перебували на стадії законопроєктної роботи [4–8].

Ця проблема залишається актуальною і в сучасній українській правовій доктрині. Н. І. Вознюк та П. Хмеляерж зазначають: «попри входження України до кола світових лідерів за рівнем впровадження криптовалют, функціонування цього сегмента фінансового ринку відбувається в умовах нормативної фрагментарності та відсутності цілісної системи правового регулювання. Невизначеність правового статусу криптовалюти, використання у законодавстві узагальненого терміна "віртуальні активи" та відсутність його чіткого визначення створюють значні правові колізії, що ускладнюють податкове адміністрування, правозастосування та ефективний захист прав учасників ринку» [12, С. 16].

Відповідно, українську модель доцільно аналізувати не лише через чинні або прийняті нормативні акти, але й у динаміці законодавчого пошуку. Саме законопроєктна історія демонструє поступову зміну розуміння предмета державного регулювання: від спроб визначити статус «криптовалюти» як окремого явища до побудови ширшої моделі ринку «віртуальних активів» [5–8]. Така еволюція є важливою, оскільки відображає зміну самого підходу держави до цифрової економіки.

Однією з перших спроб спеціального законодавчого врегулювання став проєкт Закону України «Про обіг криптовалюти в Україні» № 7183 від 6 жовтня 2017 року [5]. Уже його назва свідчить про початкову концентрацію законодавця саме на феномені криптовалюти. Законопроєкт був спрямований на визначення засад стимулювання та регулювання її обігу, тобто предмет правового регулювання розглядався переважно через окремий різновид цифрового економічного інструменту [5].

Практично одночасно було зареєстровано альтернативний проєкт Закону України «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» № 7183-1 від 10 жовтня 2017 року [6]. Сам факт появи декількох альтернативних законодавчих концепцій на ранньому етапі свідчив про відсутність усталеного

бачення того, якою повинна бути роль держави на новому ринку. Водночас спільною рисою цих ініціатив було прагнення вивести операції з криптовалютами з нормативної невизначеності та надати їм легальний правовий простір [5; 6].

Наступним логічним питанням стало оподаткування. Проєкт Закону України № 9083 від 14 вересня 2018 року був спрямований на внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами [7]. Уже на цьому етапі законодавча термінологія почала поступово виходити за межі поняття «криптовалюта» та звертатися до ширшої категорії «віртуальні активи». Це мало принципове значення для подальшого розвитку законодавства, оскільки дозволяло потенційно охопити правовим регулюванням різні за функціональним призначенням цифрові інструменти.

Подальший етап пов'язаний із проєктом Закону України «Про віртуальні активи» № 3637 від 11 червня 2020 року [8]. Порівняно з ранніми ініціативами 2017 року його концепція вже відображала перехід від регулювання окремого феномена криптовалюти до формування спеціального правового режиму значно ширшої категорії цифрових активів. Саме цей концептуальний перехід став основою для подальшого прийняття спеціального Закону України «Про віртуальні активи» [1; 8].

Відповідно до Закону № 2074-IX віртуальний актив визначається як нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі [1]. Існування та оборотоздатність такого активу забезпечуються системою забезпечення обороту віртуальних активів, а сам віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [1]. Така конструкція демонструє прагнення інтегрувати новий цифровий феномен до традиційної системи об'єктів цивільних прав, а не створювати для нього повністю автономну юридичну природу.

Водночас український законодавець прямо відмежував віртуальні активи від законних платіжних засобів. Закон №

2074-IX не надає віртуальним активам статусу засобу платежу на території України та не передбачає можливості обміну товарів чи послуг безпосередньо на віртуальні активи як на законний платіжний засіб [1]. Це має принципове значення для розмежування правового режиму віртуальних активів та платіжних інструментів, які регулюються спеціальним законодавством.

Відповідне розмежування необхідно аналізувати у взаємозв'язку із Законом України «Про платіжні послуги» № 1591-IX [3]. Цей Закон сформував сучасні засади функціонування платіжного ринку України, визначив систему платіжних послуг та категорії їх постачальників, а також правові механізми здійснення платіжних операцій [3]. Цифровізація платіжної інфраструктури та правове регулювання віртуальних активів становлять взаємопов'язані, але юридично самостійні напрями трансформації фінансового законодавства [1; 3].

Якщо MiCA оперує власною системою категорій, включаючи asset-referenced tokens та e-money tokens, а також установлює правила щодо інших crypto-assets [13], український Закон побудований навколо поняття віртуального активу та його забезпеченості [1]. Відмінність термінології сама по собі не означає несумісності правових систем, однак у процесі європейської інтеграції вона потребуватиме функціонального зіставлення категорій. Визначальним має бути не буквальне співпадіння назв, а відповідність правового режиму, економічної функції активу та рівня регуляторного захисту [13; 18].

Порівняння із США показує, однак, що множинність регуляторів потребує особливо чіткого законодавчого розмежування їх компетенції. Американський досвід SEC та CFTC демонструє, що невизначеність меж юрисдикції здатна перетворитися на один із центральних ризиків для правової передбачуваності ринку [25; 31]. Тому для України принципово важливим є не лише визначення компетентних органів, а й мінімізація можливості дублювання повноважень, виникнення різних підходів до кваліфікації однакових активів або ситуацій, коли певний

сегмент ринку фактично залишається поза ефективним наглядом [1; 31].

Разом із тим прийняття Закону № 2074-IX не завершило формування спеціального правового режиму. Особливості набрання ним чинності безпосередньо пов'язані з необхідністю внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами [1]. У результаті виникла специфічна правова ситуація: базова конструкція майбутнього ринку законодавчо сформована, однак її повноцінна практична реалізація залежить від завершення податкового та пов'язаного нормативного регулювання [1; 4].

Саме податковий компонент є одним із найбільш складних елементів легалізації цифрового ринку. Без визначення правил обчислення оподатковуваного результату, моменту виникнення податкового обов'язку, порядку врахування витрат та особливостей операцій між різними видами цифрових активів формальна легалізація ринку не забезпечує достатньої правової визначеності для його учасників. Водночас надмірне податкове навантаження здатне стимулювати переміщення операцій у нерегульований або іноземний сегмент, що знижує ефективність державного контролю [4; 21].

Спробою комплексно вирішити відповідне питання став проєкт Закону України № 10225-д щодо внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів у зв'язку з урегулюванням обороту віртуальних активів [4]. Його значення полягає не лише у формуванні податкового режиму, а й у продовженні концептуального перегляду української нормативної моделі з урахуванням розвитку європейського регулювання [4; 13].

Податковий аспект при цьому дедалі складніше врегулювати виключно на національному рівні. Мобільність цифрових активів дозволяє здійснювати операції через постачальників послуг, розташованих в інших юрисдикціях, а володіння цифровими активами не завжди супроводжується використанням традиційного банківського рахунку. Саме тому міжнародна система

рухається в напрямі автоматизованого обміну податковою інформацією, що відображено в OECD Crypto-Asset Reporting Framework [21]. Для України формування внутрішнього податкового режиму в перспективі повинно узгоджуватися з розвитком таких механізмів міжнародної податкової прозорості.

Поряд із податковими питаннями в Україні вже сформований окремий компонент регулювання, пов'язаний із протидією легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Закон України № 361-IX включає операції з віртуальними активами до сфери спеціального фінансового моніторингу та використовує відповідні категорії в системі AML/CFT [2]. Отже, правове регулювання віртуальних активів в Україні не починається лише з моменту повноцінного запуску спеціального ринку за Законом № 2074-IX: окремі публічно-правові обов'язки вже інтегровані до чинної системи фінансового моніторингу [1; 2].

Такий підхід відповідає глобальній тенденції, сформованій стандартами FATF щодо virtual assets та virtual asset service providers [22]. Визначальним є принцип, за яким технологічний спосіб передачі економічної цінності не повинен створювати можливість уникнення AML/CFT-контролю. Саме тому ідентифікація професійних постачальників послуг, застосування risk-based approach, належна перевірка клієнтів та забезпечення простежуваності операцій стають невід'ємними елементами легального ринку [2; 22].

Водночас сучасний міжнародний досвід демонструє, що формальне закріплення AML/CFT-вимог не є достатнім. FATF у Seventh Targeted Update 2026 року продовжує фіксувати проблеми практичного впровадження стандартів щодо virtual assets та VASP, включаючи питання ліцензування, нагляду, транскордонної діяльності та Travel Rule [23]. Для України це особливо важливо, оскільки запуск легального ринку вимагатиме не лише нормативного визначення суб'єктів, але й формування реальної інституційної спроможності здійснювати ризик-орієнтований нагляд [1; 2; 23].

Досвід ЄС, де DORA формує комплексні вимоги до digital operational resilience фінансового сектору [16], свідчить про поступове визнання кібернетичної стійкості самостійним об'єктом фінансово-правового регулювання. Для України це питання має не лише економічний, але й виразний безпековий вимір. В умовах зростання залежності економічного обороту від цифрової інфраструктури забезпечення її стійкості стає складовою фінансової та загалом національної безпеки [16].

Особливого значення набуває і захист прав учасників ринку. Наявність технологічної можливості самостійно контролювати цифровий актив не означає, що всі користувачі фактично здійснюють такий контроль. У значній кількості випадків доступ до ринку забезпечується через професійних посередників, які зберігають активи, виконують розпорядження клієнтів або забезпечують обмін. Саме тому виникає необхідність визначити правові наслідки втрати клієнтських активів, неплатоспроможності постачальника, несанкціонованих операцій, конфлікту інтересів та неналежного розкриття інформації [1; 13].

Українська модель перебуває на переході від фрагментарного до системного регулювання. Її нормативний фундамент уже сформований Законом України «Про віртуальні активи» [1], AML/CFT-законодавством [2], законодавством про платіжні послуги [3] та подальшою законопроєктною роботою [4]. Водночас остаточне становлення ринку потребує вирішення податкових питань, узгодження категоріального апарату з правом ЄС, забезпечення ефективної системи авторизації та нагляду, посилення захисту користувачів, інтеграції міжнародних стандартів AML/CFT і податкової прозорості, а також формування вимог щодо цифрової операційної стійкості [13; 16; 21–23].

Американська система останніх років, однак, демонструє поступове коригування цієї особливості. Прийняття GENIUS Act щодо payment stablecoins та законодавча робота над ширшою структурою цифрового ринку свідчать про прагнення перейти до більш передбачуваних ex ante правил [24; 25]. Таким чином,

американська та європейська моделі, попри різні вихідні позиції, поступово зближуються у визнанні необхідності спеціального законодавчого регулювання найбільш значущих сегментів цифрового ринку [24; 25; 33; 34].

Для України саме нормативна визначеність має бути одним із центральних критеріїв ефективності майбутньої моделі. Формальне визнання віртуальних активів без повного комплексу податкових, ліцензійних, наглядових та процедурних правил не створює достатньо передбачуваного середовища для інвестиційної діяльності [1; 4]. Тому завершення формування українського режиму має оцінюватися не за кількістю прийнятих нормативних актів, а за можливістю учасника ринку до початку операції встановити її правовий режим, податкові наслідки, необхідність авторизації та межі відповідальності.

Європейська модель також не передбачає одного універсального «крипторегулятора», однак єдині правила MiCA значною мірою зменшують ризик нормативної фрагментації. Функції нагляду розподіляються між компетентними органами відповідно до встановленої нормативної конструкції, а координація на рівні ЄС спрямована на забезпечення узгодженого застосування спільних правил [13; 19]. Відповідно, інституційна множинність компенсується нормативною єдністю.

Українське законодавство також передбачає регульовану діяльність постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів [1]. Однак ефективність відповідного механізму залежатиме від того, наскільки майбутні процедури доступу до ринку будуть прозорими, пропорційними та сумісними з європейською моделлю [1; 13]. Надмірна складність авторизації здатна стимулювати бізнес до вибору іноземних юрисдикцій, тоді як надто низькі вимоги можуть створити ризики для користувачів та репутації українського цифрового фінансового ринку.

Для України податковий режим повинен виконувати одночасно фіскальну та регуляторну функції. Його завданням є не лише забезпечення надходжень до бюджету, але й створення економічних стимулів для переходу операцій із цифровими активами до легального

сектору [4]. Якщо витрати легальної діяльності будуть непропорційно високими порівняно з можливістю користуватися іноземною або децентралізованою інфраструктурою, ефективність формальної легалізації ринку залишатиметься обмеженою [4; 21].

Для України міжнародна взаємодія є особливо важливою. Створення жорстко територіальної моделі, яка не враховуватиме можливості українських користувачів взаємодіяти з іноземними платформами, буде фактично неефективним. Тому майбутнє державного регулювання полягає не в спробі локалізувати цифровий ринок у межах державного кордону, а у формуванні механізмів міжнародного обміну інформацією, взаємного визнання або координації наглядових процедур та співпраці у сфері AML/CFT і податкового адміністрування [21–23].

Порівняння трьох моделей дозволяє також визначити різне співвідношення **ex ante** та **ex post** регулювання. Європейська система тяжіє до детального попереднього встановлення вимог до емітентів та професійних учасників [13]. Американська модель історично значною мірою спиралася на правозастосування після виникнення юридично значущих обставин [27–30], хоча прийняття спеціального законодавства поступово змінює це співвідношення [24; 25]. Україна повинна сформувати власний баланс між цими механізмами.

Надмірна ставка на **ex ante** регулювання може призвести до детального нормативного опису технологій, які зміняться раніше, ніж буде завершено процес адаптації законодавства. Надмірна ставка на **ex post** реагування, навпаки, створює невизначеність та перекладає значну частину формування правил на регуляторну і судову практику. Оптимальною видається модель, за якої законодавство встановлює стабільні технологічно нейтральні принципи та базові категорії, а підзаконне регулювання й правозастосування забезпечують їх адаптацію до нових бізнес-моделей [18; 26; 32].

У цьому аспекті особливе значення має принцип «same activity, same risk, same regulatory outcome». Незалежно від того, чи використовується традиційна централізована

інфраструктура або DLT, економічно еквівалентні операції, що створюють співставні ризики, не повинні отримувати принципово різний рівень регуляторного контролю лише через технологічну форму. Такий функціональний підхід простежується як у застосуванні американського securities law [26–28], так і в європейському розмежуванні MiCA та традиційних фінансових інструментів [13; 18].

Найбільш перспективною для України є не механічна рецепція однієї із зарубіжних моделей, а формування **гібридної за інструментарієм, проте європейської за стратегічним напрямом моделі**. Її нормативне ядро має бути сумісним із правом Європейського Союзу [13–18], тоді як окремі функціональні механізми можуть враховувати досвід США щодо кваліфікації нових цифрових продуктів та адаптивності фінансового права [26–31]. Глобальні стандарти FATF та OECD повинні утворювати третій рівень такої системи, забезпечуючи міжнародну сумісність AML/CFT та податкового регулювання [21–23].

Європейська модель закономірно повинна бути основним орієнтиром нормативної конвергенції України, тоді як американський досвід доцільно використовувати передусім для вдосконалення функціональних критеріїв юридичної кваліфікації нових цифрових інструментів [26; 31; 34].

Першим напрямом має стати системне оновлення понятійно-категоріального апарату. Закон України «Про віртуальні активи» заклав фундамент національного регулювання, визначивши віртуальний актив як нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість і виражене сукупністю даних в електронній формі [1]. Однак подальший розвиток європейського законодавства після прийняття українського Закону створив необхідність оцінити відповідність цієї конструкції категоріям MiCA [13]. Йдеться не про формальну заміну терміна «віртуальний актив» на «криптоактив», а про забезпечення функціональної сумісності правових режимів.

У цьому аспекті перспективним є закріплення багаторівневої класифікації цифрових активів, за якої

юридичний режим визначатиметься не лише їх цифровою формою, а насамперед економічною функцією та характером прав власника. Окремого правового підходу потребують активи, що мають характеристики фінансових інструментів; активи, орієнтовані на підтримання стабільної вартості; інші криптоактиви інвестиційного або утилітарного характеру; а також цифрові об'єкти, які не створюють ризиків, характерних для фінансового ринку [13; 18]. Така диференціація дозволить уникнути ситуації, коли принципово різні за економічною природою цифрові продукти підпорядковуються однаковому регуляторному режиму.

Для України запровадження такого підходу дозволило б вирішити ще одну проблему - забезпечити довгострокову стійкість законодавства до технологічних змін. Нормативні акти, побудовані навколо конкретної технології, швидко застарівають у міру появи нових способів створення, зберігання та передачі цифрової вартості. Натомість регулювання, орієнтоване на економічну функцію, характер ризику та права учасників, може застосовуватися до технологій, які на момент прийняття відповідного нормативного акта ще не існували. Показовим прикладом такої адаптивності є американський *Howey test*, сформований у 1946 році та надалі застосований до правовідносин, пов'язаних із цифровими активами [26–28].

Другим напрямом повинно стати чітке визначення інституційної архітектури державного регулювання. Законодавство має однозначно відповідати на питання, який орган здійснює авторизацію конкретного виду професійної діяльності, який орган проводить поточний нагляд, хто застосовує заходи впливу та яким чином вирішуються питання, що перебувають на межі компетенції декількох регуляторів [1]. Американський досвід демонструє, що невизначеність розмежування регуляторної юрисдикції здатна протягом тривалого часу залишатися одним із основних джерел правового ризику для ринку [25; 31].

Водночас створення окремого державного органу виключно для цифрових активів не є обов'язковою умовою

ефективності системи. Європейська модель свідчить про можливість використання існуючої інституційної структури за умови наявності єдиних правил, чіткого розподілу повноважень та належної координації [13; 19]. Для України більш доцільним видається посилення спеціалізації та взаємодії існуючих фінансових регуляторів, ніж формування додаткової бюрократичної структури, функції якої потенційно можуть дублювати компетенцію інших органів.

Третім напрямом має бути створення прозорого режиму доступу професійних учасників до ринку. Легальний цифровий ринок неможливий без ідентифікації суб'єктів, які професійно здійснюють зберігання активів, обмін, організацію торгівлі та інші операції в інтересах клієнтів [1; 13]. При цьому авторизація не повинна розглядатися виключно як адміністративний дозвіл. Її функція полягає в попередній перевірці того, чи здатний суб'єкт забезпечити належне управління, захист клієнтських активів, виконання AML/CFT-вимог, інформаційну безпеку та безперервність діяльності.

MiCA встановлює принцип, за яким crypto-asset services у межах Союзу можуть надаватися відповідними авторизованими суб'єктами або визначеними категоріями фінансових установ, що мають право здійснювати таку діяльність [13]. Такий підхід забезпечує інституційну видимість професійного сегмента ринку та створює основу для подальшого нагляду. Для України функціонально співставна модель є необхідною передумовою інтеграції національного ринку до європейського фінансового простору.

На момент підготовки цього дослідження законопроєкт № 10225-д залишається важливою складовою відповідного законодавчого процесу [4]. Подальша робота над податковою моделлю повинна здійснюватися не ізольовано від регуляторного режиму, а як частина єдиної концепції легалізації ринку. Податкове правило, яке економічно стимулює використання нерегульованих або іноземних платформ, може нівелювати ефект від створення національної системи авторизації постачальників.

Шостим напрямом повинна стати інтеграція України до міжнародної системи податкової прозорості цифрових активів. OECD Crypto-Asset Reporting Framework демонструє перехід від традиційного підходу, орієнтованого переважно на інформацію банків та інших класичних фінансових установ, до охоплення специфічної інфраструктури crypto-assets [21]. Для України це означає, що національна податкова модель повинна одразу формуватися з урахуванням перспективи міжнародного інформаційного обміну.

AML/CFT-механізми повинні залишатися пропорційними. Державний контроль має бути спрямований передусім на ризикові операції та професійних учасників, а не перетворюватися на тотальний контроль будь-якого використання технології. Ризик-орієнтована модель FATF передбачає саме диференціацію регуляторного реагування залежно від характеру та рівня ризику [22; 23].

Восьмим напрямом є формування спеціальної політики щодо стейблкоїнів. Подальше поширення цифрових активів, орієнтованих на підтримання стабільної вартості, може поступово стирати практичну межу між ринком цифрових активів та платіжною інфраструктурою. Європейський Союз реагує на цю проблему через спеціальні режими asset-referenced tokens та e-money tokens [13], а США - через федеральне регулювання payment stablecoins [24].

Україна повинна заздалегідь визначити співвідношення такого виду цифрових активів із Законом України «Про платіжні послуги» [3]. Визначальним критерієм має бути не лише формальна назва цифрового інструменту, а його економічна функція, механізм підтримання вартості, права власника щодо погашення та масштаби використання. Особливо важливо не допустити формування паралельних платіжних механізмів, які фактично виконують функції грошей або електронних грошей, але перебувають поза співставним рівнем регуляторного контролю [3; 13; 24].

Дев'ятим напрямом повинно стати нормативне забезпечення операційної та кібернетичної стійкості. Для

традиційного фінансового сектору інформаційна система могла сприйматися як технічний засіб забезпечення основної діяльності. Для цифрових активів технологічна інфраструктура є безпосередньою умовою існування та реалізації відповідних майнових прав. Саме тому її надійність набуває юридичного значення.

Досвід DORA демонструє можливість комплексного підходу до ICT risk management, повідомлення про інциденти, тестування операційної стійкості та контролю ризиків, пов'язаних із зовнішніми технологічними постачальниками [16]. Для України адаптація відповідних принципів має особливе значення в контексті безпекових загроз. Кібератака на значного постачальника послуг цифрових активів може створювати наслідки не лише для приватних інвесторів, але й для стабільності відповідного сегмента фінансової інфраструктури.

Десятим напрямом є визначення правового підходу до DeFi. Повністю переносити регуляторну модель централізованого постачальника на децентралізований протокол методологічно складно, оскільки може бути відсутня юридична особа, яка традиційно виступала б адресатом ліцензійних та наглядових вимог. Водночас американська справа *CFTC v. Ooki DAO* демонструє прагнення правозастосування не допустити автоматичного звільнення від регуляторних обов'язків лише через використання децентралізованої організаційної конструкції [30].

Для України на цьому етапі доцільніше уникати надмірно деталізованого законодавчого регулювання конкретних DeFi-технологій. Більш стійким підходом є визначення функціональних критеріїв, які дозволятимуть установити, чи існує особа або група осіб, що фактично контролює відповідний сервіс, отримує економічну вигоду від його діяльності або здатна істотно впливати на його функціонування. Саме ризики DeFi поряд з offshore VASP, stablecoins та unhosted wallets залишаються предметом актуальної уваги FATF [23].

Важливим критерієм усіх наступних законодавчих змін має бути їх здатність забезпечувати баланс приватного та

публічного інтересу. Інтерес держави полягає у фінансовій стабільності, сплаті податків, запобіганні використанню цифрових активів для протиправної діяльності та забезпеченні економічної безпеки. Приватний інтерес охоплює свободу економічної діяльності, захист власності, передбачуваність державного втручання, можливість інвестування та використання інноваційних фінансових технологій. Ефективна модель не може будуватися на абсолютному пріоритеті лише однієї з цих груп інтересів.

Висновки

Цифровізація фінансових відносин стала одним із чинників сучасної трансформації держави і права, оскільки поява цифрових активів поставила перед національними правовими системами завдання врегулювання економічних відносин, які за своєю природою є глобальними, технологічно децентралізованими та значною мірою незалежними від традиційної фінансової інфраструктури.

Порівняльний аналіз США, Європейського Союзу та України дозволяє зробити висновок про відсутність універсальної моделі регулювання цифрових активів. Відмінності між відповідними системами обумовлені не лише рівнем розвитку ринку, але й фундаментальними особливостями правових традицій та інституційної організації державного фінансового нагляду. При цьому спільною тенденцією є поступовий перехід від сприйняття цифрових активів як периферійного технологічного явища до їх системної інтеграції у фінансове, податкове та AML/CFT-регулювання.

Разом із тим сучасний розвиток законодавства США свідчить про поступовий перехід від переважно реактивної моделі до формування спеціальних ex ante правил. Прийняття GENIUS Act щодо payment stablecoins та законодавчі ініціативи щодо структури цифрового ринку підтверджують прагнення забезпечити більшу нормативну передбачуваність. Таким чином, американська модель не відмовляється від традиційного функціонального підходу, але поступово доповнює його спеціальним законодавством.

Європейський Союз сформував іншу модель. Прийняття MiCA стало переходом до системного наднаціонального

регулювання значної частини ринку crypto-assets. Його принциповою перевагою є встановлення єдиних правил для внутрішнього ринку, визначення категорій активів, вимог до емітентів та CASP, механізмів розкриття інформації, захисту клієнтів і протидії market abuse. Унаслідок цього нормативна визначеність формується переважно до початку професійної діяльності, а не в результаті подальшого регуляторного конфлікту.

Дослідження українського законодавства показало, що національна модель пройшла значну еволюцію - від перших законодавчих ініціатив, орієнтованих безпосередньо на криптовалюти, до формування ширшої категорії віртуальних активів та прийняття спеціального Закону України «Про віртуальні активи» [1; 5–8]. Це свідчить про поступову інституціоналізацію відповідного ринку та усвідомлення необхідності переходу від фрагментарних рішень до комплексного державного регулювання.

Разом із тим прийняття спеціального Закону не завершило процес формування національної моделі. Її повноцінне функціонування залежить від остаточного врегулювання податкових питань, формування ефективного режиму авторизації та нагляду, визначення механізмів захисту клієнтів і забезпечення узгодженості з європейським законодавством. Саме тому сучасний стан українського регулювання доцільно характеризувати як перехідний етап від нормативного визнання віртуальних активів до створення повноцінного регульованого ринку.

Окремого значення набуває правове регулювання стейблкоїнів. Європейський режим asset-referenced tokens та e-money tokens і американський режим payment stablecoins демонструють загальну тенденцію до встановлення спеціальних вимог щодо цифрових активів, здатних виконувати функції, близькі до платіжних. Для України це створює необхідність у майбутньому чітко визначити співвідношення відповідних активів із законодавством про платіжні послуги. Наявність стабілізаційного механізму, права на погашення та

масштаб використання активу повинні враховуватися при визначенні рівня державного контролю.

Податкове регулювання є ще одним структурним елементом майбутньої української моделі. Його завдання полягає не лише у забезпеченні фіскальних надходжень, але й у створенні умов, за яких легальна діяльність буде економічно раціональною для учасників ринку . Надмірне податкове або адміністративне навантаження в умовах глобальної доступності іноземної цифрової інфраструктури може стимулювати переміщення операцій за межі українського регульованого середовища.

Поряд із фінансовими ризиками цифровий ринок формує новий безпековий вимір державного регулювання. Залежність від інформаційно-комунікаційної інфраструктури означає, що забезпечення майнових прав учасників ринку безпосередньо пов'язане зі стійкістю цифрових систем. Європейський DORA демонструє трансформацію традиційного розуміння фінансової стабільності через включення до нього digital operational resilience. Для України такий підхід має особливу актуальність з огляду на необхідність забезпечення стійкості критичної цифрової інфраструктури.

Для України визначальним стратегічним напрямом повинна залишатися європейська інтеграція. MiCA та пов'язаний із ним масив acquis ЄС доцільно розглядати як основу для подальшої модернізації національного законодавства. Однак адаптація повинна мати не формальний, а функціональний характер. Завданням є не буквальне відтворення європейської термінології, а досягнення співставного рівня правової визначеності, захисту учасників ринку, наглядової ефективності та технологічної стійкості.

Перспективи розвитку правового регулювання цифрових активів в Україні повинні визначатися не прагненням максимально контролювати технологію, а здатністю держави створити стабільні правила для середовища, яке постійно змінюється. Саме поєднання правової визначеності та технологічної адаптивності, європейської нормативної сумісності та врахування

глобальних стандартів, свободи інновацій і належного рівня державного контролю має стати основою сучасної моделі регулювання ринку цифрових активів в Україні.

Список використаних джерел:

1. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 15. Ст. 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text(не набрав чинності)
2. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 25. Ст. 171. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text
3. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 10–11. Ст. 26. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні : проєкт Закону України від 24.04.2025 № 10225-д. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI12722I?an=4
5. Про обіг криптовалюти в Україні : проєкт Закону України від 06.10.2017 № 7183. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684
6. Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні : проєкт Закону України від 10.10.2017 № 7183-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62710
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами в Україні : проєкт Закону України від 14.09.2018 № 9083. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64597

8. Про віртуальні активи : проєкт Закону України від 11.06.2020 № 3637. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110

9. Мохнєв С. С. Правові підходи до визначення віртуальних активів у міжнародному праві та національній правовій доктрині. Академічні візії. 2025. № 44. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/2047

10. Шмигов М. О. Моделі правового регулювання платіжних систем: порівняльний аналіз. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 90. Ч. 2. С. 354–362. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.90.2.49. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/51.pdf

11. Редченко Я. О. Міжнародно-правове регулювання бірж цифрових валют у контексті сучасних світових стратегій. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2025. № 78. С. 69–73. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc78/15.pdf

12. Вознюк Н. І., Хмеляерж П. Виклики регулювання криптовалют у рамках українського правового поля. Український політико-правовий дискурс. 2025. № 14. DOI: 10.5281/zenodo.16899824. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.16899824

13. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets (MiCA). Official Journal of the European Union. 2023. L 150. P. 40–205. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj

14. Regulation (EU) 2023/1113 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on information accompanying transfers of funds and certain crypto-assets. Official Journal of the European Union. 2023. L 150. P. 1–39. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1113/oj

15. Regulation (EU) 2022/858 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on a pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology. Official Journal of the European Union. 2022. L 151. P. 1–33. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/858/oj

16. Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector (DORA). Official Journal of the European Union. 2022. L 333. P. 1–79. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj

17. Regulation (EU) 2024/1624 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing. Official Journal of the European Union. 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202401624

18. European Securities and Markets Authority. Final Report: Guidelines on the conditions and criteria for the qualification of crypto-assets as financial instruments. 2024. URL: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2024-12/ESMA75453128700-1323_Final_Report_Guidelines_on_the_conditions_and_criteria_for_the_qualification_of_CAs_as_FIs.pdf

19. Autorité des marchés financiers. The European Regulation Markets in Crypto-Assets (MiCA). URL: https://www.amf-france.org/en/news-publications/depth/mica

20. Skatteverket v David Hedqvist : Judgment of the Court of Justice of the European Union of 22 October 2015, Case C-264/14, ECLI:EU:C:2015:718. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62014CJ0264

21. OECD. Crypto-Asset Reporting Framework: 2025 Monitoring and Implementation Update. Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes. Paris : OECD, 2025. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/networks/global-forum-tax-transparency/crypto-asset-reporting-framework-monitoring-implementation-update-2025.pdf

22. Financial Action Task Force. Updated Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers. Paris : FATF, 2021. URL: https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-rba-virtual-assets-2021.html

23. Financial Action Task Force. Seventh Targeted Update on Implementation of the FATF Standards on Virtual Assets/VASPs. Paris : FATF, 2026. URL: https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-updated-virtualassets-vasps-2026.html

24. Guiding and Establishing National Innovation for U.S. Stablecoins Act (GENIUS Act) : Public Law 119-27, July 18, 2025. URL: https://www.govinfo.gov/app/details/PLAW-119publ27

25. Digital Asset Market Clarity Act of 2025 (CLARITY Act) : H.R. 3633, 119th Congress. URL: https://www.congress.gov/bill/119th-congress/house-bill/3633

26. SEC v. W. J. Howey Co., 328 U.S. 293 (1946). Supreme Court of the United States. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/328/293/

27. Securities and Exchange Commission v. Ripple Labs, Inc., Bradley Garlinghouse, and Christian A. Larsen : Case No. 1:20-cv-10832, U.S. District Court for the Southern District of New York. URL: https://www.sec.gov/enforcement-litigation/litigation-releases/lr-26369

28. Securities and Exchange Commission v. Terraform Labs Pte. Ltd. and Do Kwon : 684 F. Supp. 3d 170 (S.D.N.Y. 2023). URL: https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/new-york/nysdce/1%3A2023cv01346/594150/51/

29. Securities and Exchange Commission v. Coinbase, Inc. : 726 F. Supp. 3d 260 (S.D.N.Y. 2024). URL: https://www.sec.gov/newsroom/press-releases/2025-47

30. Commodity Futures Trading Commission v. Ooki DAO : No. 3:22-cv-05416-WHO, U.S. District Court for the Northern District of California, 2023. URL: https://www.cftc.gov/media/8736/enfookidaoorder060923/download

31. Scott H. S., Gulliver J., Kortje C. R. Implementing an Effective Cryptoasset Regulatory Framework in the United States. 2024. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4850232

32. Martino E. D. Comparative Cryptocurrencies and Stablecoins Regulation: A Framework for a Functional Comparative Analysis. European Banking Institute Working

Paper Series. 2023. No. 145. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4500090

33. Annunziata F. Crypto-Asset and Stablecoin Regulation: A Comparative Analysis of MiCAR, the United States GENIUS Act, and the UK Regulatory Framework. European Banking Institute Working Paper Series. 2026. No. 205. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=6459583

34. Porrata-Doria R. A., Sanz Bayón P. A Comparative Dissection of the Regulation of Crypto Investments and Securities Across the Atlantic. Temple University Legal Studies Research Paper. 2026. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=6394378

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ КІБЕРПРОСТОРУ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВ ТА ГЛОБАЛЬНИХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ

Латковський П.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції та прав людини
Чернівецького інституту«Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-2406-766X

Актуальність теми. Не раз задаємося питанням: чи встигає міжнародне право за темпами цифрової трансформації, чи не створюються нові виклики для міжнародної безпеки та правового регулювання? Досліджуючи дане питання спостерігаємо, що у цифрову епоху відбувається криза класичної моделі міжнародно-правового регулювання, тому що стрімка цифровізація сучасного світу та інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, не слід при цьому забувати й про широке впровадження штучного інтелекту, хмарних обчислень, великих даних та інших цифрових інновацій, докорінно трансформують характер міжнародних відносин. Кіберпростір перетворюється на один із ключових вимірів взаємодії держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій та інших учасників глобальних процесів, ставши не лише середовищем інформаційного обміну, а й сферою реалізації політичних, економічних, фінансових, оборонних і гуманітарних інтересів. У цих умовах забезпечення належного міжнародно-правового регулювання кіберпростору набуває особливої актуальності, оскільки саме від його ефективності значною мірою залежить підтримання міжнародного миру, безпеки та стабільності світового правопорядку.

Особливої гостроти проблема набула в умовах зростання кількості кібератак, використання кібероперацій як інструменту міждержавного протистояння та цифровізації критичної інфраструктури. Сьогодні кіберзагрози характеризуються не тільки транскордонним характером та високим рівнем технологічної складності, але й складністю встановлення їх походження, що істотно ускладнює застосування традиційних механізмів міжнародно-правової відповідальності. Практика останніх років засвідчує, що кіберпростір дедалі частіше використовується для здійснення деструктивного впливу на функціонування державних інституцій, енергетичних систем, фінансового сектору, транспортної інфраструктури, систем охорони здоров'я та інших об'єктів критичної інфраструктури, що актуалізує питання формування ефективного міжнародно-правового механізму забезпечення глобальної кібербезпеки.

Водночас розвиток цифрових технологій супроводжується переосмисленням класичних категорій міжнародного права, насамперед державного суверенітету, юрисдикції, невтручання у внутрішні справи держав, міжнародної відповідальності та співробітництва. Однією з найбільш дискусійних сучасних концепцій є концепція цифрового суверенітету, яка відображає прагнення держав забезпечити ефективний захист власної цифрової інфраструктури, інформаційних ресурсів та національних інтересів у кіберпросторі. Разом із тим відсутність єдиного міжнародно-правового розуміння змісту цифрового суверенітету та меж його реалізації породжує численні, як теоретичні, так і практичні проблеми, пов'язані з балансом між суверенними правами держав, забезпеченням відкритості глобального Інтернету, міжнародним співробітництвом і захистом прав людини.

Актуальність теми дослідження зумовлюється також фрагментарністю сучасного міжнародно-правового регулювання кіберпростору. Попри визнання застосовності Статуту ООН та загальновизнаних принципів міжнародного права до діяльності держав у цифровому середовищі, універсальний міжнародний договір, який би

комплексно визначав міжнародно-правовий режим кіберпростору, наразі відсутній. Наявна система правового регулювання ґрунтується на поєднанні норм загального міжнародного права, спеціальних міжнародних договорів, документів міжнародних організацій, актів «м'якого права», технічних стандартів і практики держав, що не завжди забезпечує належний рівень правової визначеності та ефективності міжнародно-правового регулювання.

Особливого значення вищезазначені проблеми набувають для України, яка в умовах триваючої збройної агресії російської федерації стала однією з держав, що зазнає систематичних комплексних кібератак на об'єкти державного управління, на енергетику та критичну інфраструктуру. Досвід нашої країни свідчить про нерозривний взаємозв'язок між кібербезпекою, національною безпекою та міжнародним правом, а також підтверджує необхідність подальшого розвитку міжнародно-правових механізмів запобігання, реагування та відповідальності за міжнародно-протиправні діяння у кіберпросторі. Водночас євроінтеграційний курс України обумовлює необхідність гармонізації національного законодавства з сучасними міжнародними та європейськими стандартами у сфері кібербезпеки, а також захисту цифрової інфраструктури та цифрового врядування.

Таким чином, актуальність теми дослідження визначається потребою комплексного переосмислення міжнародно-правового режиму кіберпростору в умовах цифрової трансформації міжнародних відносин, розвитку концепції цифрового суверенітету, зростання глобальних кіберзагроз і необхідності вдосконалення міжнародно-правових механізмів забезпечення кібербезпеки. Наукове осмислення зазначених процесів має не лише теоретичне, а й вагоме практичне значення, оскільки сприятиме формуванню сучасної концепції міжнародно-правового регулювання кіберпростору, здатної забезпечити баланс між суверенними інтересами держав, захистом прав людини, міжнародною безпекою та сталим розвитком глобального цифрового середовища.

1. Теоретико-правові засади формування міжнародно-правового режиму кіберпростору

Досліджуючи теоретико-правові засади формування міжнародно-правового режиму кіберпростору, розглянемо, перш за все, генезу самого поняття кіберпростору та визначимо його міжнародно-правову природу.

Відмічаючи те, що поява кіберпростору, як нового середовища здійснення суспільних відносин, стала одним із найважливіших наслідків розвитку інформаційно-комунікаційних технологій кінця XX – початку XXI століття, відмітимо й стрімку цифровізацію як фінансової системи, так і міжнародних відносин, що спричинила формування принципово нового простору взаємодії суб'єктів міжнародного права, який не має традиційних територіальних меж, але водночас істотно впливає на реалізацію державного суверенітету, міжнародну безпеку та стабільність світового правопорядку.

На відміну від сухопутного, морського, повітряного чи космічного простору, кіберпростір не є природним середовищем. Його існування забезпечується сукупністю цифрових технологій, комп'ютерних мереж, інформаційних систем, телекомунікаційної інфраструктури та програмного забезпечення, які функціонують завдяки глобальному інформаційному обміну. Саме ця особливість значною мірою ускладнює визначення його міжнародно-правового статусу та вироблення єдиного підходу до правового регулювання.

У сучасній науковій літературі поняття «кіберпростір» використовується доволі часто і хоча воно введено в науковий обіг відносно недавно, але трактується по-різному.

Аналізуючи історію питання міжнародно-правового розуміння кіберпростору, науковці відмічають[19], що термін «кіберпростір» увійшов у науковий обіг завдяки як професору Університету науки і технологій Пекіна ХуаншеньгНінг, який у своїй праці «A BriefHistoryofCyberspace» стверджує, що термін «кіберпростір» походить від древньогрецького слова

«kybernetes», так і датської художниці Сюзанни Уссінг та архітектору КарстенуХоффом у художньому творі «AtelierCyberspace» (1960 р.), «де поняття кіберпростору стосується серії інсталяцій і зображень, які називаються «сенсорними просторами», що представляють відкритий фізичний простір, який може розуміти та адаптуватися до різноманітної поведінки чи змін людей та інших матеріалів у просторі».

Інші науковці[15]зазначають, що вперше дане поняття було придумано та використано канадським письменником-фантастом Вільямом Гібсоном у оповіданні «Палаючий Хром» в 1982 р., сюжет якого є частиною з трилогії «Кіберпростір»[36]. Науково-фантастична творчість В. Гібсона дала можливість набути концепту «кіберпростору» широкого суспільного та наукового поширення, поступово трансформувавшись із художньої метафори у самостійний об'єкт наукового осмислення та правової доктрини. Його концептуалізація істотно вплинула на формування сучасних уявлень про цифрове середовище як особливий просторово-часовий феномен, у межах якого здійснюються різноманітні суспільні відносини. Водночас багатогранність і динамічність цього явища зумовили відсутність уніфікованого підходу до визначення його змісту та правової природи. Так, за оцінкою американського експерта Ф. Д. Крамера, у західній науковій доктрині сформульовано близько 28 визначень поняття «кіберпростір» [41], що свідчить про складність його однозначної концептуалізації та необхідність подальшого теоретико-правового осмислення в контексті розвитку міжнародного права.

Таким чином, сформований спочатку в межах художньої літератури як концептуальна модель нового цифрового середовища, термін кіберпростору поступово набув реального соціального, технологічного та правового виміру, що зумовило необхідність його нормативно-правового врегулювання на національному та міжнародному рівнях.

Водночас сучасна динаміка розвитку цифрових технологій, зростання кіберзагроз і транснаціональний

характер кіберінцидентів актуалізували питання постійного вдосконалення правових механізмів захисту кіберпростору та адаптації національних і міжнародно-правових норм до нових викликів у сфері кібербезпеки.

І сьогодні одні автори розглядають його як глобальне середовище, утворене взаємопов'язаними інформаційними мережами [1, с. 56; 5, с.194; 18, с. 238], як соціотехнічну систему, правовий режим і арену політичного протиборства [2, с. 125], інші – як новий соціально-правовий простір [23, с. 61], у межах якого виникають, змінюються та припиняються суспільні відносини. Останній підхід набуває дедалі більшого поширення, оскільки сучасний кіберпростір перестав бути лише сукупністю комп'ютерних мереж, перетворившись на окреме середовище реалізації політичних, економічних, військових, фінансових та гуманітарних процесів.

Важливим етапом розвитку доктрини стало нормативне визначення кіберпростору в документах окремих держав та міжнародних організацій. Зокрема, у документах НАТО[24]кіберпростір визначається як глобальний цифровий простір, що складається з взаємопов'язаних інформаційних систем, мереж, цифрових пристроїв та даних, які забезпечують функціонування інформаційного суспільства.

Аналогічного підходу дотримуються Європейський Союз, Рада Європи та Організація Об'єднаних Націй, які дедалі частіше використовують поняття кіберпростору не лише як технологічної категорії, але й як нового середовища міжнародної взаємодії. Так, в документі «CybersecurityStrategyoftheEuropeanUnion: AnOpen, SafeandSecureCyberspace» кіберпростір розглядається як віртуальний простір, в якому «циркулюють» електронні дані світових інформаційно-комунікаційних технологічних мереж [40]. Про це відмічається і в дослідженнях науковців [7, с. 269-271].

Кіберпростір, як віртуальний простір, розглядає і національне законодавство, а саме Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», де кіберпростір визначається як середовище (віртуальний

простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних[17].

Зосереджуючи увагу на тому, що особливістю кіберпростору є поєднання матеріальної та нематеріальної складових, відмітимо те, що його фізичну основу утворюють сервери, центри обробки даних, кабельні мережі, супутникові системи зв'язку, телекомунікаційне обладнання та інша критична цифрова інфраструктура. Разом із цим, функціонування кіберпростору неможливе без програмного забезпечення, цифрових платформ, інформаційних ресурсів, алгоритмів штучного інтелекту, хмарних технологій та потоків даних, які не мають територіальної прив'язки та постійно переміщуються між юрисдикціями різних держав.

Саме поєднання матеріального та цифрового компонентів обумовлює специфіку міжнародно-правового регулювання кіберпростору. Якщо фізичні елементи інфраструктури перебувають під суверенітетом конкретної держави, то інформаційні потоки, цифрові сервіси та мережеві взаємодії здебільшого мають транскордонний характер. У результаті виникає ситуація, коли на одні й ті самі правовідносини одночасно поширюється юрисдикція кількох держав, що породжує численні міжнародно-правові колізії.

Особливої важливості та актуальності ця проблема набула внаслідок цифрової трансформації світової економіки, яка стала об'єктом дослідження на світовому просторі [11; 13; 20].

Значна частина міжнародної торгівлі, банківських операцій, електронних платежів, функціонування фондових ринків, державних інформаційних систем і навіть критичної інфраструктури сьогодні здійснюється із використанням цифрових технологій. Відтак будь-яке порушення функціонування кіберпростору потенційно

здатне спричинити не лише інформаційні, а й економічні, гуманітарні та безпекові наслідки глобального масштабу.

Не слід забувати й те, що не менш важливою особливістю кіберпростору є множинність його суб'єктів. Якщо класичне міжнародне право переважно регулює відносини між державами та міжнародними організаціями, то сучасний кіберпростір функціонує за активної участі приватних корпорацій, операторів електронних комунікацій, провайдерів хмарних сервісів, цифрових платформ, транснаціональних технологічних компаній та окремих користувачів. Такі суб'єкти хоча й не мають традиційної міжнародної правосуб'єктності, однак істотно впливають на розвиток міжнародних інформаційних відносин та формування правил поведінки у цифровому середовищі.

У цьому контексті дедалі більшого значення набуває концепція багатостороннього управління (multistakeholdergovernance), відповідно до якої забезпечення стабільного функціонування кіберпростору не може здійснюватися виключно державами. Ефективного регулювання потребує взаємодія міжнародних організацій, держав, приватного сектору та громадянського суспільства. Такий підхід відображає сучасні тенденції розвитку глобального цифрового управління та враховує специфіку самого кіберпростору як відкритої й децентралізованої системи.

У міжнародно-правовій доктрині поступово сформувався підхід, згідно з яким кіберпростір не є окремим об'єктом міжнародного права на зразок відкритого моря чи космічного простору. Натомість він розглядається як особливе середовище застосування чинних норм міжнародного права, у межах якого реалізуються права й обов'язки держав, міжнародних організацій та інших учасників міжнародних відносин. Такий підхід знайшов відображення у висновках Групи урядових експертів ООН (UN GGE)та Відкритої робочої групи ООН (OEWG)[35], які підтвердили, що Статут ООН і загальновизнані принципи міжнародного права повною мірою поширюються на діяльність держав у кіберпросторі.

Разом із тим, розвиток цифрових технологій виявив певну недостатність традиційних міжнародно-правових механізмів. Вище ми вже згадували про відсутність універсального міжнародного договору, який би комплексно визначав правовий режим кіберпростору. На наше переконання цепризводить до формування так званого фрагментованого регулювання, що зумовлює неоднозначність тлумачення окремих принципів, зокрема щодо здійснення суверенітету, атрибуції кібератак, меж самооборони у кіберпросторі та міжнародної відповідальності держав.

Сучасний етап розвитку міжнародного права, на наше переконання, дає підстави розглядати міжнародно-правовий режим кіберпростору як комплексний правовий режим, що формується на основі взаємодії норм міжнародного публічного права, міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права та міжнародного інформаційного права. Його особливість простежується в тому, що він регулює не окремий матеріальний об'єкт, а специфічне цифрове середовище, яке забезпечує функціонування сучасного інформаційного суспільства та є невід'ємною складовою глобальної безпеки.

У працях дослідників, присвячених аналізу кіберпростору як нового виміру геополітичного суперництва, зазначається, що цифрове середовище зумовлює трансформацію характеру міжнародної конкуренції, у межах якої держави поступово втрачають монопольний контроль над застосуванням сили, тоді як дедалі більшого значення набувають асиметричні, децентралізовані та нелінійні форми впливу, тож у цьому контекстіособливої актуальності набуває розроблення національної кіберстратегії, здатної поєднати технологічну адаптивність із превентивними механізмами забезпечення безпеки в умовах динамічних глобальних трансформацій[6].

Генеза поняття кіберпростору свідчить про поступову еволюцію його сприйняття – від технічної інфраструктури до самостійного об'єкта міжнародно-правового

осмислення. Розвиток цифрових технологій, посилення транскордонного характеру інформаційних процесів [16], зростання кількості кібератак [21] і використання кібероперацій, як інструменту міжнародного протистояння [3], обумовлюють необхідність подальшого вдосконалення міжнародно-правового режиму кіберпростору. Це потребує не лише адаптації класичних принципів міжнародного права до цифрової реальності, а й вироблення нових універсальних підходів до забезпечення кібербезпеки, захисту цифрового суверенітету держав та підтримання міжнародного миру і безпеки.

Саме основою правового режиму кіберпростору і виступають принципи міжнародного права. Не доводиться сумніватися в тому, що формування міжнародно-правового режиму кіберпростору безпосередньо пов'язане із застосуванням фундаментальних принципів міжнародного права, які становлять основу сучасного міжнародного правопорядку. Незважаючи на стрімкий розвиток цифрових технологій та появу нових форм міждержавної взаємодії у кіберпросторі, міжнародне співтовариство дотримується позиції, відповідно до якої кіберпростір не перебуває поза межами дії міжнародного права. Навпаки, діяльність держав у цифровому середовищі повинна здійснюватися відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, закріплених насамперед у Статуті Організації Об'єднаних Націй та Декларації про принципи міжнародного права 1970 року.

Особливого значення ця позиція набула після ухвалення низки доповідей Групи урядових експертів ООН (UnitedNationsGroupofGovernmentalExperts, UN GGE) [43] та Відкритої робочої групи ООН (Open-endedWorkingGroup, OEWG) [44], у яких було підтверджено, що Статут ООН і чинне міжнародне право застосовуються до діяльності держав у кіберпросторі. Водночас міжнародна практика свідчить, що застосування класичних принципів міжнародного права до цифрового середовища нерідко породжує нові проблеми правового тлумачення, що пов'язані з відсутністю територіальних межта транскордонним характером цифрових комунікацій.

У зв'язку з цим принципи міжнародного права набувають подвійного значення. З одного боку, вони забезпечують правову визначеність та безперервність міжнародного правопорядку, а з іншого – потребують адаптації до нових реалій цифрового розвитку. Саме тому сучасна доктрина міжнародного права дедалі частіше розглядає принципи міжнародного права не лише як фундаментальні засади міжнародного співіснування держав, а й як універсальні критерії оцінки правомірності поведінки суб'єктів міжнародного права у кіберпросторі.

Розглянемо окремі з цих принципів.

1) Принцип суверенної рівності та державного суверенітету

Одним із фундаментальних принципів міжнародного права, що визначає правовий режим кіберпростору, є принцип суверенної рівності держав. Його зміст закріплено у статті 2 Статуту ООН та конкретизовано у Декларації про принципи міжнародного права 1970 року. У традиційному розумінні державний суверенітет означає верховенство державної влади в межах власної території та незалежність держави у міжнародних відносинах.

Важливо зауважити, що розвиток цифрових технологій істотно ускладнив практичну реалізацію цього принципу. На відміну від фізичного простору, кіберпростір не має чітко визначених державних кордонів, а інформаційні потоки, цифрові сервіси та електронні комунікації постійно перетинають юрисдикції багатьох держав. Це породило наукову дискусію щодо існування так званого цифрового суверенітету (*digitalsovereignty*) [42], який дедалі частіше розглядається як складова загального державного суверенітету[4; 9; 10; 22; 25].

Досліджуючи цифровий суверенітет держави як сучасний правовий феномен та один із нових вимірів забезпечення національної безпеки нами у попередніх роботах було відмічено, що цифровий суверенітет доцільно розглядати не як альтернативу класичному державному суверенітету, а як його сучасну функціональну проекцію у цифровому середовищі, що охоплює здатність держави самостійно визначати правові засади функціонування

національного цифрового простору, забезпечуючи контроль над критичною цифровою інфраструктурою та захищаючи інформаційні ресурси й дані, здатність гарантувати кібербезпеку та здійснювати юрисдикцію щодо цифрових процесів у межах, визначених міжнародним правом.

У міжнародно-правовій доктрині цифровий суверенітет розуміється як право держави самостійно визначати правила функціонування цифрової інфраструктури, забезпечувати захист власного інформаційного простору, регулювати обробку даних та гарантувати кібербезпеку відповідно до міжнародного права. Водночас реалізація цифрового суверенітету не повинна призводити до свавільного обмеження глобального інформаційного обміну або порушення міжнародних зобов'язань держави.

Особливого значення принцип суверенітету набув після оприлюднення TallinnManual3.0[46], автори якого обґрунтовують, що державний суверенітет поширюється також на кіберінфраструктуру, розташовану на території держави. Окрім того, міжнародна практика ще не виробила єдиного підходу до питання, чи будь-яке несанкціоноване проникнення до інформаційних систем іншої держави автоматично становить порушення принципу суверенітету.

Саме тому сучасна практика свідчить про поступову трансформацію класичного територіального розуміння суверенітету у функціональну модель, за якої предметом міжнародно-правового захисту стає не лише територія держави, а й її цифрова інфраструктура, державні інформаційні ресурси, критичні інформаційні системи та цифрові дані.

2) Принцип незастосування сили

Одним із найбільш дискусійних питань міжнародного кіберправа є застосування принципу незастосування сили до кібероперацій.

Відповідно допункту 4статті 2 Статуту ООН [26] усі держави зобов'язані утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави.

Тривалий час застосування сили асоціювалося виключно із використанням традиційних видів озброєння. Проте розвиток кібероперацій поставив питання про можливість визнання окремих кібератак формою застосування сили у розумінні міжнародного права. Досліджуючи понятійний апарат з питань кібероборони, вчені вказують, що на сучасному етапі основними формами дій у кіберпросторі є кібероперація та кіберудар, а способами дій у кіберпросторі – кібернаступ та кібероборона і якщо під кібернаступом розуміються наступальні дії в кіберпросторі, а під кібероборoною – оборонні дії в кіберпросторі, то кібероперація – це сукупність узгоджених та взаємопов'язаних за ціллю, місцем та часом впливу кіберударів, які проводяться за єдиним задумом та планом для вирішення завдань у кіберпросторі. [14]

Сучасна міжнародно-правова доктрина виходить із того, що визначальним є не спосіб здійснення впливу, а масштаб і наслідки кібероперації. Якщо наслідки кібератаки є співставними з наслідками застосування традиційної зброї – зокрема призводять до загибелі людей, масштабного руйнування критичної інфраструктури, припинення функціонування систем енергозабезпечення, транспорту, охорони здоров'я або фінансової системи, – така кібероперація може кваліфікуватися як застосування сили. Досліджуючи кібероперації в світлі права держави на самооборону, О.П. Заставна зазначає, що практика російсько-української війни засвідчує зростання ролі кібероперацій як інструменту ведення збройного конфлікту та актуалізує питання їхньої міжнародно-правової кваліфікації[8]. Дійсно, варто погодитися з автором у тому, що масштабні кібератаки, спрямовані проти державних органів, об'єктів критичної інфраструктури та інших стратегічно важливих інформаційних систем, здатні спричиняти наслідки, співмірні за своїм характером і впливом із наслідками традиційного застосування сили, що зумовлює необхідність визначення критеріїв їх правової оцінки крізь призму норм міжнародного права, зокрема положень щодо заборони застосування сили, принципу

невтручання та міжнародно-правової відповідальності держав.

Саме цей підхід поступово формується у міжнародній практиці та підтримується більшістю держав, хоча універсального міжнародного визначення поняття «кібероперація, що становить застосування сили», поки що не існує.

3) Принцип невтручання у внутрішні справи держав

Не менш важливе значення має принцип невтручання, який забороняє державам здійснювати примусовий вплив на питання, що належать до внутрішньої компетенції іншої держави.

У цифровому середовищі порушення цього принципу може проявлятися через:

– втручання у виборчі процеси;

– маніпулювання державними інформаційними ресурсами;

– кібератаки на органи державної влади;

– інформаційні операції, спрямовані на дестабілізацію державного управління;

– незаконне втручання у функціонування державних реєстрів.

Особливістю сучасних кібероперацій є те, що вони нерідко здійснюються не безпосередньо державами, а через приватні структури, хакерські угруповання або проксі-суб'єктів. Це істотно ускладнює встановлення факту міжнародно-протиправного діяння та застосування механізмів міжнародної відповідальності.

У зв'язку з цим міжнародне право дедалі більше уваги приділяє правилам атрибуції поведінки недержавних суб'єктів державі, якщо буде доведено, що вони діяли за її вказівками, під ефективним контролем або з її суттєвою підтримкою.

Не менш важливими слід визнати й такі принципи, як:

принцип належної обачності (duediligence)–сьогодні це один із найдинамічніших напрямів розвитку міжнародного кіберправа; цей принцип у кіберпросторі передбачає обов'язок держави вживати розумних і необхідних заходів для запобігання використанню

території, інфраструктури та ресурсів, що перебувають під її юрисдикцією або контролем, для здійснення кібероперацій, здатних завдати шкоди іншим державам. Значення цього принципу зумовлене транскордонним характером кіберзагроз і необхідністю забезпечення відповідальної поведінки держав у цифровому середовищі. Його реалізація передбачає не абсолютний обов'язок держави гарантувати відсутність кіберінцидентів, а вимогу докладати належних зусиль для їх попередження, виявлення та припинення. Водночас принцип належної обачності є важливим елементом формування міжнародно-правового механізму відповідальної поведінки держав у кіберпросторі та запобігання використанню цифрової інфраструктури для міжнародно-протиправної діяльності;

принцип мирного вирішення міжнародних спорів– має особливе значення, оскільки може бути безпосередньо адаптований до врегулювання кіберконфліктів та кібероперацій між державами; принцип означає обов'язок держав вирішувати будь-які міжнародні спори виключно мирними засобами, не ставлячи під загрозу міжнародний мир, безпеку та справедливість; нормативною основою принципу є насамперед ст. 2 Статуту ООН, відповідно до якої держави повинні вирішувати свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не наражати на небезпеку міжнародний мир, безпеку і справедливість; важливе значення має також ст. 33 Статуту ООН, яка закріплює перелік мирних засобів: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи угод та інші мирні засоби за вибором сторін. Маючи подвійну природу, з одного боку, він встановлює позитивний обов'язок держав – використовувати мирні засоби врегулювання спорів, а з іншого – він пов'язаний із забороною застосування сили, оскільки мирне вирішення спорів є одним із механізмів запобігання силовій ескалації міжнародних конфліктів;

принцип міжнародної відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння у кіберпросторі– як прояв загального принципу міжнародної відповідальності держав, адаптований до специфічних умов цифрового

середовища; його функціональне призначення полягає у забезпеченні невідворотності правових наслідків порушення міжнародних зобов'язань у кіберпросторі, формуванні належних механізмів атрибуції кібероперацій державам та відновленні міжнародного правопорядку у разі його порушення; водночас ефективність реалізації цього принципу безпосередньо залежить від подальшого розвитку міжнародно-правових норм щодо атрибуції, належної обачності, юрисдикції та форм відповідальності держав у цифровому середовищі.

Саме ці принципи, на нашу думку, дозволяють сформувати цілісну концепцію міжнародно-правового режиму кіберпростору та показують, що цифрова епоха не скасовує фундаментальних засад міжнародного права, а зумовлює їхню еволюцію та адаптацію до нових технологічних і безпекових реалій.

Досліджуючи трансформацію міжнародно-правового режиму кіберпростору, необхідно звернути увагу на систему джерел міжнародного кіберправа, яке вважаємо принциповим, оскільки дозволяє показати, що міжнародне кіберправо формується не одним спеціалізованим договором, а комплексною системою міжнародно-правових та інших нормативних джерел.

Сучасна доктрина все частіше характеризує систему джерел міжнародного кіберправа як поліцентричну або багаторівневу, оскільки вона формується не лише державами, а й міжнародними організаціями, регіональними інтеграційними об'єднаннями, експертними групами та навіть приватним сектором. Такий підхід відображає специфіку кіберпростору як глобального цифрового середовища, що не обмежується територіальними кордонами окремих держав.

Систему джерел міжнародного кіберправа доцільно визначати як сукупність міжнародно-правових актів, міжнародних звичаїв, загальних принципів права, судової практики та доктринальних положень, які регулюють поведінку держав та інших суб'єктів міжнародного права у кіберпросторі, визначають їхні права й обов'язки та

встановлюють правові наслідки порушення відповідних міжнародних зобов'язань.

Особливістю цієї системи є те, що міжнародне кіберправо не має єдиного універсального кодифікованого джерела, яке б комплексно регулювало всі аспекти функціонування кіберпростору. Тому його нормативна база формується поступово шляхом адаптації загальних норм міжнародного права до цифрового середовища та розвитку спеціалізованих міжнародних і регіональних нормативних актів.

Умовно систему джерел міжнародного кіберправа можна представити через такі групи.

Основоположні джерела загального міжнародного права – Статут ООН, міжнародні договори, міжнародно-правовий звичай та загальні принципи міжнародного права. Саме вони визначають базові правила поведінки держав у кіберпросторі, зокрема принципи суверенітету, невтручання, мирного вирішення спорів, заборони застосування сили та міжнародної відповідальності держав.

Статут ООН є фундаментальним джерелом міжнародного регулювання кіберпростору.Разом із тим, незважаючи на відсутність у Статуті Організації Об'єднаних Націй будь-яких згадок про кіберпростір, саме його положення становлять основу сучасного міжнародно-правового регулювання діяльності держав у цифровому середовищі. Статут закріплює принципи суверенної рівності держав, незастосування сили, мирного вирішення міжнародних спорів, невтручання у внутрішні справи та добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Ці принципи, як підтверджено у доповідях Групи урядових експертів ООН (UN GGE) [47], та Відкритої робочої групи ООН (OEWG) [44], повною мірою застосовуються і до кіберпростору.

Хоча зазначені документи не є юридично обов'язковими, вони фактично сформували сучасне бачення міжнародного співтовариства щодо застосування міжнародного права у кіберпросторі. Саме в цих документах було вперше офіційно підтверджено, що норми

Статуту ООН поширюються на діяльність держав у цифровому середовищі.

Крім того, експерти ООН сформулювали добровільні норми відповідальної поведінки держав у кіберпросторі, які поступово набувають значення міжнародних стандартів належної практики. Вони охоплюють питання захисту критичної інфраструктури, міжнародного співробітництва, запобігання ескалації конфліктів, обміну інформацією про кіберзагрози та розвитку довіри між державами.

Особливість Статуту ООН полягає в його універсальному характері. Він не регулює окремі види цифрової діяльності, проте визначає загальні межі правомірної поведінки держав. Це дозволяє адаптувати його положення до нових технологічних викликів без необхідності внесення змін до самого документа.

Важливим джерелом спеціального регулювання виступають міжнародні договори, щобезпосередньо або опосередковано регулюють кіберпростір. До них належать, зокрема, міжнародні акти у сфері боротьби з кіберзлочинністю, захисту даних, міжнародного співробітництва та електронних комунікацій.

Серед міжнародних договорів особливе місце займає Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність 2001 року (Будапештська конвенція)[27], яка стала першим міжнародним договором, спрямованим на боротьбу з кіберзлочинністю. Конвенція встановила мінімальні стандарти криміналізації окремих видів протиправної діяльності у кіберпросторі, визначила процесуальні механізми отримання електронних доказів та заклала правові засади міжнародного співробітництва між компетентними органами держав.

Подальший розвиток міжнародного договірного регулювання пов’язаний із прийняттям Другого додаткового протоколу до Будапештської конвенції[28], який спрямований на вдосконалення механізмів міжнародного співробітництва та спрощення доступу до електронних доказів у транскордонних кримінальних провадженнях.

Водночас зазначені договори регулюють переважно питання кримінально-правової протидії кіберзлочинності та не охоплюють проблеми міжнародної відповідальності держав, застосування сили у кіберпросторі чи міжнародної кібербезпеки. Це свідчить про існування прогалин у договірному регулюванні та обумовлює необхідність подальшої кодифікації міжнародного кіберправа.

До регіональних джерел належатьпередусім нормативні акти Європейського Союзу та Ради Європи. Особливе значення мають акти ЄС у сфері кібербезпеки, захисту персональних даних, цифрових послуг та стійкості критичної інфраструктури. Вони формують регіональні стандарти цифрового регулювання, які дедалі більше впливають на розвиток міжнародного кіберправа.

Європейський Союз, який сформував одну з найрозвиненіших систем правового регулювання цифрової безпеки, здійснює вагомий внесок у розвиток міжнародного правового режиму кіберпростору.Право ЄС охоплює широке коло нормативних актів, спрямованих на забезпечення кіберстійкості, захист мережевих та інформаційних систем, регулювання цифрових послуг, захист персональних даних та функціонування цифрового ринку. Особливе значення мають Директива NIS 2[29], Регламент про кіберсолідарність[34], Регламент про кіберстійкість (CyberResilienceAct) [32], Регламент про цифрові послуги (DigitalServicesAct) [30], Регламент про цифрові ринки (DigitalMarketsAct) [31], а також Регламент про штучний інтелект (AI Act) [33].

Зазначені акти мають не лише регіональне значення, а й суттєво впливають на формування міжнародних стандартів цифрового регулювання. Для України їх значення зростає у зв’язку з процесом адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу в рамках євроінтеграції.

Однією з характерних рис сучасного міжнародно-правового регулювання кіберпростору є істотне зростання ролі так званого «м’якого права» (softlaw). Розглядаючи міжнародні акти «м'якого права», до яких належатьрезолюції Генеральної Асамблеї ООН, документи Ради Безпеки ООН, доповіді та рекомендації міжнародних

організацій, політичні декларації, рамкові принципи та інші документи, зазначимо, що вони на відміну від міжнародних договорів не створюють юридично обов'язкових норм, однак істотно впливають на формування міжнародної практики держав.

Найвідомішим серед таких документів є TallinnManual 2.0 ontheInternationalLawApplicabletoCyberOperations[45]. Незважаючи на відсутність офіційного статусу міжнародного договору, цей документ став одним із найавторитетніших доктринальних джерел тлумачення міжнародного права у сфері кібероперацій. Його положення широко використовуються урядами держав, міжнародними організаціями, судами, науковцями та практиками під час оцінки правомірності поведінки держав у кіберпросторі.

Водночас дедалі більшого значення набувають стандарти, розроблені Міжнародною організацією зі стандартизації (ISO) [37], Міжнародним союзом електрозв'язку (ITU) [38], Інтернет-корпорацією з присвоєння імен і номерів (ICANN) [39], а також іншими міжнародними технічними організаціями. Хоча такі документи не належать до класичних джерел міжнародного права, вони формують технічну основу функціонування глобального кіберпростору та опосередковано впливають на міжнародно-правове регулювання.

Особливого значення через відсутність універсальної кодифікації кіберпростору набуває міжнародно-правовий звичай. Саме звичаєві норми дозволяють поширити загальні принципи міжнародного права на нові форми цифрової діяльності та визначити правомірність або неправомірність певних дій держав у кіберпросторі.

У визначенні змісту та тлумаченні міжнародно-правових норм допоміжну роль відіграє судова та арбітражна практика, зокрема щодо суверенітету, невтручання, міжнародної відповідальності та застосування сили у кіберпросторі.

Аналізуючи сучасну практикуможна констатувати, що система джерел міжнародного права у сфері кіберпростору поступово еволюціонує від класичної моделі, заснованої

переважно на міжнародних договорах і звичаях, до багаторівневої моделі регулювання, у якій взаємодіють універсальні та регіональні міжнародно-правові акти, документи міжнародних організацій, акти «м'якого права», технічні стандарти й усталена практика держав.

Отже, на нашу думку, система джерел міжнародного кіберправа характеризується багаторівневістю, фрагментарністю та динамічністю розвитку. Її основу становлять загальновизнані норми і принципи міжнародного права, доповнені спеціалізованими міжнародними договорами, міжнародно-правовими звичаями, актами «м'якого права», регіональними нормативними механізмами та доктринальними підходами. Відсутність універсального кодифікованого міжнародного договору, який би комплексно визначав правовий статус кіберпростору та правила поведінки його суб'єктів, зумовлює необхідність системного застосування вже сформованих норм міжнародного права до цифрового середовища. У цьому контексті сучасне міжнародне кіберправо доцільно розглядати не як ізольовану нормативну систему, а як динамічний напрям розвитку міжнародного права, що формується на перетині загальних міжнародно-правових норм, спеціального договірного регулювання та нових міжнародних стандартів відповідальної поведінки держав у кіберпросторі.

Адаптація до особливостей цифрової епохи, робить кіберпростір динамічним та технологічно мінливим середовищем, у якому традиційні договірні механізми часто не встигають реагувати на появу нових загроз. Саме тому дедалі більшого значення набувають гнучкі форми міжнародного регулювання, здатні оперативно формувати стандарти належної поведінки держав та інших учасників цифрових відносин.

У цьому контексті міжнародно-правовий режим кіберпростору слід розглядати як відкриту систему норм, що поєднує класичні джерела міжнародного права із сучасними інструментами глобального цифрового управління. Такий підхід забезпечує необхідний баланс між стабільністю міжнародного правопорядку та здатністю

міжнародного права реагувати на швидкі технологічні зміни.

Тож, вважаємо,що міжнародно-правовий режим кіберпростору поступово трансформується у комплексну систему глобального цифрового врядування, у межах якої взаємодіють міжнародно-правові, технічні, інституційні та етичні регулятори. Особливістю такого режиму є поєднання обов'язкових норм міжнародного права, рекомендаційних стандартів, технічних протоколів і практики багатостороннього управління, що забезпечує адаптивність правового регулювання до стрімкого розвитку цифрових технологій.

Якщо раніше його розвиток ґрунтувався переважно на застосуванні класичних принципів міжнародного права до цифрового середовища, то нині, перебуваючи на етапі докорінної трансформації, на нього впливають нові чинники: цифровий суверенітет держав, стрімкий розвиток штучного інтелекту, зростання ролі приватних технологічних компаній, цифровізація критичної інфраструктури та використання кібероперацій як інструменту міждержавного протистояння.

Отже, міжнародно-правовий режим кіберпростору– це комплексний, динамічний правовий режим, що формується на перетині міжнародного публічного права, міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного інформаційного права і спрямований на забезпечення балансу між цифровим суверенітетом держав, свободою глобального інформаційного обігу та міжнародною кібербезпекою.

Тож покажемо, як ці принципи трансформуються під впливом сучасних цифрових викликів.

2. Цифровий суверенітет держав як детермінантатрансформації міжнародно-правового режиму кіберпростору

Сучасний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, цифровізація публічного управління, поширення штучного інтелекту, хмарних технологій, транскордонних потоків даних та цифрових платформ

істотно трансформували, як було показано вище, уявлення про державний суверенітет як одну з фундаментальних категорій міжнародного права. Якщо традиційно суверенітет асоціювався насамперед із територіальним верховенством державної влади, то розвиток кіберпростору зумовив необхідність переосмислення його змісту з урахуванням нових цифрових реалій.

Одним із наслідків такої трансформації стало формування концепції цифрового суверенітету (*digitalsovereignty*), яка протягом останнього десятиліття стала предметом активних наукових дискусійта міжнародно-правових досліджень. Попри відсутність універсального визначення цього поняття в міжнародному праві, цифровий суверенітет дедалі частіше розглядається як здатність держави самостійно визначати засади функціонування власного цифрового середовища, забезпечувати кібербезпеку, здійснювати юрисдикцію щодо цифрової інфраструктури та захищати права й інтереси своїх громадян у кіберпросторі.

Водночас сучасна доктрина не є одностайною щодо співвідношення понять «державний суверенітет» і «цифровий суверенітет». Частина науковців вважає цифровий суверенітет самостійною концепцією, що виникла під впливом цифрової трансформації міжнародних відносин. Інші дослідники розглядають його як функціональний прояв загального державного суверенітету у цифровому середовищі. На нашу думку, більш переконливою є друга позиція. Цифровий суверенітет не створює нового виду суверенітету, а відображає особливості реалізації суверенних прав держави в умовах цифровізації суспільства, економіки та міжнародних відносин.

У міжнародно-правовому вимірі цифровий суверенітет охоплює кілька взаємопов'язаних складових. По-перше, це здійснення юрисдикції щодо цифрової інфраструктури, розташованої на території держави. По-друге, забезпечення кібербезпеки державних інформаційних ресурсів, критичної інформаційної інфраструктури та електронних комунікацій. По-третє, регулювання транскордонних

потоків даних, цифрових платформ і діяльності транснаціональних технологічних компаній. Нарешті, цифровий суверенітет передбачає здатність держави самостійно формувати державну політику у сфері цифрового розвитку, не порушуючи при цьому норм міжнародного права та прав людини.

Особливість цифрового суверенітету полягає в тому, що його реалізація здійснюється в умовах глобального, децентралізованого та технологічно взаємозалежного кіберпростору. На відміну від класичного територіального суверенітету, цифровий суверенітет не може бути абсолютним, оскільки функціонування цифрової інфраструктури нерозривно пов'язане з діяльністю міжнародних мереж, глобальних платформ, транснаціональних корпорацій та міжнародних організацій. Це зумовлює необхідність пошуку балансу між суверенними правами держави та забезпеченням відкритості, сумісності й глобальної взаємодії у кіберпросторі.

Показовим у цьому аспекті є підхід Європейського Союзу, який розглядає цифровий суверенітет не як ізоляцію цифрового простору, а як спроможність самостійно визначати правила цифрового розвитку, підтримуючи водночас відкритий, безпечний і заснований на міжнародному праві Інтернет. Цей підхід знайшов відображення у цифровій стратегії ЄС, законодавстві про цифрові послуги, цифрові ринки, кіберстійкість та штучний інтелект. Для України він має особливе значення у зв'язку з гармонізацією національного законодавства з правом Європейського Союзу та виконанням зобов'язань у межах процесу європейської інтеграції[12].

На відміну від європейської моделі, окремі держави використовують концепцію цифрового суверенітету як інструмент посилення державного контролю над інформаційним простором. Такий підхід передбачає локалізацію даних, обмеження діяльності іноземних цифрових платформ, створення автономних сегментів мережі Інтернет, розширення державного контролю за цифровими комунікаціями та посилення вимог до

діяльності транснаціональних технологічних компаній. І хоча такі заходи можуть мотивуватися необхідністю забезпечення національної безпеки, вони водночас породжують ризики надмірного обмеження свободи вираження поглядів, доступу до інформації та інших фундаментальних прав людини.

Саме тому розвиток концепції цифрового суверенітету повинен здійснюватися з дотриманням принципу пропорційності. Реалізація суверенних повноважень держави у цифровому середовищі має бути спрямована не на фрагментацію глобального кіберпростору, а на створення умов для його безпечного, стабільного та правомірного функціонування. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям розвитку міжнародного права, згідно з якими державний суверенітет поєднується з міжнародним співробітництвом, взаємною відповідальністю та повагою до загальновизнаних принципів міжнародного права.

Важливим чинником трансформації міжнародно-правового режиму кіберпростору є також зміна характеру суб'єктного складу цифрових відносин. На відміну від класичних міжнародних відносин, у цифровому середовищі істотний вплив на забезпечення кібербезпеки, функціонування цифрової інфраструктури та розвиток інформаційних технологій здійснюють приватні технологічні компанії. Глобальні цифрові платформи, оператори хмарних сервісів, розробники програмного забезпечення та власники соціальних мереж дедалі частіше виконують функції, які раніше належали виключно державам. Це обумовлює необхідність переосмислення традиційної моделі міжнародно-правового регулювання, заснованої лише на взаємодії держав.

У сучасних умовах цифровий суверенітет набуває особливого значення і для забезпечення національної стійкості держав до кіберзагроз. Збройна агресія проти України засвідчила, що кібероперації стали невід'ємним елементом сучасних міжнародних конфліктів. Масштабні кібератаки на державні інформаційні ресурси, енергетичну інфраструктуру, банківську систему, телекомунікаційні мережі та цифрові державні сервіси підтвердили, що захист

цифрового суверенітету є не лише питанням інформаційної безпеки, а й складовою забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки.

З огляду на це міжнародно-правовий режим кіберпростору поступово трансформується від моделі, що базувалася переважно на принципі відкритості Інтернету, до моделі, у якій дедалі більшого значення набувають питання цифрової автономії, кіберстійкості, захисту критичної інфраструктури, регулювання транскордонних потоків даних та міжнародної відповідальності держав за кібероперації.

На нашу думку, цифровий суверенітет доцільно розглядати не як альтернативу універсальним принципам міжнародного права, а як правову форму реалізації державного суверенітету в умовах цифрової трансформації міжнародних відносин. Його призначення полягає у забезпеченні ефективного здійснення державою своїх суверенних прав щодо цифрової інфраструктури, інформаційних ресурсів і кібербезпеки із дотриманням міжнародно-правових зобов'язань, поваги до прав людини та принципів відкритого, безпечного і стабільного кіберпростору.

Таким чином, цифровий суверенітет є одним із ключових чинників трансформації сучасного міжнародно-правового режиму кіберпростору, розвиток якого зумовлює переосмислення традиційних підходів до державного суверенітету, юрисдикції, міжнародної відповідальності та співробітництва у сфері кібербезпеки. Водночас ефективне забезпечення цифрового суверенітету можливе лише за умови дотримання балансу між національними інтересами держав, необхідністю захисту прав людини та потребою у збереженні відкритого й безпечного глобального цифрового середовища.

У сучасній літературі переважає теза про цифровий суверенітет. Проте, на нашу думку, для міжнародно-правового дослідження більш доцільно використовувати категорію «функціональний цифровий суверенітет держави».

Її суть полягає в тому, що держава не повинна прагнути до повного контролю над кіберпростором (що практично неможливо і суперечить природі Інтернету). Натомість вона має забезпечувати ефективне здійснення своїх суверенних функцій у цифровому середовищі: захист критичної інфраструктури, кіберстійкість, охорону державних інформаційних ресурсів, захист персональних даних, безперервність надання публічних цифрових послуг та участь у міжнародному співробітництві.

Такий підхід дозволяє відійти від протиставлення «відкритий Інтернет – цифровий суверенітет» і запропонувати модель, у якій цифровий суверенітет розглядається як функціональна характеристика сучасної держави, що реалізується відповідно до норм міжнародного права, а не як інструмент цифрової ізоляції. Така концепція є особливо актуальною для України, яка водночас інтегрується до європейського цифрового простору та змушена забезпечувати високий рівень кіберстійкості в умовах триваючої збройної агресії.

3. Перспективи модернізації міжнародно-правового режиму кіберпростору в умовах глобальних цифрових трансформацій

Динамічний розвиток цифрових технологій, глобальна цифровізація суспільних відносин, а разом із цим і широке використання штучного інтелекту, хмарних технологій, квантових обчислень та інших інноваційних рішень істотно змінюють характер міжнародних відносин і актуалізують питання модернізації міжнародно-правового режиму кіберпростору. Якщо на початковому етапі розвитку міжнародного кіберправа основна увага приділялася адаптації існуючих норм міжнародного права до цифрового середовища, то сучасний етап характеризується пошуком нових моделей правового регулювання, здатних забезпечити ефективне функціонування глобального цифрового простору в умовах постійної трансформації технологій та зростання кіберзагроз.

Модернізація міжнародно-правового режиму кіберпростору є закономірною реакцією міжнародного

співтовариства на якісну зміну природи сучасних конфліктів, у яких кібероперації дедалі частіше поєднуються з інформаційними кампаніями та економічним тиском, а також із використанням штучного інтелекту. За таких умов традиційні механізми міжнародно-правового регулювання дедалі частіше виявляються недостатніми для своєчасного реагування на нові виклики, що зумовлює необхідність удосконалення як міжнародно-правових норм, так і інституційних механізмів їх реалізації.

Вважаємо одним із ключових напрямів модернізації – подальший розвиток універсальних міжнародно-правових стандартів поведінки держав у кіберпросторі. Незважаючи на те що чинні принципи міжнародного права залишаються фундаментом міжнародного правопорядку, їх практичне застосування до кібероперацій потребує більшої визначеності. Насамперед це стосується критеріїв віднесення кібератак до застосування сили, порядку здійснення права на самооборону, умов реалізації контрзаходів, механізмів атрибуції кібероперацій та відповідальності держав за діяльність підконтрольних їм недержавних суб'єктів.

Не менш важливим напрямом модернізації є розвиток міжнародно-правових механізмів захисту критичної інформаційної інфраструктури. Цифровізація систем енергетики, транспорту, банківської діяльності, охорони здоров'я, державного управління та оборони істотно підвищує їхню вразливість до кіберзагроз. У зв'язку з цим особливого значення набуває вироблення універсальних міжнародних стандартів захисту критичної інфраструктури, визначення мінімальних вимог до забезпечення кіберстійкості та розвиток механізмів міжнародної взаємодії у разі масштабних кіберінцидентів.

Суттєвий вплив на трансформацію міжнародного кіберправа здійснює розвиток штучного інтелекту. Алгоритми машинного навчання вже активно використовуються для автоматизації кіберзахисту, виявлення кіберінцидентів, аналізу великих масивів даних та прогнозування можливих загроз. Водночас вони можуть

застосовуватися для створення складних кібератак, автоматизованого пошуку вразливостей, маніпулювання інформаційним середовищем та проведення інформаційно-психологічних операцій. Це актуалізує питання міжнародно-правового регулювання використання штучного інтелекту у сфері міжнародної безпеки та необхідності встановлення міжнародних стандартів відповідального використання таких технологій.

Поряд із технологічними викликами модернізація міжнародно-правового режиму кіберпростору пов'язана зі зміною моделі глобального управління цифровим середовищем. Якщо раніше міжнародне право переважно виходило із міждержавної моделі регулювання, то сьогодні дедалі більшого значення набуває концепція багатостороннього управління (multistakeholdergovernance), відповідно до якої до вироблення правил функціонування кіберпростору залучаються міжнародні організації, приватні технологічні компанії та наукові установи.

Розвиток цієї моделі обумовлений тим, що значна частина цифрової інфраструктури перебуває у власності або під контролем приватного сектору. Саме транснаціональні технологічні компанії забезпечують функціонування хмарних сервісів, соціальних мереж, цифрових платформ, центрів обробки даних, телекомунікаційних мереж та глобальних інформаційних ресурсів. За таких умов ефективне забезпечення міжнародної кібербезпеки стає неможливим без формування механізмів співпраці між державами та приватними суб'єктами.

Водночас міжнародно-правове регулювання повинно враховувати необхідність забезпечення фундаментальних прав людини у цифровому середовищі. Захист права на приватність, свободи вираження поглядів, свободи доступу до інформації, права на захист персональних даних та інших цифрових прав поволі стає одним із ключових елементів міжнародної кібербезпеки. Це свідчить про поступову інтеграцію міжнародного права прав людини до сучасного міжнародно-правового режиму кіберпростору.

Для України питання модернізації міжнародно-правового режиму кіберпростору набуває особливого значення в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації. Досвід України демонструє, що кібероперації можуть здійснюватися одночасно з традиційними воєнними діями, інформаційними кампаніями та економічним тиском. Саме український досвід суттєво вплинув на переосмислення міжнародних підходів до забезпечення кіберстійкості держав, захисту критичної інфраструктури та міжнародної взаємодії у сфері кібербезпеки.

З урахуванням сучасних тенденцій можна визначити кілька стратегічних напрямів подальшої модернізації міжнародно-правового режиму кіберпростору:

– кодифікація міжнародно-правових норм щодо діяльності держав у кіберпросторі;

– розроблення універсального міжнародного договору про міжнародну кібербезпеку;

– удосконалення механізмів міжнародної атрибуції кібератак;

– створення міжнародної системи реагування на масштабні кіберінциденти;

– розвиток міжнародних стандартів кіберстійкості критичної інфраструктури;

– формування міжнародно-правових засад використання штучного інтелекту у сфері кібербезпеки;

– поглиблення міжнародного співробітництва щодо протидії кіберзлочинності;

– гармонізація національного законодавства із міжнародними та європейськими стандартами.

На нашу думку, модернізація міжнародно-правового режиму кіберпростору не повинна зводитися лише до розроблення нових міжнародних договорів. Не менш важливим є формування ефективної системи взаємодії між міжнародними організаціями, державами, приватним сектором та громадянським суспільством. Саме така модель відповідає природі сучасного кіберпростору, який є відкритою, децентралізованою та технологічно взаємозалежною системою.

У цьому контексті перспективним видається розвиток міжнародного кіберправа як підгалузі міжнародного публічного права, що інтегрує норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права, міжнародного економічного права та міжнародного інформаційного права. Такий інтеграційний підхід сприятиме формуванню цілісної системи міжнародно-правового регулювання кіберпростору, здатної забезпечити баланс між державним суверенітетом, міжнародною безпекою, інноваційним розвитком і захистом прав людини.

Таким чином, модернізація міжнародно-правового режиму кіберпростору є закономірним наслідком цифрової трансформації сучасного світу. Вона передбачає не лише вдосконалення міжнародно-правових норм, а й переосмислення концептуальних засад міжнародного регулювання цифрового середовища. В умовах зростання глобальних кіберзагроз, розвитку штучного інтелекту та цифрової економіки міжнародне співтовариство має сформувати гнучку, адаптивну та ефективну систему міжнародно-правового управління кіберпростором, здатну забезпечити міжнародний мир, безпеку та сталий цифровий розвиток.

Висновки. Досліджуючи трансформацію міжнародно-правового режиму кіберпростору в умовах цифрового суверенітету держав та глобальних безпекових викликіві не обмежуючи формулювання міжнародно-правового режиму кіберпросторулише нормами права, вважаємо необхідним враховувати сучасну роль технічних стандартів, механізмів багатостороннього управління та інституційної взаємодії. Сьогодні потребує переосмислення класичної моделі міжнародно-правового регулювання в цифрову епоху та формування оновленої моделі міжнародно-правового режиму кіберпростору, яка поєднуватиме класичні принципи міжнародного права, сучасні механізми міжнародного співробітництва, технічні стандарти, багатостороннє цифрове врядування та гарантії прав людини. Тож пропонуємо таке визначення: міжнародно-правовий режим кіберпростору – це динамічна,

багаторівнева система міжнародно-правових принципів, норм, інституційних механізмів і технічних стандартів, що забезпечує правове врядування глобальним цифровим середовищем, визначає межі реалізації цифрового суверенітету держав, гарантує міжнародну кібербезпеку та сприяє збалансованому розвитку цифрового суспільства відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права. Вважаємо що дане визначення пов'язує міжнародне право із цифровим суверенітетом і глобальною кібербезпекоюта може стати концептуальним елементом запропонованої теоретичної моделі.

Список використаних джерел:

1. Баранов О.А. Про тлумачення та визначення поняття «кібербезпека». *Правова інформатика*. № 2(42). 2014. С. 54-62.
2. Вівчар І.В., Постельжук О.П., Валюх Л.І. Кібербезпека як сфера міжнародного співробітництва в період глобальної кризи безпеки. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2025. № 2 (65). С. 122-143.
3. Горлинський В.В., Горлинський Б.В. Кібервійна як системний виклик кібербезпеці України. *InformationTechnologyandSecurity*. 2025. Vol. 13. Iss. 1 (24). P. 118-133. https://ela.kpi.ua/handle/123456789/77772
4. Гудзь Т.І. Цифровий суверенітет України як новий компонент державного суверенітету в умовах війни. *Теорія і практика конституціоналізму: вітчизняний і зарубіжний досвід* : матеріали наук.-практ. семін., присвяч. Дню Конституції України та Дню Української Державності (м. Дніпро, 3 лип. 2025 р.) / МВС України, Дніпров. держ. ун-т внутр. справ. - Дніпро : ДДУВС, 2025. С. 17-19.
5. Ґеник М. Методологічні проблеми дефініції термінів «кібербезпека» і «кіберзагроза». *Вісник Прикарпатського університету*. Серія: Політологія. Вип. 20. 2025. С.193-200.
6. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. Київ : НІСД, 2014. 328 с. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/ default/files/2015-02/Dubov_ mon-89e8e.pdf

7. Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 16 травня 2025 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 1. 772 с.

8. Заставна О.П. Кібероперації у світлі права держави на самооборону: міжнародно-правовий аспект. *Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету.* 2026. С. 25-31.

9. Калайда Ю. П. Забезпечення цифрового суверенітету в умовах геополітичного протиборства: кращі практики зарубіжного досвіду. *Інформація і право.* 2021. 2 (37). 145-154.

10. Калюжна Ю.І. Цифровий суверенітет як фактор національної безпеки ЄС та України. *Національні інтереси України.* 2025. С. 1094-1124.

11. Ковтонюк К.В. Цифрова трансформація світової економіки. *Вчені записки університету КРОК. Серія: Економіка.* 2017. № 47. С. 70-76

12. Кузь О.М., Жеребятнікова І.В., Коннова Н.О. Політика цифрового суверенітету Європейського Союзу та національні траєкторії впровадження в країнах східного партнерства. *Актуальні проблеми сталого розвитку*. 2026. 3.3. С. 39-47.

13. Кулик В.А. Цифрова трансформація управління зовнішньоекономічною діяльністю: виклики та можливості для України в умовах інтеграції до світової економіки. *Ефективна економіка*. 2025. № 9. https://reposit.nupp.edu.ua/files/original/19/14422/5b3b3bfc5d15a7cd65498a6fec9be4679a0394fb.pdf

14. Машталір В.В., Гусак Ю.А. Розвиток понятійного апарату з питань кібероборони та підходи до створення кіберсил в Україні. *Наука і оборона.* 2025. № 1. С. 36-46

15. Пахомов В.В., Каріх І.В., Рєпін Д.А. Міжнародно-правове регулювання кіберпростору. *Молодий вчений*. № 4 (92). квітень, 2021. С. 269-272. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/542]

16. Політанський В.С. Адміністративно-правове регулювання транскордонних міграційних процесів в умовах цифровізації публічного адміністрування та

забезпечення прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* Том 3. № 87. 2025. С. 120-125. https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/325199/315201

17. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України № 2163-VIII від 5.10.2017. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

18. Салманов О.В., Куліуш Д.О. Проблеми кримінально-правового регулювання кіберпростору: теоретичний та практичний виміри. *Форум права.* 86(2). С. 237–245.

19. Тетевін М., Хорватова О. З історії питання міжнародно-правового розуміння кіберпростору. *Часопис Київського університету права*. 2022/2-4. С. 23-26.

20. Тимошенко Ю. Цифровізація та цифрова трансформація в контексті фундаментальних тенденцій розвитку сучасної економіки. *Адаптивне управління: теорія і практика. Серія Економіка.* 2026. Вип. 22(44). https://amtp.org.ua/index.php/journal2/article/view/899/750

21. Фесенко О.Д., Колтовсков Д.Г., Остапчук В. М., Макаренко О.О. Аналіз динаміки кібератак на об'єкти критичної інфраструктури в умовах геополітичної напруженості. *Системи і технології зв'язку, інформатизації та кібербезпеки*. ВІТІ № 7. 2025.

22. Цибульська Е.І., Умрихін Д.А. Досвід країн ЄС в сфері реалізації стратегічного цифрового суверенітету для України. InThe VIII InternationalScientificandPracticalConference «Moderntechnologiesofhumandevelopment», November 06-08, 2023, Bordeaux, France. 330 p. (p. 99). URL: https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2023/10/Modern-technologies-of-human-development.pdf#page=100

23. Чуєнко О. Еволюція правової природи соціальної мережі. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Юридичні науки. 4(76). 2025. С. 59-63.

24. Allied Joint Doctrine for Cyberspace Operations (AJP-3.20). Development, Concepts and Doctrine Centre, UK Ministry of Defence. January, 2020. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/sys

tem/uploads/attachment_data/file/899678/doctrine_nato_cyberspace_operations_ajp_3_20_1_.pdf

25. Anagnostakis D. (2021). TheEuropeanUnion-UnitedStatescybersecurityrelationship: a transatlanticfunctionalcooperation. Journal of CyberPolicy, 6(2), 243–261. https://doi.org/10.1080/23738871.2021.1916975

26. Charter of the United Nations. United Nations. June 26, 1945. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text

27. CouncilofEurope. (2001). ConventiononCybercrime (ETS No. 185). https://rm.coe.int/1680081561

28. CouncilofEurope. (2022). SecondAdditionalProtocoltotheConventiononCybercrimeonenhancedco-operationanddisclosureofelectronicevidence (CETS No. 224). https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol

29. EuropeanParliament, &CouncilotheEuropeanUnion. (2022). Directive (EU) 2022/2555 onmeasuresfor a highcommonlevelofcybersecurityacrosstheUnion (NIS 2 Directive). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj

30. EuropeanParliament, &CouncilotheEuropeanUnion. (2022). Regulation (EU) 2022/2065 on a SingleMarketforDigitalServices (DigitalServicesAct). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj

31. EuropeanParliament, &CouncilotheEuropeanUnion. (2022). Regulation (EU) 2022/1925 oncontestableandfairmarketsinthedigitalsector (DigitalMarketsAct). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925/oj

32. EuropeanParliament, &CouncilotheEuropeanUnion. (2024). Regulation (EU) 2024/2847 onhorizontalcybersecurityrequirementsforproductswithdigitalelements (CyberResilienceAct). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/2847/oj

33. EuropeanParliament, &CouncilotheEuropeanUnion. (2024). Regulation (EU) 2024/1689 layingdownharmonisedrulesonartificialintelligence

(ArtificialIntelligenceAct). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj

34. EuropeanParliament, &CouncileoftheEuropeanUnion. (2025). Regulation (EU) 2025/38 establishingmeasurestostrengthensolidarityandcapacitiesintheUniontodetect, prepareforandrespondtocyberthreatsandincidents (CyberSolidarityAct). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2025/38/oj

35. Final Report of the Open-ended Working Group on Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security (A/AC.290/2021/CRP.2). United Nations Office for Disarmament Affairs. March 10, 2021. URL: https://front.un-arm.org/wp-content/uploads/2021/03/Final-report-A-AC.290-2021-CRP.2.pdf

36. First sample of my writing. Astral Pulse Forums: Welcome to Writer's Corner! URL: https://www.astralpulse.com/forums/welcome-to-writers-corner!/first-sample-of-my-writing/?prev_next=next;PHPSESSID=d979a9ba9ffeff51b3ba4072bde71de4#new

37. InternationalOrganizationforStandardization. (n.d.). ISO/IEC JTC 1/SC 27 – Informationsecurity, cybersecurityandprivacyprotection. https://www.iso.org/committee/45306.html

38. InternationalTelecommunicationUnion. (n.d.). Cybersecurity. https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/default.aspx

39. InternetCorporationforAssignedNamesandNumbers. (n.d.). About ICANN. https://www.icann.org/

40. JointCommunicationtotheEuropeanParliament, theCouncil, theEuropeanEconomicandSocialCommitteeandtheCommitteeoftheRegions. CybersecurityStrategyoftheEuropeanUnion: AnOpen, SafeandSecureCyberspace. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52013JC0001

41. Kramer F.D. Holistic Approaches to Cybersecurity Enabling Network-Centric Operations: Testimony before the

House Armed Services Committee, Subcommittee on Terrorism, Unconventional Threats and Capabilities. April 1, 2008. URL: https://webharvest.gov/congress110th/20081124183612/http://armedservices.house.gov/pdfs/TUTC040108/Kramer_Testimony040108.pdf

42. Madiega T. Digital sovereignty for Europe. Briefing: European Parliamentary Research Service (EPRS). July, 2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651992/EPRS_BRI(2020)651992_EN.pdf

43. Report of the Group of Governmental Experts on Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security (A/70/174). United Nations General Assembly. July 22, 2015. URL: https://undocs.org/A/70/174

44. Report of the Open-ended Working Group on Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security (A/75/816). United Nations General Assembly. March 18, 2021. URL: https://undocs.org/A/75/816

45. Schmitt M.N. (Ed.). (2017). Tallinnmanual 2.0 ontheinternationallawapplicabletocyberoperations. CambridgeUniversityPress. https://doi.org/10.1017/9781316822524

46. Tallinn Manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Operations / Ed. by M.N. Schmitt. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 598 p. URL: https://ccdcoe.org/research/tallinn-manual

47. UnitedNations. (2015). ReportoftheGroupofGovernmentalExpertsonDevelopmentsintheFieldofInformationandTelecommunicationsintheContextofInternationalSecurity (A/70/174). https://docs.un.org/A/70/17

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА, ОБОРОНА ТА СТІЙКІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ЗАГРОЗ

Шевчук П. В.
кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини Чернівецького інституту «Одеська юридична академія»
ORCIDID: 0009-0005-4787-1510

Зміни глобального безпекового середовища, спричинені загостренням міждержавних протистоянь, поширенням гібридних форм ворожого впливу та деструктивними наслідками повномасштабної збройної агресії рфпроти України, актуалізують потребу дослідження підходів до розуміння захищеності держави, суспільства та особи. Постановка проблеми зумовлена тим, що усталені моделі забезпечення безпеки, сформовані переважно в межах державоцентричної парадигми минулого століття, виявляються недостатніми для пояснення сучасних реалій, коли межа між воєнними та невоєнними, зовнішніми і внутрішніми небезпеками стає дедалі умовнішою. Спроможність держави протистояти загрозам залежить не лише від наявного оборонного потенціалу, а й від здатності політико-управлінської системи зберігати функціональність, легітимність та ефективність під тривалим кризовим навантаженням.

Актуальність обраної проблематики обумовлена кількома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, безпрецедентний за тривалістю та інтенсивністю досвід протидії Україні збройній агресії з боку рф створює унікальний емпіричний матеріал для перевірки теоретичних концепцій національної безпеки, оборони й резильєнтності на практиці, чого до 2022 року не мала жодна європейська держава. По-друге, законодавчі зміни у сфері оборони, безперервна адаптація механізмів державного управління до умов воєнного стану та трансформація оборонно-промислового комплексу потребують систематичного наукового осмислення,

здатного випереджати практику або принаймні синхронно її фіксувати. По-третє, входження категорії стійкості державних інституцій до кола пріоритетних напрямів досліджень у вітчизняній та зарубіжній науці, а також узгодження національних підходів зі стандартами Північноатлантичного альянсу свідчать про формування нової дослідницької парадигми, яка потребує систематизації наявних наукових напрацювань і формулювання цілісної концептуальної рамки. Викладене зумовлює доцільність комплексного дослідження взаємозв'язку національної безпеки, оборони та стійкості державних інституцій як єдиного предмета наукового аналізу в умовах сучасних загроз.

Виклад основного матеріалу.

Категорія «національна безпека» належить до фундаментальних понять сучасної політичної науки та права, однак попри тривалу традицію дослідження досі не має уніфікованого визначення. Багатовимірність цього феномена зумовлює існування кількох дослідницьких підходів – від вузького (мілітаристського), що зводить безпеку виключно до військового захисту території, до широкого (комплексного), який охоплює політичну, економічну, соціальну, екологічну, інформаційну та інші виміри захищеності.Різноманіття наукових інтерпретацій поняття національної безпеки дозволяє систематизувати їх за такими основними підходами, як: ціннісний підхід, який концентрується на захисті фундаментальних цінностей, які є основною ідентичності та виживання нації («безпека сама є цінністю, поряд з іншими цінностями суспільства і держави» [320] В.Є. Хаустова, Н.В. Трушкіна); інтересцентричний підхід який розглядає безпеку крізь призму захищеності та реалізації життєво важливих національних інтересів (національна безпека «характеризує ступінь захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, суспільства та держави від зовнішніх і

[320] Хаустова В.Є., Трушкіна Н.В. Національна безпека України у повоєнний період: концептуальні засади та механізми забезпечення: монографія. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2025. 330 с.

внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави»[321], Д.Г. Павленко, Ю.В. Семенюк, Ю.М. Лисецький); системний підхід в межах якого національна безпека трактується як складна, багаторівнева система взаємопов'язаних інститутів та механізмів («національна безпека − це надзвичайно складна багаторівнева функціональна система, в якій безперервно відбуваються процеси взаємодії і протиборства особистісних, громадських і державних інтересів, що є життєво важливими, з погрозами цим інтересам, як внутрішніми, так і зовнішніми»[322]); резильєнтний підхід акцентує увагу на здатності системи до адаптації, саморегулювання та підтримки стабільності в умовах мінливого середовища (безпека характеризується «тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, що визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та ін.), за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне функціонування, яке відповідає їх природі»[323]Г.П.Ситник, Ю.В.Ковбасюк).

Слід зауважити, що класична (державоцентрична) парадигма безпеки, домінуюча в період холодної війни, ставила у центр захист держави як інституції, сучасна ж парадигма тяжіє до людиноцентричного підходу (conceptofhumansecurity), закріпленого у документах ООН, де безпека людини розглядається як первинна мета, а безпека держави – як засіб її досягнення. Доповідь ПРООН про людський розвиток 1994 р. вважається

---

[321] Павленко Д. Г., Семенюк Ю. В., Лисецький Ю. М. Національна безпека: поняття, складники, чинники впливу. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2021. Т. 32 (71), № 3. С. 102–107. URL: http://pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/19.pdf

[322] Домбровська С. М., Шведун В. О., Рубан А. В. Державне управління національною безпекою: соціально-економічне забезпечення : монографія. Харків : НУЦЗУ, 2022. С. 156.

[323] Глобальна та національна безпека: підручник / за заг. ред. Г.П.Ситника, Ю.В.Ковбасюка. К.: НАДУ, 2016. С.41.

основоположним документом, який запровадив саме поняття «людської безпеки». Доповідь констатує, що попереднє, вузьке розуміння безпеки «…стосувалося радше національних держав, ніж людей», і пропонує принципово новий підхід, який «…прирівнює безпеку до людей, а не територій, до розвитку, а не озброєнь»[324]. У документі виокремлено «…сім ключових елементів, які в сукупності відображають базові потреби людської безпеки»[325], а саме: економічну, продовольчу, медичну, екологічну, особисту, суспільну та політичну безпеку.

На національному нормативному рівні визначення поняття «національна безпека» закріплено у п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку» – «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз». Показово, що законодавець розмежовує загальне поняття національної безпеки та її похідні складові за критерієм характеру загроз – воєнна безпека, громадська безпека і порядок, державна безпека. Зокрема, ч.4 ст.3 Закону України «Про національну безпеку України» «Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями» [326] . Так, воєнна безпека визначається як захищеність аналогічних цінностей від воєнних загроз, тоді як державна безпека – від загроз невоєнного характеру. Таке розмежування є методологічно важливим для

[324]United Nations Development Programme. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. NewYork: Oxford University Press, 1994. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994encompletenostats.pd

[325]Там само.

[326]Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text(дата звернення: 18.04.2026)

подальшого аналізу гібридних загроз національним інтересам, до яких відносяться «життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [327] .При цьому Закон закріплює законодавчі основи для створення загальнодержавних стратегій національної та воєнної безпеки, та окремо – стратегії кібербезпеки України. Так, Стратегія національної безпеки України визначає, що «пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки є: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України; суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейська і євроатлантична інтеграція» [328] при цьому «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека - найвища соціальна цінність в Україні. Реалізація цієї норми Конституції України – головна ціль державної політики національної безпеки»[329].

Такий нормативно-правовий підхід до визначення поняття «національна безпека» закріплюєтрирівневу модель об'єктів захисту – особистісний, суспільний та державний рівень, що кореспондується з методологією Копенгагенської школи безпекових досліджень, яка обґрунтовує концепцію «секторизації» безпеки та ввела поняття референтного об'єкта захисту. Зокрема, закріплена в українському законодавстві тріада об'єктів (людина, суспільство та держава) прямо відповідає копенгагенському розумінню референтних об'єктів як

[327]Там само.

[328]Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12

[329]Там само.

сутностей, що сприймаються як такі, яким загрожує екзистенційна небезпека, і які мають легітимне право на виживання. Як зауважують M. Flohr та K. Concept референтним об'єктом часто виступає держава (включаючи уряд, суспільство та територію). Проте, об'єктом захисту у політичній сфері це може бути суверенітет, конкретна форма правління або панівна ідеологія; в економічному секторі – економіка в цілому, конкретна галузь чи торгівля; у суспільній сфері це, як правило, колективні ідентичності, такі як нація чи релігійна громада; а в екологічному секторі–планетарний клімат, локальні екосистеми, окремі місцеві види тварин і рослин [330] .Такий підхід дозволяє вийти за межі суто мілітарного розуміння безпеки, залучаючи до аналізу недержавні об'єкти, такі як колективна ідентичність суспільства чи права особи.

Розмежування воєнної, державної та громадської безпеки за критерієм характеру загроз, закріплене законодавцем, є лише вихідною точкою для ширшої секторальної класифікації, яка кореспондується із запропонованим Копенгагенською школою поділом на сектори безпеки. У доктрині та законодавстві виокремлюють, зокрема, воєнну, державну, громадську, економічну, енергетичну, інформаційну, кібербезпеку, екологічну та продовольчу безпеку як відносно самостійні, проте взаємопов'язані складові єдиної системи національної безпеки. Кожен із цих видів має власний об'єкт захисту, однак усі вони підпорядковані спільній меті – захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави, визначених у Законі. Наприклад, відповідно до Стратегії кібербезпеки України, об'єктом захисту кібербезпеки в системі національної безпеки України виступає не лише критична інформаційна інфраструктура як сукупність фізичних і цифрових активів (енергетичні, водопостачальні, фінансові, транспортні, комунікаційні

[330] MikkelFlohr. KeyConcept: Securitization (CopenhagenSchool). CriticalLegalThinking. 2025. URL: https://criticallegalthinking.com/2025/03/31/key-concept-securitization-copenhagen-school/ (дата звернення: 17.04.2026)

об'єкти), а й безпечне функціонування національного сегмента кіберпростору в цілому – тобто здатність держави, суспільства й особи безперешкодно та захищено реалізовувати свої інтереси в цифровому середовищі[331].Таким чином, сучасна вітчизняна безпекова парадигма еволюціонує від класичної оборонної моделі до моделі національної стійкості (резильєнтності), яка фокусується не лише на запобіганні загрозам, а й на спроможності об'єктів захисту зберігати свою ідентичність, функціональність та швидко відновлюватися після кризових ситуацій.

Оскільки національна безпека визначається через категорію захищеності від загроз, коректне розуміння самого поняття «загроза» набуває принципового методологічного значення для подальшого дослідження. У п.6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» визначено, що «загрози національній безпеці України – явища, тенденції і чинники, що унеможливлюють чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України» [332] . Аналіз дефініції дозволяє визначити три структурні елементи, які мають методологічне значення для подальшого дослідження національної безпеки. По-перше, законодавець визначає онтологічну структуру загрози через три категорії – явища (конкретні одноразові події чи стани об'єктивної дійсності), тенденції (стійкі вектори розвитку процесів у часі, які самі по собі не є одноразовою подією-загрозою, але формують кумулятивний негативний вплив на безпекове середовище) і чинники (конкретні суб'єкти, засоби чи умови, що безпосередньо спричиняють негативний вплив). По-друге,

[331]Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26.08.2021 р. № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021

[332]Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

дефініція вводить градацію інтенсивності негативного впливу через дихотомію «унеможливлюють» – «ускладнюють», що дозволяє диференціювати: 1) загрози, які призводять до повної блокади реалізації національного інтересу (наприклад, виведення з ладу критичної інфраструктури внаслідок кібердиверсії, окупація території); 2) загрози, що лише утруднюють таку реалізацію, підвищуючи витрати ресурсів, часу чи ризиків без остаточного унеможливлення (наприклад, необхідність постійного нарощування витрат на кіберзахист через безперервну активність держави-агресора у кіберпросторі). Такий поділ має практичне управлінське значення, оскільки обґрунтовує застосування диференційованих режимів реагування – від екстреного (у разі загрози унеможливлення) до планово-превентивного (у разі загрози ускладнення). Аналогічний поділ застосовується й до часового виміру, оскільки конструкція «унеможливлюють… або можуть унеможливити» прямо розмежовує реальні (наявні) загрози, що вже справляють негативний вплив, і потенційні загрози, ймовірність реалізації яких існує за певних умов. По-третє, дефініція розрізняє два самостійні об'єкти впливу загрози: 1) реалізацію національних інтересів (динамічна категорія, що передбачає активну діяльність – розвиток, досягнення цілей); 2) збереження національних цінностей (статична категорія, що передбачає захист наявного стану – суверенітету, територіальної цілісності, культурної та духовної спадщини). Одна й та сама загроза може по-різному впливати на ці дві категорії (наприклад, кібератака на виборчу інфраструктуру насамперед загрожує реалізації національного інтересу (демократичного розвитку суспільства), тоді як руйнування об'єктів культурної спадщини – насамперед збереженню національної цінності).

Наприклад, в сфері забезпечення економічної безпеки в умовах повномасштабної збройної агресії рф, як складової національної безпеки, простежується наступне. Серед тенденцій загроз економічної безпеки відмічається стійке скорочення частки промислового виробництва в структурі

ВВП унаслідок втрати контролю над частиною територій та руйнування виробничих потужностей поглиблення залежності державного бюджету від міжнародної фінансової допомоги, зростання боргового навантаження на економіку, тощо. До явищ, які загрожують економічній безпеці відноситься блокада морських портів Чорного моря, масові ракетно-дронові удари по енергетичній інфраструктурі, які призводять до прямих виробничих втрат бізнесу через відключення електроенергії та ін. Чинниками загроз економічній безпеці є воєнній дії держави-агресорки, втрата людського капіталу унаслідок вимушеної міграції, тощо. При цьому інтенсивність впливу цих загроз визначає, що одні з них унеможливлюють реалізацію економічних інтересів (наприклад, повна втрата виробничих потужностей на тимчасово окупованих територіях), тоді як інші лише ускладнюють таку реалізацію (необхідність переорієнтації логістичних маршрутів експорту через альтернативні коридори після часткового відновлення судноплавства Чорним морем, що підвищує транспортні витрати бізнесу, але не унеможливлює експорт як такий).

Сукупність зазначених та інших загроз економічній безпеці України причинило ряд негативних наслідків в цій сфері. За результатами дослідження, здійсненого аналітичною командою Київської школи економіки (KSE) спільно з Міністерством розвитку громад та територій України у співпраці з Національним банком України за методологією Світового банку, загальна сума непрямих фінансових втрат, завданих та таких, що будуть завдані Україні внаслідок повномасштабного вторгнення рф за період з лютого 2022 року до початку 2026 року, оцінюється у $1,7 трлн у розрахунку на виручку або $0,6 трлн у розрахунку на додану вартість, причому втрати доданої вартості більш ніж утричі перевищують ВВП України 2021 року. Найбільших втрат зазнали продуктивні сектори економіки – торгівля ($696,3 млрд виручки), промисловість разом з будівництвом та послугами ($645,6 млрд) і сільське господарство ($81,9 млрд), а серед інфраструктурних секторів – транспорт ($60,2 млрд) та

енергетика ($75,3 млрд), тоді як серед додаткових витрат найбільшими є втрати житлового фонду ($26,8 млрд) та витрати на розмінування території ($24,6 млрд для гуманітарного розмінування усієї потенційно замінованої території), при цьому Україна внаслідок бойових дій стала найбільш замінованою країною світу – понад 20% її території є потенційно небезпечними. Паралельно зі зростанням економічних втрат відбулася кардинальна переорієнтація структури державних видатків: якщо до війни на оборону та безпеку у 2021 році припадало лише 128 млрд грн, то у 2025 році фактичне фінансування цих секторів зросло до 3,1 трлн грн та 819 млрд грн відповідно, а загальні державні видатки зросли з 1,5 трлн грн у 2021 році до 5,5 трлн грн у 2025 році [333].

В науковій теорії в основному склався підхід до розмежування загроз національній безпеці за проходження джерела на зовнішні та внутрішні загрози. Так, О.В. Мотайло у своїх дослідженнях класифікує їх на:

1. Зовнішні загрози (воєнні (явні) загрози, невоєнні (таємні) загрози: 1) загрози воєнної безпеки; 2) загрози державної безпеки.

2. Внутрішні загрози (порушення законності та правопорядку, природні та техногенні загрози): 1) загрози безпеки суспільства; 2) загрози безпеки людини[334].

Аналогічний підхід до розмежування загроз за критерієм джерела походження закріплено й на офіційному (відомчому) рівні. Міністерство оборони України у

---

[333] Звіт про непрямі фінансові втрати економіки внаслідок військової агресії Росії проти України до кінця 2026 року / Автори: Д. Андрієнко, Д. Горюнов, Т. Маршалок, Р. Нейтер, І. Піддубний, І. Студеннікова, Д. Топольсков; KSE Institute у співпраці з Міністерством розвитку громад та територій України, іншими профільними міністерствами та Національним банком України. Лютий 2026. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2026/02/KSE-Institute_Losses-2026-Report-ua-2.pdf

[334] Мотайло О.В. Ризики та загрози національній безпеці. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2020. Т. 31 (70), № 5. С. 117 URL: http://pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/5_2020/23.pdf

Переліку викликів та загроз національній безпеці у сфері оборони, розробленому як додаток до Рекомендацій з організації та проведення оборонного огляду, також структурує прогнозовані виклики та загрози національній безпеці України на довгостроковий період за поділом на зовнішні та внутрішні [335]. При цьому, на відміну від доктринального підходу, відомчий документ конкретизує зовнішні загрози оборонній безпеці через сценарій «Запобігання та відбиття збройної агресії». Аналіз практичного наповнення документа Міністерства оборони України через призму конкретних сценаріїв застосування військ (сил) дозволяє констатувати, що запропонована в ньому класифікація загроз за критерієм джерела є неоднорідно бінарною, а радше відображає спектр переходу від суто зовнішніх до гібридних (змішаних) загроз. Так, сценарій «Запобігання та відбиття збройної агресії» повністю відповідає класичній моделі зовнішньої загрози, оскільки усі його складові (застосування збройної сили іншою державою, блокада, спеціальні операції, збройне вторгнення) мають єдиного суб'єкта походження – іноземну державу. Натомість сценарій «Протидія терористичним актам і диверсіям» демонструє принципово іншу природу загроз за якої умови вразливості (політична нестабільність, недосконаліть прикордонного контролю, застарілість систем охорони об'єктів) формуються внутрішніми інституційними чинниками, тоді як суб'єкт-виконавець самої загрози може бути як внутрішнім, так і зовнішнім актором[336]. Це підтверджує тезу, обґрунтовану в

[335]Перелік викликів та загроз національній безпеці у сфері оборони, сценаріїв застосування військ (сил), можливих завдань та імовірність їх виникнення : Додаток 6 до Рекомендацій з організації та проведення оборонного огляду (п. 5.2.4) / Міністерство оборони України. URL: https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/perelik-viklikiv-ta-zagroz-naczionalnij-bezpeczi-u-sferi-oboroni-sczenariyiv-zastosuvannya-vijsk-sil-mozhlivih-zavdan-ta-imovirnist-yih-viniknennya

[336]Перелік викликів та загроз національній безпеці у сфері оборони, сценаріїв застосування військ (сил), можливих завдань та імовірність їх виникнення : Додаток 6 до Рекомендацій з організації та

підрозділі про гібридні загрози, що сучасні виклики національній безпеці дедалі рідше піддаються чіткому розмеженню на суто зовнішні чи суто внутрішні, а вимагають комплексного підходу до аналізу як джерела загрози, так і умов, що уможливлюють її реалізацію.

Ч.2 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» закріплює наступні принципи формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони: «1) верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили; 2) дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; 3) розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони» [337] .Водночас у науковій теорії дослідники виокремлюють й додаткові принципи забезпечення національної безпеки, що доповнюють нормативно закріплений їх перелік. Зокрема, аналіз наукових джерел дозволяє виділити наступні групи принципів забезпечення національної безпеки:

1. Загальні принципи забезпечення національної безпеки:

- «законність, збереження балансу політичних інтересів особи, суспільства, держави; взаємна відповідальність особи та держави щодо забезпечення політичної безпеки; інтеграція з міжнародними системами безпеки; дотримання Конституції та законодавства України при забезпеченні

проведення оборонного огляду (п. 5.2.4) / Міністерство оборони України. URL: https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/perelik-viklikiv-ta-zagroz-naczionalnij-bezpeczi-u-sferi-oboroni-sczenariyiv-zastosuvannya-vijsk-sil-mozhlivih-zavdan-ta-imovirnist-yih-viniknennya

[337]Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

політичної безпеки; єдність, взаємозв'язок, збалансованість з іншими видами національної безпеки»[338] (О.І.Косілова);

- «принцип безумовного примату безпеки; принцип балансу інтересів людини, суспільства та держави в усіх сферах життєдіяльності; принцип системного підходу, як синтезуючого начала у методології загальної теорії безпеки; принцип врахування можливих ризиків» [339] (С.М. Деревянко, Ю.В. Кобець, С.М. Матвієнків).

2. Принципи побудови та функціонування системи безпеки – «принцип системності; принцип пріоритетності; принцип необхідності оптимального поєднання оперативного і стратегічного управління» [340] (С.М. Домбровська, В.О. Шведун, А.В. Рубан).

3. Принципи забезпечення прав людини у сфері безпеки (Д. Чижов):

- принципи «верховенства права, обов'язку звітування, дотримання законності, прозорості, а також підтримання принципів демократичного цивільного контролю»[341];

- принцип «недопустимості негативного впливу загроз національній безпеці на обсяги громадянських прав та свобод» та «стійкості системи прав людини до негативного впливу загроз»[342];

- принцип «пріоритетності превентивних заходів», що передбачає використання інструментів прогностичного характеру для завчасної ідентифікації загроз;

---

[338] Косілова О.І. Політична безпека держави: теоретичний та структурно-функціональний аспект. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. 2018. № 1. С. 106-115.

[339] Деревянко С.М., Кобець Ю.В., Матвієнків С.М. Система національної безпеки: навчально-методичний посібник для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 052 Політологія галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2025. С.97

[340] Домбровська С. М., Шведун В. О., Рубан А. В. Державне управління національною безпекою: соціально-економічне забезпечення: монографія. Харків : НУЦЗУ, 2022. С.27.

[341] Там само.

[342] Там само

- принцип «дискретного управління», який дозволяє приймати рішення, що «максимізують реалізацію прав людини за умови непохитності та мінімізації ризиків для системи національної безпеки»[343].

Принципи забезпечення національної стійкості/резильєнтності (Г.П. Ситник):

- загальні принципи організації національної стійкості – «комплексність (охоплення всіх сфер життя), системність (взаємозв'язок компонентів), стійкість (спроможність протистояти загрозам), адаптивність (гнучкість до нових умов), прозорість»[344];

- принципи функціонування – «передбачення ризиків, проактивність (орієнтація на попередження проблем), співробітництво (взаємодія влади, бізнесу та суспільства), інноваційність, ресурсне забезпечення»[345];

- принципи щодо людського фактора: «підготовка кадрів, мотивація персоналу, формування культури безпеки»[346].

Повномасштабна збройної агресії рф проти України актуалізувала синтетичний підхід, за якого національна безпека постає не статичним станом «захищеності», а динамічним процесом узгодження та балансування інтересів усіх трьох рівнів в умовах перманентної трансформації безпекового середовища. Це підтверджується практикою воєнного часу на кількох рівнях: балансуванням особистісних і державних інтересів у мобілізаційній політиці; необхідністю безперервної адаптації енергетичної інфраструктури до змінюваного

---

[343] Домбровська С. М., Шведун В. О., Рубан А. В. Державне управління національною безпекою: соціально-економічне забезпечення: монографія. Харків : НУЦЗУ, 2022. С.27.

[344]Концептуальні засади національної стійкості та державна політика врегулювання воєнно-політичних конфліктів: колективна монографія /за заг. ред. Г.П. Ситника; ТОВ «Академпрес». Київ, 2024. С.329-330 URL: https://ipacs.knu.ua/pages/dop/391/files/221d1a94-527f-475a-9005-2c66fc64f84e.pdf

[345]Там само

[346]Там само.

характеру загроз; компенсаторною роллю суспільної самоорганізації там, де державні інституції ще не встигали вибудувати відповідні спроможності. Наприклад, трансформація безпекового середовища в умовах ударів країни-агресорки по енергетичній інфраструктурі України, відображає механізм «перманентної трансформації безпекового середовища». За результатами пресрелізу Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні з 22.03. 2024 р. по 31.08.2024 р. російські війська здійснили дев'ять хвиль скоординованих атак на енергооб'єкти у 20 з 24 підконтрольних Україні областей, застосовуючи ракети, боєприпаси та безпілотники [347]. Атаки призвели до втрати близько 9 ГВт виробничих потужностей – половини обсягу, необхідного країні взимку, станом на червень 2024 р. 73% теплових електростанцій було виведено з ладу. Унаслідок ударів загинуло щонайменше 18 і поранено 84 особи; по всій країні запроваджено віялові відключення (влітку до 12+ годин, прогноз на зиму – 4–18 годин щодня), що особливо вразило мешканців багатоповерхівок, людей похилого віку, людей з інвалідністю, ВПО та малозабезпечені сім'ї, а також дітей, які навчаються онлайн. Пресреліз вказує на ознаки порушення принципів розрізнення, пропорційності та запобіжності міжнародного гуманітарного права при ударах по об'єктах, критично важливих для виживання цивільного населення (зокрема, теплопостачання) [348]. За таких умов держава не могла запропонувати статичну модель захисту (одноразово побудовану й незмінну систему ППО чи резервного живлення), тому воєнно-енергетична безпека перетворилася на безперервний адаптивний процес. Так, було реалізовано децентралізацію генерації (когенераційні установки, малі ТЕЦ), організовано імпорт електроенергії з

[347]Атаки на енергетичну інфраструктуру України становлять загрозу ключовим аспектам життя напередодні зими – спостерігачі ООН з прав людини: пресреліз / Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ). Київ, 19 вересня 2024. URL: https://ukraine.un.org/uk/278995-ataky-na-enerhetychnu-infrastrukturu-ukrayiny-stanovlyat-zahrozu-klyuchovym-aspektam-zhyttya

[348]Там само.

ЄС, запроваджено масове використання генераторів бізнесом і домогосподарствами, підземне бронювання підстанцій.

Безпосереднім продовженням аналізу теоретико-методологічних засад і принципів національної безпеки є звернення до її воєнної складової – оборони, яка відповідно до законодавчо закріпленого принципу розвитку сектору безпеки та основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони, набуває особливого значення в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації.

Закон України «Про оборону України» закріплює норму у відповідності до якої оборона України – це «система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту» [349] .В наукові доктрині поняття «оборона» розглядається, як вид діяльності, який «полягає у збройному захисті, цілісності й недоторканності її території щодо зовнішніх і внутрішніх військових загроз, а також у підготовці до здійснення такого захисту» [350] . Схожий підхід простежується й у працях інших дослідників, зокрема, В.Б. Авер'янов розкриває оборону України через призму системи суспільних відносин, які виникають у процесі формування спроможності держави до збройного захисту в разі виникнення загрози чи безпосередньої агресії, наголошуючи, що ця діяльність не обмежується лише застосуванням Збройних Сил України, а охоплює й виконання міжнародних зобов'язань у безпековій сфері [351] . У свою чергу, В. В. Сокуренко

[349]Про оборону України : Закон України від 06 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text

[350] Сокуренко В. В. Оборона як ефективний засіб забезпечення безпеки суспільства та держави. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 165. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/32.pdf

[351]Адміністративне право України. Академ. курс: підруч. у 2 т. Т. 2. Особлива частина / ред. кол. В.Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ.:

визначає оборону держави як окремий вид державної діяльності, спрямований на збройний захист територіальної цілісності та недоторканності кордонів, а також на протидію загрозам як зовнішнього, так і внутрішнього походження, підкреслюючи її ключову роль у забезпеченні національного суверенітету через комплекс організаційних, економічних, соціальних, правових і науково-технічних заходів [352] .На думку Є.В. Білозьорова, оборона України розглядається як фундаментальний елемент національної безпеки та одна з найважливіших функцій держави, становить систему заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, наукового, правового та організаційного характеру, спрямованих на підготовку до збройного захисту та безпосередній захист суверенітету і територіальної цілісності держави [353] . Узагальнюючи наведені підходи, можна констатувати, що, попри термінологічні відмінності, дослідники одностайні у трактуванні оборони як комплексної, багатовимірної діяльності держави, яка не зводиться виключно до застосування збройної сили, а охоплює широкий спектр невоєнних (політичних, економічних, правових, науково-технічних) заходів підготовки до збройного захисту, що прямо кореспондується з концепцією «всеохоплюючої оборони», розглянутою на початку цього розділу.

Проведений аналіз Закону України «Про оборону України» дозволяє виокремити низку визначальних рис, які

Юрид. думка. 2005. 624 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d7e90b99-c3f3-4656-bb1c-7134aa5f8080/content

[352] Сокуренко В.В. Оборона як ефективний засіб забезпечення безпеки суспільства та держави. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 159-166. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/32.pdf

[353] Білозьоров Є.В. Інституційний аспект механізму оборонної функції сучасної держави: діяльнісний вимір. Інформаційна безпека суспільства в умовах дії правового режиму воєнного стану та повоєнний період : зб. матеріалів (Київ, 29 трав. 2025 р.) / редкол. : О. С. Тарасенко та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2025. С. 33. https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d7e90b99-c3f3-4656-bb1c-7134aa5f8080/content

характеризують специфіку правового регулювання оборони держави на законодавчому рівні та суттєво доповнюють розглянуті вище доктринальні підходи до розуміння цієї категорії.

Зокрема, слід відмітитидворівневість нормативної структури оборони України, яка розмежовує статичний і динамічний виміри оборонної діяльності держави. Основи оборони, закріплені у ст. 2 Закону, базуються на готовності й здатності органів державної влади, усіх складових сектору безпеки і оборони, органів місцевого самоврядування, єдиної державної системи цивільного захисту та національної економіки до переведення з мирного на воєнний стан, а також на готовності населення і території держави до оборони[354]. Показово, що готовність населення законодавець виділяє як самостійний елемент основ оборони поряд із готовністю державних інституцій. Своєю чергою, підготовка держави до оборони в мирний час, передбачає напрями підготовки держави до оборони – від прогнозування воєнної небезпеки і розвідувальної діяльності до здійснення заходів з планування, підготовки руху опору та реалізації заходів з кібероборони (активного кіберзахисту) [355] . Останній із зазначених напрямів має особливе значення, оскільки законодавчо вписує кіберпростір у структуру оборонної підготовки держави, органічно доповнюючи розглянуту раніше проблематику кібербезпеки як складової національної безпеки.

Закон передбачає плановість оборонної діяльності держави, яка виявляється у прив'язці всієї системи заходів до документального оформлення через план оборони України – складову частину оборонного планування, що містить сукупність документів, які визначають зміст, обсяги, виконавців, порядок і строки здійснення відповідних заходів. Затвердження структури плану оборони, самого плану та військово-адміністративного поділу території на військово-сухопутні, військово-морські

[354]Про оборону України : Закон України від 06 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text
[355]Там само.

й військово-повітряні зони віднесено до повноважень Президента України за поданням Кабінету Міністрів України, що узгоджує законодавчу базу з системою стратегічного оборонного планування, яка включає Оборонний огляд, Стратегію воєнної безпеки, Стратегічний оборонний бюлетень та Державну програму розвитку Збройних Сил України.

Законодавство закріплює розгалужену вертикаль управління обороною, яка охоплює широке коло суб'єктів із чітко визначеними повноваженнями, до яких відносяться: Верховна Рада України (законодавче регулювання питань оборони), Президент України як Верховний Головнокомандувач, Рада національної безпеки і оборони України (координує й контролює діяльність органів виконавчої влади у цій сфері), Кабінет Міністрів України, Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних Сил України як головний орган військового управління зі стратегічного планування застосування Збройних Сил[356]. Окремої уваги заслуговує законодавчо передбачена можливість утворення Ставки Верховного Головнокомандувача як вищого колегіального органу воєнного керівництва обороною держави в особливий період, робочим органом якої в цей період виступає Генеральний штаб Збройних Сил України[357]. Ця управлінська вертикаль послідовно доходить до рівня місцевого самоврядування, а також охоплює обов'язки підприємств, установ та організацій усіх форм власності й конституційний обов'язок громадян України щодо захисту Вітчизни.

Найбільш показовою рисою правового регулювання оборони в Україні є динамічність законодавства воєнного часу, яка виявляється у щонайменше п'яти суттєвих доповненнях Закону протягом 2022–2025 років. Зокрема, Законом № 2124-IX від 15.03.2022 р. запроваджено інститут бойового імунітету – звільнення військового

[356]Про оборону України : Закон України від 06 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text
[357]Там само.

командування, військовослужбовців, добровольців територіальної оборони та інших визначених законом осіб від відповідальності за наслідки застосування збройної сили під час відсічі агресії, настання яких неможливо було передбачити з урахуванням розумної обачності або які охоплюються виправданим ризиком[358]. Законом № 3194-IX від 29.06.2023 р. запроваджено цілісний блок понять, пов'язаних із управлінням ресурсами у сфері оборони – саму систему управління ресурсами законодавець визначає як інтегровану систему забезпечення узгодженого функціонування процесів оборонного та бюджетного планування, створення й розвитку спроможностей сил оборони відповідно до сучасних принципів, підходів та стандартів держав-членів НАТО[359]. Законом № 4068-IX від 20.11.2024 р. введено дефініцію цивільно-військового співробітництва, яка охоплює комплекс заходів Збройних Сил України щодо координації з органами влади, місцевим самоврядуванням, громадськими об'єднаннями та громадянами, у тому числі на території держави-агресора, спрямованих на формування у цивільного населення оборонної свідомості й готовності до національного спротиву [360] . Наведена динаміка законодавчих змін засвідчує адаптивний характер правового регулювання оборони в умовах повномасштабної збройної агресіїрф та потребу оперативного реагування законодавця на виклики,

---

[358]Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2124-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#Text

[359]Про внесення змін до Закону України "Про оборону України" щодо управління ресурсами у сфері оборони: Закон України від 29.06.2023 р. № 3194-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3194-20#Text

[360]Про внесення змін до деяких законів України у сфері національної безпеки і оборони щодо надання допомоги на догоспітальному етапі та здійснення цивільно-військового співробітництва: Закон України від 20.11.2024 р. № 4068-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4068-20#Text

що виникають безпосередньо в ході ведення воєнних дій.Слід відмітити, що інтеграція національного оборонного законодавства зі стандартами НАТО виявляється не лише у згаданому вище визначенні системи управління ресурсами у сфері оборони, а й у законодавчому закріпленні військової стандартизації як окремого напряму підготовки держави до оборони. Також, законодавчі норми закріплюють повноваженнях Міністерства оборони України затверджувати на основі стандартів Організації Північноатлантичного договору табелі матеріально-технічного оснащення, стандарти й обсяги надання тактичної догоспітальної допомоги силам безпеки і силам оборони[361]. Це підтверджує, що курс на євроатлантичну інтеграцію, задекларований у Стратегії воєнної безпеки України ще у 2020 році, отримав послідовне законодавче втілення на рівні базового профільного закону.

Таким чином, комплексний аналіз Закону України «Про оборону України» засвідчує, що правове регулювання оборони держави характеризується високим ступенем деталізації, розгалуженою інституційною структурою суб'єктів забезпечення оборони та вираженою здатністю до оперативної адаптації в умовах повномасштабної збройної агресії, що загалом відповідає закладеній у Стратегії воєнної безпеки України концепції всеохоплюючої оборони – комплексу заходів, спрямованих на превентивні дії та стійкий опір агресору на суші, морі, в повітряному і кіберпросторі, нав'язування власної волі в інформаційному просторі за рахунок використання всього потенціалу держави і суспільства (воєнного, політичного, економічного, дипломатичного, духовного, культурного тощо) та застосування всіх форм і способів збройної боротьби, зокрема асиметричних дій, з дотриманням принципів і норм міжнародного права[362].

---

[361]Про оборону України : Закон України від 06 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text

[362]Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ

Специфіка всеохоплюючої оборони України, на відміну від класичної (суто мілітарної) моделі оборони, яка традиційно зводить забезпечення безпеки держави виключно до функціонування регулярних збройних сил, полягає в поєднанні трьох взаємопов'язаних вимірів, кожен з яких відображає окремий аспект трансформації підходів до захисту держави в умовах сучасних гібридних і повномасштабних воєнних загроз. Перший, суб'єктний вимір, полягає в принциповому розширенні кола суб'єктів, залучених до оборони держави: до захисту суверенітету й територіальної цілісності залучається не лише сектор безпеки і оборони як спеціалізована інституційна структура, а українське суспільство та органи державної влади, які повинні чинити опір противнику на території країни, застосовуючи весь наявний арсенал форм і способів боротьби з дотриманням принципів і норм міжнародного права. Цей вимір фактично стирає традиційну межу між «фронтом» і «тилом», перетворюючи оборону з вузькоспеціалізованої військової функції на загальнонаціональну справу[363].

Другий, ескалаційний вимір, розкриває поетапний характер залучення сил і засобів залежно від інтенсивності загрози, що дозволяє уникнути як передчасного виснаження ресурсів держави, так і недостатньої відповіді на реальний масштаб небезпеки. На першому рівні для нейтралізації загрози застосовуються виключно регулярні Збройні Сили України; у разі недостатності їхнього потенціалу до протидії залучаються всі сили оборони, тобто всі силові структури держави; і лише за подальшої вичерпаності цього ресурсу активується третій, резервний рівень – сили територіальної оборони та рух опору, зі спрямуванням усіх наявних фінансових і матеріальних

Президента України від 25 берез. 2021 р. № 121/2021. URL: https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/voenna-doktrina

[363] Уперше в Стратегії воєнної безпеки ми застосовуємо принцип всеохоплюючої або тотальної оборони держави. АрміяInform. 2020. 29 трав. URL: https://armyinform.com.ua/2020/05/29/upershe-v-strategiyi-voyennoyi-bezpeky-my-zastosovuyemo-prynczyp-vseohoplyuyuchoyi-abo-totalnoyi-oborony-derzhavy/

ресурсів держави на нейтралізацію загрози. Така модель означає, що територіальна оборона й рух опору виконують функцію не першочергового, а стратегічного резерву всеохоплюючої оборони, який активується поступово, відповідно до реальної динаміки ескалації конфлікту [364] .Третій, міжнародний вимір, охоплює політичну та матеріальну підтримку іноземних партнерів у протидії агресору й засвідчує, що всеохоплююча оборона в українському розумінні не обмежується суто внутрішньодержавними ресурсами, а органічно інтегрує зовнішній (міжнародно-правовий, дипломатичний) компонент як рівноправну складову загальної системи захисту держави[365].

У сукупності ці три виміри формують гнучку, адаптивну модель захисту держави, здатну масштабуватися відповідно до реального рівня загрози – від локального стримування до загальнонаціональної мобілізації. Ця модель не є унікальним українським винаходом, а спирається на апробований досвід країн Північної Європи, зокрема Скандинавських держав, країн Балтії та Швейцарії, де концепція тотальної оборони застосовується протягом тривалого часу й довела свою ефективність. Водночас доцільність її запровадження саме в українських реаліях додатково підтверджується власним історичним досвідом суспільної мобілізації 2014 року, коли громадяни України продемонстрували здатність до стихійного, але результативного згуртування заради надання відсічі агресору ще до формального законодавчого закріплення принципу всеохоплюючої оборони на рівні стратегічних документів держави.

Практика повномасштабного вторгнення російської федерації підтвердила дієвість саме такої, багатовимірної моделі оборони: на першому етапі стримування противника від Києва, Чернігова та Сум забезпечували регулярні підрозділи Збройних Сил України, однак уже протягом перших тижнів війни, коли масштаб загрози

[364]Там само.
[365]Там само.

перевищив початкові прогнози, до оборони долучилися всі складові сектору безпеки і оборони та третій, резервний рівень моделі. Так, лише за перший місяць війни до лав Сил територіальної оборони вступило понад 110 000 добровольців, які забезпечили захист тилових районів і дали змогу регулярним частинам зосередитися на найбільш загрозливих напрямках, тоді як на тимчасово окупованих територіях розгорнувся рух опору. Водночас суб'єктний вимір усеохоплюючої оборони проявився через масову самоорганізацію цивільного населення (волонтерський рух, ІТ-армія, добровольчі формування територіальних громад), а міжнародний вимір – через безпрецедентну політичну, фінансову й військово-технічну підтримку іноземних партнерів, без якої утримання оборони протягом тривалого часу було б неможливим. Таким чином, досвід 2022–2024 рр. продемонстрував, що закладена ще у Стратегії воєнної безпеки 2020 року ескалаційна логіка застосування сил реалізувалася на практиці майже синхронно, а не послідовно, що свідчить про адаптивність самої моделі до умов раптової повномасштабної агресії, коли інтенсивність загрози від самого початку є граничною.

Зокрема, одним із визначальних інститутів реалізації принципу всеохоплюючої оборони в Україні є територіальна оборона, яка законодавчо визначена та функціонує в межах ширшої системи національного спротиву. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» територіальна оборона – це «система загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час та в особливий період з метою протидії воєнним загрозам, а також для надання допомоги у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій» [366]. Територіальна оборона є системним елементом національного спротиву, який забезпечує безпосередній захист і контроль територій держави, формуючи в такий спосіб багаторівневу систему

[366] Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

оборони, де кожен компонент доповнює інші заради спільної мети – захисту суверенітету та територіальної цілісності держави.

За організаційною структурою територіальна оборона включає три взаємопов'язані компоненти: військовий (Сили територіальної оборони ЗСУ – Командування Сил територіальної оборони, регіональні органи військового управління, бригади, батальйони), цивільний (державні органи та органи місцевого самоврядування, що забезпечують адміністративну підтримку й координацію з населенням) та військово-цивільний (штаби зон територіальної оборони і добровольчі формування територіальних громад). В основу організації діяльності територіальної оборони покладено територіально-зональний принцип, який враховує військово-адміністративний поділ України у відповідності до якого кожна область формує окрему зону територіальної оборони, а райони в її межах – відповідні райони територіальної оборони, у яких діють власні штаби.

Відповідно до аналітичних матеріалів розміщених на сайті Міністерства оборони України у розділі «Система національного спротиву в Україні: територіальна оборона, як один з основних елементів» за функціональним призначенням до завдань територіальної оборони належать:

1) захист і оборона території (реагування на загрози, посилення охорони державного кордону, протидія диверсійно-розвідувальним силам противника);

2) захист критичної інфраструктури державного та місцевого значення;

3) забезпечення громадської безпеки й підтримка правопорядку спільно з правоохоронними органами;

4) захист цивільного населення та ліквідація наслідків бойових дій;

5) створення сприятливих умов для оборони держави, зокрема сприяння стратегічному розгортанню військ[367].

[367] Система національного спротиву в Україні: територіальна оборона, як один з основних елементів. Міністерство оборони

Ключовою науково значущою відмінністю територіальної оборони від інших видів воєнних формувань є поєднання військового й цивільного компонентів та тісний зв'язок з місцевими громадами: якщо мобілізовані особи можуть направлятися до різних підрозділів Збройних Сил України, то особовий склад територіальної оборони формується як з мобілізованих та добровольців, які проходять службу безпосередньо у власних територіальних громадах, що структурно наближує цей інститут до концепції «народної» чи «тотальної» оборони. Практика застосування територіальної оборони в Україні з початку повномасштабного вторгнення рф підтвердила її еволюцію від допоміжного резервного інструменту до самостійної боєздатної сили. Так, в умовах війни в 2023 р. організаційна структура територіальної оборони розширилася за рахунок механізованих підрозділів, частин аеророзвідки та мінометних розрахунків. Показовим є те, що досвід бойового застосування української територіальної оборони став предметом вивчення в багатьох країнах світу, що засвідчує її значення не лише як національного, а й як компаративного (порівняльного) кейсу для дослідження сучасних моделей забезпечення воєнної безпеки держави в умовах повномасштабної збройної агресії.

Підкреслимо, що оборона України зазнала суттєвих змін в умовах повномасштабного вторгнення рф, що надало стратегічним напрямам модернізації Збройних Сил та розвиткуоборонно-промислового комплексу практичного, безпосередньо реалізованого характеру, що зумовило перехід від стратегічного планування до невідкладної реалізації. Наприклад, розпочатий ще до 2022 р. перехід органів військового управління на «J-структуру» штабів держав-членів НАТО в умовах повномасштабної збройної агресії набув практичного, бойового виміру. В умовах

України. 19.02.2025. URL: https://mod.gov.ua/news/sistema-naczionalnogo-sprotivu-v-ukrayini-teritorialna-oborona-yak-odin-z-osnovnih-elementiv

якого функціональна організація органів управління (за напрямами особового складу, розвідки, оперативного планування, логістики, зв'язку та цивільно-військового співробітництва) забезпечила сумісність ЗСУ з органами військового управління держав-партнерів у процесі спільного планування постачання озброєння, підготовки особового складу за кордоном та координації розвідувальної інформації, що стало практичною передумовою функціонування міжнародних форматів військової допомоги Україні (зокрема, UkraineDefenseContactGroup – «Рамштайнського формату»).

Кадрова складова модернізації Збройних Сил зазнала найбільш динамічних змін саме в період повномасштабного вторгнення. Мобілізаційне законодавство неодноразово уточнювалося відповідно до реальних потреб фронту, зокрема, було впроваджено електронний облік військовозобов'язаних, оновлено критерії бронювання для критично важливих галузей економіки, а також запроваджено інститут військової служби за контрактом для військовослужбовців 18-25 років, тощо [368]. Водночас підготовка особового складу дедалі більше здійснюється з опорою на стандарти держав-членів НАТО – як безпосередньо на території іноземних держав-партнерів (навчальні місії з підготовки українських військовослужбовців), так і на території України через упровадження уніфікованих програм бойової підготовки, узгоджених із форматами підготовки збройних сил Альянсу.

На нашу думку, найбільш показовим результатом розвитку оборонно-промислового комплексу в умовах повномасштабної війни є безпрецедентне зростання виробничих спроможностей галузі. Зокрема, якщо у 2022 році виробничі спроможності українського оборонно-промислового комплексу оцінювалися в 1 млрд доларів

[368]Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12

США, то у 2025 році цей показник зріс до 35 млрд доларів США [369]. Фактичні обсяги виробництва озброєння та військової техніки також демонструють значну динаміку, оскільки якщо у 2023 році обсяг галузі оцінювався у 3 млрд доларів США, то у 2024 році – вже у 9-10 млрд. доларів США, а частка оборонної промисловості забезпечила 1,2–1,5 відсоткового пункту приросту ВВП України [370]. За даними Міністерства оборони України, підприємства АТ «Українська оборонна промисловість» (правонаступника Державного концерну «Укроборонпром», реформованого відповідно до Закону України № 1630-IX[371]) у 2025 році виготовили озброєння та військової техніки на суму понад 180 млрд грн, що у 1,5 раза перевищило показник 2024 року (122 млрд грн), а кількість державних контрактів зросла на 50 відсотків. Мережа виробництва зброї в Україні розширилася до 900 підприємств, більшість із яких є приватними, а інноваційна екосистема галузі налічує понад 2 тисячі команд розробників новітніх технологій і рішень для потреб фронту[372].

Зауважимо, що досвід повномасштабного вторгнення суттєво розширив спектр моделей міжнародного військово-технічного співробітництва порівняно з описаною у 2020 році практикою прямої закупівлі готових зразків озброєння (наприклад, отримання патрульних катерів класу «Айленд» від США). Наразі, за офіційними даними Міністерства оборони України, партнерам пропонується декілька

---

[369]Свиридова А. Оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України у 2023–2025 р.Скільки.Скільки? URL: https://skilky-skilky.info/opk-zabezpechyv-1-2-pryrostu-vvp-pry-zahalnomu-zrostanni-ekonomiky-2-9/

[370]Оборонка України забезпечила третину зростання ВВП у 2024 році. AIN.ua. 20.04.2025. URL: https://ain.ua/2025/04/14/oboronna-promislovist-zabezpecila-tretinu-zrostannia-vvp-ukrayini-u-2024-roci-smetanin/

[371] Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності: Закон України від 13.07.2021 р. № 1630-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1630-20

[372]Оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України у 2023–2025 р. URL: https://skilky-skilky.info/opk-zabezpechyv-1-2-pryrostu-vvp-pry-zahalnomu-zrostanni-ekonomiky-2-9/

форматів співпраці у виробництві озброєння та військової техніки безпосередньо на території України: 1) «данська модель» – пряма закупівля іноземними державами озброєння в українських виробників для подальшої передачі Силам оборони України, а також створення спільних підприємств і виробничих хабів на території держави [373]. Так, у 2024 році десять держав-партнерів виділили 1,6 млрд доларів США на розвиток українського оборонно-промислового комплексу, а у 2025 році було залучено ще близько 1 млрд доларів США інвестицій [374]. Паралельно зберігається традиційна модель прямих закупівель озброєння в іноземних партнерів для номенклатури, виробництво якої в Україні відсутнє або обмежене. Зокрема, у січні 2024 року Агентство НАТО з матеріально-технічного забезпечення і закупівель (NSPA) уклало контракти на суму 1,2 млрд доларів США для закупівлі близько 220 тисяч 155-міліметрових артилерійських снарядів в інтересах Збройних Сил України[375].

Розглянуті напрями модернізації Збройних Сил України та розвитку оборонно-промислового комплексу засвідчують, що обороноздатність держави в умовах повномасштабної агресії забезпечується не лише нарощуванням воєнного потенціалу, а й здатністю всіх складових сектору безпеки і оборони швидко адаптуватися до змінюваного характеру загроз, тобто якістю, яка в сучасній безпековій парадигмі визначається через категорію національної стійкості (резильєнтності).

---

[373] Умєров Р. Революція зброї. Як за три роки війни Україна сформувала нову оборонну реальність? ForbesUkraine. 24.02.2025. URL: https://forbes.ua/war-in-ukraine/oboronna-revolyutsiya-yak-za-tri-roki-viyni-ukraina-sformuvala-novu-viyskovu-realnist-rozpovidae-ministr-oboroni-rustem-umerov-23022025-27435

[374] Там само.

[375] Голуб А. Еволюція української зброї: від радянської спадщини до власного виробництва. Informer Новини. 29.04.2025. URL: https://informer.media/evolyucziya-ukrayinskoyi-zbroyi-vid-radyanskoyi-spadshhyny-do-vlasnogo-vyrobnycztva/

Стратегія національної безпеки України визначає, що стійкість – це «здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей» [376] . Показово, що наведене у Стратегії національної безпеки України визначення стійкості концептуально узгоджується зі стандартами Північноатлантичного альянсу. Так, на Варшавському саміті НАТО 2016 року союзники узгодили сім базових вимог до національної стійкості (SevenBaselineRequirementsforNationalResilience), які охоплюють, зокрема:

- гарантовану безперервність роботи уряду та критично важливих державних послуг (наприклад, здатність приймати рішення та спілкуватися з громадянами в кризових ситуаціях);
- стійке енергопостачання шлях забезпечення безперервного постачання енергії та наявність резервних планів для врегулювання перебоїв;
- здатність ефективно боротися з неконтрольованим переміщенням людей та усунути конфлікт між цими переміщеннями і військовими розгортаннями НАТО;
- стійкі продовольчі та водні ресурси, ут.ч. забезпечення стійких поставок, захищених від перебоїв або саботажу;
- здатність справлятися з масовими жертвами та руйнівними кризами у сфері охорони здоров'я, зокрема, забезпечення того, щоб цивільні системи охорони здоров'я могли впоратися з цим, а також достатнє забезпечення запасами та безпекою медичних товарів;
- стійкі системи цивільного зв'язку, у т.ч. забезпечення функціонування телекомунікаційних та кібермереж навіть у кризових умовах з достатньою резервною потужністю;
- стійкі транспортні системи, зокрема, забезпечення можливості швидкого переміщення сил НАТО територією

[376]Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12

Альянсу та можливості покладатися цивільними службами на транспортні мережі навіть у кризових ситуаціях[377].

Викладене узгодження між українським законодавчим визначенням стійкості та стандартами Північноатлантичного альянсу свідчить, що резильєнтність держави в сучасних безпекових дослідженнях розглядається не як другорядне доповнення до оборонних спроможностей, а як самостійна, концептуально самоціннакатегорія національної безпеки.

На думку О. Резнікової «національна стійкість – це здатність держави та суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження та характеру, адаптуватись до змін безпекового середовища підтримувати стале функціонування, у т.ч. під час криз, швидко відновлюватися після криз до оптимального рівня рівноваги»[378][379]. Слід зауважити, що поняття «національна стійкість» та «національна резильєнтність» є близькими а змістом її часто вживаються як синоніми, у безпекових дослідженнях між ними виділяють важливі концептуальні відмінності, що відображають різні аспекти реагування на виклики:

1. Національна стійкість зосереджується на захисті та збереженні існуючих структур і процесів, забезпечує базову платформу для функціонування держави під час кризи і забезпечення безперервності управління. Ключовими компонентами національної стійкості є оборонна та безпекова спроможність держави, економічна

[377] Resilience, civilpreparednessandArticle 3. NATO. Lastupdated: 13 November 2024. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/deterrence-and-defence/resilience-civil-preparedness-and-article-3

[378] Резнікова О.О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022. 456 с. URL: https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2022-04/Reznikova_Resilience_UKR.pdf

[379] *Примітка: В даному контексті слово «національний» вказує не на етнічну приналежність, а на належність до конкретної держави як політичної організації.*

стабільність, соціальна єдність і захист об'єктів критичної інфраструктури[380].

2. Національна резильєнтність акцентує увагу на адаптації, відновленні та розвитку в умовах невизначеності, фокусується на здатності системи не просто захищатися, а трансформуватися, еволюціонувати після потрясінь та навчитися на минулому досвіді для запобігання майбутнім загрозам. Ключовими аспектами резильєнтності є гнучка адаптивність, стійке відновлення критичних функцій, інноваційність та розвиток соціального капіталу (довіра до інституцій, взаємодія всередині суспільства[381].

Серед ключових аспектами національної стійкості слід відмітити такі: 1) базові параметри системи повинні лишатися незмінними (національні цінності, захист національних інтересів, безперервність реалізації державою критичних функцій), тоді як інші елементи мають гнучко змінюватися та адаптуватися до нових умов; 2) інститути громадянського суспільства перестають бути пасивними «об'єктами» загрози, які лише очікують допомоги, а набувають спроможностей та перетворюються на активних «суб'єктів» забезпечення власної та загальнодержавної стійкості (наприклад, через самоорганізацію, підвищення медіа грамотності чи встановлення альтернативних джерел живлення); 3) важливим принципом національної стійкості є принцип субсидіарності, згідно з яким первинне реагування на кризи та загрози має відбуватися на рівнях безпосереднього контакту із проблемами, з одночасною координацією на вищому рівні[382].

Рівнями національної стійкості є: особиста стійкість (психологічна резильєнтність громадян, здатність до самодопомоги в кризових ситуаціях), суспільна стійкість (соціальна згуртованість, довіра до інституцій,

---

[380] Глобальна та національна безпека: підручник / за заг. ред. Г.П.Ситника, Ю.В.Ковбасюка. К.: НАДУ, 2016. С.143.

[381] Там само.

[382] Резнікова О.О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022. 456 с. URL: https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2022-04/Reznikova_Resilience_UKR.pdf

волонтерський потенціал), інституційна стійкість (спроможність органів державної влади зберігати керованість і функціональність), інфраструктурна стійкість (стійкість об'єктів критичної інфраструктури). У відповідності до предмету нашого дослідження більш детально розглянемо саме рівень інституційної стійкості. У сучасній політичній науці інституційна стійкість розглядається, як «здатність державних інститутів зберігати свою функціональну легітимність і процедурну визначеність в умовах інтенсивних кризових викликів»[383]. З позицій неоінституціоналізму, стійкість передбачає спроможність інституцій адаптуватися до змін зовнішнього середовища без втрати свої базових функцій, що передбачає не просто збереження формальної структури («інертності»), а і підтримання функціональної безперервності, збереження процедурної легітимності та здатність відтворювати нормативні стандарти під час надзвичайних ситуацій.

У контексті воєнного стану інституційна спроможність держави виступає фундаментом її стійкості й визначається поєднанням ефективності державного управління та мобілізації суспільства. Досвід України в умовах війни демонструє модель адаптивної воєнної демократії, за якої тимчасова централізація повноважені і кризове управління не призвели до руйнування базових демократичних інститутів та механізмів розподілу влади. Модель адаптивної воєнної демократії ґрунтується на кількох взаємопов'язаних елементах інституційної стійкості:

1. Забезпечення безперервності державного управління, яка визначає здатність органів державної влади зберігати керованість та функціональність навіть в умовах прямих ударів по об'єктах державного управління, релокації окремих органів влади, часткової евакуації персоналу з прифронтових і тимчасово окупованих територій.

2. Збереження конституційної легітимності влади через дотримання встановлених Конституцією процедур навіть надзвичайних умовах, наприклад, воєнний станв Україні

[383]Там само.

запроваджується та продовжується виключно на підставі указів Президента України, затверджених Верховною Радою України, що засвідчує збереження принципу парламентського контролю над виконавчою владою навіть у кризовий період.

3. Функціональне розмежування повноважень між гілками влади зберігається попри об'єктивну потребу оперативного ухвалення рішень та спроможність громадянського суспільства і медіа критично оцінювати дій влади.

4.Розподілене управління, за якого органи місцевого самоврядування, військові адміністрації та громадянське суспільство виступають не пасивними виконавцями рішень центру, а активними суб'єктами забезпечення стійкості на власному рівні.

Таким чином, українська модель адаптивної воєнної демократії демонструє, що інституційна стійкість не тотожна незмінності інституційної структури держави, а полягає у здатності цієї структури гнучко трансформувати процедури й механізми функціонування під тиском кризи, зберігаючи при цьому базові конституційні цінності – розподіл влади, верховенство права та підзвітність влади суспільству.

Практика функціонування конституційного механізму продовження воєнного стану в Україні є наочним прикладом збереження процедурної легітимності влади в кризових умовах. Відповідно до Конституції України[384] та Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[385], рішення про запровадження та продовження воєнного стану приймається указом Президента України, який підлягає обов'язковому затвердженню Верховною Радою України у формі закону (п. 31 ч. 1 ст. 85 Конституції України «затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення

[384]Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[385]Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації» [386]). Ця процедура послідовно виконується, попри триваючі бойові дії – з дня повномасштабної збройної агресії рф 24.02.2022 р. парламент України кожних 90 днів продовжує строк дії воєнного стану, щоразу на 90 діб. Станом на середину 2026 р. чинний режим воєнного стану продовжено до 31.10.2026 р. Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»» від 14.07.2026 р. № 4928-IX на затвердження указу Президента України [387] . Показово, що поряд із продовженням воєнного стану Верховна Рада України в такому самому конституційному порядку затверджує й продовження строку загальної мобілізації, що засвідчує узгоджене функціонування законодавчої та виконавчої гілок влади навіть у частині рішень, які стосуються реалізації прав і свобод людини та громадян.

Оцінювання інституційної стійкості політико-управлінської системи держави в умовах тривалої повномасштабної війни потребує чіткого методологічного інструментарію, який дозволив би розмежувати ситуативну адаптацію державних інститутів до кризових умов від їхньої структурної деградації чи авторитарного «переродження».

Для аналізу стійкості політико-управлінської системи в умовах війни доцільно застосовувати чотири ключові критерії:

1) безперервність діяльності/continuity – здатність інституту стабільно працювати та виконувати свої базові функції під час кризового навантаження (наприклад, безперервна пленарна робота Верховної Ради України та

[386]Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[387]Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 14.07.2026 р. № 4928-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4928-20#Text

двадцятиразове поспіль ухвалення законів про продовження воєнного стану без жодного процедурного збою);

2) процедурна легітимність/procedurallegitimacy – збереження ключових колегіальних процедур, підзвітності та мінімально необхідної публічності ухвалення рішень (наприклад, призначення Секретаря Ради національної безпеки і оборони України указом Президента України в установленому законом порядку, а не позасистемним кадровим рішенням);

3) стримування і противаги/checksandbalances – збереження дієвих, навіть у скороченому форматі, механізмів взаємного контролю між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади (наприклад, незалежне функціонування НАБУ і САП, включно з контролем за оборонними закупівлями);

4) зворотність надзвичайних практик/reversibility – наявність запобіжників проти перетворення тимчасових воєнних обмежень на постійні правила гри у повоєнний період (наприклад, законодавчо закріплена вимога зазначати конкретний строк дії будь-яких обмежень конституційних прав і свобод).

Застосування цих критеріїв до українського досвіду дозволяє надати не декларативну, а обґрунтовану оцінку моделі адаптивної воєнної демократії, окресленої в попередньому підрозділі[388].

Поряд із критеріями оцінювання інституційної стійкості, розглянутими вище, методологічно важливим є визначення чинників, які здатні цю стійкість підривати. До основних груп негативних чинників, що впливають на інституційну стійкість політико-управлінської системи в умовах війни, належать:

- чинники, пов'язані з надмірною концентрацією повноважень (наприклад, гіпертрофована централізація

[388]Дячок С. М. Інституційна стійкість парламенту, уряду та судової влади України в умовах воєнного стану: адаптивність, ризики, перспективи. Український політико-правовий дискурс. 2026. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18850466

управління та розмивання меж компетенції між органами влади);

- кадрові чинники (наприклад, плинність кадрів на ключових посадах, дефіцит кваліфікованих кадрів державної служби, політизація кадрових призначень);

- корупційні чинники (наприклад, корупція у системі державного управління, зокрема у сфері оборонних закупівель, і непрозорість процедур ухвалення рішень);

- інформаційно-комунікативні чинники (наприклад, дезінформаційний вплив держави-агресора та недостатня комунікація держави з суспільством);

- ресурсно-економічні чинники (наприклад, дефіцит фінансових ресурсів для одночасного забезпечення потреб оборони й цивільних інституцій, а також руйнування об'єктів критичної інфраструктури);

- чинники ризику незворотності надзвичайних практик (наприклад, інституційна інерція надзвичайних повноважень та нормалізація суспільством обмежень прав і свобод).

Систематизація критеріїв оцінювання та чинників негативного впливу на інституційну стійкість дозволяє констатувати, що резильєнтність державних інституцій в умовах повномасштабної збройної агресії не є статичною, а становить динамічний, постійно відтворюваний результат взаємодії формальних правових механізмів (конституційних процедур, законодавчих гарантій зворотності надзвичайних повноважень) та неформальних чинників (кадрової якості управління, рівня довіри суспільства до влади, спроможності протидіяти корупційним і дезінформаційним впливам). Український досвід засвідчує, що інституційна стійкість державної влади вимірюється не відсутністю кризових викликів чи тимчасових обмежень, а здатністю політико-управлінської системи проходити через них без структурної деградації, зберігаючи безперервність функціонування, процедурну легітимність рішень, дієві механізми стримувань і противаг та вбудовані запобіжники проти незворотної трансформації демократичних інститутів у авторитарні практики. Саме поєднання цих чотирьох властивостей і визначає ту межу,

за якою ситуативна воєнна адаптація держави відрізняється від її інституційного переродження.

Висновки.

Проведене дослідження засвідчує, що національна безпека, оборона та стійкість державних інституцій в умовах сучасних загроз становлять взаємопов'язану систему категорій, кожна з яких відображає окремий вимір протидії держави екзистенційним викликам. Багатовимірність поняття національної безпеки, що поєднує ціннісний, інтересоцентричний, системний та резильєнтний підходи, знаходить своє нормативне закріплення у трирівневій моделі об'єктів захисту (особи, суспільства й держави), яка узгоджується з методологією секторизації безпеки, розробленою в межах Копенгагенської школи безпекових досліджень. Легальна дефініція загроз національній безпеці через категорії явищ, тенденцій і чинників, що унеможливлюють чи ускладнюють реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей, доповнена розмежуванням загроз за джерелом походження на зовнішні та внутрішні. Таке розмежування формує методологічну основу для розуміння гібридної природи сучасних викликів, коли внутрішні інституційні вразливості створюють підґрунтя для реалізації зовнішніх деструктивних впливів. Оборона держави, у свою чергу, постає не вузько мілітарною, а комплексною багатовимірною діяльністю, що охоплює політичні, економічні, соціальні, наукові, інформаційні та організаційні заходи підготовки до збройного захисту, а її правове регулювання характеризується дворівневою структурою (статичні основи та динамічна підготовка), плановістю, розгалуженою вертикаллю управління і вираженою адаптивністю законодавства до умов повномасштабної збройної агресії. Концепція всеохоплюючої оборони, що поєднує суб'єктний, ескалаційний та міжнародний виміри, розкриває модель поступового, градуйованого залучення регулярних збройних сил, територіальної оборони та руху опору залежно від інтенсивності загрози, а модернізація Збройних

Сил і оборонно-промислового комплексу демонструє перехід від стратегічного планування до практичної реалізації задекларованих напрямів розвитку (зокрема через впровадження організаційних стандартів і моделей міжнародного військово-технічного співробітництва держав-партнерів Північноатлантичного альянсу).

Дослідження стійкості державних інституцій виявляє її самостійне, концептуальносамоцінне значення в сучасній безпековій парадигмі, яке не зводиться до допоміжної функції щодо оборонних спроможностей, а становить окрему якість системи – здатність адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування та відновлюватися після кризових потрясінь. Розмежування понять національної стійкості й національної резильєнтності за критерієм акценту на збереженні наявних структур або на трансформації й розвитку системи в умовах невизначеності доповнює багаторівневу структуру стійкості, що охоплює особистісний, суспільний, інституційний та інфраструктурний рівні, серед яких інституційна стійкість політико-управлінської системи виступає визначальною для оцінювання спроможності держави протистояти тривалим кризовим викликам. Запропонований інструментарій оцінювання інституційної стійкості через критерії безперервності діяльності, процедурної легітимності, збереження механізмів стримувань і противаг та зворотності надзвичайних практик дозволяє розрізняти ситуативну кризову адаптацію державних інститутів від їхньої структурної деградації чи авторитарного переродження. Виявлені групи негативних чинників, пов'язаних із концентрацією повноважень, кадровою нестабільністю, корупційними практиками, дезінформаційним впливом, ресурсними обмеженнями та ризиком незворотності надзвичайних повноважень, окреслюють комплексний, переважно внутрішній характер вразливостей політико-управлінської системи.

Узагальнення отриманих результатів дає підстави стверджувати, що інституційна стійкість держави в умовах повномасштабної війни формується не відсутністю

кризових випробувань, а здатністю зберігати функціональну легітимність, розподіл влади та вбудовані запобіжники проти незворотної трансформації демократичних інститутів, що дозволяє кваліфікувати досвід функціонування української державності воєнного періоду як модель адаптивної воєнної демократії з практичним і теоретичним значенням для подальших досліджень безпекових процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Mikkel Flohr. Key Concept: Securitization (Copenhagen School). *CriticalLegalThinking*. 2025. URL: https://criticallegalthinking.com/2025/03/31/key-concept-securitization-copenhagen-school/
2. Resilience, civilpreparednessandArticle 3. NATO. Lastupdated: 13 November 2024. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/deterrence-and-defence/resilience-civil-preparedness-and-article-3
3. United Nations Development Programme. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. New York: Oxford University Press, 1994. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994encompletenostats.pdf
4. Адміністративне право України. Академ. курс: підруч. у 2 т. Т. 2. Особлива частина / ред.кол. В.Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ: Юрид. думка. 2005. 624 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d7e90b99-c3f3-4656-bb1c-7134aa5f8080/content
5. Атаки на енергетичну інфраструктуру України становлять загрозу ключовим аспектам життя напередодні зими – спостерігачі ООН з прав людини: пресреліз / Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ). Київ, 19 вересня 2024. URL: https://ukraine.un.org/uk/278995-ataky-na-enerhetychnu-infrastrukturu-ukrayiny-stanovlyat-zahrozu-klyuchovym-aspektam-zhyttya

6. Білозьоров Є. В. Інституційний аспект механізму оборонної функції сучасної держави: діяльнісний вимір. Інформаційна безпека суспільства в умовах дії правового режиму воєнного стану та повоєнний період: зб. матеріалів (Київ, 29 трав. 2025 р.) / редкол.: О.С. Тарасенко та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2025. С. 32–36. https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d7e90b99-c3f3-4656-bb1c-7134aa5f8080/content

7. Глобальна та національна безпека: підручник / за заг. ред. Г.П.Ситника, Ю.В.Ковбасюка. К.: НАДУ, 2016. 1133 с.

8. Голуб А. Еволюція української зброї: від радянської спадщини до власного виробництва. Informer Новини. 29.04.2025. URL: https://informer.media/evolyucziya-ukrayinskoyi-zbroyi-vid-radyanskoyi-spadshhyny-do-vlasnogo-vyrobnycztva/

9. Деревянко С.М., Кобець Ю.В., Матвієнків С.М. Система національної безпеки: навчально-методичний посібник для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 052 Політологія галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2025. 160 с.

10. Домбровська С. М., Шведун В. О., Рубан А. В. Державне управління національною безпекою: соціально-економічне забезпечення: монографія. Харків: НУЦЗУ, 2022. 221 с.

11. Дячок С. М. Інституційна стійкість парламенту, уряду та судової влади України в умовах воєнного стану: адаптивність, ризики, перспективи. *Український політико-правовий дискурс.* 2026. URL: https://zenodo.org/records/18850466

12. Звіт про непрямі фінансові втрати економіки внаслідок військової агресії Росії проти України до кінця 2026 року / Автори: Д. Андрієнко, Д. Горюнов, Т. Маршалок, Р. Нейтер, І. Піддубний, І. Студеннікова, Д. Топольсков; KSE Institute у співпраці з Міністерством розвитку громад та територій України, іншими профільними міністерствами та Національним банком

України. Лютий 2026. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2026/02/KSE-Institute_Losses-2026-Report-ua-2.pdf

13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

14. Концептуальні засади національної стійкості та державна політика врегулювання воєнно-політичних конфліктів: колективна монографія /за заг. ред. Г.П. Ситника; ТОВ «Академпрес». Київ, 2024. 358 с. URL: https://ipacs.knu.ua/pages/dop/391/files/221d1a94-527f-475a-9005-2c66fc64f84e.pdf (

15. Косілова О.І. Політична безпека держави: теоретичний та структурно-функціональний аспект. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2018. № 1. С. 106-115.

16. Мотайло О.В. Ризики та загрози національній безпеці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: Державне управління. 2020. Т. 31 (70), № 5. С. 116-120. URL: http://pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/5_2020/23.pdf

17. Оборонка України забезпечила третину зростання ВВП у 2024 році. AIN.ua. 20.04.2025. URL: https://ain.ua/2025/04/14/oboronna-promislovist-zabezpecila-tretinu-zrostannia-vvp-ukrayini-u-2024-roci-smetanin/

18. Павленко Д. Г., Семенюк Ю. В., Лисецький Ю. М. Національна безпека: поняття, складники, чинники впливу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: Державне управління. 2021. Т. 32 (71), № 3. С. 102–107. URL: http://pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/19.pdf

19. Перелік викликів та загроз національній безпеці у сфері оборони, сценаріїв застосування військ (сил), можливих завдань та імовірність їх виникнення: Додаток 6 до Рекомендацій з організації та проведення оборонного огляду (п. 5.2.4) / Міністерство оборони України.

URL: https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/perelik-viklikiv-ta-zagroz-naczionalnij-bezpeczi-u-sferi-oboroni-sczenariyiv-zastosuvannya-vijsk-sil-mozhlivih-zavdan-ta-imovirnist-yih-viniknennya

20. Про внесення змін до деяких законів України у сфері національної безпеки і оборони щодо надання допомоги на догоспітальному етапі та здійснення цивільно-військового співробітництва: Закон України від 20.11.2024 р. № 4068-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4068-20#Text

21. Про внесення змін до Закону України «Про оборону України» щодо управління ресурсами у сфері оборони: Закон України від 29.06.2023 р. № 3194-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3194-20#Text

22. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2124-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#Text

23. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 14.07.2026 р. № 4928-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4928-20#Text

24. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12

25. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

26. Про оборону України : Закон України від 06 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text

27. Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

28. Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми

власності: Закон України від 13.07.2021 р. № 1630-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1630-20

29. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19

30. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12

31. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26.08.2021 р. № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021

32. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України від 25 берез. 2021 р. № 121/2021. URL: https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/voenna-doktrina

33. Резнікова О.О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022. 456 с. URL: https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2022-04/Reznikova_Resilience_UKR.pdf

34. Свиридова А. Оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України у 2023–2025 р. Скільки. Скільки? URL: https://skilky-skilky.info/opk-zabezpechyv-1-2-pryrostu-vvp-pry-zahalnomu-zrostanni-ekonomiky-2-9/

35. Система національного спротиву в Україні: територіальна оборона, як один з основних елементів. Міністерство оборони України. 19.02.2025. URL: https://mod.gov.ua/news/sistema-naczionalnogo-sprotivu-v-ukrayini-teritorialna-oborona-yak-odin-z-osnovnih-elementiv

36. Сокуренко В.В. Оборона як ефективний засіб забезпечення безпеки суспільства та держави.

Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 159-166.
URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/32.pdf

37. Умєров Р. Революція зброї. Як за три роки війни Україна сформувала нову оборонну реальність? ForbesUkraine. 24.02.2025. URL: https://forbes.ua/war-in-ukraine/oboronna-revolyutsiya-yak-za-tri-roki-viyni-ukraina-sformuvala-novu-viyskovu-realnist-rozpovidae-ministr-oboroni-rustem-umerov-23022025-27435

38. Уперше в Стратегії воєнної безпеки ми застосовуємо принцип всеохоплюючої або тотальної оборони держави. АрміяInform. 2020. 29 трав.
URL: https://armyinform.com.ua/2020/05/29/upershe-v-strategiyi-voyennoyi-bezpeky-my-zastosovuyemo-prynczyp-vseohoplyuyuchoyi-abo-totalnoyi-oborony-derzhavy/

39. Хаустова В.Є., Трушкіна Н.В. Національна безпека України у повоєнний період: концептуальні засади та механізми забезпечення: монографія. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2025. 330 с.

ВИСНОВКИ

Проведене в межах колективної монографії дослідження дає підстави стверджувати, що сучасна трансформація держави і права в Україні є комплексним, багатовимірним та безперервним процесом, зумовленим одночасною дією конституційних, міжнародних, безпекових, соціальних, економічних і технологічних чинників. Трансформаційні процеси не обмежуються зміною окремих нормативно-правових актів або реформуванням конкретних державних інституцій, а охоплюють зміну самої логіки взаємодії держави, суспільства, особи та права. У цьому контексті конституційні засади, міжнародно-правові механізми та безпекові інструменти виступають взаємопов'язаними складовими єдиного процесу адаптації української державності до нових умов.

Конституційний вимір трансформації держави і права підтверджує, що основою будь-яких інституційних та нормативних змін мають залишатися верховенство права, законність, юридична визначеність, повага до прав і свобод людини, демократичний характер держави та належне співвідношення публічних і приватних інтересів. Особливого значення набуває недопущення ситуації, за якої підвищення ефективності державного управління або забезпечення економічної чи національної безпеки досягається шляхом необґрунтованого обмеження прав особи. Економічна безпека, державний контроль, діяльність органів публічної влади та інші механізми державного впливу мають реалізовуватися в межах конституційно визначених повноважень та з дотриманням принципу пропорційності.

Важливою передумовою ефективності трансформаційних процесів є наявність суспільної довіри до державних інститутів. Довіра не може розглядатися

виключно як психологічна характеристика суспільства, оскільки вона безпосередньо пов'язана з легітимністю державної влади, готовністю громадян дотримуватися правових правил та взаємодіяти з державними інституціями. В умовах тривалих криз, воєнного стану та суспільної невизначеності особливого значення набувають прозорість, передбачуваність, справедливість та професійність діяльності державних органів. Відтак зміцнення довіри до держави має розглядатися не як побічний результат реформ, а як один із критеріїв їхньої результативності.

Трансформації потребує і система державного контролю у сфері господарювання. Традиційна модель контролю, орієнтована переважно на проведення окремих перевірок та реагування на вже виявлені порушення, дедалі менше відповідає характеру сучасних господарських відносин. Перспективною є модель ризик-орієнтованого та цифрового контролю, у межах якої контрольна діяльність поступово переходить від переважно «інцидентного контролю» до алгоритмічного моніторингу. Використання цифрових технологій, електронних перевірок, API, регуляторних пісочниць та інших інструментів створює передумови для реалізації принципу Compliance by Design, за якого дотримання законодавства забезпечується не лише наступним контролем, а й архітектурою цифрової взаємодії суб'єкта господарювання з державою.

Важливим напрямом конституційної трансформації є формування дієвого механізму відповідальності органів публічної влади за неправомірне втручання у діяльність приватних осіб та суб'єктів господарювання. Сучасна правова держава не може обмежуватися встановленням відповідальності приватних суб'єктів, залишаючи діяльність самої публічної влади фактично поза межами ефективного деліктного контролю. Європейські стандарти

вимагають формування такої моделі, за якої незаконні рішення, дії чи бездіяльність органів влади можуть спричиняти реальну юридичну відповідальність та відшкодування завданої шкоди. Такий підхід є важливою гарантією довіри до держави та забезпечення балансу між публічним управлінням і приватною автономією.

5. Окреме значення для забезпечення верховенства права має трансформація механізмів відповідальності у судовій системі. Дисциплінарна відповідальність суддів повинна забезпечувати належний рівень професійної дисципліни, не перетворюючись водночас на інструмент впливу на незалежність судової влади. У зв'язку з цим принципи юридичної визначеності, законності, пропорційності, права на захист та справедливого дисциплінарного провадження мають розглядатися як невід'ємні гарантії суддівської незалежності. Чіткість законодавчого визначення підстав відповідальності та єдність дисциплінарної практики є необхідними умовами запобігання свавільному застосуванню дисциплінарних заходів.

Трансформація державності неможлива без відповідної трансформації кадрового потенціалу державних та правоохоронних інституцій. Сучасна кадрова політика має ґрунтуватися на професіоналізмі, доброчесності, політичній нейтральності, законності, рівному доступі до публічної служби та орієнтації на служіння суспільству. В умовах воєнного стану, цифровізації та європейської інтеграції особливого значення набувають безперервна професійна освіта, розвиток кадрового резерву, цифровізація кадрових процедур та постійна взаємодія між правоохоронними органами і закладами вищої освіти. Така взаємодія має розглядатися як стратегічний елемент кадрової політики, а не лише як форма організації практичної підготовки.

Правоохоронні органи в сучасній державі повинні розглядатися не лише як інструмент протидії правопорушенням, а як один із механізмів реалізації конституційних цінностей, забезпечення прав людини, законності, публічного порядку та цивільної безпеки. Тому результативність їх діяльності не може оцінюватися виключно за кількістю розкритих правопорушень або застосованих заходів примусу. Не менш важливими критеріями є дотримання прав людини, законність, відкритість, професійність, ефективність взаємодії із суспільством та здатність підтримувати баланс між безпекою і свободою особи.

Міжнародний вимір трансформації української держави і права визначається необхідністю адаптації національної правової системи до змін міжнародного правопорядку та поглиблення європейської інтеграції. Особливого значення набувають питання міжнародної відповідальності за агресію, санкційного регулювання, захисту прав людини в умовах воєнного стану та узгодження національних правових механізмів із міжнародними стандартами. У цьому контексті війна проти України актуалізує не лише питання застосування вже сформованих норм міжнародного права, а й потребу подальшого розвитку механізмів міжнародної відповідальності та захисту постраждалих осіб. Міжнародно-правовий компонент трансформації держави, таким чином, безпосередньо пов'язаний із питаннями державного суверенітету, справедливості та відновлення порушеного правопорядку.

Санкційне регулювання демонструє поступове стирання традиційної межі між публічним і приватним правом. Санкції дедалі безпосередніше впливають на договірну свободу, право власності, корпоративні права, виконання зобов'язань, вибір юрисдикції та доступ до правосуддя. У зв'язку з цим міжнародне приватне право має адаптуватися

до багаторівневого нормативного середовища, в якому поряд із традиційними колізійними прив'язками враховуються імперативні санкційні приписи та публічні інтереси різних правопорядків. Водночас санкційний вплив повинен залишатися юридично визначеним, пропорційним та індивідуалізованим, а особам, права яких обмежуються, мають бути забезпечені ефективні механізми оскарження та правового захисту.

Особливе місце у трансформації права посідає захист прав людини в умовах воєнного стану. Досвід України засвідчує необхідність адаптації процесуальних механізмів до ситуацій, коли особа об'єктивно позбавлена можливості отримати документи або реалізувати право адміністративним шляхом. Судовий механізм встановлення фактів народження та смерті в умовах тимчасової окупації та бойових дій є прикладом такої адаптації. Подальше вдосконалення відповідних процедур має бути спрямоване на усунення надмірного процесуального формалізму, забезпечення єдності судової практики та врахування реальних можливостей особи щодо збирання доказів.

Безпековий вимір трансформації держави і права дедалі тісніше пов'язаний із цифровізацією. Цифрові технології змінюють не лише способи надання державних послуг, а й характер публічного управління, кримінально-правової діяльності, фінансового регулювання та забезпечення безпеки. Водночас цифровізація не повинна ототожнюватися з автоматичною передачею владних або правозастосовних функцій технологічним системам. Зокрема, у сфері кримінально-правової кваліфікації алгоритмізація може використовуватися як допоміжний інструмент аналізу інформації та уніфікації окремих операцій, однак остаточна юридична оцінка повинна залишатися результатом професійної правничої діяльності.

Формування сучасної цифрової держави потребує одночасного розвитку електронного врядування, електронної демократії, регулювання цифрових активів та міжнародно-правового режиму кіберпростору. У сфері цифрових активів простежується загальна тенденція переходу від фрагментарного регулювання до формування комплексних моделей державного нагляду, що поєднують правову визначеність, захист учасників ринку, фінансову безпеку та технологічну адаптивність. Для України особливого значення набуває узгодження національного законодавства з європейськими підходами та одночасне врахування глобального характеру цифрових фінансових відносин.

Загалом проведене дослідження дозволяє визначити стійкість держави як одну з центральних характеристик сучасної моделі української державності. Йдеться не лише про здатність держави протистояти воєнним чи безпековим загрозам, а про спроможність її інституцій безперервно виконувати свої функції, забезпечувати права людини, підтримувати економічну та фінансову стабільність, адаптуватися до технологічних змін і водночас зберігати конституційну основу державного розвитку. Саме тому сучасна безпека має розглядатися у взаємозв'язку з якістю публічного управління, професійністю державних інституцій, розвитком оборонного потенціалу, цифровою стійкістю та суспільною довірою.

У підсумку можна констатувати, що трансформація держави і права в Україні не повинна зводитися до адаптації окремих нормативних актів до нових викликів. Її сутність полягає у формуванні якісно нової моделі правової державності, здатної одночасно забезпечувати конституційні цінності, права і свободи людини, економічну та національну безпеку, ефективність публічної влади, міжнародну правову інтеграцію та технологічну

спроможність держави. Структура монографії — від конституційного через міжнародний до безпекового виміру — якраз дозволяє простежити цю взаємозалежність.

Перспективи подальшого розвитку української держави і права пов'язані з поглибленням європейської інтеграції, зміцненням верховенства права, удосконаленням механізмів відповідальності публічної влади, розвитком людиноцентричної моделі безпеки, цифровізацією державного управління та формуванням стійких інституцій. Водночас усі ці процеси мають відбуватися із збереженням фундаментальної конституційної ідеї: держава існує не лише для забезпечення власної спроможності, а передусім для гарантування прав людини, безпеки суспільства та створення умов для вільного і гідного розвитку особи. Саме поєднання ефективності держави, її безпеки та належного захисту прав людини має стати основою подальшої трансформації української правової системи.

TRANSFORMATION OF THE STATE AND LAW IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY GLOBAL CHALLENGES: CONSTITUTIONAL, INTERNATIONAL AND SECURITY DIMENSIONS

The collective monograph is dedicated to the 30th anniversary of the adoption of the Constitution of Ukraine and focuses on contemporary transformations of the state and legal system under the influence of global, constitutional, international and security challenges.

Particular attention is paid to constitutional development, human rights protection, the rule of law, international legal mechanisms, state sovereignty, national security, martial law, European integration, digital transformation and prospects for post-war reconstruction of Ukraine.

The monograph combines theoretical legal research with analysis of contemporary challenges facing Ukrainian statehood and identifies promising directions for the further development of the Ukrainian legal system.

Keywords: Constitution of Ukraine, constitutionalism, rule of law, human rights, state sovereignty, international law, national security, martial law, European integration, legal transformation.

Чернівецький інститут «Одеська юридична академія»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВКОНСТИТУЦІЙНИЙ, МІЖНАРОДНИЙТА БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІРИ

Колективна монографія

до 30-річчя прийняття Конституції України

Видавець «ФОП Середняк Т.К.», 49000, Дніпро, 18, а/с 1212

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру

видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4379 від 02.08.2012.

Ідентифікатор видавця в системі ISBN 8977

49000, Дніпро, 18, а/с 1212

тел. (096)-308-00-38, (056)-798-04-00

E-mail: 7980400@gmail.com

Видано в авторській редакції
Підписано до публікації: 26.06.2026 р.
Електронне видання